A. MURADBEGOVIĆ
J. KUŠAN, A. DEAN
A. NAMETAK

PET STOLJEĆA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

AHMED MURADBEGOVIĆ, JAKŠA KUŠAN, ANTE DEAN, ALIJA NAMETAK

Ahmed Muradbegović, Jakša Kušan, Ante Dean i Alija Nametak — četiri hrvatska književnika iz razdoblja između dva rata, imaju međusobno mnogošta slično i mnogošta različito.

Ahmed Muradbegović bio je prvi hrvatski književnik iz Bosne i Hercegovine koji se »odlijepio« od tradicionalne pripovjedačke manire brojnih prethodnika iz ovoga kruga, manire koja u sebi uključuje elemente patrijarhalne romantike i didaktičkog realizma, svjesno nastojeći da svoje pisanje dovede u sklad s općim tadašnjim književnim kretanjima kod nas i u svijetu.

Jakša Kušan, po svojoj naravi pjesnik i humorist, u manjim proznim cjelinama, humoreskama i kraćim pripovijetkama, uspijeva katkad nepobitnom snagom izraziti, standardnim realističkim postupkom, patrijarhalnost jedne u sebe zatvorene psihološke i etičke sredine, koju fanatična odanost tradiciji dovodi do potpune inertnosti i kobne zaostalosti.

Ante Dean, pjesnik gradskih samotnika, u svojim novelama zadržava se na detaljima, malim događajima, sitnim događajima, neprimjetnim ljudskim teškoćama, čovjekovim nesporazumima sa samim sobom, duboko skrivenim ljudskim nemirima i tihim dramama u kojima je često sva tajna čovjekove sudbine.

Alija Nametak, »bosansko-hercegovački Đalski«, pjesnik propadanja muslimaske plemićke (begovske) obitelji, ujedno je i evokator starog idiličnog života muslimanske obitelji i njezinih tradicija.

PET STOLJEĆA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

ZAGREB 1969

A. MURADBEGOVIĆ J. KUŠAN, A. DEAN A. NAMETAK

IZABRANA DJELA

MATICA HRVATSKA
ZORA

PET STOLJEĆA
HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Knjiga 108:

AHMED MURADBEGOVIĆ

PRIPOVIJETKE
BIJESNO PSETO

*

JAKŠA KUŠAN

PRIPOVIJETKE

*

ANTE DEAN

PRIPOVIJETKE

*

ALIJA NAMETAK

PRIPOVIJETKE
ZAPISI

Priredio:
DUBRAVKO JELČIĆ

Grafička oprema:
MAJSTORSKA RADIONICA
KRSTE HEGEDUŠIĆA

AHMED MURADBEGOVIĆ

Prvi književnici islamske vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini, koji su pjevali ne samo na turskom i perzijskom nego i na svome materinjem jeziku (arabicom, tzv. aljamiado-literatura), jeziku koji su zvali slovinskim, ilirskim, slaveno-bosanskim i bosanskim, a poslije fra Lovre Sitovića Ljubušaka i njegove *Pisme od pakla* (Mletci, 1727) najzad i hrvatskim, javiše se već u XVI stoljeću, znatno prije fra Matije Divkovića. Većinu njih spominje i Hamdija Kreševljaković u svome sasvim informativnom ali još uvijek vrlo instruktivnom *Kratkom pregledu hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas* (1912). Od toga davnog vremena pa sve do naših dana, dakle gotovo četiri stoljeća, postoji neprekinuta tradicija, kontinuirana prisutnost hrvatskih književnika-muslimana u našem književnom životu. Od Mehmeda Erdeljca i njegove *Hrvatske pjesme* (*Chirvat türkisi*, 1588) pa Muhameda Hevaji Uskjufija i Hasana Kaimije (XVII stoljeće), preko Kadije Hasana, Mehmeda Razije, Šefkije i Illhamije (XVIII stoljeće), zatim Umihane Cujdin (prve islamske pjesnikinje!), Rizabega Kapetanovića (i njegovih pripovijedaka u sarajevskoj »Nadi«), Ahmeda Karahodže, Šejh-Sirije i Omera Hume (XIX stoljeće) te pisaca s prijeloma stoljeća i početka našega XX vijeka, poimence Safvetbega Bašagića, Osmana Nuri Hadžića, Muse Ćazima Ćatića, Hifzija Bjelevca, Edhema Mulabdića i Šemsudina Sarajlića, pa sve do suvremenih književnika Rasima Filipovića, Fadila Hadžića, Nusreta Idrizovića i Zaima Topčića, u matičnu rijeku hrvatske književnosti, među ostalim njezinim pritocima, uvire i ova pobočna struja, donoseći sa sobom brojne svoje posebitosti, sve ono specifično u ambijentu i psihologiji (a također i u jeziku), što se na tlu Bosne

i Hercegovine, stjecajem dobro poznatih povijesnih okolnosti, stoljećima razvijalo i učvršćivalo.

Ahmed Muradbegović bio je prvi hrvatski književnik iz ovoga kruga koji se »odlijepio« od tradicionalne pripovjedačke manire brojnih svojih prethodnika, od Rizabega Kapetanovića do Osmana-Aziza i Edhema Mulabdića, manire koja u sebi uključuje elemente patrijarhalne romantike i didaktičnog realizma, svjesno nastojeći (i djelomično uspijevajući) da svoje pisanje dovede u sklad s općim književnim kretanjima kod nas i u svijetu. Rođen 1898. godine u Gradačcu (kao daljnji potomak legendarnoga Huseinbega Gradaščevića, o kojem je napisao i jednu dramu), ušao je Muradbegović u književnost odmah poslije prvoga svjetskog rata, zbirkom *Haremska lirika* (1921), pjesmama koje i pored motivskih osobitosti i neke orijentalne slatkoće ne mogu ipak zatajiti da su nastale u sjeni Kranjčevićeve, Dučićeve i Nazorove poezije, te pripovijetkama i dramama, kojima je unio, u ono vrijeme, neke nove, moderne elemente u književni izraz svoje sredine.

Kritika je spominjala neprevladani utjecaj Krleže u pojedinim njegovim prozama *(Nojemova barka; Autoportre)*, tvrdila — izričito ili posredno — da se oštro izraženi ekspresionistički potezi, koji se osjećaju u nekim njegovim novelama i dramama, ne uklapaju uvijek dovoljno prirodno u ambijent i psihologiju kojima se ova literatura bavi. Štoviše, Ljubomir Maraković, u jednom od brojnih svojih napisa u »Hrvatskoj prosvjeti«, posve ih je osporio iznoseći mišljenje da Muradbegovićevo prečesto razmetanje nebuloznim gestama, urnebesima i strahotama, prestaje biti zanimljivo ponajprije zato jer to nije pravi izraz onoga što pisac ima da kaže, nego očigledno tek odraz jedne pojave koja u Evropi znači kulturnu zasićenost, prekipljivanje sirovih primarnih sila usprkos morbidnoj delikatnosti moderne hiperkulture — dok Muradbegović u svojim pripovijetkama (a možemo odmah dodati: i dramama), onima koje su najviše njegove, evocira sredinu koja po sebi jest i primitivna i puna neistrošenih snaga, sredinu koja nosi svoje probleme u sebi a ne u srazu s vremenom i kulturom.

Međutim, Maraković na žalost nije primijetio da je Muradbegović najsnažniji tamo gdje svoj izraz, obogaćen ekspresionističkim iskustvom, uspijeva prilagoditi specifičnostima tema kojima se bavi. A on, bez sumnje, ima svoj krug (svoj zatvoreni krug) tema koje ga zanimaju. Psihološko jedinstvo Muradbegovićeva književnog djela, štoviše, naglašeno je prelijevanjem pojedinih motiva iz jednoga njegova teksta u drugi, iz pjesme u novelu, iz novele u dramu. Motiv iz njegove (gotovo bih rekao: parnasovske) pjesme *Elma* susrest ćemo, bez i najmanje nijanse, u njegovoj noveli *Razvratnik*, koja je u svoje vrijeme bila i predmet sudskog spora; radnju i likove iz novele *Mizantrop* prenio je pisac u dramu *Bijesno pseto*, a sadržaj novele *Lejla* razradio je kasnije u drami *Na božjem putu*.

Najviše priznanja stekao je svojim dramama, koje nisu bile samo nagrađivane Demetrovom nagradom *(Bijesno pseto)* nego s vidnim uspjesima prikazivane i na mnogim stranim scenama (u Italiji, Njemačkoj, Čehoslovačkoj), ali je najvrednije literarne rezultate postigao, čini mi se, u noveli: Tu je bio smireniji, uravnoteženiji, odmjereniji i stabilniji, literarno čistiji, jer na njegov izraz nije utjecao faktor scenske efektnosti.

Njegova lirika donosi nostalgična sjećanja na haremski život (kao jedno od najkarakterističnijih obilježja starih turskih zemana), minijaturne detalj-sličice iz intimnog života žena, u kojima ima naivne senzualnosti i blage, gotovo bih rekao profinjene lascivnosti, a u njegovim novelama sve se to ponovno javlja u složenijoj, punijoj slici obiteljskog života naših muslimana, neumjerenog kulta muškarca i (jednako neumjerene) zapostavljenosti žene, koja često ne može (tj. ne smije) uživati ni svjetlo i toplinu sunca.

Izvedba *Bijesnog pseta* (2. srpnja 1926), u režiji Tita Strozzija, također dramskog pisca ekspresionističke orijentacije, sa stiliziranim figurama masa u pokretu, u glasnom gibanju s urnebesnim uzvikivanjima gomile, što je bilo shvaćeno kao zakasnjela kopija nekih njemačkih dramskih predstava (npr. Tollerovih *Maschinenstürmera*), a zatim i dodjeljivanje Demetrove nagrade ovom komadu, izazvalo je oštre reakcije, a načelo je i neka opća teorijska pitanja koja ni danas nisu bez svakoga interesa. Tako je Slavko Cihlar (u »Savremeniku« br. 1, 1927) načeo raspravu o problemu rasnog stila u drami i na pozornici, smatrajući da Muradbegovićeva

drama nije »rasna« jer nije naša rasna karakteristika da jedan pobjesnjeli tip kroz tri čina maltretira svojom bjesnoćom cijelo selo, baca ljude kroz prozor, siluje žene i govori poput nekog ibsenovskog lica.

Dobro uočivši problem koji se postavlja ovom Muradbegovićevom dramom, Cihlar ga je međutim ponešto simplificirano formulirao. Osnovno je tu pitanje: koliko u ovakvoj drami pojedini likovi, za volju ideje, ili zbog svoje »rasne karakterističnosti«, gube od svoje individualne punoće pretvarajući se u konstruirane figure.

Odgovarajući na to pitanje, valja priznati da Muradbegović nije uvijek uspio izbjeći ovoj opasnosti; ima scena u njegovim dramama, ponajviše pak u *Bijesnom psetu*, gdje njegova lica, a u prvom redu Petar, doista nisu nego marionete, personificirana ideja, ali ima neosporno i prizora gdje on uistinu »misli krvlju i govori mesom«, gdje iz njega provaljuje iskonski primitivizam, snaga nekontroliranih i nesputanih (gotovo divljih) osjećanja, kojima se on prepušta bez ostatka. U najuspjelijim prizorima on je zaista jedan od ljudi koji sa strašću ljube i mrze, koji ljube jer mrze i mrze jer ljube, rasni predstavnik onih koji znadu samo za ekstremna, neizdiferencirana i gruba čuvstva, gotovo bih rekao, na samoj granici afektivnih stanja. Sirova, elementarna, robustna snaga tog našeg primitivnog mentaliteta izbija neobuzdano iz riječi i postupaka Muradbegovićevih lica, divlja čulnost, često na samom rubu patološke senzoričnosti, uznemiruje trajno psihički život ovih junaka, permanentna stanja neke — nazovimo to tako — erotske euforije silovito potresaju nutrinu ovih ljudi i oni gube psihičku ravnotežu i svijest o vlastitim postupcima. Njihov emotivni potencijal daleko nadilazi njihovu moć da tu snagu u sebi sami reguliraju i njome razumno ovladaju i ravnaju. Visoka emocionalnost i duboki primitivizam — to su koordinate u kojima se dešavaju svi sukobi, sve krize, pa i zločini Muradbegovićevih lica, oživljenih u njegovim najkarakterističnijim i najuspjelijim proznim i dramskim tekstovima. Inat, obijest, kult vlastitog komoditeta, uporna konzervativnost, vjerski fanatizam — sve to dovedeno do ekstremnih razmjera — to je ono po čemu su Muradbegovićevi junaci specifični u svojim mentalnim svojstvima, i po tome oni uistinu predstavljaju neponovljive primjere svojevrsnih osobenjaka. Oni su — ako se tako može reći, makar i uvjetno, u nedostatku odgovarajućeg leksičkog lokaliteta — neka vrsta islamskih oriđinala, egzemplari kao što je npr. Šaćir Dedaga, koji odbija da u svom dućanu podmiruje mušterije jer nije otvorio dućan »za vas« (tj. mušterije) nego »za se«, ne da u njemu »kupujem ili prodajem nego da u njemu sa svojim društvom kahvu pijem i razgovaram«, ili pak Sinan (iz novele *Maldovanka*), koji iz inata prodaje skupocjenu kravu da bi je još isti dan, kad se »ohladio«, pokušao ponovno kupiti makar i za skuplje novce.

Ni mjestimično preopširna razmatranja, ni često razvučeni dijalozi, pa ni poneki melodramski detalji, ne mogu umanjiti dojmljivost Muradbegovićevih novela, u kojima su, kao i u nekim njegovim dramama, pojedina lica — snagom nekih tamnih instinkata u sebi — bespomoćno razapeta između strasti bezumlja i bezumlja strasti. Psihologija sevdaha — namjerno ne kažem ljubavi! — čuvstva koje bez sumnje dominira nad svim ostalim osjećanjima ovih lica, produbljena je u Muradbegovićevoj novelističkoj i dramskoj prozi do onih mutnih, neshvatljivih prapočetaka kada se, poslije svih analiza i spoznaja, na kraju ne razabire opet ništa nego nagon, divlji i nesavladivi. To njegove drame ispunjava snažnim etičkim sukobima *(Na božjem putu; Majka; Mlinar Andrija)* i jakim elementarnim strastima *(Bijesno pseto)*, ali je njihova konstrukcija suviše krhka za toliki teret, i ona se kida pod težinom tih sudara, puca na ključnim mjestima gdje praljudske oluje krvi vitlaju ljudima kao slamkama, trgaju tradicionalne spone među njima i lome dojučerašnje njihove zasade.

Sraz starog i novog, Evrope i Orijenta, tradicionalne muslimanske aristokracije i njezine etike s ekspanzijom evropske civilizacije i njezinim liberalnijim pogledima u erotskim i vjersko-socijalnim odnosima — to je samo sporadičan momenat u Muradbegovićevu književnom opusu, a osjeća se ponajprije i ponajviše u drami *Na božjem putu*. Međutim, za ovog pisca su najkarakterističnije one njegove novele i drame u kojima pojedina lica, kao pravi baladeskni junaci, nose u sebi zametak vlastite tragike (npr. novele *Robijaš* i *Razvratnik*, te drama *Bijesno pseto*). Gradeći u tim i takvim radovima konflikte na kontrastima između duše i svijeta, pojedinaca i sredine, Muradbegović je u njima najbliži radi-

kalnim ekspresionističkim tendencijama, ne samo u stilskom postupku (potenciranom dinamičnošću ritma, napetošću dikcije, konvulzivnošću rečenica u *Robijašu*, skokovitim dramaturškim postupkom u *Bijesnom psetu*, načinom na koji se javlja smrt u *Carskoj noći*) nego i u književnom shvaćanju uopće, u očiglednoj piščevoj težnji da u svome djelu dade »golog čovjeka« koji nezadrživo iživljava svoje nejasne porive i živi isključivo nagonski.

Nema sumnje: u tim tekstovima Muradbegović je najbolji, najuspjeliji i literarno najinteresantniji. Ne može se, doduše, poreći zanimljivost njegovoj drami u stihovima *Majka* (1933), u kojoj se bavi univerzalnim problemom neprijateljstava među zemljama i narodima, relativnošću pojmova izdaje i pravedništva, lomljenjem jedne žene i majke između dvije ljubavi, između odanosti mužu i majčinskog osjećaja prema sinu. Ne može se osporiti ni karakterističnost (i naročito scenska dopadljivost) drame *Na božjem putu* (1936), koja je u Gavellinoj režiji postigla značajne uspjehe na pozornici i u kojoj, poslije svih strasti i dilema, kulminira i trijumfira tradicionalni islamski osjećaj za potomstvo, jedini osjećaj koji može zatomiti sve strasti i sve mržnje ovih ljudi. A ne može se reći da i u drami *Mlinar Andrija* (1930), gdje je u pitanju (ne)pravedna upotreba snage, nema življih prizora, uspjelijih detalja, punijih lica. Jednako bi se i u njegovim nespomenutim prozama iz njegovih novelističkih zbirki *Nojemova lađa* (1924), *Haremske novele* (1924), *Svijet u opancima* (1936) i *U vezirovim odajama* (1941) našlo svojstava zbog kojih se one otimaju zaboravu (npr. psihološka poniranja u noveli *Post*).

Pa ipak, ako želimo istaći ono što je u Muradbegovićevu opusu kvalitativno novo, ono što predstavlja njegov individualni stvaralački doprinos hrvatskoj književnosti između dva rata, onda su to, nema nikakve sumnje, spomenuti njegovi rani novelistički radovi i njegova prva drama.

DUBRAVKO JELČIĆ

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA DJELA AHMEDA MURADBEGOVIĆA

Haremska lirika. Zagreb, 1921.

Nojemova leđa. Novele, s predgovorom Slavka Batušića. Sadržaj: *Nojemova lađa; Mizantrop; Robijaš; Autoportret*. Zagreb, 1924.

Haremske novele. Sadržaj: *Podla varka; Carska noć; Iza žaluzija; Razvratnik; Na Bajramu*. Matica hrvatska, Zagreb, 1924.

Majka. Drama u tri čina. Sarajevo, 1934.

Svijet u opancima. Pripovijetke. Sadržaj: *Post; Maldovanka; Mićun; Robijaš*. Savremenik Srpske književne zadruge, Beograd, 1936.

Na božjem putu. Drama u tri čina. Novi Sad, 1936.

U vezirovim odajama. Novele. Sadržaj: *U vezirovim odajama; Lejla; Šaćir Dedaga; Vučja Gora; Krčmarova kći*. Sarajevo, 1941.

Husein-beg Gradaščević. Drama u tri čina. Sarajevo, 1942.

Ljubav u planini. Drama iz narodnog života s igranjem i pjevanjem u tri čina. Sarajevo, 1944.

Omer-paša Latas u Bosni. Matica hrvatska, Zagreb, 1944.

VAŽNIJA LITERATURA O AHMEDU MURADBEGOVIĆU

Jovan Kršić: Noemova lađa. *Nova Evropa*, 1924, IX/14.

Arsen Wenzelides: Haremske novele. *Jugoslavenska njiva*, 9/1925, I/11.

Ivan Krnic: Haremske novele. *Hrvat*, 7/1925, 1541.

Ljubomir Maraković: Novi pripovjedači. *Hrvatska prosvjeta*, 12/1925, 9.

Ka Mesarić: Problem rasnoga u drami. *Novosti*, 20/1926, 179, str. 5.

Edhem Mulabdić: Razvratnik pred sudom. *Pravda*, 8/1926, 25, str. 5—6.

Slavko Cihlar: Tri profesora i Demetrova nagrada. *Savremenik,* 20/1927, 1, str. 37—39.

Eli Finci: Muslimani u našoj književnosti. *Jugoslavenska pošta,* 4/1932, 815, str. 13.

Ivo Kozarčanin: Ahmed Muradbegović: Majka. *Srpski književni glasnik,* NS, 1934, XLIII/3, str. 234—235.

Josip Škavić: Ahmed Muradbegović. *Komedija,* 3/1936, 34/121, str. 14—16.

Rizo Ramić: Tri generacije književnika muslimana. *Putokaz,* I/1937, 1, str. 20—25; 2, str. 42—49.

Alija Nametak: Što kaže inostranstvo o Muradbegoviću. *Novi behar,* 12/1938—39, 22—23, str. 298.

Dubravko Jelčić: Ahmed Muradbegović. *Republika,* 24/1968, br. 11, str. 679.

D. J.

PRIPOVIJETKE

ROBIJAŠ

Ah, druže, to si ti! Hodi, brate, evo mjesta, koliko hoćeš... Tu je sanduk, pa sjedi... Evo tu ima nešto meze, a i rakije ćemo odmah zvati... Hej, Alija, Alija...! dajder nam još jedan satlik...! Tako vidiš! Eto — ja uvijek ovdje akšamlučim... Malo je mračno i onda... zaudara petroleumom... pa ima i prašine, nikad se ne mete, ali čisto je, brate, od ljudi, pa je za mene najzgodnije. Tako, eto ti rakija, pa daj nazdravi! Eheh, kako grije...! Dobra mu je, znaš, kao suza...

Brate, hvala ti, od svega ti srca hvala, što si došao. Ti si jedini koji me nisi zaboravio, a drugi, brate, svi bježe od mene, bježe kao od vraga. Ne znaš, druže, kako sam ti osamljen! Poželio sam, brate, razgovora, ljudi sam poželio — kao kruha... a oni nemaju srca... duše nemaju za drugoga. Pa šta sam im ja toliko skrivio, da me se klone. Eto ono je bilo i prošlo, davno prošlo, brate, pa onda vrijeme je, da se zaboravi... Ja sam, brate, pošten čovjek... nikome ne mislim zla... Eto imam svoj zanat, pa iako sam ga naučio u zatvoru, pošteno njime zaslužujem kruh, ne da mi da spadnem i na čije grane... Kad sam izašao iz zatvora, bio sam gol kao prst, pa ipak nijesam zakucao ni na čija vrata. Deder, brate, potegni, ti nešto razvlačiš, kao da ti ne prija. Evo zamezeti malo bolje, dok ti u ćejfen dođe.

Svi smo mi, brate, grešni. Svatko nosi ponešto na duši, i nitko mu toga ne natiče na nos, pa zašto onda i meni ne oproste... brat sam njihov, čovjek sam, imam i ja srce i dušu... htio bih i ja s njima u ljubavi i u zajednici živjeti... Eto dođu katkada ovamo u birtiju, sjednu tamo u kut i onda piju, pričaju i smiju se... a ja ovdje čitave noći... sam...

Ni jedan da bi se okrenuo, pa da bi me makar pogledao... ili mi rekao barem jednu jedinu milu riječ... vjeruj mi, brate, ruku bih mu izljubio — ma eto... noge bih mu prao...! A ljudi...? — ljudi su svinje... nemaju oni, brate, srca za čovjeka.

Pa što bi htjeli više od mene — ne znam!? Eto uništio sam sâm svoju sreću, ubio u sebi mir i zadovoljstvo, ucvilio stare roditelje i prije reda ih i u grob spremio, odležao sam tri godine tamnice, ostao sam bez kuće i kućišta, sâm na svijetu, pa šta hoće onda još od mene?... Hoće li da im i svoj život dadnem? Pa dat ću im — ako hoće — i to, jer za mene ionako nema baš velike vrijednosti... Samo, da me više ne progone svojim natmurenim pogledima, kao divlju zvijer... nego da mi udijele, kao prosjaku, koju lijepu riječ i da me — boga radi — obraduju... Ispij, brate, samo u kap, ovako, vidiš, kao ja... Eh ne znaš, kako si dobro djelo učinio što si došao da progovoriš koju sa mnom. Ma, brate, eto usrećio si me, rasplakao si me od veselja, obeselio si me kao nikad nikoga u životu...

Bolan, brate, povazdan ti sjedim sam u radionici i stružem, stružem ono prokleto drvo, a sve mislim, kako ću naći najljepšu i najslađu riječ za onoga ko mi se prvi — bude javio. I čekam... čekam — ljudi prolaze, idu za svojim poslom, a niko se baš neće ni da obazre na me... I da nije ove šljivovice mučenice, ja bih već davno poludio od nekakva derta u prsima... Dajder nam, brate Alija, još po jedan satlik... Druže, ti nikako ne piješ... prevarit ću ja tebe, ako budem sam ovako pio, nećeš moći ni jedne riječi od mene progovoriti... jer rječita je, bog je ubio, kao fiškal... ali svejedno... ti se nećeš ljutiti, a meni, kad se izgovorim, bit će lakše... ionako sam se zaželio riječi...

Ih, ne znaš, brate, što mogu biti riječi slatke! Dok ih govoriš, osjećaš kako ti se med u ustima rastapa, a ti ga piješ, piješ, dok te svega ne opjani... a onda, onda ih ćutiš u svakome damaru, slušaš kako ti mjesto srca kucaju i kako ti mjesto krvi po žilama teku... a ti kao da nisi više čovjek, kao da si tekućina, zrak, nebo ili oblak... izgubiš razum, izgubiš volju i vrljaš nekuda i tumaraš onamo kud te riječi vode... Ah, božija je riječ, božija, a nije ljudska!

Iako je, brate, opasna ta riječ! Opasnija od noža i gora od puške! Da bog zakloni i sačuva, šta može uraditi jedna

riječ od čovjeka! Obezumi ga, prometne ga iz jedne kože u drugu, izobliči ga, kao da nije više onaj prijašnji... ukratko, brate... riječ vlada svijetom, a ne bog... riječ sve stvara i razara... A ja sam je, brate, željan... željan, kao gladan kruha, kao žedan vode i bolestan zdravlja... Daj — boga ti — ispij! Uh prokleta ona bila, suze mi natjera na oči!

A i ja, brate, nisam ništa drugo nego bolesnik, duševni bolesnik. Boli me, brate, čama i samoća, pa ni to nije tako teško, kao oni natmureni pogledi što me prate na svakome koraku. Kud god se maknem, susrećem namrštene oči, pune prezira i nekakve oholosti, koja se preda mnom koči i isprsiva, kao da sam ja najzadnji stvor na ovome svijetu. Oh, kad mi to dođe na pamet, onda uza me uzavre krv, sva prekipi, kao voda u kotlu i onda... onda nisam više sâm svoj gospodar. Znaš li, brate... najviše me boli to poniženje, ta sramota, pa da je od koga, ne bih ni žalio, već od ljudi, od onih istih ljudi s kojima sam i ja nekad živio i od kojih nisam nikad bio — niži! Pa zar da me oni ponizuju? Zar da se oni iznad mene vîsē: ko su — oni su! Ko im je to prâvo dao, ko? Po čemu su oni bolji od mene, po čemu? Je li, zašto mi ne odgovaraš...? Zar su to moja braća? Zar su to ljudi? To su svinje, to su pseta, to su gadovi, a ne ljudi! Oh da znadeš samo kako ih silno, kako ih strašno i mahnito mrzim! Svakim bih se danom njihovim mesom hranio, a krvlju se opijao, zubima bih ih kidao, a noktima čupao, tako su mi dragi. Svaka kapljica moje krvi i svako parče moga tijela gori, bukti, izgara za osvetom! Ne daj im, bože, ono što im ja želim, kleli bi majku što ih je na svijet rodila! Pij, molim te, šta me gledaš tako, kao da sam zvijer, kao da i ja nisam čovjek...!

Čovjek sam ja, brate, čovjek... i zato baš i jesam ovaki. Da nemam srca, da nemam duše, da i u meni ne ključa ova pogana ljudska krv, možda i ne bih bio taki, možda bi mi sve bilo svejedno. Ko zna, možda bih se i radovao što mi se uklanjaju s puta, jer oni i tako nemaju ništa lijepo na sebi. Oni su samo za to da čovjeka potaknu na zvjerstvo. Pa da nosiš u sebi i samo nebesko sunce, oni bi ti ga svojom sjenom zamrčili kad bi prošli pokraj tebe. Taki su eto ljudi. Oni su eto od mene to učinili: niti mogu živjeti, ni umrijeti...

Ah, brate moj, nemoj ti možda misliti da sam ja uvijek bio tako mračan. Nisam, brate, vjeruj mi! Veseo sam ja bio, druže, veseo. U meni se lomila i kršila snaga kao rod na grani, u meni je izgarala mladost kao knjiga u plamenu, u meni se rastapalo srce i duša se rasipala od radosti i od sreće što sam živ, što dišem i što govorim ... Čovjek sam ja bio, druže — i to — pravi čovjek ... I kako sam lijepo onda živio! Kako lijepo! Ko mali car ... Al drukčija su onda i vremena bila! Mlad, zdrav, slobodan ... Onda bi mi bilo svejedno šta ljudi o meni misle i o meni govore. Bilo je moje sve do mora, što se kaže, a osim toga ćutio sam kako ljudi osjećaju moju snagu nad sobom, vidio sam kako me se boje, kako oprezno zbore čim ugledaju mene, samo da me ne povrijede čime ... Eh onda sam ja bio ponosan i na se i na svoj život. Nisam se ni osvrtao na njih, možda sam ih i mrzio gore nego danas, jer sam mogao bez njih živjeti, jer sam ih smatrao nižima od sebe i jer sam uvidio da su ograničeni. Ograničeni su ljudi, brate, kao ova soba sa sve četiri strane, tako su ograničeni. Nije to da sam ja samo onda ovako mislio, i danas ja to isto uviđam — i danas. I eto sada kad sam posve propao, kad su me protjerali iz svojega društva i kad je i onaj najzadnji hamal postao veći od mene — i danas sam ja i bolji, i jači od njih ... Ništa su oni meni — ni na mali prst, što se kaže! ...

Drugo se meni nešto osvećuje, drugoga se ja bojim, a ne ljúdi. Drugo je to sve od mene urodilo ... Mrtvih se ja, brate, bojim, mrtvih ... Mrtvi su meni oduzeli snagu i vjeru u samog sebe, i da nije mrtvih, ne bi se ljudi usudili da ustanu protiv mene i da me osude na takav pasji život ...

Pa jesam li ja, brate, kriv onome što se dogodilo? Nijesam. Svaki čovjek nosi u sebi zakon po kome se vlada. I ja nosim u sebi svoj zakon. On je meni stao na put, htio zagraditi rijeku moje sreće, zaustaviti tok moga života, a ja sam se nato pokorio svomu zakonu ... uklonio sam ga s puta da mogu slobodno disati. To je moje právo isto tako kao i njegovo. Da je to on od mene uradio, bilo bi pravo i s njegove strane ...

Istina — ja sam ga molio, kumio, preklinjo i zaklinjo da me se prođe, da me ne smeta ... »Nemoj, ba, Hasane Omiću — govorio sam mu — budi čovjek, budi pošten, šta će ti tuđa sreća, šta će ti tuđa radost!« Ali on je volio tuđu

sreću i tuđu radost nego svoj život, zato ga je i izgubio ... On je umro, a ja sam odležao za njega tri godine u Zenici, pa mirna Bosna. Svakome svačije ... Što je ko tražio, to je i našao, u tom smo se obadva namirili. Istina, bio sam osuđen na četiri godine tamnice, ali Pravda je vidjela da sam ja pošten čovjek, oprostila mi jednu godinu, naučila me zanatu, naučila me knjizi, dala mi nešto alata, pa fala joj! Htjela je da opet budem čovjek i da nastavim svoj pređašnji život u sreći i u zadovoljstvu ... E da ... kad bi ljudi dali ...! Ali ljudi ... njima to nije dosta što sam potpuno upropašten, već hoće još da me i dotuku. Hoće da se osim božjega i carskog suda izvrši još i njihov ... Ljudi su uvijek veći i od kralja i od cara i samog boga — i od njega oni hoće da su veći.

A da znaš, brate, šta sam izgubio, koliko sam blago uputio, kakvu sam sreću upropastio, ti bi, brate, i sam zavikao, ma zajaukao bi eto od bola kao da te je i samoga sva ta propast pogodila. »Dosta je, ljudi! — rekao bi — prođite ga se, dosta mu je njegove muke, još ga i vi gazite i gnječite ...!« A evo ću ti ja sve ispričati, sve ću ti kazati, otkrit ću ti cijeli svoj život, kao bratu, kao samom sebi, da vidiš, brate, koliko ja trpim, pa da mi se sažališ i rasplačeš se nada mnom kao nad mrtvacem. Najprije da ispijemo još po koju. Dajder, druže, ti mene sasvim iznevjeri, nikako ne piješ, kao da je moja rakija otrov.

Čekaj, dokle smo ono došli ... A da ... hoću da ti ispričam svoj život; dobro. Evo kako je bilo:

Imao sam, druže, oca i mater, ama znaš: cara i caricu ... Bio sam jedinac, a oni najsretniji roditelji na svijetu. Volili me, ponosili se sa mnom, kao s kolajnom na prsima, i vjerovali u me kao u svoj samrtni čas. Čitava je mahala od toga njihova ponosa i vjere strahovala preda mnom, kao da sam carski sin, kao da me nije majka rodila, već me nebesa poslala na zemlju — tako su me susretali. Imali smo lijep imetak: šljive rađale, godine nisu izdavale, a ja svakoga Bajrama rezao haljine, kitio se i gizdao, nosio se kao princ, ama eto — bio sam momče kao kita cvijeća. Kad sam se opasao snagom, zavrnuo ovo nešto brkova, započe mi u žilama šumiti krv, a damari kucukati, najednom mi zaiskalo srce prvi puta da se bacim ženskoga lafa ... Došlo vrijeme, druže, i ja zašao po mahalama, da potražim djevojku ...

Onda bijaše Šefka Omerova na glasu ašiklija. Mlada kao rosa, a lijepa kao zlatna jabuka. Dva obraza — znaš — kao dva tabaka papira, oči crne, kao da si ih ugljenom nagario, a njedra ... njedra, druže, kao snijeg ... a tu na prsima dvije dunje — ovako kao moje dvije šake, a stas ... kao da si je iz drveta izrezao. Cura ti je to bila, bolan, da bi za njom pošao glavom bez obzira. Nekoliko sam joj puta bio pod pendžerom ... ali vraga ... neće ni da prsta pokaže, kamoli da glas pusti od sebe. Uveče se nakitim, obučem čakšire i fermen, opašem trabolos sa resama, zadijem za njega nožić, a gunjić prebacim preko ramena, pa onda ravno Šefki pod pendžer ... Kucnem, bacim se pijeskom u džam — aja bogami — ni da bi glavu promolila. Srce mi u grudima gori kao žeravica, a oči se prilijepile za njezine prozore, pa nikako i ne trepću ... ma da mi je kogod u onaj čas pola Bosne nudio da ih samo maknem, ja bih pljunuo na to ... tako me je srce za njom vuklo.

Tako je prošlo nekoliko noći; nitko se nije javljao, ali ja sam bez prestanka dolazio. Bio sam uvjeren da ona zna ko joj dolazi, i da me je sigurno svaki put viđala kad god sam na mjesečini stajao pod njezinim prozorom, ali taki je eto adet pa se nije htjela javiti. Napokon mi to sve dotuži. Poručim ja njoj jedanput po svojoj kóni da ću joj — te i te noći u taj i taj sahat — doći pod pendžer, neka me čeka. I zbilja, kad sam te noći došao, već sam mogao naslutiti dva sjajna, garava oka kako proviruju iza zavjesa na me ...

I šta ću ti, brate, duljiti i otezati ... prošlo je tako još mnogo večeri dok mi je otvorila pendžer, pa onda — dok mi se ukazala, pa dok mi je progovorila ... i sve sam ja to morao prebroditi dok se nije zavrgao među nama sevdah ... A kakav je to bio sevdah, druže? Bio je to onaj crni, teški sevdah što čovjeka mâmom pomamljuje, što mu mozgom zavrti, pa čitave dane i cijele noći hoda, kao pijan, kao lud, kao začaran. Ne misli ni na oca ni na majku, ni na što ne misli, čitav svijet zaboravi: ne jede, ne pije, a po glavi mu se metu nekakve najsitnije stvari, nekakve sličice o kojima jedini on vodi račun ... Misli samo na to kako se nasmijala, kako je uzvila obrvama, kako je okom prošarala, kako ti je rukom mahnula, kako se iza toga izazovno podbočila i mamila te i draškala te i hiljade drugih sitnica koje te svega

osvoje, zauzmu i zarobe. Eto takav je bio sevdah među nama ...

Ona je sa mnom od tada svake noći govorila, ali kako govorila ... ma pjevala, druže — kažem ti čisto i bistro — pjevala je ... takve su joj bile riječi. Ja sam je slušao i slušao, opajao se njezinim glasom, zamirao od toga, a kad me je štogod upitala, ja sam joj odgovarao, a kad bi htio da ti reknem što sam joj odgovarao, ja ti ni danas ne bih znao kazati ... ne bih brate, bogom ti se kunem, a i odakle bih znao, kad sam za cijelo ono vrijeme s njome bio u nekakvom pijanstvu, u nekakvom bunilu, a riječi su eto odnekle same dolazile, i kako su dolazile, ja ne znam ... samo znam da ja nisam ništa svojom voljom rekao, bio sam izgubljen čovjek, bez svijesti i bez razuma. Bilo je eto tako kao da se naša krv razgovarala, kao da su se naše duše među sobom sporazumijevale a ne mi ...

Tako sam mnoge noći provodio u eglenu i u ašikovanju, ali zaludu svaki razgovor kad ja nisam mogao da se, kako bilo, do nje približim ... K njoj je mene vukla želja, k njoj je mene nagonilo srce ...! Znaš, brate, da joj raspletem one puste kose, da joj zagrizem ona mokra i crvena usta i da joj zavirim u ona bujna, u ona vatrena njedra za kojima sam najviše skapavao i mahnitao ... Sav sam bio u groznici. Cijelo mi je tijelo izgaralo za njom, za njezinom ljepotom — za njezinom mladošću. Čini mi se, kad bih se nje samo prstom dotaknuo, ili makar ramenom, ili laktom, ili bedrom — skalio bih se, sav bih se rastopio — ko olovo na plamenu: Tako mi je svaki dio i svaki komadić moga tijela izgarao i ginuo za njom. Kažem ti, druže, da sam sav bio njezin, sav do najmanjeg parčeta ... Ali što mi je sve to koristilo, kad je ona bila gore visoko iznad mene, pa da se i na prste propnem, pa da i ruke ispružim što godi više mogu, ne bih je se mogao ni noktima dotaći, a kamoli čijem drugim ... Pa ipak malo-pomalo, dan na dan i noć na noć moga dolaženja, ona se priuči i privikne na me i počne mi vjerovati.

Od tada sam mnogo napredovao. Smio sam uza zid prisloniti ljestve i popeti se ravno do pendžera da je cijelu pogledam — ona se nije više plašila. — Stajala je na sredini sobe, sva u bjelini, kao da je od snijega, i tiho me preklinjala da ne govorim glasno, da siđem s pendžera jer bih joj mogao bábu probuditi ... Ali ja se na sve to nisam obazirao nego

sam pio njezinu bjelinu, udisao njezin miris, uznosio se njezinom blizinom i molio i šaputao prigušenim glasom da me se ne boji, da još bliže dođe, dok je nisam i to namolio... Nije ni to odmah bilo. Dolazila je svake noći po jednu stopu bliže... kažem ti, druže... noć i stopa — tako sam ja svoju dragu osvajao. Koliko sam tih pustih, dugih noći izgubio, koliko sam ih protratio s njom u razgovoru čekajući onaj jedini čas koji će mi ostvariti želje moje mladosti i donijeti mi Šefku u naručaj. »Samo da mi u zagrljaj dođe, samo u zagrljaj!« — govorio sam sebi i gorio kao luč... I taj je čas došao.

Bilo je to one večeri kad je mjesečina bila tako gusta da si je mogao kùpiti po zemlji kao snijeg — i piti — kao mlijeko. — Mjesec je visio u zelenom granju ševtelija kao da si ga na srebrenom koncu spustio s nebesa, a noć je bila tiha... široka... tako široka da se vidjelo kako se odmaraju vode, daleko tamo na zelenim palučcima... Ja sam došao pod njezin pendžer već sasvim umoran od dugoga sevdisanja. Ona je čekala. Naslonila malu glavicu na jastuke i virila kroz džamove. Nije ništa govorila, kao da je slutila šta će se dogoditi... Prislonio sam ljestve i uspeo se do nje. Ona se malo pomakla, tako da sam se prstima mogao dotaknuti njezinih dimija.

Onda smo raspreli razgovor, onaj čudni, nepoznati razgovor, koga se nikad više ne mogu sjetiti... Govorile su naše duše i naša krv... Ćutio sam u tom času kako više ne upravljam sobom, kako riječi teku iz mene same od sebe. Znam da sam radi nečega podizao i spuštao ruke, da sam nešto — bez svoje volje — tražio, pipao i pipao, dok nisam napipao... Tad sam najedanput primijetio kako mi se nešto toplo i mekano skuplja u ruci... To me je malko pribralo. Pogledao sam da vidim šta je... Zurio sam besvjesno nekoliko časova u svoju ruku i nisam mogao raspoznati šta je u njoj, tako mi se bila smutila svijest. Najednom sam se otrijeznio. Pogledam bolje, a ja držim u svojoj ruci obje njezine ručice, mekane ko sunđer i bijele ko papir... Vrisnem od nenadane radosti i privučem je sebi. Ona sva zadršće i zakoprca se kao riba na udici, ali bilo je već kasno. Ja sam je obuhvatio lijevom rukom čvrsto oko pasa i privukao je sebi. Osjećao sam kako me njezino tijelo prži kao da sam vatru zagrlio. Usne su mi gorile kao da sam sunce ljubio. Sve je u meni

izgaralo, pušilo se i dimilo. Mislio sam jedno vrijeme da ću naprijeko otići, da ću se sav rasuti u prah i pepeo od nekakve silne vatre i groznice što se u meni vitlala, tresla i drmala. Prvi put sam osjetio slast ženske blizine. I ona je bila izvan sebe, nije znala ni jedne riječi progovoriti, samo je drhtala i padala mi na ruke, na grudi i na ramena, kao da je u omaglici, kao da ne zna za se. I dok sam je tako napola onesviještenu grlio i ljubio, dizale su se njezine grudi i spuštale, a njezino me je srce tuklo po prstima kao čekić. I sve tako do zore. — To je eto bila prva noć moje jedine, istinske ljubavi.

Sutra sam cio dan bio kao lud, a da mogu slobodno vikati i ručati, a za tim sam silno žudio, popio sam dvije litre rakije i otpočeo po sokacima urlati onako kao da bi vuka s janjetom na gubici pustio da prođe kroz mahale. Sve se za mnom obaziralo, pendžeri su se otvarali a kapije zaključavale, a na svakoj rupici virilo je po jedno oko da vidi moju silu, moju snagu i moju radost... U meni je bilo toliko sreće i toliko veselja da sam ga morao bolovima blažiti, jer bih se drukčije rasprsnuo u komade kao zapaljeni barut. Isjekao sam nožićem sve prste, izbo sam sebi noge, prsa i mišice da utješim i stišam tu pomamnu radost što me hoće da raznese. Odnijeli su me kući svega krvava, a siromašna mati čupala je sebi kose od žalosti jer je mislila da ću umrijeti. Odležao sam hevtu dana u postelji, a kad sam se pridigao, rekao sam ocu i materi da sam se naumio ženiti i da mi prose Šefku Omerovu. Ih, ko je sretniji, ko radosniji od njih. Pritisnuli da me grle i ljube, a suze im navalile na oči ko bujica, pa ne znaju riječi da progovore. Zakazali prosce odmah drugi dan kad sam se ja pridigao, a ja sam opet taj isti dan po akšamu otišao pod njezine pendžere... Ali na moju žalost, ona se nije više pojavljivala...

Odmah sam se dosjetio da se netko za moga izbivanja ušuljao među nas da nam razruje i uništi sreću. Opasno je djevojku ostaviti makar i jednu noć a da joj ne dođeš, a kamoli čitavu hevtu. Ona se, jadnica bojala da sam je posve napustio, pa je posegla za drugim... Mislila je: eto dobio je za čim je išao, pa se izdovoljio, odbacio me! — onda se prihvatila ko joj je prvo došao. — Eto, brate, kako mi se sva ta prevelika radost i sreća konačno osvetila. Nisam se smio

toliko veseliti dok devojka ne bude sasvim moja. Eto vidiš kako ne valja ništa pretjerati...

Eh, brate, kako da ti iskažem sada sav onaj jad koga sam onda pretrpio i sav onaj čemer koga sam onda progutao. Bilo mi je došlo jedno vrijeme da sam sebi kidišem. Da sam barem mogao s njome progovoriti, pa da znam na čemu sam, a ovako niti mogu nju dovikati, niti mi itko išta znade kazati. Ma, brate, uništio sam sebi za ono nekoliko sati deset godina života, tako mi je bilo pri duši. U meni se bila zapalila ponutrica kao živi kreč kad ga zakuhaš. Od nekakve strašne muke trgao sam na sebi haljine, grizao drvo, jeo kamen, samo da bar nekako iskalim sav onaj jad i svu onu bol što se nagomilala u mojoj duši.

Odjurim kući i zakunem mater svim na svijetu da se odmah spremi do kuće djevojčine i da dozna šta je s njome. I otišla je. Ja sam je čekao... ali šta ću ti, brate, kazivati, možeš i sam znati kako sam je čekao. Časovi su za časovima prolazili pokraj mene, kao krvnici, i svaki je nosio u rukama nož i zabadao ga meni ravno u srce... eto kako mi je bilo... Odmah sam znao šta je na stvari... jal' je isprošena, jal' joj roditelji ne daju za me. »Šta je, majka?« — zapitam je. Veli: djevojka je, sinko, isprošena za Hasana Omića iz Ražljeva... djevojka, veli, nije htjela, nego je mati natjerala... Oko mene se kuća okrenula...

Smjesta odjurim u čaršiju, ama nisam vala ni časa časio, da saberem nekoliko jarana, pa da ukrademo, ili makar da otmemo djevojku ako se drugačije ne mogne. Ja u čaršiju, a Hasan Omić preda me, kao da ga je sama sudbina poslala, izniče najedanput preda mnom. Svijet mi u taj čas pocrnje pred očima, nebo se i zemlja izgubiše. Bili smo ja i on sami na čitavom svijetu, tako mi se pričinilo, ništa drugo nisam mogao ni čuti ni vidjeti. I on je bio blijed, kao da je slutio šta će se dogoditi. Drhtao je i njihao se kao da mu zemlja ispod nogu bježi...

Sve mi se čini da sam ga neko vrijeme molio da se okani moje djevojke... Šta mi je odgovorio, ne znam... U pameti su mi ostali njegovi zaokruženi somovski brkovi, njegove izgubljene riblje oči, debele, objешene usne kao pasja gubica i teška bramborska njuška... Nekoliko sam puta, sjećam se, šćipao šaku da ga onako — jumrukom u nos — ali sam se svladavao. Nešto me je u srcu strahovito probadalo, kao

da mi se tu u grudima sakrila kakva zvijer, gušter, zmija... šta li... pa me ujeda i grebe za srce, za džigerice, za što prije stigne... Najednom sam ruknuo od bola i poletio prema njemu; nožić bljesnu u njegovim rukama, ja zažmirim, prihvatim se za pojas i u tom času ga je nestalo sa svijeta, a ja sam ostao...

Tako je to bilo, pa sad rasudi da li sam ja toliko kriv koliko su me izvikali. Istina, ne mogu se svega pravo sjetiti, ne znam sitnica, jer davno je to bilo — prije pet godina, a onda, i rakija me je počela hvatati, ali znam sigurno da ja nisam toliko kriv koliko me kažu... Dajder, brate, da ispijemo, grlo mi se osušilo...

Tako... on je otišao u zemljicu, a ja u Zenicu. Kad sam izašao iz zatvora, zatekao sam prazan svijet. Otac i mati pomrli od tuge, imetak razgrabili dužnici, ostao ja sâm bez igdje išta na čitavom svijetu. Ni kučeta, ni mačeta, što se kaže, nisam više imao... pa opet ništa me to nije smelo što sam goloruk... Država mi je, velim, dala lijep zanat — fala joj — a kupila mi i nešto alata, mogao sam lijepo da živim. I baš me je išćil bilo da proživim do svoje smrti u poštenju i ljubavi sa svakim. Malo sam se smirio, nestalo je iz mene one sile, postao sam, brate, miran i radišan čovjek, nikome nisam stȁjao na put, svakome sam se podlagao i smjerno mu se uklanjao...

Al' vidi ti sada muke! Svijet se, brate, izdigao na me, neće ni da me pogleda, svi bježe od mene, svi me se klone, nitko mi neće ni crne ni bijele da prozbori... pa i onaj najgori bećar što po čaršiji cigariće bere, i on bježi od mene. Usred tolikoga svijeta nađoh se posve sam kao odsječena grana... sam: ... oca nemam, majke nemam, pobratima nemam; kome ću se potužiti, kome ću se izjadati kad nemam nikog svoga. Znaš li ti, brate, šta je to među tolikim svijetom biti sam i biti nesretan. Nitko nije tvoj, nikome srca ne možeš otkriti, već tako... živiš kao mrtvac i umireš dokle si živ... Eh, brate, brate, da znaš kako to boli, da znaš kako to muči... pa i ove suze na očima što ih vidiš... i one su otrovne... i one su čemerne... sve što koji dan, sve mi jače naviru na oči, sve me više truju, a ne olakšavaju... Uvrijeđen sam, brate moj rođeni, za srce me ujedoše bezdušnici, bog im platio! Zašto me ujedoše bez uzroka, zašto me poniziše kad im nisam kriv, zašto me badava odbaciše kao da

sam pseto a ne čovjek ... brat njihov? ... Zašto je to, de mi kaži, zašto?? ...

Pa da mi je samo ženu, ženu naći! Onda bih ja lako podnosio! ... samo da imam ženu, da imam nju — Šefku ... Ali ni ona neće ... voli — veli — ostati neudata, nego poći za robijaša i za ubojicu ... To mi je, eto, poručila i povratila mi danas prsten i prosidbene darove. E kad sam još i to od nje čuo, mislio sam puknut će mi srce od tolike žalosti ...

Pomisli, druže! Radio sam, bolan, dvije godine, kao crv, dok sam zaslužio ono nešto kuće i pokućstva u njoj. Sknadio sam nekako i jednu struku dukata — madžarija, da mognem makar s kakvim bilo obrazom pred nju istupiti ... Trpio sam bez ikakve tegobe sve uvrede koje su mi ljudi na svakom koraku dobacivali, nisam ćutio ni tolikog poniženja misleći neprestano na onu za koju sam radio i živio ... Mislio sam, glavno da ona bude moja, pljucam ja na čitav svijet ... U toj sam misli i proživio ove dvije godine gotovo bez ikakvog velikog bola ....

A sad je, eto, i to izgubljeno! Ona me je odbila i time mi ubila jedinu nadu koju sam još imao i koja me je hrabrila da živim i da radim ... Sad sam opet ostao na putu. Ništa mi drugo nije preostalo već da snosim ljudski prezir i da trpim kroz čitav život kako me promatraju mrskim, prijekim pogledima. Pa to je smrt, to je umiranje, to se ne da izdurati, bolje je i kidisati samom sebi negoli ovako živjeti ... ali eto ni to ne mogu ... ne mogu, brate, kad volim život, kad mi je draži od svega na svijetu ... i velim ti, nema te nevolje i te patnje koja bi mi omrznula život! Pun sam krvi, pun sam snage, brate, a to neće da umre, neće, nego vrišti i gramzi za životom koga mi — eto — otima i bog i svijet. Al da me samo nije ona, ona odbila, sve bih drugo mogao podnijeti!

Osjećam kako mi se onaj gad mrtav osvećuje, osjećam kako se njegov grob hvata sa mnom ukoštac i kako me davi, gnječi i guši ... Oh, da mu bog dade još devedeset i devet života, ja bih mu ih sve uništio za ovaj svoj jedan, tako mi je sveta svaka njegova dekika ... Pa šta ću ... uzalud je bjesniti ... ja ga se živa nisam bojao, a on je, eto, mrtav jači od mene ... jači, brate ... jači ... čitav svijet nema toliko snage da bi mene bacio pod noge ... a mrtvac je — eto — ima ...

Ali ipak ...! Ova snaga u meni, ova sila, ova vjera u samoga sebe ... sve to ne da da propadnem, sve se to parva i otima sa mnom za život, za čast i za ponos. Još ja moram živjeti, ali ne ovako, nego časnije, poštenije, uljudnije, a to će biti istom onda kad se nađem sa čitavim svijetom — i sa ovim ovdje i s onim tamo — prsa o prsa i kad se s obadva svijeta uhvatim ukoštac i u njihovoj krvi, u njihovoj sramoti nađem zadovoljštinu za sve nanesene nepravde ... Jest, onda ću i ja mirno odahnuti. Ja ne dopuštam da se itko koči nada mnom i da me smatra nižim od sebe ... ne dopuštam, pa bio to ko mu drago, ja ću ga istrnčiti u komade. Nemoj ti — možebiti — misliti da sam ja pijan, ne, ja nisam pijan, ja znam sve što radim! Ja sam popio to rakije da mogu slobodno govoriti i da budem što jači, što snažniji, jer protiv mene je svijet ... čitav svijet ... Da, da ... ljudi su ustali protiv mene. Dosta sam ja njih podnosio i trpio, dosta sam ja tolike godine šutio, ali sada, sada ću i ja da progovorim, sada ću i ja da zasučem rukave, pa da im rebra polomim ... Kožu ću ja njima sa živoga mesa zdrijeti, zubima je izguliti — takav sam ja, takva je moja ćud ...

Eto ih ... eto idu ... Koliko ih je? Cijela grupa, dosta, dosta da svoj bijes iskalim, da svoju krv zadovoljim. Poznam ih! To su oni isti. Sad će sjesti ovdje u kraj, kao što su i dosada sjedali, onda će pogledati poprijeko na me, kao na krmka i šaptat će nešto, znam da je o meni, gurat će laktom jedan drugoga, pa opet šaptati, opet pogledati kradomice na me, opet se gurkati ... Tako rade svake noći ... A noćas će bez sumnje biti još gori, još zlobniji ... govorit će o Šefki, kazivat će kako me je odbila, kako ni ona neće robijaša, podsmijavat će mi se, podizati visoko nosove i hvalisati se jedan drugome kako su bolji, kako su pošteniji od mene ... I to će oni sve na moje oči raditi i na moje uši govoriti. A ja zar da u to gledam i da to mirno slušam ... pa zar cijeloga života tako ... Evo vam što će tako biti — evo ...! To nećete dočekati od mene, dosta je toga bilo! ...

Hej, zatvor'te ta vrata! Ko se makne, nožem ću mu grkljan prerezati. Tu se poredajte, stojte jedan do drugoga i gutajte, jedite moje riječi, dok vam ne polenu i ne prisjednu i dok ne pocrkate od ijeda što se krije u njima, i dok ne skapate od smrada koji iz njih bije ... Zar ja vas da žalim, pa šta ste vi, ko ste vi ... Ja sam jedna strana ovoga svijeta,

a vi ste druga, ja sam čovjek, a vi ste ljudi, ja sam nebo, ja sam oblak, a vi ste ova zemlja što pod mojom stopom leži... Vi ste stoka, vi ste marva, ja sam vam bog. On vas je stvorio, a ja ću vas rastvoriti!...

Dršćete, je li?... strepite pred mojom snagom, a? Sigurno mislite da sam pijan i da je pijan čovjek kadar sve počiniti, zato se i bojite. Ali ja vam kažem, pseta, da nisam pijan, da znam sve što radim, i da nikad nisam bio trezniji, sve mi je tako čisto, tako jasno, kao da se nebo otvorilo preda mnom a zemlja se raspukla, a ja sve vidim i sve čujem, svaku tajnu razaznajem, tako sam eto trijezan.

Pa zašto skrivate oči od mojega pogleda? Zašto nîkom ponikoste, zašto mûkom zamukoste, zar sam vam tako strašan? Hahaa! a dosad ste se dizali nada me, upinjali se i kočili, kao da ste s neba pali... Ja ću vama zabosti nosine, vidite, tu... tu u to smeće... Tako, tako...! Sad pogledajte šta znači uvrijediti čovjeka, šta znači poniziti nekoga. Znate li vi šta je poniženje? Kad vam ja ovako stanem nogom za vrat pa vam čitav život zabodem nosove u to smeće, to je eto — poniženje, to je — vidite — sramota! To niste dosada znali, je l' de? Dosad ste vi samo druge ponižavali, a vas nije nitko, ali sad ste evo i vi došli pod nečiju nogu, sad i vi to možete doznati...

Ima vas šest... Svejedno je to koliko vas je — čim su vas dvojica na broju, odmah se dižete protiv mene kao da su vas stotine hiljada, kao da ste cijeli svijet...! Dok ste sami, onda ste maleni, tako maleni, kao miševi. Nestane vam snage... čim vidite mene pred sobom... jedino ste u grupama junaci... A ja, vidite, imam snage da udarim na vas šestoricu, na vas stotinu i čitav svijet, i da vas gnječim i da vas mrvim... Aha... nemojte vi misliti da ćete vi meni odavde živi izmaknuti. Vi ne-e...! Ja nisam kukavica, ja svoje dobro naplaćujem... Vi niste meni dali da okusim komadićak sreće, da osjetim slast života, pa neću ni ja vama... Oteli ste mi sve, i sreću i život i radost, samo snage, snage mi niste mogli oteti, zato ćete sada i osjetiti šta je moja snaga. Sve ću ja vas ovako polagano... a onda na koncu jednim udarcem sve... vidit ćete vi već kako ja to radim.

Čujete li kako kipi moja krv..., kako ključa, kako vrišti za vašim životima, za vašim srcima, da ih raskida i raščupa...! To je, vidite, moja snaga, moja mržnja, jer snaga i nije ništa drugo nego mržnja, koliko mrziš, toliko si i snažan... A vi najbolje vidite koliko ja vas mrzim! Zar ne vidite kako se cijela moja duša, sva moja ponutrica, čitavo moje tijelo bori s vama, pa i haljine moje i cipele moje, i one se bore s vama, i one ciče za osvetom i pravdom... i one će vam se prve kao zmije omotati oko tijela, oko vrata i gušiti vas i daviti vas dok ne izdahnete.

Sad znadete što znači ustati da ubijete nečiju dušu, da oduzmete nekome život... Sad znadete koliku čovjek dobije snagu kad se bori za svoju sreću i za svoj opstanak. Vi niste ni sanjali da duša nosi toliku silu u sebi i da je mržnja sva njezina snaga i vi ni sada ne znate da moja duša nije samo dio mene i moga bića nego čitavoga svijeta i mrtvoga i živoga, i kad se dignete protiv nje, digli ste se protiv svega toga. Sve će to ustati skupa sa mnom na obranu...! I ovo gvožđe što ga držim u rukama, i ove klupe i ove kante s gasom i ova vatra iz karbita, sve je to sa mnom i sve je to protiv vas.

Ja nisam mogao dosada s vama živjeti u miru i u ljubavi, a neću moći ni odsada, jer vi ćete se i sutra dizati na me, kao i danas, ali zato ću ja vas spremiti s ovoga svijeta prije nego što vi mene otpremite. Ja sam već sve razgledao, sve smislio i sve pripremio...

Tu, vidite, u toj ardiji, tu ćete mi isplatiti sve što ste mi dužni. Tu su kante s petroleumom... dvije... četiri... ima ih već dosta da vas svih u jednom trenutku nestane. Treba samo da tu lampu s karbitom ubacim unutra i stvar je odmah gotova... u jednom času nestat će i mene i vas...

Mir, ne mičite se više, sad dolazi smrt, a nju treba mirno dočekati, mirno i s osmijehom. Ona će nad vama izvršiti pravdu, a mene potpuno zadovoljiti... Stojte! Ni jedan da se ne makne! Hoću da čujem kako vam krv u žilama šumi i kako vam srca lupaju, jer to je moj užitak, to je moja slast... A sad unutra u ardiju, tamo među četiri kante skupite se kao miševi i čekajte. Odmah će to doći, ne bojte se, neću ja vas predugo mučiti. Jedan-dva, vatra će planuti, čut će se eksplozija, potrest će se kuća i zemlja, a onda će požar buknuti... i stvar gotova... Vama će se oči napeti, puknuti i iscuriti, a onda će vam tjelesa pocrniti, naduti se i onda se rasuti... i opet gotova stvar... to je eto sve... i početak

i svršetak...! A sada u ardiju... jedan, dva... sad ste svi unutra...

Ha... šta je to... a gdje je moj prijatelj... pobjegao...? Kud je pobjegao? govorite kud je pobjegao... na komade ću vas izrezati, a onda vas zapaliti ako mi ne kažete...!

Aa... ta... taakooo... doveo žandare. Hahaha...! jest mi se osvetio... To je biva na prijateljstvu što sam mu se izjadao, što sam mu dušu otkrio... Ah, pogane duše... ne mogu ja među vama... Niste vi za me... Tamo na drugom mjestu, tamo je moje — društvo...!

Uniđite vi, braćo od Zakona i Pravde! Uđite slobodno! Ja ne bježim od vas, ja ljubim Zakon i poštivam Pravdu. A ovi tu, ovi bi pobjegli, oni se Pravde boje, jer su im duše nečiste... Oni bi bježali od vas i na kraj bijeloga svijeta da vas nikad ne vide, a ja volim da sud rekne svoje.

Vodite me od ovih skotova... ja polazim vedra čela i radosna srca... Vodite me tamo gdje ću i ja osjetiti ljubav i bratstvo, gdje sam prvi puta doznao da sam i ja čovjek, da i ja nešto vrijedim... Tamo su htjeli da ja budem pošten čovjek, a ovdje mi to ne daju da budem. Ovi hoće da budu stroži od Pravde i veći od Zakona, pa da mi još i život unište... život — jedino blago što mi ga je Pravda ostavila. Ja sam čist, ja sam okajao svoje grijehe, a sad hoću i ja da živim... Ovdje to ne mogu, pa vodite me tamo gdje ću moći živjeti... Ja hoću tamo među svoju braću, među robijaše, tamo gdje smo svi jednaki, gdje se nitko neće uznositi nada mnom. Tamo nitko i ne misli da je bolji od drugoga. Ja volim život, a tamo će mi ga svi čuvati i poštivati, tamo će biti sretni da progovore sa mnom koju riječ, a ovdje su me osudili da do smrti šutim, da do smrti patim u samome sebi i da nikad... nikad ne zaboravim što sam počinio...!

Zaklinjem vas, vodite me odavde... Ja nisam pijan, ja znam šta govorim, ja dobrovoljno idem u tamnicu, jer svijet je za me i gora i veća tamnica... Evo vam moje ruke... vežite... vodite... zatvorite...

Kritika, 1922.

CARSKA NOĆ

Prozirni se suton izvlačio ispod nisko spuštenog vidika, a nebo se spuštalo sve niže i niže u modri široki prostor. A tamo daleko vidi se kako rijeka nepomično stoji, kao utovljeni gmizavac, a na njezinim zavijucima bliješti refleksija zapada i rasipa se u beskonačan sjaj.

Prema rijeci se polagano vuku redovi bujnih akacija i šúmē tihe melodične pjesme. Akacije su ogromni, zeleni cvjetovi koji su u proljeće bijeli — kao ljiljani, a ljeti zeleni i kuštravi kao bunjave — nepočešljane djevojke. Djeca im kažu drvo bagrenovo, a drveće i nije ništa drugo nego veliko — granato cvijeće.

Negdje u daljini gube se u mraku modri bregovi, kao crni sarkofazi, a obli im bokovi naliče na velike grobove od safira.

Cijela je okolica u odeždi samonikle tuge i bespomoćnog očaja. Tko zna zašto su tužni ti naši pejsaži i za čim čeznu njihove tajne nevidljive duše...

Sunce je upravo klonulo za brda, a uboga kuća udovice Aiše čudno je planula u tome trenutku i zavila se u sjajni skrletni plašt. Na malenom trošnom pragu stajala je udovica i umorno lupala u suhe navorane dlanove. Krvava refleksija zapada oblila ju je karminom i činilo se da to nije ona nego ogromni plameni stup.

— Arife-e! — vikala je starica, a glas preleti daleko nekud preko nepomične rijeke i izgubi se u mirnoj širokoj ravnici.

— Šta je! — odzove se sa ulice dugo i otegnuto nekakav dječji glas. Muzika se riječi savije u visokom lúku, provuče

se kroz tišinu kao svileni konac i ostane u zraku kao da čeka odgovor.

— Hajde kući večerati! — zovne ga mati...

— Doći ću dok se poigram s djecom — javi se opet otegnuto dječak.

— U kuću kad ti kažem! — Udovica se rasrdi.

— Doći ću, zar ne čuješ, gluho! — Izdire se Arif, a desetak dječjih glasova prasne u smijeh kao da se podruguju starici. Udovica plane.

— Arife-e! — izdreči se ona. — Da bog da i ne došo sinko, kad si taki!... U kuću, vraže!

— E sad neću uz inat! — zavikne prkosno dječak sa ulice.

Mati je bila nemoćna. Samo je zadrhtala, pokrila lice rukama, okrenula glavu i zavapila bolno, kao da prijeti:

— Dobro; dobro, Arife! Doći ćeš ti kući! zapamtit ćeš ti mene. Vidjet ćeš ti kako se mati pred svijetom sramoti. Znat ćeš ti kad si me primorao da pustim svoj glas na cestu. Dobro, dobro! Neću se ja više derati, ni vikati da me čuje cijeli svijet, doći ćeš ti meni na lokalo... Traži večeru gdje znaš, u mojoj kući nećeš jesti...! Mogla sam dijete probuditi! — prošapće nenadano starica kao da se sjetila, i na prstima se dovuče do postelje u lijevom kutu sobe.

— Spava! — dahne nježno udovica i nadviri se nad postelju. Spava! Draga moja, bolesna moja kćeri! Kako ona mirno spava, dihuće ko ptičica... ah... ah... ah... — disala je starica u jednoličnom odmjerenom ritmu oponašajući kćer... — Mala moja slavuljica...

— Čekaj!... — sjeti se ona ponovno nečega i skokne do dulafa, otvori ga i izvadi porcelansku činiju sa bakrenim kapkom i postavi je kćeri više glave.

— Tako! — šaptala je starica zadovoljno. Neka ima čim se probudi. Donijela joj majka... Šta je? — trgne se ona ugledavši Arifa na vratima prislonjena uz dovratak. — Šta si došao? Odlazi, neću da mi stojiš tu u mraku na kućnome pragu kao vještac. Eno ti djeca, pa idi po cesti zjale prodavati. Hm, gad jedan dječji! Ulazi u kuću! — otrese se starica strogo na sina.

Arif se uzvrpolji, ne zna bi li ušao ili ne bi, zaškilji lukavo na mater i obješenjački se nasmije na nju...

— A... a... hoćeš li me biti...? — zamuca on nekako nesigurno.

— Ulazi, neću te biti! — šapne starica naoko mirno.

— Hihihi! Lažeš, znam ja tebe!

— Ta đubre jedno, zar se smije materi kazati da laže.

— Pa kako ću ti drukčije reći kad znam da je tako.

— Ulazi! Ne viči toliko! Šemsa je bolesna, počela je opet krv da baca. Ja ne mogu uz nju biti. Moram ići Osmanbegovici, žena je pri porodu, pa me je pozvala da joj budem ebejka djetetu i dat će mi dva osmaka brašna.

Arif se namršti i progunđa.

— Jest — ja... da ti ideš, a ja da ostanem! Vala je baš i to pravo! A carska noć?

— Kakva carska noć? — pogleda ga začuđeno mati.

— Pa eto učitelj kaže da je sutra kraljev rođendan i da će poradi toga noćas biti šenluk. Čitav će se grad osvijetliti fenjerima i svijećama. A svuda po kućama barjaci. Sve će biti na nogama i muško i žensko, svirat će carska muzika. Danas su činovnici i gospojice cijeli dan kitili školu i općinu. Neće biti takoga šenluka, kažu, otkako svijet postoji... Sva će djeca biti napolju, jedini ću ja čamiti kod kuće. Je l' to pravo?

— Ti ne možeš ići! — odvrati srdito majka. — Nećeš ti radi toga ostaviti bolesnu sestru, a ja ne mogu uz nju ostati kad moram ići brašna zaraditi...

— Ne mogu ni ja! — izdere se Arif. — Nek spava!

— Probudit će se dijete u noći, nesretniče, pa će svisnuti od straha, pa bi te onda razapela.

— Bi... baš bi me razapela! Nek svisne, šta me briga za njom. Daj ti meni da ja večeram.

— Večerat ćeš ti ako ja tebe omjerim ovim oblićkom preko leđa! Pobogu braćo, što ću s njime! Nit mu mogu suditi, nit mogu s njime živjeti. Otkako mu je otac umro, uzeo đem na se, pa se snositi ne može. A ja sam ženska glava. Ne mogu za njim i po cesti trkati, ne da mi obraz, ne da mi vjera, a ovako se više ne da izdurati...

— Šta se prenavljaš tu i koješta naklapaš! Daj ti meni da ja večeram, pa ti klepeći jezikom koliko ti drago...

— Eh, sine, sram te bilo! — izusti mati gorko kao da će zaplakati. Zar sam te zato rodila da mi možeš pljuvati u lice i blatom se nabacivati na moje sijede kose. Znam ja da je

tebi cesta preča od matere. Naučio si se tamo koječemu, ali neka...! Svemu će doći kraj... Nećeš ti sa mnom pod jednim krovom živjeti, pa da ti je glava do neba, i da si mi na zjenice ispô... Nisam ja dužna trpjeti tvoje pasjaštine i jediti se radi tvoga neopranoga jezika. Odlazi mi s praga, odlazi kud znaš! Eno ti ceste, eno ti carska noć, pa radi što znaš, samo bježi od mene da te više ne gledam. Neću da znam za tebe...

Arif objesi usnice i počne kisati i ušmrcivati kao da ga nešto u nosu škaklji. Dugo se je tako kmezio — očito na silu — dok nekako nije našao najzgodniji način da reagira na majčine prijetnje:

— Jest ja... hoćeš da čuvam Šemsu, da se zatvorim u kuću, ne daš mi večere, ne daš mi gledati šenluka, goniš me iz kuće kao da ti nisam sin već sluga. Bogami! Pa zašto onda da te slušam. Neću bolan, nisam ja tvoj rob...

— Da si ti moje pravo dijete, ne bi se ti s majkom nadlajavao, već bi se odmah kod prve riječi pokorio i uradio što ti velim... Ali ti si lola, ti si baraba, pa nećeš... a ti kidaj... široko je pod nebom, idi pa zjali s dječurlijom po cesti, a ja ću sebi opet nekako pomoći...

— Neću da idem! — prodere se Arif. — Ti si me rodila, ti ćeš me i hraniti. Jesam li ja tebe molio da me rađaš...

— Da se nisi ni rodio — kam' puste sreće kad si taki! Ne bojiš se boga, ne poštuješ starijega, pa ko će onda s tobom na kraj izaći!?

— Daj mi da jedem! — vrisne gotovo očajno dječak. Čitav božji dan nisam ništa okusio...

Aiša zgrabi za nekakav oblićak i nasrne prema vratima. Arif ustukne nekoliko koraka kao da će pobjeći...

— Neću se ja s tobom nadmećati, već ću te pridrijeti ovom potankom preko leđa, pa da pamtiš dokle god si živ. Ako nećeš slušati milom, hoćeš silom... — vikala je žestoko mati...

— Samo me ošini! — prijetio je Arif. — Sve ću ti pendžere kamenjem porazbijati...

— Kočijašu! — krikne mati. — Zar si i u to zabrazdio?! Zar ovo malo sirotinje da mi uništuješ...?

— Nemoj ti misliti da se ja tebe bojim? — junačio se dječak. — Evo na, ošini ako smiješ...!

Aiša baci oblićak, klone na minder i bespomoćno zajeca...

— Šta sam ja bogu skrivila da mi naprti ovakovu muku na vrat. Ovo nema ni u Cincara što je meni dosuđeno da trpim... Da bog da te, sinko, ne bilo! Da bog da ti majčine suze na grdne rane izlazile...!

Dok je majka od nemoći plakala, dotle se Arif ušuljao u sobu i njuškao po zakucima, ima li večere. Našao je u dolapu kraj musandre malo kukuruze, sira i luka i otpočeo jesti da mu sve pucalo iza ušiju.

Majka ga pogleda i predbaci mu prijekornim glasom:

— Jedi, jedi, mangupe, kozaru. Ja sam to krvavom mukom stekla, a ti sad jedeš. Nemaš ni toliko u sebi ljudstva da se postidiš moga kruha. Da bog da, te sapeo! Jedi, besramniče, čobanine! Jedi...!

— Ja bogami jedem.

— Jedeš ti i moj kruh i moju dušu i moje džigerice. Ti si dušmanin svojoj rođenoj kući.

— Samo ti govori što te volja dok ja ne pojedem. Ionako ti je svaka riječ bez repa i glave...

— Ama, krme jedno, neću ja trpjeti, da ti u mojoj kući s mojom koricom hljeba u ruci pljuješ na moju sijedu kosu. Prebit ću ja tebi kičmu kao piletu, Alamanine jedan!

Aiša skoči, prihvati ponovno za oblićak, pograbi Arifa za kosu i omjeri ga nekoliko puta uzduž i poprijeko da su mu suze same vrcale na oči.

— Nane, nane, slatka nane! Neću nikad više, nikad više, draga nane! Ubij me ako ti ikad i išta više reknem. Odmah me na mjestu zakolji. Ostat ću sa Šemsom i neću nikud od nje maknuti, bogami neću, vjeruj mi, draga nane! Tako mi boga, vjeruj mi! Majka, ruku ti ljubim, nemoj me više udarati. Rođena moja, šećerna moja majko! Neću više, kad ti kažem, neću Alaha mi, neću dina mi... sve ću te slušati šta god mi rekneš... nabrajao je dječak kao u groznici...

Aiša je tukla dugo i nemilosrdno. A kad je vidjela da mu je već dosta i da se uistinu više neće usuditi da joj odgovara, pustila ga je. On je jecao i gušio se u suzama. Sjeo je u jedan kut i zakocenuo se od plača. Neprestano je ridao, tako da je jedva mogao daha uzimati.

Plač i lupa probudi bolesnu Šemsu koja je ležala u drugom kutu. Bolovala je od sušice. Majka joj prinese leđen

da se iskašlje, a onda se polako sagne nad njom i zapita je mekanim glasom:

— Šemsa, dušo, kako ti je?

— Dobro, majko. Spavala sam. Sad me više ne steže ni u prsima toliko.

— A bi l' malo jela, kćeri? — Aiša se nagne i šapne joj na uho da Arif ne bi čuo:

— Osmanbegovica ti je poslala kolača u medu. Ti znaš koliko ona tebe voli.

— Hvala joj, majko!

— Hoćeš li da ti izvadim koji?

— Ne mogu, nisam gladna.

— Zašto ne možeš. Osmanbegovica će se ljutiti kad čuje da nijesi jela. Jučer mi je rekla da će svome djetetu, ako bude žensko, nadjenuti tvoje ime. Trebala bi, kćeri, makar za njezinu volju.

— Ne mogu majko, podaj Arifu. A Osmanbegovici hvala i gdje čula i gdje ne čula! A zašto plače Arif, majko?

— Dobio je ono što je tražio. Pa i to mu je malo, pa još traži...

Aiša ukloni leđen od Šemsine postelje i okrene se prema Arifu.

— Uh, kakav je, ako boga znaš! Ko da je čitav dan đubre vukao. Što si taki, gade jedan!? Kao da sjedim na dukatima, pa da ti svaki dan mogu nove haljine namicati, da gospodičić dere. Gdje si gaće poderao, kazuj!

— Poderala mi djeca, nisam ja bogami — drhtao je Arif.

— Poderala mi djeca! A što se igraš s djecom kad ti deru haljine?

— Nisam se ja s njima igrao već oni sa mnom — zabunca dječak.

— Ja ću tebe već odučiti od takve djece. Primirit ćeš se ti ko buba.

— Idi pred kuću, pa se obuci da te ova božja ptica ne gleda. Operi te uši i te ruke! Navući ćeš mi gubu u kuću. Izdiri pred vrata da te ne vidim! Uzmi ibrik... ibrik kad ti kažem... I noge te operi da mi ponjave ne kaljaš.

Arif uzme iz dolapa čiste haljine, u drugu ruku uzme ibrik i izvuče se polagano iz sobe.

Šemsa je dugo gledala za njim, a onda se tužno okrene prema majci i prošapće:

— Zašto ga psuješ, majko? On je opet bolji, majko, od mene, on je zdrav, a ja sam bolesna. Ja sam ti na teret. Ti se kiniš i mučiš, a sve radi mene, a on ti može biti od koristi...

— Nemoj tako, dijete moje, ti nisi nikome na teret, pa kako bi bila svojoj majci. Draga moja golubice! Samo da ti majci možeš ozdraviti, sve bi drukčije bilo.

— Ozdravit ću ja, majko, sad je ljeto. Ima mnogo sunca, a sunce je sjajno, majko. Ah, bog zna kako će to sve biti i hoću l' ga ikad više vidjeti.

— Hoćeš, kćeri. Sutra ću ja tebe odvesti na rijeku. Napravit ćemo sa Osmanbegovicom teferič. Zovnut ćemo djevojaka, pa ćemo i kolo okrenuti.

— Eh, daleko je, majko, do sutra! Može se umrijeti, a ja sam i tako bliže smrti nego životu. Ćutim kako umirem, svaki dan i svaki čas. Sve više ulazi u me zima i nekakav strah... strah od života, ili od smrti... ne znam od čega je... majko!

— Umiri se, grlice moja, lastavice moja. Tebi se samo pričinja jer si bolesna. Vidjet ćeš ti kad ozdraviš kako ćeš vesela biti i kako ćeš drukčije govoriti.

— Nemoj psovati Arifa, majko! Ja ću otići, a on će ostati. Njemu treba da praviš teferiče.

— Da je meni, bog dao, Arif takav kao što si ti, ne bih ja njega psovala. On se je pokvario. Ne poštiva nikoga. A ti si moje dobro, moje drago bolesno dijete. Tebe majka nije nikad ružila. Drage moje oči, kako je ona blijeda...

Aiša je potajno obrisala nekoliko suza. Šemsa je tiho potražila njezinu ruku i kad ju je napipala, podigne je na svoje uvele usnice i pobožno, krotko spusti na nju cjelov.

— Majko... dobra moja majko!

— Kćeri... dijete moje!

Vani je zašumila noć. Ono čudno osvjetljenje koje je zapad bacao na udovičinu kuću, nije uminulo. Čim je sunce zašlo, na istoj se je strani pojavio mjesec i prosuo svoje bakreno svjetlo na krov, na zidove i u sobu. Rijeka je jače šumila, akacije su glasnije pjevale, a zemlja je disala duboko, mirno i spokojno.

Na vratima škljocne brava. U sobu uđe mali Arif, presvučen i umiven, i ostavi ibrik pokraj leđena. Niz malo, bublasto lice klizale su se kapljice vode, a zdrava rumen mu je izbila na jagodicama i na usnicama. Majci je zadrhtalo

srce čim ga je opazila. Dugo nije mogla oka skinuti s njegove lijepe i zdrave pojave. A onda progovori mekanim glasom kao da joj se srce od milja rastapa:

— Arife, hrano moja! Eto peškir u dolapu pa se otari, a prljave haljine baci u musandru. Tako, vidiš, a sad upali lampu.

Arif lagano dotrči do zemljane peći, skine s nje šibicu, ukreše i zapali petrolejsku svjetiljku koja je visjela na musandri. U sobi planu blijedo svjetlo i stopi se s mjesečinom u žuti i bakreni odsjev.

— Tako. A sad hodi, poljubi mater u ruku da ti oprosti što si bio onako neposlušan.

Arif otare ruku ȍdā se, malo se zastidi, obori glavu i priđe tiho do matere.

— Daj mi ruku, majko!

— Tako, bog te blagoslovio, dijete moje, pa nemoj nikad više govoriti onakovih riječi. Ne valja, sinko. Ubit će te bog. Uhvatit će ti se usta i jezik će ti usahnuti. Nećeš moći ni jedne riječi više progovoriti. De reci da nećeš više nikada govoriti ružnih riječi, da se nikad... nikad nećeš inaditi sa svojom materom.

— Neću, majko, nikad više — dahne tiho Arif.

Aiša zagrli maloga sinčića, osjeti njegovu punoću i zdravlje i ovije mu ruke oko vrata, a glas joj zadršće opojno i zvonko kao odjek pritajene sreće.

— Kako si ti lijep, sine moj, momčiću moj... Nemoj više nikada govoriti majci ružnih riječi... Ne valja, čedo moje, ubit će te bog...! Kako su ti obrazi crveni! I oči su ti umne. Kad odrasteš, majka će se ponositi tobom... Kuštravče moj! Pseto moje! Štene moje! Nema majka puno djece da ih tuče... Ti nećeš više srditi svoju majku... Nemoj, hrano moja... Kad god te izbijem, bude mi poslije žao, srce me moje boli za tobom... Ti i ne sanjaš koliko te majka voli, kuštravče moj bucmasti... psetance moje poderano...

Mali je Arif sjedio sav postiđen na njezinom krilu, trljao ruke, uzvijao ramenima i donju usnicu zavlačio daleko od usta. Majka nije bila nikad s njime tako nježna kao večeras. To mu je bilo donekle i neugodno, nije znao kako bi se držao. Sjedio je na njezinom krilu tako nespretno kao u kakvom leđenu, ili koritu, neprestano se smješkao i crvenio. — Najednom je opazio kako mu sestra plače. Podigne svoju krasnu, kuštravu glavu i kažiprstom upre u sestrinu postelju:

— Majka, plače... Šemsa plače...

Aiša se trgne na te riječi i u strahu istisne:

— Šemsa, Šemsa... šta ti je, ako boga znaš. Šemsa!

Šemsa je postrance promatrala taj dirljivi prizor izmirenja, žalobno se smiješila i prigušeno zaplakala:

— Majko, da mi je sunca, mnogo sunca! Možda bih i ja ozdravila, možda bi i mene jedanput mogla tako milovati! Kako je to dirljivo, majko, što ti njemu govoriš: Pseto moje, štene moje... kuštravče moj... Pa šta bi mu drugo i rekla kad je tako lijep i tako zdrav... A ja —? šta sam ja? Šta ćeš meni kazati? Šta se može reći lešini i mrtvacu kad ga ne smiješ ni rukom dotaknuti da ga ne povrijediš. Oh, bože moj, kako sam ja nesretna, kako sam ja bolesna. A zašto ne bih i ja bila zdrava, i ja sam čovjek i meni je drago živjeti... zašto...? Ja nesretnica... ja mučenica... Zašto sam se i rodila kad ću biti ovaka... Ubijte me! Zgazite me... Halal vam moja krv... i ona zapadne u grčeve.

Majci se pričine njezine riječi kao optužba, stoga odgurne Arifa ponešto grublje na stranu i otrese se na njega:

— Nemoj da joj zaklanjaš svjetlo... ukloni se malo!

— Ništa on meni ne smeta, majko... Zar ne vidiš kako je dobar, moj mali brat, koliko u njega ima srca. Arife... slatki moj braco! Hodi, sagni se malo do mene da te sestra poljubi.

Mali se Arif sagne i klekne pokraj nje. Oni se tiho i djetinjski poljubiše i utonuše u dugi zagrljaj... a majka ih je gledala i gledala, a u duši je nešto silno duboko zabolje i ona htjede u taj čas da krikne... ali se opet savlada. U tome joj trenutku padnu na pamet dva osmaka klasovna brašna i ona preleti rukom preko čela kao da želi sve zaboraviti i uzdahne duboko:

— Vi se tako zabavljajte, a majka će Osmanbegovici da nam zaradi koju oku brašna. U nuždi smo, draga dječice. Babo umro, a mi ostali sami ko osječeno granje. Pa hvala bogu kada ima na svijetu još dobrih duša koje nam idu na ruku. Nismo još došli do zida. Arife, sinko, ti ne idi nikud od svoje bolesne sestre. A tebi će majka učuvati od svoje kahve golemu grudu šećera i jabuka ću ti donijeti.

Arif je naprčio usnice, objesio glavu i malo da nije zaplakao. A onda pogleda preplašeno u mater:

— A hoćeš li dugo ostati, majko?

— Pa sinko, dok ženi ne pomognem, ne mogu je ostaviti. Moram joj dijete okupati i ebejkom biti.

I dok je Arif očajno gledao kako mu mati oblači čember i feredžu i kako navlači stare poderane čizme, dotle je Šemsa promatrala svaki njegov mig i nastojala da mu zaviri u dušu.

— Majka! — istisne bojažljivo Šemsa.

— Šta je, kćeri?

— Hoće li Arif ostati sa mnom? Ja se bojim sama.

— Hoće, hoće, kćeri. On tebe voli. On zna da si ti bolesna i da se plašiš noći. Arife, čedo, dobro slušaj. A ja ću se odmah vratiti, čim budem gotova.

— Dobro! — izmuca on.

On je mislio da će se mati prije povratiti nego što se rasvjeta svrši, tako da bi još mogao prispjeti, ali sad je i ta jedina nada izgubljena. Majka je otišla, a njih ostavila same. Sve je propalo. Njegov najljepši san da vidi iluminaciju na kraljev rođendan ili carsku noć, kako se je ta svečanost u dječjem žargonu zvala, bješe sasvim propao. Sve što mu je bilo najmilije i najdraže, sve mu je oduzeto. Carska noć uminut će bez njega... To ga je tako rastužilo da je gorko procvilio i zajecao kao da će se ugušiti u suzama. Ridao je i grcao, a suze su mu curile na pod niz lice, kao kišnica...

Šemsa je znala šta mu je, zato ju je obuzimao nekakav potajni strah da on ne bi otišao a nju ostavio.

Sve se te zatvorene djevojke boje samoće kao groba. Njihova je fantazija, daleko od realnoga života, stvorila sebi dva oprečna svijeta. Jedan je svijet sanja, topao i mekan, a drugi je svijet sablastî i utvarâ, pun groze i užasa. Čitav je njihov život ispunjen samo maštanjem, a cijelo njihovo iskustvo ne prelazi granice toga imaginarnoga svijeta. One ne znaju o životu ništa više nego ono što su same o njemu stvorile. On je svijetao, bijeli san, ili je crn i mračan podrum iz koga se dižu aveti i prikaze.

Šemsina je mašta bila bolesna, stvarala je samo bolesne slike. I ako nije kogod bio uz nju, da je tješi i da je odvraća od zlih misli, ona je patila od priviđenja. Dok je Arif plakao, ona je neprestano razmišljala čim bi ga udobrovoljila i pridržala uza se. A kad je on obrisao suze i zagledao se tupo

u mjesečinu, onda se je i ona ganula i tiho ga viknula, kao da se boji da ga ne bi povrijedila:

— Arife... Arife!

— Šta je?

— Hoćeš li malo slatkih kolača. Ja ne mogu, pa sam tebi ostavila.

On podigne trepavice, namršti obrve, naprči usnice i pogleda u sestru. Oko usta mu je titrao mali, jedva zamjetljivi smiješak.

— Imaš li dosta kolača?

— Ima — puna činija!

— Puna činija? A otkuda ti toliko? — osmjehne se dječak.

— Poslala meni Osmanbegovica.

— Pa gdje je?

— Eto tu više jastuka, zamotana u ćagetu.

On se privuče, kao mače, do činije, razmota papir, digne poklopac. Oči mu se pohlepno zabodu u kolače koji su plivali u rastopljenom medu. U desnoj ruci mu je stajao visoko podignuti kapak:

— Oh, šta ih je, brate dragi! — usklikne dječak.

— Vidiš kako ja nisam na te zaboravila.

— Pa zar je ovo sve meni?

— Sve.

— Ohohoh!

I mali je gurman zasjeo za slatkiše, otpočeo gozbu kakvu nikad u svom životu nije imao. Jeo je i mljackao ustima, oblizavao prste, a oči i nozdrve su mu bile širom otvorene. Disao je duboko, i gutao tako pohlepno da nije dopuštao ni najkraćih razmaka između pojedinih komada.

Šemsa je zadovoljno promatrala to pohotno gutanje i zaželi da i ona pokuša koji put uzeti. Činilo joj se da bi mogla izjesti barem polovicu tanjura. Podigne glavu i zagleda se gramzivo u činiju:

— Daj i meni, Arife, koji komadić!

Arif prestane jesti, pogleda zaprepašteno u nju, pa onda u tanjur:

— Ne budeš mi, brate, ni davala kad ćeš opet iskati — promuca on.

— Neću ja uzeti sve, samo da vidim mogu l' i ja jesti.

Šemsa zagrize, premetne nekoliko puta zalogaj po ustima i povrati ostali dio Arifu. Jedva je progutala i onaj jedini zalogaj.

— Na evo ostavi, ja ne mogu.

— Što ne jedeš?

— Ne mogu.

— Ma zar ovake kolače ne možeš da jedeš? — čudio se Arif.

— Ne mogu — eto.

— Bogme, da sam ja Osmanbegovice sin, ja bih joj rekao da mi svaki dan i ručku i večeri ispeče ovakih kolača. Eh, dragi bože, da je nešto naša majka Osmanbegovica, kako bi nama bilo dobro. Je l' de, Šemsa?

— Pa zar ti ne voliš našu majku, Arife? — začudi se djevojka.

— Ma volim je, brate, već kad je fukara, onda mi nije nimalo draga. A Osmanbegovica je zgodna, ima puno para. Ona ide svukud gdje je lijepo i veselo. Da smo mi njezina djeca, bilo bi i nama tako. Imali bi što nam srce zaželi, lijepih jela, haljina i svašta još. Ne bismo sad sjedili ovdje u zatvoru, već lijepo gledali šenluk. Eh, drukčije bi to sve bilo.

— A zašto ti voliš gledati šenluk, Arife? — zapita znatiželjno Šemsa.

— Uh! zašto volim gledati šenluk! Pa zar ti ne znaš šta će biti na carsku noć? Zar nisi nikad vidjela šenluk?

— Nijesam nikada. Ja još nisam nikuda išla iz kuće. Ovdje sam od rođenja. Što bude tamo, Arife? Ima l' svirača?

— Ima carska muzika! pa znaš, kad zasvira onako igračicu, a noge same skakuću.

— Zar samu igračicu sviraju? — otegne djevojka tužno. A sviraju l' kadgod onu žalosnu, Arife, štono se mora plakati kad se čuje.

— Ne sviraju, brate, nikakovu žalosnu...

— Ma nijesi ti možebiti čuo. Meni je pričala Zahida da su svirali puno žalosnih pjesama kad su bili njezini svatovi. Ona je zato cijelu noć proplakala.

— Ih budala!

— Arife, nemoj tako govoriti. Kad bi zapjevali onu znadeš li: »Raduju se ptice pramaljeću, a djevojke mirisavom cvijeću«, ili onu: »Svi dragani, samo moga nejma«, onda bih

i ja morala plakati. To samo od sebe dođe. Suze, kaže Zahida, poteku, pa onda ih nè ustavi nitko više. Ti to ne znaš jer ti si još dijete.

— Ma šta ja još ne znam! Eh da vidiš kad se ja uhvatim u kolo pa još do gospojice, a oni činovnici i druge Švabe viču: Ta, vidiš li kako mali igra, a ja — nema to — ko prela vezem.

— Pa zar i gospojice igraju kolo sa muškinjem? — pogleda prenerаženo djevojka u brata.

— Ja što ti misliš!

— Zar ih nije stid pred momcima?

— Šta će ih biti stid!

— Gledaju l' makar preda se.

— Ne gledaju vala, već upravo u oči.

— A šta muškinje kaže?

— Šta kaže! Igraju oko njih, pa sve se klanjaju i ljube im ruke i onda svaki čas govore: »Milostivna! Gospodična! Izvolite!« a one se smiju i odgovaraju: »O molim, molim, lijepo! Hvala lijepo!« i još svašta što god im padne na pamet. E znam ja kako se to radi, samo dok ja odrastem i dok imadnem lijepe haljine, vidjet ćeš kako ću ja s njima ašikovati. Osmanbegovica mi je rekla kupiti nove haljine kad pođem u gimnaziju, ona će plaćati za me školovanje... Pa kad ja budem pametniji, onda ću i ja znati s njima govoriti...

— A zašto se ti voliš s njima razgovarati?

— Eh pa kad umiju lijepo razgovarati. I lijepe su ko slike, vrag ih odnio!

— A vjeruju l' one u boga, Arife, ko mi?

— Kad se uvijek bogom kunu, onda i vjeruju.

— Zar vele: »Tako mi boga«!

— Kažu.

— Pa ubit će ih onda bog što se ne kriju. Šemsa se zamisli i prošapće:

— Čudnovato, vjeruju u boga, a ne kriju se! — a onda najednom zapita kao da se je dosjetila nečega:

— A slušaju l' i one svirače?

— Slušaju vàlā do zore.

— A plaču li kad svira ćemáne?

— Što bi plakale, nisu one ko vi. One igraju kad sviraju svirači.

— Ih dragi bože, kad bih i ja mogla vidjeti njihovo kolo. Ne bih ja da me drugi opaze. Ja bih se sakrila za tarabu, pa provirivala kroz puciju, samo da čujem ćemane. Zahida kaže da je njega najljepše slušati. Kaže ... plače ko čovjek ... jeca, jeca ... a ti, kaže, ne znaš da si živa ... eto tako, ko da umreš ... istom kad ćemane prestane ... a ti — oživiš ... a u srcu ostao nekakav dert ... nekakav težak bol ... i ti, kaže, plačeš, kao malo dijete ... Ih Arife! kad bih samo jednoć mogla čuti ćemane ... Ne bih žalila odmah onaj čas umrijeti!

— Pih bona, pa to je najlakše! Ja ću tebe odvesti Zahidinoj kući, pa ja odoh napolje u svijet, a ti se s njome zdogovori, pa dođite oko hotela onim bedemom do bašče gdje igra njihovo kolo i gdje su svirači.

— Kad bi majka dala ...

— Ejh! Majka! Šta zna majka! Ona će misliti da si ti kod kuće. A ti nemoj dugo ostati, odmah se vrati, pa neće nitko opaziti da si bila na bedemu.

— Majka kaže da je grehota gledati u muškarce i da se na njih ne smije ni misliti. A tamo će biti puno muškinja.

— Jest — grehota! Ajde ti molim te Zahidi, nemoj bit budala, pa dođi da vidiš kako ja igram u kolu. Ja ću motriti, pa čim vi budete provirivale, ja ću se uhvatiti u kolo ... Da vidiš, Šemsa, kako je tamo lijepo. Znaš, sve je rasvijetljeno, ko u danu, a ljudi, žene, pa i djeca, sve je to obuklo nove, bijele haljine: ruho na njima pjeva, tako je uredno. Svirači sviraju — znaš zdrobiše. A kolo trese nakolo kao vjetar ... a ja se uhvatim pa zaigram onako, na jednom mjestu, pa se sve dimi pod nogama ... Ništa to što sam ja malen ... Samo brate, nemam lijepih haljina — otegne tužno dječak.

— Ih kako je to lijepo, Arife! Da mi je eto samo jedan jedini put vidjeti kako se veseli svijet, čini mi se da bih odmah ozdravila. Ja sam, brate, i navukla ovu boljeticu ovako uvijek sama. Ne smijem nikud, ne vidim ništa, a i ja sam živa ko i ostali svijet. Moram uvijek u kući biti. Kad god izađem na sunce, majka odmah viče: »Vidit će te ko, ajde u sobu!« E ne mogu se ni ja uvijek ovako zatvoriti, moram i ja kudgod izaći.

— Pa to i ja kažem. Sav se svijet raduje, igra, pjeva, jedina ti da čamiš.

— Pa nisam ja, brate, toliko ni bolesna, mogla bih ja još hodati.

— Tako je, vidiš! Odvest ću ja tebe lijepo Zahidi, pa ti vidi svijeta dok si živa. Zašto bi bila džaba svezana.

Djevojka se zamisli, a onda odgovori malko nesigurno kao da se boji svoje odluke:

— Ali, Arife, moraš me najprije malo provodati preko sobe da vidim mogu l' hodati, pa ću ti onda kazati hoću lí ići ili neću.

Arif skine sa Šemse pokrivač, prihvati je za glavu i za leđa i pomogne joj da se uspravi u postelji; Šemsa duboko uzdahne i zanjiše se kao da će pasti, ali je Arif održi. Na to je uzme ispod pazuha i podigne je na noge, kao ogrtač kad ga digneš za rukave. Šemsa se ispravi na nogama. Izgledala je kao smrt, kao mumija i kao skelet obučen u voštano platno. Noge su joj se svijale kao vrbove šipke, a ruke su nemoćno visjele, kao suhe, slomljene grane. Lice joj je bilo blijedo i tanko kao papir, a usta slična rani koja se je usred lica otvorila. Oči su joj se utopile u crnim, koštunjavim rupama, a čelo blijedo kao limun. Stajala je nesigurno, a onda korači jedan sitni korak i zastane:

— Ne, Arife! Zaludo, srce hoće, ali noge ne mogu.

— Samo se ti osloni na me.

— Ne mogu, vidiš da stojim kao na štapovima.

— Ništa — ti se samo nasloni, vidjet ćeš kako će ...

— Pusti me, Arife, slomit ću noge ...!

— Neće! neće! samo do vrátā ...!

— Ma ne mogu kad ti kažem, jesi li gluh. Oj majko moja!

— Možeš, bogami, već ti nećeš.

— Ne mogu, Arife, dina mi! Upast ću, pa ću se sva slomiti.

— Evo već smo blizu vrata ...

— Ja hoću da legnem. Pusti me!

— Neću da te pustim kad si pošla.

— Majko! U glavi mi se vrti! Arife! ja ne mogu dalje, ja ću ovdje umrijeti. Daj mi da se spustim na sećiju, tu do pendžera ... Onesvijestit ću se, ja ne mogu nikuda, nisam nigdje pristala ovaka ... ja hoću da umrem.

Ona se složi na sećiju, kao stup od papira, i poče nemoćno grcati i mahati rukama ... i dozivati mater i smrt u pomoć.

Mali je Arif bio sav izvan sebe od srdžbe što mu nije uspjelo da se dokopa noći i da vidi iluminaciju. Oči su mu gorjele od bijesa, a lice se zalilo krvlju sve do ušiju. I dok je jadna djevojka jecala u mukama, on je nad njezinim zgužvanim tijelom prijetio stisnutim pesnicama, škripao zubićima i tukao bijesno nogama o pod, a iz usta mu je provalila bujica ogorčenih psovki i kletvi:

— Lezi, lezi, da bog da, ti crkla! Stjenico jedna! Vučeš se ko prebijena mačka. Nećeš da ideš meni uz inat. A mogla bi ići kad si došla do vrata. Hoćeš samo da i ja krepavam ovdje s tobom u zatvoru. Neću. Nisam ja ničiji rob. Ispiši ti to iz svoga teftera, moja draga! Šta mene briga za tobom. Odoh ja sam ako nećeš...

Šemsa ispruži prema njemu ruke i zavapi umolno i tužno:

— Arife! Batika moj! Ti nećeš ostaviti svoju seku. Je l' de da nećeš. Ti si dobar, ti vidiš kako sam ja bolesna...

— Ja hoću da vidim šenluk! Ajde sa mnom ako hoćeš.

— Ne mogu, batika, boga mi, ne mogu. Nemam snage. krvi nemam... sve mi je isteklo među ovim zidovima... ja ću umrijeti, Arife! Dragi, slatki, mili, dobri moj Arife! Nemoj me ostaviti! Mene je strah, mene je plaho strah...! U noći hodaju duhovi i laju kao psetad... i mačke mijauču a njihovi su glasovi strašljivi kao da djeca plaču... upravo kao mala djeca... Ja se bojim samoće... A onda će me ubiti majka i svijet će me prokleti.

— Nema ništa, bôna... ti samo lezi! Pa kad zaspiš, nećeš ništa čuti... A ja ću se odmah vratiti.

— Ma ja ne mogu zaspati... Arife!

Arif se prodere na nju:

— A ti crkni ako ne možeš! Nisam te ja zatvorio u kuću, neću ni da se patim s tobom...

— Zar nemaš srca za svoju sestru, Arife!

— Nemam! Šta me briga! Umri ako hoćeš!

Arif pojuri prema vratima, zgrabi naglo za bravu i otvori širom vrata. Pred njim se ukaza veličanstveni prizor rasvijetljenoga grada. Kuće su bile u svečanom ruhu, okićene i rasvijetljene do posljednjega prozora, a na njima su se vijali barjaci kao na brodovima. Obale rijeke bile su iskićene papirnatim fenjerima daleko tamo dokle oko dosiže, a njezina mirna i glatka površina dobila je opalnu boju svjetla. U grad

je vodila duga, prostrana arkada sa svodom od bršljanova granja na kojem su visjeli ogromni crveni lampioni. Oružnička postaja, u sredini grada, bila je toliko rasvijetljena da je izgledala kao ogromni luster, spušten s nebeskih kubeta. Škola i općina sjale su u vatri od svijeća. A iz njihova su dvorišta letjele u zrak modre i crvene rakete kao mali sjajni baloni i pucale visoko u nebesima i rasipale se po zraku u hiljade iskara. Na općinskom je krovu netko zapaljivao ogromne papirnate bombe iz kojih je strujala užarena kaskada malih zvjezdica, mjesečeva i sunaca, kao dugi paunovi repovi, ili kao plameni kometi. Na zidovima osnovne škole sjali su inicijali kraljevskog imena, a iz njezinoga dvorišta vukla se duga beskrajna povorka s bakljama i s fenjerima u ruci. Po zemlji su skakutale male vatrene žabice i veselo pucketale, a po zraku su bljeskale plave, bijele i crvene šike, koje su bacala djeca i djevojčice. Atmosfera je bila prezasićena svjetlom, bojama i tonovima koji su plovili zrakom kao teške nevidljive lađe.

Arif je stajao na vratima, kao očaran i nije mogao od uzbuđenja ni riječi progovoriti. Udivljenje ga je okamenilo, i on je stajao kao kip bez krvi i života. Tako je potrajalo nekoliko trenutaka dok se ne otkinu iz njegovih grudi glasan, silan usklik:

— Šenluk...! Šenluk...! Idem ja...! Idem...!

I upravo kad je pošao da korakne preko kućnoga praga, zgrabe ga dvije žute mršave ruke i saviju se oko njegova pasa. Šemsa je prikupila zadnju snagu i doteturala do njega da ga silom zaustavi.

— Nećeš otići dok sam ja živa... Medeni moj brate, zar ne vidiš da ja umirem... samo još nekoliko hropaca, i ja sam gotova... krv će mi navaliti na nos i na usta... Nemoj me ubijati, zlatni moj brate! Pomisli, kad dođe smrt u bijelom i nakašlje se na me... a ja sama... Aah, Arife! Ako ja umrem, ostat ćeš bez sestre... ko će te milovati... ko će te voljeti...? Bit će ti žao što si me ostavio... ljuto ćeš se kajati... i plakat ćeš... ja znam koliko si ti dobar... samo si zao prema meni... prema svojoj rođenoj sestri...

Arif nije čuo ni jedne riječi. Bio je sav obuzet veličanstvom iluminacije. Klicao je i pljeskao rukama, a oči su mu gorjele od uzbuđenja. Glas mu se je izobličio u nekakve neartikulovane usklike od kojih su se razabirale samo pojedine riječi:

— Vatra ... šika ... bum ... bum ... oh alaj puče ... Vidi, vidi vidi, grrh ... pras ... Pogledaj sad ... eno ga padeee ... Hej ...! ijuh ... pucaj ...!

Skakutao je i mahao rukama u sestrinom zagrljaju pa nije ni osjetio da se s mjesta ne miče; bio je cijelim duhom kod rasvjete. Pričinjalo mu se da juri strelovitom brzinom prema svjetlu ... mahao je rukama i sve jače đipao u zrak kao da plotove preskače, ali ga je sve čvršće držala koštunjava karika Šemsinih ruku. Ipak je instinkt maloga dječaka doveo svijesti i on opazi da se ne miče s mjesta. Zato se okrene oko sebe i u jednom trenutku, koji je poput strelice munuo njegovim mozgom, prijeđe iz afekta u realnost. Zgrabi Šemsine ruke i napregne sve sile da se otrgne. Nastane borba, puna jecanja, očajnih molbi i psovki. Borila se strast i žeđ za svjetlom i misterijem života i bojazan pred njegovim tajnama, fenomeni poremećene mašte i afekti zdravlja, snage i krvi. Borila su se dva najveća simbola: život i smrt.

Arif je grebao i grizao slabašne Šemsine ruke da je vrištala i zavijala od bola, ali ga je ipak držala svim silama u očaju sakupljene snage. Borba je bila krvava. Arif je grebao male Šemsine ruke i kleo:

— Pusti me, pusti, ubit ću te! Odgrist ću ti prste, počupat ću ti kose ... pusti ...!

Šemsa je čvrsto držala ruke oko njegova pasa i vrištala:

— Ne grizi, sram te bilo! ... ja sam tvoja sestra. Nećeš otići dok je u meni snage i života ...

Ali njezina su istrošena pluća sve manje mogla uzimati daha, a njezino je tijelo, ispijeno od sušice, sve više malaksavalo, dok joj se nije zamaglilo pred očima. Na usta, na nos i na uši joj navali crna krv, ona zatetura, vrisne ... jedan trenutak ostane u zraku, a onda se sruši preko praga ... u mrak ... Nastane tišina ... Arif cikne i jednim skokom odjuri kroz noć — prema svjetlu.

Šemsa je ležala jednim dijelom tijela u kući, a drugim napolju. Nije znala za se. Glava joj je ležala sva u krvi. Jedan trenutak mirovala je ta užasna nijema slika. Zemlja kao da je zaustavila dah, akacije nisu više pjevale, a rijeka je prestala da šumi, samo je ono blijedo svjetlo još jače osvjetljivalo kuću i okrvavljeno tijelo. U svjetlu se jasno razabiralo kako se izmrcvarena lešina polagano vuče prema postelji.

Najednom dopre odnekle iz neprozirnih dijelova noći dubok i težak šum kao da su se sfere nebeske spustile na zemlju ili se je zemlja digla u oblake. Osvijetljeni je grad iščeznuo u tami, a svi se elementi stopili u jedan crni, mračni kaos ... Odnekuda iz kaosa zagrmi misteriozan, proročanski glas ... Odjek toga glasa, kao da se je javio iz nevidljivih usta materije, zvečao je kroz noć kao truba.

I opet se sve stiša u duboku mirnu noć, u crni, gluhi mrak ... Šemsa u nekom nerazjašnjivom bunilu i s rezervama nanovo pridošle snage podiže umorno tijelo i pade na postelju.

Na kaldrmi, pred kućom udovice Aiše, odjeknuše lagani koraci. Na pragu se ukaza pojava u zelenom ruhu. Pojava uđe i stade pokraj Šemse koja je već lebdjela između smrti i života. Sve je na toj pojavi bilo veliko, tajinstveno i nadzemaljsko.

Ona se tiho sagnu i dotače se kažiprstom njezina blijedog čela. A onda se ispravi i progovori dubokim, misterioznim glasom:

— Šemsa ... probudi se ...! Otvori oči i gledaj ... prikloni uši i slušaj ...!

Šemsa progleda, zabode oči u jedno mjesto na stropu i duboko uzdahne:

— Šta je to? Ko to govori? Ko si ti?

— Ja sam božiji poslanik. — Ja sam smrt.

— Božiji poslanik! — usklikne radosno Šemsa i zavapi. Uzmi i mene sa sobom; ja hoću da umrem, ja neću više da živim.

Smrt podigne ruke uvis i najavi svečanim glasom:

— Ti nećeš umrijeti, Šemsa, ti ćeš se ponovno roditi. Ja sam poslana od boga da javim tvoje rođenje i tvoj novi život. Ti ćeš se preobraziti u svojoj smrti i vratiti se opet u život ...

— Kako? Ja da ću još jedanput živjeti? — šaptala je začuđeno, ali gotovo nečujno Šemsa.

— Jest, ti ćeš još jedanput živjeti ... Još ovoga časa sprema se dolazak novoga djeteta koje će nositi tvoje ime i tvoju dušu ... S njegovim dolaskom dolazi i tvoje oslobođenje ... Zato sklopi oči i predaj se sasvim u moju vlast ... Slušaj kako u daljini pjevaju nebesa ... ona se raduju tvome ozdravljenju ... to je pjesma života tvoga .. .prenesi se u tu svirku ... uroni u njezine dubine ... pa ćeš čuti kako pucaju tajna vrata

na kulama i na halvatima... iz njih dolaze nova pokoljenja nepoznatoga ljudstva... koje nosi na dlanovima, otvoreno i iskreno, svoje duše i svoja srca... Zaklopi oči... tiho... blago... nečujno... i usni ... vječnim snom....

— Ja hoću da umrem! Mene je strah života! šaptala je Šemsa.

Pojava se lagano sagne i dodirne se prstom po drugi puta Šemsina čela, a onda se ispravi i polagano izađe na vrata. Još se vidjelo kako se je izgubila u mraku...

Napolju je vladala tama i tišina. Nije se više čula ni rijeka ni pjesma akacija, nije se vidjela ni iluminacija grada, a i ono čudno svjetlo od zalaska sunčeva bijaše sasvim iščezlo. Mjesec je sjao na jutarnjoj strani neba i lagano se spuštao za daleke planine...

Napolju se očuje struganje udovičinih čizama i glasno othukivanje. Ona se brzo raspremi još pred vratima, pobaca haljine na musandru i zabezeknuta lica osvrne se po kući.

— Šta je to, majka mi moja! Vrata jazom otvorena! Tako mi boga, pobjegao u grad, a ostavio bolesno dijete. Još mu ja toliko govorila i prijetila, pa zar baš sve uzalud.

Majka se okrene prema Šemsinoj postelji i lagano se nadviri nad nju.

— Spava, hvala bogu...! Ali zašto se ne čuje da diše? Da nije, ne dao bog... — majka ne smjede ni izgovoriti, nego se još više sagne nad svoju kćer... a onda tiho vikne:

— Šemsa... Šemsa... dijete moje...! Jesi l' budna? Evo majka je došla i donijela ti puno krilo jabuka i slatke pite... Poslala ti Osmanbegovica... Šemsa, ustani da ti radost kažem... Osmanbegovica se porodila... curica joj se našla... pûka tî... ama eto tvoja slika... rekla je da će joj i tvoje ime nadjenuti... Šemsa, zašto ne ustaneš, zar me ne čuješ...? Šemsa!

Majku obliju suze i ona u strahu i u sumnji nadvije se još jače da čuje da li joj dijete diše... Najednom se trgne i vrisne:

— Veliki bože, ona je mrtva...! Jedina moja, dobra moja...! ti nisi mrtva... ti nećeš ostaviti svoju majku. O ja nesretnica... ja sam je pustila da bez ičije pomoći umre... ja crna kukavica... grom me ubio da bog da...! Šemsa, kćeri moja... Šemsa, sunce moje... Šemsa... Šemsa.

Kritika, 1922.

IZA ŽALUZIJA

I

Nije ga nikad vidjela, a ipak je u njezinoj duši živjela njegova slika, jasna i potpuna, kao refleksija fizičke realnosti. Znala je da ima crnu kovrčastu kosu, krupne blještave oči, visoku pojavu i vječni smiješak na usnama. Ona se tom slikom neprestano zabavljala, upotpunjavala je, slušala njezine riječi i s njome se razgovarala kao sa živim čovjekom.

Bilo je slučajeva kad bi ta slika izmiljela iz njezine unutrašnjosti, kao istinito biće i dodirnula se njezinih usana finim, prozirnim prstima kao srebrnim štapićima. Ona bi u tom času planula, zadrhtala, a tihi plašljivi krik odjeknuo bi mrtvom, zaključanom kulom.

Mislili su da je bolesna, ali je to bilo stoga što je nijesu razumjeli. Njezina je duša bila prazna kao neispisana hartija, a živci su radili, stvarali, da ispune tu nijemu prazninu.

Noći su joj bile puste i nesnosne. Sama u odaji sa živim bićem u sebi, s pustim časovima u vječnoj samoći, ona je strahovala, predala i bdjela duboko u noć. Sve što ju je okruživalo, primalo je razne oblike, prelazilo iz forme u formu, kao sjene večernjega sutona što se tope i rasplinjuju na dnu horizonta.

A kad bi sjedjela kraj prozora, zavjese bi se zavrtjele čudno, tiho zašumile, kao da se razgovaraju nepojmljivim jezicima i riječima koje šapću kao lišće. Njihovi su glasovi naličili čeznutljivim povicima, preplašenim uzdasima i nečujnim dozivima. A na te glasove oživjele bi mrtve stvari, zazvonili ibrici, podigao se namještaj i kružio oko nje kao sablast koja bludi na prstima od pamuka. Ona bi ustavljena daha, ukočenih očiju i iskrivljena lica hvatala rukama za zid,

bježala iz kuta u kut i, zgrčena u postelji od umora i straha, jecala u crnu i bezglasnu noć.

Često su njezini krikovi uzbunili cijelu kuću i majka bi joj dotrčala kao bez duše i plakala i kose čupala i dozivala je svijesti iz očitog ludila. U tim bi časovima izmorena kćerka ovila ruke oko vrata materina, a grozničave su joj riječi kapale sa usana kao da se kotrljaju komadići izmrvljena voska i padaju muklo u majčina njedra.

Riječi su joj bile bulažnjive i nesuvisle. Govorila je da čuje govor mrtvih stvari, da su sve lijepe stvari strašljive i da je muči šuštanje zavjesa i noćna tišina. Nisu joj vjerovali. To joj se samo pričinja, netko ju je urekao. Tko bi shvatio razgovor mrtvog svijeta? Nitko, osim boga.

Onda bi je opet ostavljali samu. U kući je bivala tišina kao da je netko umro. Lica nijema, zabrinuta, a koraci muklo ozvanjaju u toj mrtvoj okolici. U njezinoj odaji slegao bi se duboki, teški mir, kao da je negdje zakopana u podzemlju u crnoj nepoznatoj špilji. Trenuci su bili gvozdeni i hladni. Prolazili bi kroz zatvoren prostor i padali s tavanice, kao teško olovo, kao mòra što pritište duše i prebijena srca. Tad bi odjeknuo negdje u daljini jutarnji doziv mujezina kao vrisak lokomotive iz dalekih gudura i klanaca. I sunce bi počelo kroz zavjese prodirati, i padati po podu, kao sive ispijene mrlje, kao stare, izderane krpe. Sve je bilo izmoreno, strašno, nepojmljivo. Samo je molitva mujezina svjedočila da ima negdje bolji svijet koji ne zna tu pustu, nesnosnu samoću.

Onda je nastajao dan, a život je njegov bio čudnovat, kao šareni gmizavac kad izmili iz prisoja ili iz stare zatrpane gradine. Zakopan u mali zagušljivi prostor, davio je časovima njezinu čistu i neispisanu dušu u kojoj bješe jedini sadržaj slika ljubljenog čovjeka koga nikad nije vidjela.

Znala je samo da mu je ime Selman, da je negdje u tuđini na školama, i da joj je jednom sluškinja donijela pozdrav od njega. Njezino je ime bilo slično. Zvali su je Selmana. I možda je ta sličnost imena, ili onaj zanos sluškinje kad je o njemu govorila, ili onaj jedini pozdrav koji joj je izručila, bio uzrokom da ga zavoli i prenese u svoju netaknutu dušu. Tko bi razjasnio misterij osamljene ženske duše.

Vodili su je u avliju na sunce, ali ondje su bili samo njegovi komadi, mrvice velike užarene plohe koja je tamo izvan zidina i kapija razlijevala svjetlost u beskrajni, nedogledni

prostor. Tu među bijelim, natkrivenim zidovima, na sivoj popločanoj kaldrmi, na teškim željeznim vratima, na drvenim mandalima i gvozdenim rešetkama, gušilo se sunce, kao mala dječja glava, bačena u ponor. Na kućnim zidovima buljili su mušepci kao krletke, kao ptičji kavezi u kojima čame odbačene paunice. Iz njihovih kockastih rûpā, zjâlā i crnínā, izbijala strava i štipala duše groznim dojmovima i cijedila ih kao namočene spužve. Sve je bilo hladno, mrko i neprijatno.

Katkad bi samo Selmanova pojava unijela svijetlog raspoloženja u tu tmurnu okolicu. Inače je sve to naličilo nepoznatim predjelima u kojim stanuju odbjegle ljudske sjene, oživjele fotografije i uskrsle mumije. I sve su to spodobe živog, istinskog čovjeka bludile naokolo, stupale mačjim koracima, zagledavale se jedna drugoj u oči, pune bojazni pred životom, pred ljudima i pred vlastitim bivstvovanjem. Kroz njihove je nerve prolazio strah, kao pauk po raspetoj mreži, i cerio se na njihovu licu čudnim, beznačajnim grimasama.

A nad tim je misterijem sjalo veliko, božje sunce i prolijevalo magnezijsku svjetlost u taj bezizlazni i stravični ponor. Selmana je cijelu svoju mladost provela u tom ograđenom svijetu. Ali ono što ju je podržavalo da ne padne u potpunu agoniju, bila je njegova slika koju je krila u sebi kao najvišu svetinju svoje duše. Nitko nije znao što je u njoj i o čemu ona sanja kroz čitave dane i što je pravi uzrok njezine tobožnje bolesti. Nitko nije mogao ni pomisliti da ona sanja o muškarcu, pogotovo u tako nemogućim prilikama. Dok se ona prepuštala tvorevini užarene mašte, dotle su se očajni roditelji zaplašeno ogledali, kimali zloslutno glavama i izvrtali dlanove, podižući ruke s nepojmljivošću u zrak.

Stari je Osmanaga bio strog i ozbiljan čovjek. Njegov je život bio do sitnica izgrađen i zaokružen. Iz te obodnice nije ni pomislio da izađe. On je svemu dao svrhu, označio sve samovoljno biljezima konvencionalnih običaja i svoje sredine. Bilo mu je teško gledati bolesnu kćer kako iz dana u dan gine, ali nije mogao da pojmi uzroka njezinu propadanju. Nagovarao je ženu da se ona uputi u tu zagonetku, ali ona je ostala uvijek bez objašnjenja.

Osmanagina je kuća bila u cijeloj mahali najstrože ograđena od svijeta. Bila je upravo velika, nepristupačna tvrđava, obrasla divljom, kuštravom travurinom, vinjagom i glogovim trnjem. A žene su u njoj bile željnije riječi negoli i samog

svakidašnjeg kruha; ali stari Osmanaga nije poznavao samilosti u takvom pogledu.

One su se prepustile slikama iz mašte, stvarale svoj vlastiti svijet, da nadomjeste onaj koji su im zabranili. Prepuštale su se bezimenoj sili da ih nosi kroz nebulozne regione ljudskog života, da ih vitla mračnim prostorima imaginarnih svjetova. I bilo je časova kad su molekuli neizdovoljenog organizma planuli tajanstvenom vatrom a krv zakipjela plahovitom vrelinom, i one su se najednom promijenile. Užareno lice, zapaljene oči, zanjihana njedra, plamtjela su nepojmljivim ognjem, a iz njihovih su usta gorjele vatrene riječi, sukljale suvislim nedokučivim dimom u maglu, u zrak, u prostor — za životom. Tad bi mladost u Osmanaginoj kući u razuzdanoj vrtoglavici prevršila svaku mjeru i trebalo ju je ukrotiti i prigušiti. U tom je sijedi Osmanaga bio bezobziran i nemilosrdan. Samo jedan slobodniji pogled u svijet kroz prozor ili kapidžik bio je uzrokom da postane naprasit i grozan. Onda su u kući bili strahoviti časovi. On je srdit kao tatarski kagan lomio rukama, škripao zubima i váljao krupnim arapskim očima koje su se među kostima kolutale kao dva kotača u gvozdenim stijenama.

I dugo bi tako lutao po kući namršten i naoblačen, kao suro nagomilano nebo što se strahovitim elementima kotura u orkan da saspe gromovitu vatru na neposlušni svijet. I najmanji prigovor, jedna jedina riječ ili pogled bili su dovoljni, da se njegov bijes prolomi i surva na jadne, slabe i prezrene glave. A tad bi se u Osmanaginoj kući zakuhao pakao. On bi namočenim konopcima u svježoj vodi iz bunara tukao strahovito po poganom čovječjem tijelu koje vrišti za životom, po pohotnim ustima koja žude za užitkom, i gušio u njima i najslabiji ljudski krik što je cvrkutao kao nemoćno prignječeno ptiče. A onda bi otirao znoj sa čela, uzdigao rukama olabavljeni pojas, othuknuo i teškim koracima zamakao u odaje.

Tad bi se pojavile bijele, preplašene sluškinje, s visokim nanulama na goloj nozi, sa širokim serdžadama u ruci i nosile polumrtva tjelesa u dušeke gdje su dolazila k svijesti dugo, dugo iza toga.

A onda je nastajao mir, agonija tijela i mrtvilo duša. Svi bi se u kući susretali bez ijedne riječi, kao plahe sutonske sjene što prĕdajū i od zvukova koji se dižu ispod njihovih

pamučnih tabana; besramne predodžbe u ražarenoj mašti prestale su da plešu, a razuzdan je hihot zamro na neodređeno vrijeme, da se opet snova javi, da se opet ista igra obnovi i na isti način i završi.

I tako su prolazili dani u toj mrtvoj kući, a žene su u njoj bivale sve slabije, sve umornije i sve beznadnije. Osmanaga je imao mnogo ženske djece, a nijednoga sina. To ga je i učinilo tako okrutnim. Žene su se međusobno podjarivale, dražile i uspaljivale, a on je sve to kao pravi muslim morao da zaguši. To je blatilo dušu njegove djece, a on je htio da budu čiste kao papir.

U takvim je prilikama odrasla i Selmana. Ona je bila najmlađe Osmanagino dijete. Druge su joj se sestre poudale, bilo protiv svoje volje, bilo tuđim nagovorom, bilo da se riješe nesnosne sudbine. Ona se bojala oca više no ikoga, zato je svaku svoju misao krila duboko u se. A kad bi se i u njoj uzburkala grčevita duša, zatvarala se u samoću i tamo se mučila, grizla sama sebe, strahovala pred vlastitim životom; i onda je opet nastajala oseka čuvstava i ona je poprimala tih, sramežljiv izgled. Zato i nije nitko poimao njezina nutarnjeg života. Prepuštena sama sebi, stradala je dnevno od neuroze, obolijevala na histeriji i ginula polagano ali sigurno. Mislili su da je luda. Zvali su hodže i vračare da je liječe, ali je sve bilo uzalud.

II

Kroz spuštene žaluzije vidjeli su se komadi zelene okolice, dijelovi šuma i šljivika, kao da su izrezani oštrim paralelama iz živog organizma prirode. U crvenom sjaju večernjega sunca prelijevao se rumeni uskipjeli prostor, zamotan u crvenu košulju sunčeve nebuloze.

Spuštalo se veče. S neba se vukao modri plašt i pokrivao svijet dugom prozirnom tkaninom. Visoko u zraku zamrli su zvukovi u tišini nedoglednih sfera i plavi je pokrivač gubio prozirnu boju i gasio se kao svjetlo modrog lampiona. Život je disao u mirnom, dubokom ritmu kao usnuli orijaš.

Selmana je sjedjela na šiltetu, kraj prozora, u nepomičnoj pozi. Misterij večernjeg sutona padao joj je na dušu i provlačio se kroz njezine nerve kao topla i blaga tekućina.

Bila je izmorena teškim jednoličnim životom, s nostalgičnim raspoloženjem i umornom sujetom. Tiho prekrije oči dugim trepavicama kao svilenim zavjesama i uroni pogled duboko u se. Teški uzdah potrese njezinim grudima kao odjek neke čudne misli koja se pojavila u njoj. A onda se opet podiže svilena zavjesa njezinih trepavica i ona upre pogled u spuštene žaluzije. Njezine je oči privlačila neka neodoljiva sila koja je djelovala iz prostora, iz večernjeg svjetla i bezglasne tišine.

U njezinoj je duši zijevao bezdan, tih i mračan bez ijedne svijetle misli i radosnog trenutka. Sva joj je unutrašnjost ostala bez ikakvog sadržaja. Njezina anemična pojava, beznačajan pogled bili su u tom času neiskazano bolni i tragični.

I ona najednom osjeti ponovno potrebu da se bavi svojim nepoznatim ljubavnikom koji je u njoj počivao kao zakopani fantom. Bilo joj je teško. Trebalo je da se nekom otkrije, da iznese iz sebe tu potajnu misao, tu mrtvu sliku, da je barem riječima oživi i tako živu ponovno zavoli. Nejasne konture te siluete u duši, nepojmljivo značenje te unutarnje potrebe, podgrizalo je njezino biće i još je više poništavalo.

Ali kome da se ispovjedi? — Otac je bio strog do okrutnosti, a mati je pobožna starica koju bi više riječi zastrašile negoli samo djelo u realnom životu. Tako je u njoj počivala sfinga, kao crno tajanstveno čudo koga se sama prepadala i s nepoimanjem promatrala.

U kući je bilo tiho. Selmana je sanjarila. U tom trenutku osjeti iza sebe dah i nečujne mačje korake koji su pojačavali sveopću tišinu.

Iza nje je stajala Fadila. Ona ista sluškinja koja joj je donijela pozdrav od njega. Oči su joj se krijesile u tami, vidjelo se ključanje krvi ispod ličnih jagodica, a grudi plahovito nadimale i padale u razgaljena njedra kao male gološave ptice u proljetna gnijezda. Selmanu je preplašila uzvitlana pojava Fadile i ona je zgrabi za ruke kao da se želi obraniti:

— Što je?

— Vidila sam njega!

— Koga?

— Selmana. Eno stoji vani pred avlinskim vratima. Hoće s tobom da govori.

Selmani se zaiskri pred očima, zamagli joj se i ona istisne nemoćnim glasom:

— Volim biti mrtva...

Pauza duga i bezglasna. Fadila se okrene i odšulja na prstima natrag, a ona se složi na sećiju.

Zašto nije htjela s njime govoriti? Možda se bojala roditelja? U kući su svi strogi i nemilosrdni. Možda se bojala da je ne oda Fadila? Ili se plašila muškarca s kojim nikada nije progovorila. Tko zna. A možda ona i nije voljela onog pravog istinskog Selmana, nego samo onu sliku, onaj pojam u sebi koji je ona stvorila. U toj je slici složena sva njezina duša, sve njezine želje i sve sanje, cijeli svijet koji je u svojoj mašti izgradila. Ona se bojala života, plašila se realnosti i mogla je samo u sebi naći po koji radosni trenutak. Ali ipak i život je tražio svoje izdovoljenje i ona je te noći u najgorim časovima dočekala zoru. Jutro ju je zateklo umornu, ispijenu s upalim podočnjacima, s raskuštranom kosom i uvelim obrazima. Izgledala je kao sablast, hladna, nijema i slomljena.

Kad je sijeda Osmanaginica došla da obiđe kćerku, zgrozila se od užasa pred njezinom slikom. Beznadno je zaklimala glavom i izvela kćerku za ruku na divanhanu.

Sijedi Osmanaga sjedio na šiltetu, a iz starog jantara dizali su se ogromni kolobari dima, kao plavi končani obručevi i kružili po zraku, raspadajući se u male, sitne oblačiće. Pogled mu je ležao u krilu, a palcem je podupro sijedu koštunjavu glavu. Iz cijele njegove pojave izbijao je mir, nutarnja harmonija i težina snažne izgrađene duše. Pokreti su mu bili rijetki, a riječi kratke kao udarci i teške, pune olova i tuča.

Osmanaginica dovede Selmanu pred njega i pokaza rukom na njezine upale obraze:

— Pogledaj!

Osmanaga ispusti kroz nos dim, podiže oči i promoli ih kroz guste, nisko spuštene obrve i zagleda se u kćer dugim ispitujućim pogledom. Neugodno je bilo osjećati njegov pogled na sebi. U njemu je bilo toliko elementarne snage, toliko volje i sugestivne sile, da je mala Selmana naglo uzdrhtala kao šiba na vodi i privila se uz mater.

— Što je tebi? — pitao je Osmanaga, a njegov je glas u tom tihom prostoru odjeknuo kao hitac iz puške.

— Ništa — promuca ona, a lice joj se zalije rumenilom.

— Jesi l' bolesna?

— Nisam.

— Zašto kriješ oči od mene...?

— Ne krijem.

Ona je ponovno zadrhtala. Bojala se njegovih očiju i samo je trebalo da se s njim sukobi i ona bi pala u nesvijest od straha, a mogla bi i umrijeti, toliko ih se bojala. Stari je Osmanaga kimnuo glavom, mahnuo rukom i onda se podigao na noge kao teška brončana statua.

— Vidi šta joj je! reče kratko ženi i pokaza čibukom na svoju kćer — i zamače u sobu.

Djevojka u grčevitom plaču otkrije majci svu svoju bol. Zadnje su joj riječi bile: »Ili on, ili — smrt!«

III

Drugi dan rano ujutro došla je sijeda Osmanaginica sva zadihana u sobu svoje jedinice. Na nogama su joj klapale male papučice i vukle se komično po podu kao da joj se koža sa tabana guli. Rukama je veslala po zraku i zadovoljno plivala kroz prostor kao po gustoj nevidljivoj tekućini. Riječi su joj se nagomilale u ustima i napunile ih kao mali papirnati mjehurić. Jedva je našla još toliko snage da ih održi na okupu i da joj se ne prospu sa jezika kao grȁd. I kad je doteturala do njezine postelje, klone joj na prsa i zaplače i zasmije se u isti čas, kao da ni sama ne zna šta joj je potrebnije.

— Kćeri moja! radosti moja! Eto majka dočekala da te udomi. Sinoć su te od bȁbē isprosili i za nedjelju dana bit će i svatovi.

— Za koga, majko? — upita preneraženo kći.

— Za Selmana, čedo moje, za onoga istog o kome si mi jučer govorila. On je dolazio da te vidi, pa ti nisi htjela izaći, stoga je on pošao ravno ocu. Pa eto sada ispunila ti se želja, kud ćeš višu sreću, ljepoto moja . . .!

Djevojka se ukočila od preneraženja i od nekakve neobjašnjive bojazni koja se najednom pojavila u njezinoj duši. Kroz glavu su joj jurile strelovitom brzinom najrazličitije misli, opajale je, podizale i opet je sapinjale i srce joj prigušivale neshvatljivim užasom.

Šta sad? Čitavu je najljepšu mladost za njim uzdisala i žudila ga neizmjernom čežnjom, i sad je eto došlo vrijeme da se sve to ostvari, da postane istinom, a ona se ipak nečega boji. Da . . . ali da li će ta istina biti sasvim onakva kako ju

je ona u svojoj mašti zamišljala. Nije li možda Selman sasvim drugačiji, štoviše gori, nagrđeniji prema onoj slici njegovoj što ju je ona stvorila u svojoj sanjarskoj duši. Kroz srce i kroz tijelo joj je strujao strah i ledeni se trnci naježurili na koži kao da si je mrazom posipao. Ona zadršće, savije se materi oko vrata i prošapće:

— Ne . . . ja neću, majko!

Zaprepaštenje, groza i panika bio je odgovor sa majčinih usta.

— Ali, dijete moje, sad je to već gotova stvar. Otac te je dao, a i ti ćeš se riješiti svojih muka. Kad ga voliš, treba da ga i htjedneš. Kakav je to odgovor!

— Ne, ne, majko, ja neću, ja ne mogu, volim ostati neudata. Pa šta će mi to?! Meni je i ovako dobro. Neću više na njeg misliti zaboravit ću. Odakle ja znam kakav je on čovjek kad ga nisam nikada ni vidjela.

— Pa nisu, kćeri, ni druge vidjele svojih suđenika, pa su se ipak i bez toga poudale.

— Ali ja ne smijem, strah me je, majko!

Došao joj otac i jedno jedino njegovo »moraš« bilo je dovoljno da prelomi njezin otpor.

Od tog časa Selmana se zatvorila sama u se, unišla u svoju ponutricu i prisluškuje svome biću u dubine. Kad su joj rekli da mora ići, ona je poslušno oborila glavu i nekuda pošla u neizvjesnost . . . Ali sav svatovski urnebes kojim su je preveli u mladoženjin dom, odbijao se od njezinih grudi kao jeka od hridina, kao talas od obala i nije ni jedan jedini puta dopro do njezina srca.

Ipak je bila toliko pri svijesti da je znala šta se dogodilo. Čekala je da vidi je li sve to ona beskrajna sreća za kojom je toliko žudjela, ili je propast koju je naslućivala i strahovala od nje. Trenutak razračunavanja sve se više primicao i ona se u duši ispitivala da dozna pravu istinu svoje čudne i neobične ljubavi.

U njoj i nije bilo onoga pravog nagona za muškarcem, ona je bila prebolesna za takova osjećanja. I ona nije voljela njega kao živo stvorenje nego više kao nešto irealno što je u sebi sadržavalo više poetičku, umjetničku draž negoli seksualni poriv. Ona je u njemu idealizirala svoj spas koji bi je oteo očaju i rezignaciji neumoljivog haremskog života. Zato je i mogla da svu svoju dušu prekali u tu jedinu žudnju, u taj

jedini pojam sreće i slobode, a sve je druge nagone i želje naprosto zagušila u samoj sebi. Sve radosti koje su joj nudili nije primila, jer za nju nisu ništa značile. Zato je onima koji je nisu shvaćali, izgledala suluda, bolesne mašte i pomućena mozga.

Selmana je stajala u jednom kutu na šiltetu, sa sklopljenim dlanovima. Bila je pokrivena dugim prozirnim velom sve do tálā, ispod koga se naslućivalo njezino blijedo, umorno i bezizražajno lice. Rodbina, komšinke i gošće navraćale su se redom u njezinu sobu da vide »mlatku«, zagledavale joj se u oči, pitale je štošta i odlazile bez odgovora klimajući začuđeno glavama. Iza toga su se međusobno došaptavale da je mlatka urečena, ili je malo onako — i tu bi načinile gestu kojom su označivale sumahnitost. Na koncu su je svi ostavili odlazeći da čuju pjesmu i vide kolo na avliji, i ona je tako ostala prepuštena sama sebi i svojoj neizvjesnosti.

Odmah iza jacije dotrči kao bez duše svekrva u sobu i najavi da joj dolazi Selman na viđenje. Ona je pretrnula i zaustavila dah. Sada je odlučni trenutak.

Na vrata je unišao čovjek u tridesetim godinama sa čudnim, nespretnim i neuglađenim kretnjama, u tijesnom odijelu, debelih, požudnih usana, rastegnuta lica i tupih bezizražajnih očiju. Glas mu je bio rezak, spor i lijen, a u njemu je kod svakog naglaska izbijala užasna samosvijest koja svako osjetljivije uho i srce ispunjuje odvratnošću i gađenjem.

Njegov mlohavi nastup, opora pojava i pouzdanje u svoju nadmoć, njegov naprasit razgovor, mogao bi učiniti na grube neprofinjene duše najpovoljniji dojam, ali njezino istančano srce naslućivalo je gorko razočaranje još prije nego što je i progovorio.

Pošao je preko sobe tromim, gotovo nepokretnim koracima i pristupio njoj s izvjesnim smiješkom na obješenim usnicama. Zamrsi dršćući prste u tanki prozirni veo i strgne joj duvak s uzrujanog lica i zagleda joj se pohotljivo u oči kao žedan kurjak u izvore gorske. Selmana je podigla oči i kad su se zagledali jedno drugom u oči, u istom su času osjetili da je među njima nepremostiva ograda puna odvratnosti i straha.

Ona zadršće i odvrati se od njega sa zgražanjem. Sve one priče koje je o njemu čula, pale su pred vlastitim sudom, i ona mjesto ljubavi osjeti najedanput neiskazanu mržnju prema njemu. On — iako je osjećao u njezinom pogledu strahovit prezir — poželio je onu malu lepršavu djevojčicu, ono otmjeno, bljedoliko lice što je tako ponosno prkosilo, poželio onako kako žudi puk prekaljenu aristokratsku krv. Na licu mu se vidjelo kako uživa što će moći svoje požude, jednostavne do banalnosti, izdovoljiti na tom čistom stvorenju koje je sve svoje želje za muškarcem svelo gotovo na svet i nedužan san. Usne mu se gramzivo razvuku i on se oglasi onako iskreno, otvoreno, upravo kako njemu odgovara.

— Hehe!... mala, jesi l' se dosađivala. Evo ja sam došao da te malko razonodim. He, he, pa ko će drugi ako neću ja. Eto vidiš, svi su te ostavili.

Ona nije znala što bi započela. Najednom se odvrne od njega na stranu i zašuti kao riba. On je uzme za ruke i pokuša da je privuče sebi. Oči mu se zakrijese. Ona ga naglo odgurne i prošapće uzrujano:

— Pusti me! Šta hoćeš ti od mene...?

Dalje nije mogla, a on je u tim riječima naslutio pravi smisao i postao grub i počeo vikati:

— Šta ti misliš! Ja sam tvoj muž, odučit ću ja tebe od toga, ima vremena. Razmisli dobro o svojoj dužnosti, pa kad sve sabereš u glavu, ja ću opet doći, a onda ako se usudiš ovako... — On ne izgovori nego je pogleda strogo i iščezne.

Selmana je drhtala, cvokotala zubima i nije znala šta bi sama sa sobom. Tek kad je on izašao, otrgne se iz njezinih grudi očajan krik:

— Majko...! šta sam dočekala, huda srećo moja! — Klone na jastuke i zaplače kao da dušu u dlanove grca. A kad se malko primiri i počne sebi dolaziti, dirnu je u kose lagani, gotovo nevidljivi prsti. Ona se uspravi. Pred njom je, kao u magli stajala sjena njezina ideala, onoga Selmana koga je ona ljubila, za kojim je izgarala, i koji joj se je toliko puta ukazivao još u roditeljskoj kući:

— Ne plači, Selmana, ja sam uza te — zazvučao mekan, topao i sanjiv glas.

— Aa... ti si to, Selmane...! I odazove se djevojka i podigne izmučene oči kao da gleda u maglu ili zapada u hipnotički san. To je čovjek koji je živio kao zbilja jedino u njezinoj duši i u njezinoj mašti.

I započne dirljiv razgovor, pun sentimenta, rezignacije, bola i očajanja, koji je dopirao iz dubine napaćenog srca. U

njezinim je riječima gorjela tolika vatra, tolika čežnja i toliki romantični žar ljubavi, kako to može samo primitivna ali plemenita duša da osjeća. Ona je sasvim zaboravila realnost i u njoj svoje razočaranje. Lice joj se prelilo magnezijskim sjajem neiskazane sreće, milja i dobrote.

— Povedi me sa sobom! Ja hoću da u tvojoj blizini proboravim čitav život, ili bar da umrem uz tvoje koljeno! — Glas joj je umilno strujao, šaptao i molio bolnim molbama... I činilo joj se tako kao da je sjena njezinog dragana zaplakala i prozborila:

— Ne mogu, jer su jači od mene. Ti ih se bojiš i ja zato nisam u stanju da te otmem od njih.

— Ali ja ću ovdje umrijeti od čame. I tebe ću izgubiti čim se onaj drugi povrati...

— Ne. Ja ću biti uza te dok se tvoja ljubav ne izgubi u ništavilu svagdašnjega života, i ti se ne predaš onome drugom u ruke da mu služiš...

— Nikada, volim umrijeti negoli ovako jadno živjeti!

— A ti umri... — odgovori sjena. Možda ćemo se gdjegod u drugom životu opet naći i postati zauvijek svoji.

— Tako je. Zaključat ću se i neću izlaziti dok me mrtvu ne iznesu i ne polože u zemlju. A onda će se sve završiti, ili opet početi nanovo: kakav već bude drugi svijet.

— Ja ću naskoro otići, jer dolazi onaj koji nije ništa drugo nego moja nakaza. Ali ti... ti se čuvaj od njega, čuvaj svoju čistoću za me i ne daj da ti je okalja.

— Branit ću se...

Selmana sklopi oči, ispruži usne, crvene kao jutarnji pupoljak i osjeti kako se na njih spušta dug sladak i zanosan cjelov, a kad ih je opet otvorila, stajao je pred njom Selman potpuno raspremljen i u spavaćim haljinama...

Tišina i polumrak. Svijeće su u čiracima drhtale, a odozdo je dopirao hihot, pjesma i muzika pijanih svatova. Na istoku je zarudjela zora i jutarnje se crvenilo razlilo po prostoru kao grimizna tekućina. On je sav drhtao i poluglasno buncao nesuvisle riječi:

— Dođi... sve će dobro biti... ja sam uzrujan. Zašto me tako gledaš? Hodi...

Ona se trgne kao iza sna, i kad ugleda pred sobom njegovo požudom izobličeno lice, vrisne i skloni se u kut. On potrči za njom zaplićući nogama i klimatajući rukama po

zraku. Ona je bježala pred njim iz kuta u kut i vikala i cičala i dozivala u pomoć. I kad je — sva izvan sebe i napola luda od straha — obišla sva četiri kuta u sobi, osjeti najednom kako je dosižu njegove ruke i spleću se oko bokova, kao okovi, trgne se zadnjom očajnom snagom i pojuri prema prozorima. Žaluzije se plahovito zaljuljaše, mušebak se slomi u stotine komadića i staklo se smrvi nekuda u ponor. A dolje se na kaldrmi začu vrisak i udarac trupa o kamene ploče... i onda trenutačni mir i potpuna tišina...

U kući nastane graja. Svi se strčaše u sobu, a onda niz stepenice u avliju gdje je ležala ona sva u krvi, zdrobljena i izmrcvarena. Ostao je u sobi samo on, napola gol, blejao je tupo u prozore i čudio se i buncao...

— Poslali mi ludu djevojku! Kolika sramota, koliko ruglo!

Razvidnilo se, a on svejednako stoji i mumlja i ne zna šta bi započeo...

Vijenac, 1924.

RAZVRATNIK

U avliji se je još čula buka pijanih svatova, kad su Tahiru dovele dvije stare žene u ložnicu i posadile je na dušeke.

— Ovdje ćeš ga pričekati ... šapnula je jedna od starica i pogladila je po kosama.

— Samo pazi, kćeri — dodala je druga — ova noć je vrlo važna, za sav život — tvoj i njegov. Ako ga sad privežeš uza se, neće se od tebe sve do smrti otrgnuti. A ti to znadeš i umiješ. Eto glavita si i, očinjeg mi vida, ti si najljepša od sviju i nikada u životu nisam čula za veću ljepotu, a već mi je šezdeseta prohujala nad glavom.

— I nije samo to što je lijepa — uplete se druga starica sa velikom bradavicom na gornjoj usnici iz koje je virilo nekoliko dugačkih dlačica kao mačji brkovi. I umna je ona, i od svojte je — prava koljenovićka. Njoj, vidiš, nije potrebno ni govoriti kako joj se treba vladati prve noći sa mužem, ona će to i sama znati, makar da sam uvjerena da nikad nije ni s kim o tom ni riječi prozborila. Ta kako bi ona to mogla. Ovako stidna i valjana djevojka. Ali tu je pamet posrijedi. A pamet se bogme rodi sa čovjekom isto tako kao što se s njime rode ruke, noge i sve drugo što je na njemu.

— Jest, jest, sestro, imaš i ti pravo. I neka se ona ničega ne boji. On je po tome valjan čovjek, poznam ja njega. On će s njome lijepo i neće joj ništa nauditi. Eno već se i svatovi razilaze. Sad će i njega dopratiti do vrata. Treba da se uklonimo. A da vidimo kakav ćemo dukat naći sutra pod dušekom.

— Ja mislim, bit će šorvan? ...

Tahira nije ni jedne riječi progovorila. Šutjela je kao da je olovom zalivena. Bilo je i strah i stid, spopalo je i neko

kajanje i neka bol za djevovanjem, malim carevanjem, kako su joj to žene govorile, i ona je oborila glavu preda se ne podižući očiju. Tek kad su starice izašle, obazre se po sobi i kad je opazila da je posve sama, uzdahnula je iz dna grudiju kao da joj teška mòra sa srca pada.

Svatovi su se još uvijek čuli odozdo iz dvorišta. Ona pritaji dah da čuje ne ide li kogod uza stepenice. Bila je potpuna tišina. Tahiru najedanput spopane neki neslućeni strah i u jednome trenutku svu je obuzme. Tijelo joj se poče tresti kao šiba na vodi, donja usnica drhtati, a zubi polagano cvokotati. Spopadala je neka čudna zima, od koje bi na čas pomodrela, a onda opet strašna vrućina od koje bi se sva zažarila i čitava se u znoj, ko u golu vodu, stopila.

— Šta ako on zbilja dođe?! Ah, kakvo je to pitanje! To je sigurna stvar. Eno već mu se i glas čuje iz dvorišta. Hrapav je i rezak. Sigurno od pića. Bože moj, još ako bude pijan. Voli on piće. Ja sam to već otprije znala. I eto baš zato što sam znala, baš sam se zato tako hitro i odlučila za njega. Mislila sam, prije ću ga odvratiti od rđava puta. A sad se eto bojim.

Takve su se misli vrzle Tahirinom glavom poput munje i zatjerivale joj sve to veći strah u kosti. On je bio manipulativni činovnik i o njemu se je mnogo govorilo u gradu. Mnogo je pio i mnogo se družio sa kojekakvim ženama koje su dolazile iz Slavonije da traže zarade po kafanama i po birtijama. To ga je zapravo i učinilo zanimivim. Bio je silno izvikan i o njemu se je redovito govorilo u svim društvima pa čak i u onim zatvorenim u četiri zida. Ona je to sve znala i zašto se je baš za njega odlučila, to ni njoj samoj nije bilo jasno, štoviše nije se zapravo ni usudila da o tome podrobnije razmišlja.

O njoj se nije nikad ništa znalo. Zatvorena iza mušebaka nije gotovo nikuda izlazila među svijet, pa čak ni u svoje društvo. Ostala je skoro nepoznata i svojim prvim komšijama. Jedino kad bi k njima netko došao od starijih žena ili od njezinih vršnjakinja da popije kahvu i da se porazgovori sa njezinom majkom, ona bi se tek onda pokazivala i zamećala kratak i čedan razgovor, puna nekakvoga stida i djevojačke plahosti. To se je ženama neobično sviđalo i one su o tome pronosile glas od usta do usta po čitavoj mahali. Tako je eto dopro glas i do Raifa Čavkića, manipulativnog činovnika u poreznom uredu i poznatog fićfirića u čitavoj okolici.

Ono što se je Raifu u tim glasinama naročito svidjelo bila je to plahost i čednost te djevojke o kojoj su žene s naročitim oduševljenjem govorile. To da ona baš nikuda ne izlazi, da je neprestano u kući, da je nije vidjelo — što se kaže — ni nebo ni sunce, i da ne zna gotovo ni na čemu žito raste, to je u njemu razdraživalo neki čudni nagon koji se je s dana na dan sve to više rasplamsavao i razgorijevao.

— To će biti nešto za mene, neka novost koju još nijesam sasvim okušao! — Tako je on govorio samom sebi, a pri tome su mu se brčići smjehuljili i lice se rastezalo kao da je od gumije. I on se dade na posao. Potražio je neku staru iskusnu ženu sa bradavicom na gornjoj usnici i brčićima kao u mačke i platio joj dobro da mu je udesi i stvar se je u najboljem redu završila. On je dobio curu i miraz bez ikakve muke i moći će odsada udobnije da živi.

Tahira se nije mnogo nećkala. Slegla je ramenima i u duši se obradovala da će konačno sasvim upoznati čovjeka o kojemu se toliko govori a koji je bez sumnje nesretan radi toga. Privezati ga uza se i svojom ga nježnošću i čistoćom učiniti posve drugačijim da se čitav svijet zaprepasti, to je bilo u njezinoj netaknutoj i naivnoj duši glavni motiv koji ju je tako brzo doveo do odluke. Ona naravno nije imala ni pojma o životu, a čitav sadržaj njezina unutrašnjega bića bila je jedino čežnja da bude što bolja žena, da usreći svoga gospodara i da tako pridobije ljubav i poštovanje cijele svoje okolice.

I sad joj se eto i za to pružila prilika, pa ipak je i pred tim strahovala kao pred nečim nepoznatim za koje čovjek nikad nije svjestan da li ima dovoljno snage. Na dvorištu se je sve utišalo. Ni glas se više nije čuo. I ta se šutnja otegnula do nevjerojatnosti. Tahira je umovala.

— Gosti su se sigurno razišli a njega još uvijek nema. Kazale su one da će ga njegovo društvo dopratiti sve do vrátā, pa eto nigdje ni žive duše.

... Njoj je to počelo bivati sve sumnjivije i ona se diže da kradomice pogleda s pendžera u dvorište ne bi li štogod razabrala. Dovuče se polagano na prstima, kao da se boji da ne bi na se čiji pogled svratila iako u sobi ne bijaše ni žive duše, odgrne malko zavjese i zagleda se u noć. Vanjska su stakla na prozorima bila otvorena, a kroz drvene rešetke strujao je svježi jesenski uzduh i polagano gotovo nečujno

njihao zavjesama i crnim pramovima na njezinom prebijelom vratu. Popci su pjevali u noći i njihova se jednolična pjesma kao nevidljiva koprena od srebra dizala i spuštala i zvonila na gustim krošnjama granatih oraha i rodnih povijenih jabuka, kao harfa. Mjesec je puzao nebom i točio se po rudinama i po proplancima bez mjere i blijedio sve više i više kao da ga nestaje — kao da se rastapa ogromna gruda šećera na praznoj nebeskoj ploči. Spavalo je drveće i cesta se pružala kroz usnule aleje, kao tanki svileni sag po kome stupa tišina i noć.

Tahira je sjedila i zurila u noć. Ostala je tako neko vrijeme utonuvši sama u se i zaboravivši na svoj strah. Misli su joj se izgubile u neke neodređene magle tako da je bila sasvim izgubila svijest i odrvenjela kao mrtvi nepomični kip.

Najednom začuje pod prozorom prigušen razgovor. Nagne se malo jače i opazi svoga muža okružena trojicom muškaraca. Svi su teturali i dobacivali jedan drugome neke raskalašene dosjetke, pune hihota i strasti...

— Tiše! — vikao je njezin muž.

— Ne boj se! — odgovarao je drugi. — Svatovi su se razišli. Sad smo posve sami.

— Hajdemo! Ona je rekla čekati u svojoj sobi. Sve je pripravljeno. Proživjet ćemo kao nikada do sada — šaptao je treći Raifu na uho.

— A žena? — pridometne četvrti. Svi prasnu u smijeh i uhvate se za usta da se ne odaju. Uz to još djevojka! Pa još prva noć! — hihotao onaj isti dok su ga ostali vukli za odijelo uz prigušen grohot.

— Bježimo što prije odavde! Može nas kogod opaziti. I četiri sjenke izgubile se u perspektivi ceste teturajući i golicajući jedan drugoga po rebrima uz prasak i obješenjački grohot.

U Tahirinoj se duši nešto slomi i skotrlja nekuda u dubine, kao sjelina kad se trgne od planine. Pričini joj se kao da ludi. Nešto joj pred očima titra, neke crvene i zelene boje, neki kolobari, kao da sve igra i kao da se sve ruši u krugove i kolute što lutaju i iščezavaju.

Složi se na sećiju bez krika, bez uzdaha, kao mrtvac i samo što zadrhta. To nije bio ni bol, ni grizodušje, to je bio sram, strašan, razoran stid, u kome se čovjek izgubi i propadne za čitav život...

— Otišao je, otišao, a mene ostavio... osramotio... umorio... Nije više znala šta govori...

Kroz otvoreni prozor duhao je vjetar i donosio prve ruže praskozorja... Jabuke su padale po tlima i čuo se promukao topot od njihova padanja u travi...

*

Sutradan kad su ušle dvije starice da podignu dušeke i uzmu ispod njih svoju nagradu, opazile su Tahiru kako stoji kraj prozora i tupo gleda niz cestu. Raifa ne nađoše. Postelja čeka svježa i netaknuta. A u sobi takva tjeskobna tišina, da se duša smrzava. Starice se samo zgledaše i polagano izađoše na prstima odakle su i došle.

Tahira ih nije ni primijetila. Šutjela je samo i slušala kroz zavjese kako u avliji šušti lišće na kajsijama i voda se pjeni u koritu šedrvana. Čini joj se da u tom bijelom kamenu ima sapeta duša što plače za nečim što je skoro izgubila... I od toga plača lome se u njoj komadi uvrijeđene duše i padaju u neke tamne dubine i gase se kao utuljena svjetla što ostavljaju za sobom tamu i tjeskobu. Gledala je pred sobom u duši svoju mrtvu mladost kako se grči u nemirnom, zatrovanom srcu koje se pretvorilo u najljuću zmijurinu i kolje je za samo biće i raščijava ga u končiće, kao paučinu.

Prolaze sati za satovima i minute za minutama, a šedrvan jednako šumi... Tahira bi na časove zaglavinjala od toga glasa i puna groze kao da je u bunilu izbacila cijelu prednju stranu kroz demire. Činilo joj se kao da je onaj glas vuče za sobom u ponore i ona mu se ne umije da otme, već pada sa njim u maglu i vrtoglavicu. Ali bi je hladno željezo i oštri jesenski zrak brzo dovodili do svijesti. I ona bi tada polagano otvarala oči kao dva zavrnuta kandila i iznova se zagledala u svoj izgubljeni život i opet zapadala u istu očajnu, tupu i nepomičnu šutnju...

Prošlo je nekoliko sati i sunce je bilo visoko na zreniku. Kroz pukotine i zavjese, prozirne kao da su od paučine, vidjele su se sjenke gvozdenih demira i drvenih rešetaka na zidu. U sobu uđe Zehra, mlada sluškinjica, sa velikim arapskim očima i tijelom vitkim kao u zmije i šapne glasom punim straha, bojažljivosti i tuge:

— Hanuma.

Tahira se obazre, razrogači oči i ispruži obje ruke:

— Zehra, sestro moja!... i udari u tihi prigušeni plač bez ijedne riječi. Zehra ju milovala po obrazima, po kosi i po ramenima i plakala. Nijedna nije htjela da progovori. Obje su duboko zatrpale u se sve što su znale i osjećale i htjele su da to u suzama iskale i u milovanju ublaže.

Zehra je odrasla sa Tahirom i bila po potomstvu unuka robinje koju su bosanski begovi kupili na Istoku i doveli u Bosnu.

Zehra je bila jedina prijateljica Tahirina, zato ju je ona i povela sa sobom kad se je udavala. I sad je eto jadno djevojče doznalo od onih dviju starica šta se desilo sa njezinom prijateljicom i došla da joj olakša sramotu.

— Nitko nije htio da ti dođe... započe ona toplo i mekano ostavljajući daleko po strani i samu pomisao na sramotni događaj. Njegova majka eno u sobi sjedi i ni za što se ne brine. A ja nisam mogla pregorjeti a da ti se ne javim, pa makar me ti i izružila.

Tahira je samo zagrli i poljubi ravno u kose. Stanka teška i duga.

— Što će reći moja majka, Zehra? — šapne napokon Tahira i zalomi očajno prstima.

— Plakat će, kao što i mi plačemo. Pa drugo nam ništa i ne preostaje.

— A zar se mi ne bi povratile majci, Zehra.

Djevojče se preplaši i trgne se unazad:

— Tahira, šta ti to govoriš? Ti nisi više njezina! On je tvoj gospodar.

— Ja ću se utopiti.

— Pa ćeš biti na obadva svijeta prokleta.

— Pa što da radim kad ja nisam ničemu kriva.

— A meni je moja majka govorila da nema te krivice koju bi mi mogao nanijeti gospodar. Pa i ako se desi kakva — govorila je ona — znajder, nesretnice, da je krivica u tvome srcu i da si ti svemu povod.

— Ja?! — krikne Tahira i uhvati Zehru grčevito za ramena.

— Ja ne znam! — šapne tiho Zehra. — Ona je starija i znade mnogo više od nas. Pa i ako nije baš sve tako kao što ona kaže, treba opet šutjeti i trpjeti jer je tako bolje...

Moja majka ne želi nikome zla i možda će se te njezine riječi poslije obistiniti. Što mi o tome znamo...

— Ja mogu šutjeti i trpjeti — odgovori nešto smirenije Tahira. Ali žao mi je, sestro moja, što nikad više neću sreće okusiti... Gdje mi mladost pusta osta!...

— Ne plači, Tahira, tješila je Zehra, to je sve suđeno tako. Tome se ne može izbjeći. A dragi bog znade zašto to sve čini.

Vani na stepenicama začu se nepravilna lupa cipela i neki tanki melodiozni fićuk.

— Da nije on? — trgnu se preplašeno Zehra i šmugnu neopaženo kroz vrata. Tahira se opet smuti ne znajući što da radi. Ćutjela je približavanje nekog stranog čovjeka s kojim je nije ništa vezalo pa čak ni ono što je prije na dan osjećala kao dužnost. A strani čovjek, i to s takvim obilježjem u prisutnosti ovakove djevojke znači gotovo smrt. Tahira se uhvati za srce i zavapi:

— Bože, spasi me!

U taj čas doplesa u sobu čovjek u tridesetim godinama, ispijen i blijed, visoka stasa, vanredno ukusno obučen, s tamnim nakrivljenim fesićem na glavi, i kićankom crnom kao ugalj. Činilo se kao da je onaj čas izašao iz preše koja je iscijedila iz njega svu krv i sav život i ostavila mu samo finu prozirnu kožu i nježne, isklesane kosti.

— Servus, mala! — viknu on pijanim glasom, punim obijesti, razigranog seksusa i alkoholom nadojenih živaca.

Tahira se izgubi. Soba se poče oko nje okretati i u toj vrtoglavici napregne svu svoju snagu da se održi u ravnoteži i da pronikne u njegovu volju, toliko je u njoj bilo prirođene i sopstvene odanosti.

— Što kažeš... — promuca ona, a glas joj se zasiječe i škripnu nekako čudno neugodno, kao kod utopljenika. Štoviše i na licu joj se ukaza neki naročiti dobroćudni smiješak. Koliko je snage utrošila dok ga je postigla, to samo ona može znati.

— Servus!... To znači: sluga sam pokoran! Vaš sam sluga pokoran! — On joj pruži ruku, a ona se trgnu unazad:

— Dajte mi ruku! No, no, no...! Što se plašite? Ja sam džentleman i s vama ću postupati po svim pravilima pristojnosti. Znajte da imate s kavalirom posla!

— Ja ništa ne razumijem...! — promuca Tahira gotovo u očaju.

— Ja ću vas već u svemu podučiti. Za tri mjeseca... kunem vam se, najviše za tri mjeseca bit ćete dama. Elegantna, svjetska dama i moći ćete doći u prva evropska društva. Naravno u mojoj prisutnosti. U prisutnosti svoga muža. A sad dajte mi svoju dražesnu ručicu. Tako.

On se sagne i poljubi joj ruku na pregibu, a ona se sva zaprepasti, zacrveni i skoči natrag kao opečena:

— Gospodaru, šta ti to činiš... ja ću tebi poljubiti ruku. Pa to je sramota! Ja nisam kriva...

— O, blaženi siromašni duhom! — nasmije se on prezirno i kicoškom gestom pogladi je po obrazima. — Naravno da ti nisi kriva. Ali ti si dama i ja pred svakom damom skidam kapu i do crne klanjam joj se zemlje. Tako je! Bravo Raife! Ti si danas u osobitoj formi.

Naišao je na ogledalo u pročelju sobe i poklonio se sam pred sobom kao pred kakvim carskim dostojanstvenikom, a onda se okrenuo prema Tahiri i prstom joj pokazao da mu se približi. Ona je gledala zaprepašteno u njega i išla bojažljivo korak po korak prema njemu ne znajući ni sama da li to smije ili ne smije učiniti.

— Šta hoćeš? — izdahnula je gotovo u groznici.

— Dođi ovamo! Tako! Pokloni se! Sama pred sobom se pokloni. Tu si ti u zrcalu. Ovako vidiš kao ja. To se zove kompliment.

— A zašto da to učinim?

Ne pitaj zašto, samo se pokloni. Ne, ne tako! To je prosto, vulgarno. Treba pri tome pokazati mnogo gracioznosti! Ti hoćeš da budeš šarmantna dama. Vidiš evo ovako! — I on se pokloni, balansirajući čitavim tijelom kao na tezulji. — Vidi se da nisi nikada bila kod učitelja plesanja.

— Ja nisam nikuda išla! — dobaci Tahira kao da se opravdava i u isto vrijeme kao da okrivljuje samu sebe. — A i majka mi nije dala.

— Ah što, mati je tvoja guska, pa je htjela i od tebe da načini gusku. Ali ti si sada moja žena, i ja hoću da od tebe stvorim ličnost, pravu, evropsku ličnost...

— Ali nama to nije bog dao! — odvrati Tahira u silnome strahu. — To ne priliči pravim muslimankama.

— Ali što ne priliči! To su gluposti. Danas je civilizacija, emancipacija, jednakopravnost muškarca i žene... A ja sam Evropejac... ja Raif Čavkić... ja sam Evropejac. Ja sam bio u Beču, u Budimpešti... Išao sam po šantanima, restauranima, po barovima, slušao kuplete, kontrabasove, pozaune, ja sam cjelivao prvim kabaretskim balerinama ruke, smiješio se kroz monokl damama u loži, išao u separe sa cirkuskim jahačicama, ja sam inteligentno vaspitan i nadaren Evropejac... ja... ja znam što je to Evropa, što je to mondena dama, sufražetkinja... ja znam ja... ja... On je zapao u toliku emfazu svoje uobrazilje, da je posljednje *ja* izdigao do najviših visina, kao da govori o gospodinu bogu i ljuljajući se čitavim tijelom okrenuo se na petama prema Tahiri i uzeo je obadvjema rukama za podvoljak.

— Ja i ti... Mi ćemo biti divan par.

Tahira je najedanput osjetila neku instinktivnu odvratnost prema tome čovjeku i zgrozila se kod dodira njegove ruke i htjela da ga gurne od sebe, kao pseto, ali se sjeti što joj je Zehra govorila i okrivi dušu same sebe. Zastidi se te svoje prvošnje misli i onda poče govoriti o sebi s tolikim prezirom, samo da njega opravda i pred sobom i pred njim:

— Ne trudi se, gospodaru, iz nas ne može ništa biti. Evo ja kakva sam, kao da sam iz šume istjerana. Ništa ne znam i ništa ne umijem, samo jesti, piti i spavati. Pa ja čak ni to ne razumijem što mi govoriš, a kamoli još da uradim ono što mi pokazuješ. Ali mi muslimanke, mi nismo nikuda pristale. Sve bi nas trebalo potrpati u kakvu ogromnu vrećurinu, pa nas podaviti u vodi kao štenad. I tako smo tu na svijetu samo da smetamo.

— Ah ne brini se ti za to. Ja ću tebe odvesti u društva, razotkriti ti svijet, upoznati te sa svim pravilima otmjenoga društva i ti ćeš malo-pomalo upoznati sve što bude potrebno za modernu i savremenu damu. Ja sam sinoć bio u društvu jedne ovako otmjene dame. A nu... to ti je bilo nešto. Ona je, znadeš li, kasirica u prvom ovdašnjem hotelu. Oko nje su se toliki vrzli, pa ništa... A ja, čim sam došao, pala je, ko s nogu. Hahaha. Što će reći praksa i što će reći spremnost... Soba joj je sva prevučena crvenim plišom, a krevet širok »Ehebett« na federe, pa vozi kao da si u fijakeru, a onda miris... Oh kakav opojan miris: neki posebni parfem koga ona

iz Francuske naručuje. Evo i sad mi cijelo odijelo miriše po njezinom parfemu. Evo kušaj...

On raskopča kaput i obavije njime cijelo Tahirino lice. Ona se trgne i zagrca kao dijete kad se zadavi čokoladom.

— Jao! Pusti me! Ugušit ću se! Bože moj, zar sam još i to dočekala! — Izusti ona nekim tihim jedva primjetljivim glasom, a oči joj se suzama natopiše... — Voljela bih umrijeti nego takav smrad na sebi nositi.

— Smrad? — začudi se Raif. — To je tebi smrad? Oh kad bi ti imala i pojma što je to parfem i šta su to čari pudera i šminke, drukčije bi ti izgledala. A ovako sve ti odijelo zaudara znojem i kuhinjskim pomijama, da čovjek uza te poludi...

Tahiru zabolje duboko nešto u duši, ali ona se i ne ganu. Samo uzdahne i primijeti skromno, gotovo patnički:

— Ja nisam za to kriva. Takva sam se i rodila. Nitko me nije znao naučiti da budem drugačija. Ostala sam onakva kakvu me je bog stvorio. Pa što ja mogu za to? Zar da se ubijem?

— Da, da, to je istina. Kasirica je prema tebi kao savršenstvo. Pa još kako ljubi, kako grli! Ali ništa nego da se rastopiš od milja i slasti. Obujmi te oko vrata, pa sisa, sisa, dok te svega ne iscijedi. Evo sav sam izmučen od njezina milovanja. Bogami, kad bi sada kraljica ležala tu pokraj mene, ne bih je ni pogledao.

Tahira sva problijedje, kao mrtvac. Jedva se održa na nogama. Oči joj sijevnuše nekim divljim žarom kao u pantere, grudi se zatresoše od silnog uzbibanog daha i ona zatrese glavom kao da će sad riknuti, ali se u isti čas svlada i osta nepomična na jednome mjestu. Nakon par časaka obliju je suze kao kiša božja.

— Pa zašto... zašto si mene onda doveo? Ja sam mogla ostati kod kuće i biti sretna kao što sam i dosada bila, da me nisi ti navukao u propast...

— Ah te ženske suze! — dobaci Raif, nervozno i pogleda prezirno na ženu. — Ima li išta na svijetu jeftinije od ženskih suza!

— Propalico! Lolo! — riknu Tahira i šćipi obadvije pesnice...

Raif se trže sav preplašen i ustuknu natrag kao da će pobjeći...

— Šta, šta! Šta si naumila! Divljakinjo!

Tahira se naglo suzdrža i obori pokornički glavu:

— Ja ne znam ni sama šta mi je! Ne zamjeri, ja sam skoro luda. Sva sam izvan sebe i ne znam ni šta radim ni šta govorim. Bog neka mi oprosti što sam te uvrijedila.

Raif se uspravi, pun nekog naduvenog ponosa i otmjeno postiranog prkosa, i pođe prema vratima:

— Tako! I ti se usudila da meni u lice dobaciš takvu uvredu, meni Raifu Čavkiću kome nisi dostojna ni remen na cipelama odriješiti. I ja koji znadem šta je to takt, šta su to manire kulturnog i civilizovanog Evropejca, ja da slušam takve prostačke i barbarske uvrede?! I to od koga?! Od jedne proste balindure. Ne, toga više nema! Sa ovakvim nedostojnim i prezira vrijednim čeljadetom ja neću pod jednim krovom da dišem.

On otvori naglo vrata i viknu punim glasom:

— Hama! Hama!

U sobu uđe starica u pedesetim godinama puna krvi i mesa, sa nešto grubim gotovo muškaračkim crtama na licu:

— Šta je? Šta me zoveš?

— Vidiš li ovu ženu ovdje?? — pokaza Raif na Tahiru. Hoću da je smjesta otpremiš odakle je i došla!

— A zašto to Raife? Pa šta ti je skrivila?

— Molim te, hanuma! — pritrča Tahira do starice i gotovo djetinjskim glasom povika: — ne pitaj dalje, mene je stid... Pošalji me majci mojoj, pa ću ti u molitvi ime spominjati, iskat ću od boga da ti dade sve što god budeš zaželjela, samo me spremi natrag mojoj majci...

— A, tako! — okrenu se starica prema Tahiri i prekrsti ruke. — A šta je tebi krivo kod mog sina, je li, moja draga?! A gdje bi ti bolje našla, kukavice božja! Ovo je kuća jedna pa jedna, a moj je sin činovnik, pa da ga sa svijećom po svijetu tražiš i da kožu s tabana oguliš tražeći, ne bi boljeg našla. Pa šta si se ti to upela toliko? Bogami, ko da si mi kuću pozlatila, a sva tvoja prćija u sanduk da stane... Eto, to si donijela. Pa opet nešto dižeš nos i hoćeš majci svojoj. Hahaha! Još i to da čujem. Svašta ima na svijetu bijelom...

— Ne, ne, majčice, ne govori tako! Nisam ja digla nos. Ako misliš da sam digla nos, ja ću ostati... i trpjeti... trpjeti... radi boga trpjeti... Ja nisam ohola. Ja to nisam iz

obijesti rekla... Ja sam to samo tako spomenula... samo radi spasa tvoga sina...

— A šta je mome sinu, pa da ga ti još spasavaš?! Šta ti imaš da koga spasavaš? Uvuci jezik, pa mu noge ljubi što te je uzeo za ženu i što ti je ime svoje dao! Nesretnice jedna nesretna. Da ti znadeš iz kakvoga je on tebe blata podigao i uzvisio te kako nikad nisi bila, ljubila bi mu skute i rukave svakog časa i svakoga sata. A ti hoćeš još njega da spasavaš.

— Nemoj tako, majčice! Ja njega hoću od sebe da spasim. Od sebe. Ja nisam za njega. Ja bih ga mogla upropastiti, jer ja... ja nisam vrijedna ni da mu sluškinja budem a kamoli žena. On je dobar. On hoće mene da nauči kako ću postati valjanom ženom, a ja to ne mogu, ja to ne umijem. Ja ćutim, majčice, da ja nisam za to i da neću nikad moći toga postignuti. Ne mogu, jer sam takva. Narav, ćud moja, moje neznanje, moja ludost, ludost, majčice, ona mi ne da da stanem njemu uz bok, da budem kao i on... I ja to ne mogu, majčice, ne mogu, sve i kad bih htjela, jer sam eto tako prokleta i na svijet došla... O da je mati kamen rodila i bacila ga u blato, bolje bi joj bilo nego što je mene ovakvu othranila.

— Daj ne prenavljaj se tude! Kao da ja tebe ne znam. Hm! Jedna glava, a hiljadu jezika, pa svi klepeću, klepeću kao prazna vodenica i svi jedno melju, a na drugo smjeraju. Oho moja draga, neće ti pomoći uvijanje ni savijanje, već valja biti žena, valjana i harna i slušati svoga gospodara, ne spavati, ne jesti i ne piti, a opet slušati bez ijednog prigovora. Ti si mislila da je to tako lako ko najesti se sira i pogače. Treba dobro oznojiti leđa i u golu se vodu načiniti i potegnuti svoga mačka za rep dok postaneš žena. Ne pada ništa iz neba. Sve valja krvavom mukom zaraditi! Jest! Zaslužiti, pa imati...

— Da! Zaslužiti, pa imati! Tako je, tako, majčice! Ja ću služiti dok ne zaslužim. Ja sam valjda još mlada, istom sam dovedena, pa ne znam kako treba s mužem postupati. Ali ja ću se naučiti... Skrivila sam. Priznajem svoju krivicu i molit ću boga i vas obadvoje da mi oprostite... Oh, kako sam luda, kako sam luda! Šta će biti s mene! Bože moj, ti si moćan, ti me okreni na pravi put i ne daj mi da propadnem.

Tahira je u nekom pomućenom stanju, u strahu, bogobojažljivosti, u želji da ne bude kriva, da nikoga ne pobuni protiv sebe, da svakoga zadovolji, pa makar morala i sama sebe žrtvovati — drhtala i plakala i srušila se na pod kao onesviještena lupajući se u prsa i proklinjući svoju ludost i svoje neznanje. Raifova je mati došla do nje i podigla je hladno, osoro i bez ikakvog milosrđa dovukla je pred Raifa i onda joj konačno razložila cijelo njezino stanje.

— Ne pomaže plakanje ni prenavljanje, moja draga. Već ti lijepo ustani i pođi svome mužu i pred njim se pokori. Evo tu je on, a tu si ti. Bog ti je gospodar na onome, a muž na ovome svijetu. I nemoj više da se bruka čuje. Ja tog posla neću. Ako ti šta nije pravo, imaš njega, pa mu se potuži. Ja neću da znam ni za kakve razmirice među vama. Eto vam, pa živite kako znate.

Starica ostavi sobu i čvrsto zatvori za sobom vrata. Raif je cijelo vrijeme stajao kod prozora i gledao u suton kako se polagano spušta na krovove i šljivike i ne obazirući se na one dvije što se kraj njeg objašnjavaju. Tahira je stajala za njim i pritajila dah. Nije se usudila ni jedne riječi progovoriti makar da su joj cijelo vrijeme jurile misli kroz glavu, kao strelice, kako bi ga predobila i čime bi ga zadovoljila. Najednom se gane, zapali svjetlo i glasom punim dobrote, blagosti i mekoće, glasom punim neke pobožne pjesme koja se je dizala iz krotke, netaknute, neiskvarene duše, prozbori mu iza leđa:

— Raife ... gospodaru ... hoćeš li večerati?

Pauza. Nema odgovora.

— Umoran si. Hoćeš li da ti prostrem dušeke da legneš?

Opet pauza i šutnja i neka tiha pritajena jeza i padanje sutona na krovove i šljivike.

— Raife ...

— Ja sam za te gospodin Raif, jesi li razumjela? G o s p o d i n R a i f! — glasio je odgovor.

— Gospodin Raif? — pitala se u čudu Tahira.

— Da. Imaš li šta da mi kažeš?

— Mrak se spušta, hoćeš li spavati?

— Cijelu noć i dan nisam ni okom trenuo i onda kad dođem kući, umoran kao pas i hoću da otpočinem, naiđem na takve scene. Pa to je da čovjek poludi. Razastri te dušeke!

Tahira digne dušeke složene u komadu na jednom kraju sobe i razastre ih.

— Skini mi cipele!

Tahira mu skine cipele, svuče odijelo i čarape, a onda progovori nekim blaženim glasom:

— Hoćeš noge da ti operem, gospodaru?

— Ne. Sutra.

Raif se složi na postelju i zahrka. Vani je padala smirena noć puna mjesečine i šturaka i čulo se iza zavjese neko teško disanje kao da se nebo smije ili daljine odjekuju. Tahira se približi na prstima do svjetiljke i ugasi je jednim dahom, a soba osta puna mjesečine. Onda se prikuči postelji i podiže jorgan s Raifovih nogu i spomenuvši tiho božje ime leže pod muževim stopama da prosniva noć ...

Gajret, 1925.

POST

Mjesec je juli upolovio.

Žetve su u najvećem jeku.

Sela razigrao posao, obujmio izmučene težačke duše, ne da im živima odanuti.

Svi su u polusnu, u poslovnoj groznici u kojoj se zna samo jedna meta: savladati božju snagu u beskrajnim poljanama sazrela žita, oteti znoj i krv svoju od njegova bijesa u olujnim vremenima i spasti rodno, bogato ljeto za dugu, mršavu zimu...

Ništa je to što je žega! Što sukljaju plamenovi iz neba i iz zemljišta! Što se u čovjeku kuha krv kao voda na vatri! Kroz vatru se mora gaziti! I kroz vatru pobijediti!

Teška je to i užasna borba.

Čovjek se preko dana namuči, izlomi, i, uveče, u bunilu, vatruštini, nesvjestici, pada u postelju, kao mrtva, nepokretna stvar.

A ovih su dana vrućine kakve se u nas ne pamte.

I, eto, još se nikad dogodilo nije da presahne živi gorski potok u našem selu. Ta on je godinama, za najžešćih vrelina, pojio i putnika i seljaka i čovjeka i marvinče. I od njega su trnuli zubi, i krv u žilama zamirala, takva mu je studen bila.

A danas se utanjio kao konac. Presahnuo. I tek mjestimice, u malim, zaokruženim virićima, što na lokve nalikuju, da se nađe koja pregršt vode i začuje iznemogao žubor kojim se pretače jedna lokva u drugu...

I to je sve.

Korito, suho i bijelo, nalikuje na izvrnut životinjski kostur, na kostur kakva pretpotopnog gmaza koga samo naše bajke pamte i nijedan živi stvor...

I marva se, u te dane, izgubila s vida. Nigdje da je sretneš na bijelu danu. Zavukla se u šipražje i guštare pa dašće cijele dane kao da nasmrt izdiše.

Tek kad navali ona prokleta muha od koje ne može da živi čovjek a kamoli marvinče, vidiš po čitava stada volova i krava kako jure, svinutih repova i plamenih nozdrva, glavom bez obzira, ne pazeći više kuda, samo da se spasu.

Sve je ukoljenčeno: prednje im noge svezane za rogove da im glava i gubica po zemlji pliže i noge oskakuju za glavom, dižu se upropanj, đipaju, hoće sa sebe sve da potrgaju...

Pa ipak ni to im ne koristi: kad zazuji obad, kidaju se i najdeblji konopci, i marva, kao vragom opsjednuta, nasrće kroz ograde, kroz guštare, preko žita, preko ljudi, preko svega što joj na put dođe samo da se od napasti spase.

Strašna je to stvar susresti se s pobjesnjelim životinjama, sputanim u liku i kudjelju! Nije tu samo nasrtanje i bježanje posrijedi. Ima tu mnogo težih i strašnijih stvari od toga!

Tu ti se marva sasvim izgubi. Katkad se zgrči na jednome mjestu. Okreće se po čitave minute u okrugu, kao da je u vrtoglavici. Zabada rogove, njuške, glave, čitavo tijelo, da je moguće, u zemlju, u vodu, u pijesak i prašinu, u plastove slame i u kladnje pokošene strvi, a tlo se praši, pljeva vijori po zraku i sve postaje nekuda grozničavo, ludo, neprijatno...

Čovjeku to udari u glavu, smuti mu mozak, pa bi i on bježao nekuda, zabadao glavu u slamu, vrtio se neprestance u krugu, i skrivao se u zemlju, u vatru, u vodu samo da tu više nije.

Na polju nema ptica. Grlica ne guče. Ševa ne izvodi kajdi viseći nad poljem u zraku. Prepelica ni da pućpurikne.

Sve je pobjeglo u šume. I planduje u krošnjama. I čeka, na stogodišnjim hrastovima, granatim bukvama i lisnatim jasenima dok ne mine oganj božji, povjetarac ne rashladi prostore, ili suton ne pogasi dana.

I u tom cijelom izgaranju ostali su na biljezi samo još konj i čovjek.

Stoje oni tako, u sredini te lomače, stoje i ne predaju se.

Do kostiju prepaljeni, vreli, kao usijana zemlja što je vrela, bez kapljice znoja koji se već davno iscijedio iz njih,

vršu oni zrelo žito, žanju hranu da njom hrane i bogata i oskudna i učena i mučena.

I stoje, stoje postojano kao najveći neimari svijeta, kao najbolji božji trudbenici . . .

Na hadžijinoj Karači sastale se žetelice, kosci i vršioci — sve u jedan dan . . .

Hadži-Kasim, mudar čovjek, bojao se nevremena pa digao oba sela: i kršćansko i muslimansko, da što prije smiri strv: »Pa nek onda gvožđe pada, samo kad je hrana namirena!«

I došlo mu sve iz sela: staro, mlado, žensko, muško, sve što god je sebi nepotrebno, jer hadžija je štovan čovjek i napredan tèžāk.

Na ogromnoj, nepreglednoj njivi vidiš dvije nejednake strane: na jednoj se svijètlī more rastaljena, živa zlata! O, ne zlata! To je sjajna, užarena vatra što ujednačenim plamenjem sikti iz zemlje. Kroz nju gaze seljaci, razdrljenih prsa i zasukanih rukava privezanih koncem za plećima, kao bijele utvare, i uzimaju golim rukama za taj oganj i sijeku ga usijanim srpovima, ispod pasa, i slažu ga brižno u kamare.

Za njima se vuku kupilice, vežu ognjene gomile i sadijevaju ih u branice.

Na drugoj se strani vidi, opet, more ustalasana zlata i u njemu ispravljeni kosci kako veslaju po pučini od opala i jure naprijed brzi kao strijele, a valovi oborene strvi zapljuskuju ograde i ostaju kao zaleđeni na ravnici.

A seljaci neumorno veslaju. I nestaje mòra. Gubi se. Ostaje samo oštri i goli strnik, kao polje posijano iglama, i ostaje zlato, svuda, suho, pokošeno zlato što se više nigdje ne miče . . .

Na sredini Karače stoji gumno, čisto, pometeno, i bijeli se kao ogromni tanjur od najbjeljeg porculana.

Oko njega kladnje strvi kao kule u nebo se penju. A seljaci, s njihovih visina, prvo snoplje bacaju, dok ih drugi razastiru po gumnu, kao postelju po čistini . . .

Tri konjčića, kao tri jarčića, privezana uz drveni kóčić, stoje u sredini, mašu srdito glavama, braneći se od mušica što se dižu s njih, u gustim, nesnosnim rojevima, i opet se vraćaju na njih . . .

Postelju su razastrli. Bič je oštro zviznuo u zraku. I konji su počeli da skakuću po strvi i odmataju dugo uže, omotano oko koca.

I sve se s njima otpoče da vrti. Goniči trče gazeći za njima po mekome snoplju. Hrana šumi u jednoličnu huku s klepetavim šiharama. Svrdlovi prašine i pljeve dižu se neprestance u visine i gube se u prašini sunca i sivog, usijanog neba.

A ljudi, svi do jednog na njivi, zapadaju u neka nova nadahnuća, u neko božanski uzvišeno, radeničko ludilo, dozivaju se i sokole, i izbacuju iz sebe neke čudne nepoznate riječi, neke uzvike, pune hropca i molitve, i lome se, i kidaju i nisu više ljudi, ni živa bića više nisu, nego božji bojovnici što se svijetu za kruh bore i stvaraju mir na zemlji . . .

Božji bojovnici!

Konji trče. Ljudi trče. A posao teče svojim teškim, odmjerenim koracima, gazi zemlju i grlato klikće iz snažnih, razdrljenih grudi seljačkih:

— Hoj, hoj! Veseo bio! Skokni, dôro, dobro moje, i tvoja je brana! Hej, alate, vilin brate, poskoči mu, poigraj . . .

A odozgo sunce . . .

Čini se čovjeku da mu je upravo nad glavom i ne smije ni da je podigne k njemu. Samo osjeća kako mu pali tjeme i rastapa mozak . . .

I katkad dođe pa se čini da to i nije više sunce nego vatra, napuklo nebo iz koga se cijedi usijana smola i ključava voda.

Gdjekad se od te žege sve zavrti: i ljudi i konji i čitava okolica, najednom, posrne nekamo u neznan. Zaglavinja i kao da, na trenutak, zastane . . .

I onda opet, nošeno odmjerenim korakom svoga rada, diže se, uskrsava, u polusnu, u nekoj užarenoj opojenosti, kao da više i ne zna za se.

Tek bori se, neznano, nesvjesno, otima se omamljivoj struji zraka. Odiše. Klimata bespomoćno rukama, uzvija grudima i zijeva ustima kao da zraka nestaje . . .

Oh, težak je to dan!

Među žetelicama pomiču se crveni fesovi, kao da se njišu makovi u žitu.

Među koscima, opet, lepršaju na glavama vezeni peškiri i padaju, u naborima, niz vrat čuvajući moždinu da se ne rastopi.

Za obojima kreću se kupilice: mlade snaše i djevojke, sa crvenim pregačama i zelenim rupcima na glavi, vežu snoplje i grade branice.

I sve te boje, od kojih svaka svoju vjeru obilježava, pretvaraju zemlju u čaroban vrt, pun cvijeća i najljepših šara...

Crvenim fesovima bješe danas najteže. Oni poste, ovo danas trideseti dan. A žega je strašna i posao užasan. Šta se drugo može. Sebi valja raditi, a bogu postiti. Rad je u životu što je bog na samrti. Dva spasa u dva svijeta, sve za jednog čovjeka...

Hodža Mujo, sam sa bijelom maramom na glavi, stoji u sredini crvenih fesova, kao orao među svojim pilićima, i veže ono zrelo plamenje nekom silnom, nadnaravnom snagom prednjačeći svojim vjernicima... Ni žega, ni post, ni starost, ni rad, ništa mu nije moglo oslabiti snage koju mu je vjera dala.

A njegovo dijete, njegov sin Alija, još zapravo dječak, sa plamenim okom i garavom usnom, umakao svima, za čitavu razoricu, i žanje, žanje žeženo zlato i žanjući ga — miluje.

Podne je već blizu i sunce sve ti žešće pali. Alija jednako žanje i ne malaksava...

— Alija, dijete! viče hodža Mujo za njim.

— Šta je, babo?

— Polagano, sinko, premorit ćeš se! Ubit će te sunčanica, a valja ti cijeloga dana postiti. Daleko je do topa i mraka kad se smiješ omrsiti. Nestat će ti snage! Ne srljaj, dijete, tako nerazumno!

— Ne brini ti, babo, odvraća Alija. Kad sam izdržao sve ove dane ovako, izdržat ću i taj posljednji. Ovaj alčak Meho, dodade on kroz isprekidane osmijehe pokazujući iznemogla druga iza sebe, misli da ću ja prvi izdati! A ja sam mu dao cijelu razoricu ispusta! Pa eno ga, vidi, sada gdje je: zavalio se među brazde pa dašće kao štene! A ja! Evo me još uvijek kod posla.

— Okanite se natjecanja, djeco! opominjao ih hodža Mujo. Nije ovo vrijeme za obijesti. To su suše petrovdanske,

pa u takve dane postiti i raditi nije to mala stvar. Može se to glavom platiti.

A Alija samo žanje i žanje.

U njemu se zapalila mladost, kao ono petrovdansko sunce i još mjesec dana posta bilo bi malo da je sasvim ukroti. Mamila ga neka divlja mladenačka obijest da se sam sa sobom poigra. Da u toj opasnosti, koja prijeti i iz neba i iz njega, pokaže pred svima koliko je u njega junaštvo rada i herojstvo vjere.

I dok on tako hrli naprijed, smijući se poraženu drugu, ostali, dostižući jedni druge, tješe se i bodre i pribiru snagu da je kasnije mudrije provedu:

— Samo polako! — opominjali se oni.

— Ne smijemo prenagliti!

— Teže ćemo izdržati.

— Kroz tolike dane navikli smo na posao i na post, pa će proći i ovaj posljednji.

— Da, proći će, ali samo da mi živi ostanemo! — očajavao jedan između njih.

— Kako! Zašto? — prebacili se drugi na to. A on sve više očajavao:

— Prigrijalo, ljudi, pa mozak u glavi ključa. A mi gladni i žedni. Na ovakvoj žegi ne okusiti ni mrvice kruha, ne gucnuti ni kapljice vode, a raditi od jutra pa do mraka, i sve tako kroz trideset dana — e pa, ljudi, istroši se čovjek, iznemogne, brate, pa da je od samoga čelika stvoren.

— Tako je! klimaju ljudi bespomoćno glavama i gledaju sa strahom jedan u drugoga, kao da traže poticaja, pouzdanja i potpore u zajedničkom pregaranju koje vjeri pridonose da tim sebe čeliče. Nije lako boga vjerovati i božje zapovijedi vršiti.

— Najgori mi je duvan! — tužio se Osmo, prezrela i koštunjava seljačina. — Zamrači mi se pred očima od želje, u nosu i u prsima me nešto zagrebe! Ili ne zagrebe! Nego nešto kao da mi u tijelu gori, pali, dimi se, mozak mi potamnjuje, tako mi je bez duvana.

— I kod mene tako — dodavao Ibro. — Nikad još nisam pravo osjetio glada. Samo duvan, duvan, brate, taj će me, do mraka, s nogu, eto, da obori.

— Da mi je samo da povučem dvaput, triput duvanskoga dima, preuzima opet riječ Osmo, povratio bih opet dušu, mo-

gao bih, čini mi se, još tri dana ovako raditi a nè jesti i nè piti. Samo nek je pušiti.

— A meni opet da je vode! — jadao se Salkica i gurao strv na stranu. Samo šaku gorske vode, sve bi onda dobro bilo. Grlo mi se sasušilo. Tu mi, evo, zastao grijeh, kao izgorjeli komad opanka, i ne miče, stoji, i davi, davi, hoće da me zadavi. I gotova stvar! Kao da mi je kost zapala u grlo, pa ne mogu da dišem, tako me je žeđa okupila.

— Kako ne! objašnjava Ibro. Ovako izmučen i izmoren, dođeš kući uveče, i šta? Zar ti je jelo na pamet? Kakvo jelo? Daj vode i cigaru, pa onda šaku pod glavu pa do jutra spavaj kao zaklan. A post... otegnuo se kao gladna godina, nikad kraja nema. Pa tako danas, tako sutra, eto, osušili se ljudi, sama kost i koža; da jači vjetar dune, odnio bi ih kao onu pljevu s gumna.

— Bi! — potvrđuje Meho. — Ja sam, bogami, jučer pretrpio muku što nikada u svome životu.

— Kakvu?

— Šta? — upitaše sa svih strana.

— Evo, brate, došlo mi je bilo da od muke prekinem post i vode se napijem, pa neka je, valaj, grijeh do neba velik. Eto tako mi je bilo.

— Mani, jadan, šta to reče! — zgranuše se svi oko njega.

— Jest bogami! — potvrdi im opet Meho. — I, da vam ne duljim, ovako je bilo...

— Da čujemo! — zastadoše svi fesovi na njivi, a Meho nastavi: — Bješe mi došlo da umrem, brate, od žeđi, da umrem, eto, i gotova stvar. Pa, braćo moja, mislim ja u sebi, ovo je došlo da se gine, da se glavom vjera plaća! Pa nije mene, velim, bog zadužio da ubijam sama sebe! Pa ako i jest, napit ću se, valaj, vode pa makar me grom tu, na mjestu, sažegao!

— Ih sramote! povikaše oko njega.

— Lako je, braćo, onima, branio se Meho, što po varoši spavaju do podne. Najedu se, pred zoru, slana i masna i ne rade ništa za čitava posta. Ali nije nama težacima lako. Mi se, od rana jutra, pečemo tu na suncu, i gulimo ovu božju zemlju, a uveče komad proje i glavicu luka, pa kladu pod glavu, i to je sve. Sva hrana i počinak. Eh bogme — uzvijao glasom Meho — s tim se ne posti tako lako.

— Bogme ne posti! — potvrđivali mu nekoji.

— I meni nešto dođe — uhvati ih brzo Meho za riječ — i ja odlučih da se napijem, pa 'kud puklo da puklo!

— Pa nȁpi se? — upitaše drugi.

— Nisam! — odvrati im Meho gotovo sa kajanjem.

— Kako to?! — zgranuše se opet svi oko njega, hvatajući svaku riječ što ih dugo otezao Meho.

— Stajao ja dolje — tumačio on napeto svima, pod hadžijinom njivom kraj vodenice — i gledao kako voda na mlazove izvire.

— Pa? — pitali nestrpljivo drugi i protiskivali teško pljunku kroz grlo.

— Zagnjurih ruke u vodu, nastavljaše on tako uočljivo da su sve prožimali žmarci od studeni. Vidim hladna kao led. Sav se stresoh kao da se opekoh. I razmislih: Ako se napijem, rekoh samu sebi, uvrijedit ću boga, a ako se ne napijem i od žeđi umrem, opet ću ga uvrijediti, jer je on zabranio da se s postom pretjeruje. Šta da sada uradim?

— Pa na što se odluči? — saletješe ga opet drugi, kao da od nestrpljivosti zaboraviše sve što im je dosada govorio.

— Ne znam ni sam šta mi bî. Najednom se promijenih. Dođe mi najprije neka misao u glavu pa opipah prsa, uštinuh se za bedra i vidjeh da sam živ, da još ne umirem. Pođoh, i vidim — mogu hodati. Podviknuh, i vidim — i glas mi je još u grlu. E pa, velim opet sebi, zašto da sagriješim. Naučio sam raditi i neće mi biti teško: Mašem srpom čitav život, već sam obikao. Strn je, nije kamen da ga odvaljujem. Pa što da boga uvrijedim!

— I nȅ napi se, veliš? — odahnuše jedni kao da im kamen s vrata spade.

— Ne nàpih! — potvrdi Meho.

— I ȉzdržā! — dodadoše opet drugi.

— Izdȑžah! — potvrdi im opet Meho. — Oprah malo glavu, nakvasih vratne žile i bî mi kao da sam od majke rođen. Nešto mi dođe slatko oko srca, duša mi se razgali, snaga mi opet dođe, i ja sam toga dana za dvojicu radio...

Ljudi potegoše iznova za poslom. Rad oživje bujnije i jače. Kao da melem utjehe pade na ljudske grudi, oni se ponovno zgrčiše nad poslom zaboravljajući na svoj teret.

Samo gore, pred njima, poče mladi Alija da malaksava. Odviše se on bješe pouzdao u se. I ne povjerova da će ikad iznemoći.

Noćas je malo jeo. A kad su ga jutros, pred zoru, budili na ručak, zaboravi da se vode iza jela napije, i sad se hrana počela da zapaljuje u njemu. Nešto mu je izgaralo u stomaku. Poče ga obuzimati čudan strah i on se stade obazirati oko sebe ne gleda li ga kogod i ne primjećuje li šta na njemu.

Ljudi ga u poslu dostizavali. Još malo pa će ga i prestići. Kad se sretnu s njime, svi će mu se, i nehotice makar, zagledati u oči i zaviriti mu u dušu, i vidjeti kako je iznemogao.

Ostat će iza njih, neće moći više s njima koraka držati, i mlađarija će ga zadirkivati, a stariji koriti. I svi će onda doznati za njegovu sramotu. Njegov takmac Meho pripovijedat će to cijelu selu, i proglasit će ga slabićem u poslu i na postu.

Sunce se već primicalo nebeskoj sredini. Njemu se pričinjalo kao da se užarena kugla spušta, sve niže i niže, upravo na njegovu glavu.

Poče ga mozak strašno boljeti.

Pod njim je zemlja, u pukotinama, zijevala na sve strane; on je, sve jasnije, uviđao da ne može više po njoj gaziti.

Dođe mu da zaplače. Stid ga obuze, gori od žeđe.

— Šta će mu reći otac? Šta će mu ljudi reći ako sada padne? Grdit će ga sa svih strana, a on će bespomoćno ležati pred njima i neće moći ničim da se brani.

Još ga mogu i kući poslati. Odvući ga na kolima u selo, kao ranjenika.

— Zar još i ta sramota! Majka da ga s plačem dočeka, a sestra da ga hladnom vodom polijeva!

Poče ga kajanje mučiti. Sam je svome jadu kriv. Šta će se on natjecati s onim vjetrogonjom! Kakva mu je korist od toga što sad, eto, mora pred njim pasti u sramotu, i pred bogom i pred ljudima.

— Majko moja rođena! — očajavao je Alija. — Što sam to učinio! Mogao sam lijepo raditi sa ostalim ljudima, pa kako njima, tako i meni. Ne bi nikad do ovoga došlo. Pa ako bi i došlo kakvo zlo od razjarena sunca, ne bi došlo samom meni, nego i drugima. A za sve nema sramote! Ima je samo za me, magarca i budalu.

I poče se sam na se srditi i, u toj srdžbi, nekuda uživati u vlastitim svojim mukama:

— Neka baš! Ovo mi je i trebalo! Ohoho! Kako gorim! Zbog vlastite ludosti! Neka gorim! Da hoću, bog dô, i više,

sjeckao je sama sebe iznemogao mladić. Što sam tražio, to sam i našao!

I od toga bijesa i osuđivanja sama sebe poče zaboravljati na žeđu. Čak se poče laćati i posla, ne bi li kako održao ravnotežu s drugima.

Nešto malo pojačan tom vlastitom osudom, išao je naprijed. Ali svi su ga već bili dostigli.

— Samo otac da ne vidi! — bila mu je još jedina misao u glavi. — Za ostale mi je lako. Oni se bave sami sa sobom. Ali otac! On će posigurno na me paziti.

— Šta je tebi, Alija? — začu najednom očev glas iza sebe. Smrači mu se pred očima:

— Sad je gotovo! — pomisli.

— Ništa! — odvrati kao bez duše.

— Kako ništa!? Gledam te već više od pola sata kako se sam sa sobom boriš. I to ne može biti ništa.

— Teško je ovdje raditi — mucao je Alija. — Zemlja je ispucala za korak, a posvuda po njoj trnje, pa se teško pomičem naprijed.

— Ako ti je teško, idi kući.

— Kakvoj kući! — nasmija se Alija nekuda čudno, nasilno, kao da se htio narugati ocu. Ali duh ga je izdavao.

— Toliko ima posla da se svrši do mraka, nastavljao je iskidanim glasom, a da ja kući idem. Pa da mi se zbilja smučilo, ne bih smio posla ostaviti.

— Polako samo i ne pretjeruj! — opominjao ga otac sumnjajući u njegove riječi. Iza podne ćeš u gumno. Tamo je malo lakši posao. Možeš sjediti u hladu i užeta plesti za snopove ako bude trebalo i ako ne mogneš izdržati na kladnji — tumači ozbiljno otac.

— Kakva užeta! — vrijeđao se, naoko, Alija. A u duši se već mirio s time. — To je posao za starce i za snaše, a ne za me.

I onda upre posljednjim snagama da pokrene naprijed i sakrije iznemoglost od oca...

Došlo podne. Ljudi ostavili posao, jedni da ručaju, ili užinaju, a drugi da odahnu...

Sa svih strana skupljali se vezeni peškiri pod stari jasen. Vadili iz torba kuhana jaja, komadiće hladne pite, glavice luka, kravlje sireve i sjedali polako da jedu.

Nekima donosile snaše na dugu štapu, opruženu preko ramena, zemljane zdjele, lonce i drvene čaše, pune grahove čorbe, palente sa sirom i kolača od pekmeza, vadile sve to iz likove opute i ređale pred svoje.

Ljudi su prekriživali noge, krstili se i jeli tu jednostavnu seljačku hranu da im je sve iza ušiju pucalo.

Nekoji su natezali ploske sa domaćom šljivovicom »da se manje znoje i toliko ne žeđaju«, a drugi se rashlađivati vodom i naslađivali hladovinom.

Tek katkada, ispod oka, glednuli bi prema drugome jasenu.

Tamo, jedan pored drugoga, ležali su crveni fesovi, kao mrtvaci. Niti su se ticali ni micali. Bez pokreta, bez razgovora. Ma upravo kao mrtvaci.

Nekoji od peškira primijeti, malo zlurado kao što to obićaje ljudska sitost:

— Oni poste...

— Tiho! — ušutkaše ga ostali. Kad oni poste, nije dobro u njih dirati. Ljući su od kurjaka.

— Hm, na takvoj vrućini, čitav dan bez mrvice kruva, bez praške duvana — nadovezivao dalje, ispod glasa, prvi.

— Ne bih ja u toj vjeri bio ni za koje pare na svijetu! — oglasi se jedan od mladića.

— Pst! — opomenuše ih stariji. — Svakom je njegova vjera sveta. A oni opet rade, svejedno kao i mi. Valjani težaci.

— Valjani — potvrdiše ostali. — Pa ipak se mlađi, postrance, naslađivahu tihim primjedbama, punim site obijesti:

— Da im štogod ponudimo! Ovaj komad pite! I car bi ga jeo! Hoćemo li, nek im zazubica raste?

— Ili ovaj sirac? Ili onu zeljanicu tamo? Hoćemo li?

Svi su se potiho smijucali, ali niko ne smjede da priđe djelu. Dok ih razumniji ne izgrdiše:

— Jeste li poludjeli! Njih je sada lakše uvrijediti nego lulu popušiti. A gladan čovjek ne zna što radi. Ubili bi vas. Ne razjarujte vatre kad vam nije od potrebe!

Starci udariše u otvoreno psovanje:

— Stid vas i sram bilo! Kako bi vama bilo da ko u vas dirne kad svom bogu služite? Pa što nije vama pravo, ne činite ni vi drugima. Kod nas se nikad niko nije tuđoj vjeri rugao, a najmanje susjedovoj.

I mlađarija se primirila.

Peškiri se temeljito ponajedoše. A onda se, siti, pod jasenom izvrnuše i kao božji pravednici u sva zvona zahrkaše...

Na protivnoj strani ležali su crveni fesovi još uvijek nepomično.

Kroz njihove žile, što su po tijelu iskočile kao masnice poslije udaraca, tekla je nezamjetljivo krv, i kao da se zgrušavala u njima.

Ničeg više ne bješe čime bi je oživili, osim vjere i njezina zanosa.

Alija je ležao kraj oca i ječao poput bolesnika. Niko to više nije zamjećivao, jer je svaki imao dosta posla sa sobom. I Alija se nije više bojao sramote. Njegovo stradanje ne bješe više samo njegovo, ono sada bješe svima zajedničko.

Govorili su vrlo malo. Gotovo nikako. Tek katkada da bi Meho opet zakukao:

— Trideset dana, bolan, u jeku najvećega posla i najžešće vrućine. Ne, to nije šala. To ni blago ne bi moglo izdržati, kamoli ljudi. A čovjek, eto, opet izdrži.

— Ah, šta samo izdrži! — upadao hodža Mujo Mehi u riječ. — Ne samo da izdrži, nego mu još i drago bude što se tako namučio, i slađe mu dođe živjeti, i srećniji još biva i bolji i zadovoljniji, a sve što se tako izmučio.

— E, nije to nama dragi bog bez potreba naredio — umovahu fesovi. Znao je on kako se od nas prave ljudi i šta je sve potrebno da se pravi čovjek postane. Znao je on to i zato nam je to odredio.

— Zato treba da to sa veseljem podnašamo, a ne da se kukavički tužakamo! — završi hodža Mujo i pogleda postrance na Mehu.

— Lako je tebi! — branio se Meho.

— Šta mi je lako?

— Ti si hodža, ti sve znadeš kako treba i gdje snage da potražiš, a mi smo seljaci...

— Ja sam hodža u džamiji, a ovdje sam tèžāk kao i vi. Radim što i vi, i trpim što i vi. I hodža, po našoj vjeri, nije ništa drugo nego ono što i vi. Zar nije tako, ljudi?

— Tako je! — odvraćaju mu nekoji.

— Pa šta onda? — htjede hodža da nastavi, ali ga prekinu oštar uzvik sa protivne strane:

— Na posao ljudi, vrijeme je! Na posao!

Peškiri poskakaše na noge, a fesovi još ostaše na zemlji.

— Na posao, djeco, reče hodža novim glasom i prvi se podiže. Za njima i ostali poustajaše. Tad se on okrenu Aliji i posla ga na gumno da zbacuje snopove sa kladnje...

I posao, ponešto tromije i teže, opet započe.

Alija je stojao na vrhu kladnje, nabadao snopove na vile i bacao ih odozgo na gumno.

Posao bješe, naoko, lakši, ali njemu bijaše daleko teži. Izgladnio, nemoćan, sa nesvjesticom u glavi, njemu se, u onoj visini, neprestano vrtjelo, i on je jedva mogao da se suzdržava od sigurna pada. Htio je da odustane, ali kako je to vezao sa ponosom, nije imao odvažnosti da i ovdje izda. Ta tek je prihvatio posao i već da traži odmjenu. To bi istom pravo ruglo bilo. I on opet uprije da do kraja izdrži...

Seljaci su pod njim tjerali konje u okrugu i njihovim kopitama krúnili zrelo zrnje iz slame.

Kljusad trčala. Omatala oko kóca u sredini dugo uže od konoplja i onda ga opet natrag odmatala.

Na njima se dlaka ukrutila od prašine i ishlapjela znoja i u iglice se pretvorila. Pod bosim im kopitama šumila slamá i dizala se prašina na sve strane naokolo. Mašući neprestano i jednolično suhim glavama i tankim prorijeđenim repovima, branili se od rojeva muha i od oštrih udaraca kojima su ih gonili.

Pred njima je klepetala vijara i užasno halabučila.

Od te njene vreve posrtali zajedno i konji i ljudi i onaj iznemogli mladić gore, visoko u zraku iznad svega. Sve je bilo kao pijano. I sve je težilo zemlji i opet se odvijalo od nje.

Na nebu se ukočilo sunce. Zastalo, pa stoji. Ni za dlaku se ne pomiče.

Alija je bacao i bacao. Vile u njegovim rukama bivale sve teže i teže. Snopovi kao brda veliki. U tom strašnom suncu, prašini i buci izgledalo mu je kao da u bezdan propada iz koga više nema povratka.

Sad više nije smio ni u zemlju da gleda. Ni u što što se vrti i okreće. Gledao je samo u jednu određenu točku, u vrtlogu zabodenu, i radio tako, kao mašina, bez svijesti.

Katkad bi se, na trenutak, zanjihao. Tad bi se odupro o vile da se ne stropošta.

Ali vrtoglavica je bivala sve teža. Ona vatra u stomaku od danas, kao da je sagorjela i pretvorila se u usijanu žeravicu, od koje mu progorijeva utroba.

Ljudi su ga promatrali s neodređenim žaljenjem. Na njivi se već odavna znalo da je njemu pozlilo. I da se može samo čas-dva tako da drži. A i to da ništa na svijetu ne postoji što bi njega navelo da prekine post ili da napusti posao.

Alija se držao po strani. Nije ni sa kim više govorio. Pade mu na pamet Meho i njegova jučerašnja borba. I poče da zaključuje kao i on; samo dublje i zamašnije:

— Ako umrem — mišljaše — bog će me kazniti što sam se postom ubio, a ako se omrsim bez nužde, opet će me kazniti što nisam izdržao. A još nije takva potreba. Još mogu dizati vile, bacati snoplje i gledati preda se...

Sunce se već naginjalo zapadu. Činilo se uskoro će zahladiti. Ali u taj čas navali nekakav vruć vjetar i sve što je živo obeznani.

Zrak postade kao zatrovan.

Ljudi i životinje zaglavinjaše.

Posao kao da htjede da prestane.

I najednom...

Alija, na vrhu kladnje, izgubi od toga vjetra potpuno svijest, zaklimata rukama po zraku i, vrteći se nekoliko časova u praznini, sroza se, uz strahovit urlik, pred konje na gumno...

Životinje đipnuše unazad, frknuše nozdrvama i, kao ukopane, stadoše pred onesviještenim trupom.

Sad se sletješe i ljudi:

— Šta je? Šta je zaboga? — povikaše.

— Onesvijestio se!

— Vode! Donesite vode!

I sve se naže nad Aliju.

On je ležao, kao mrtvac. Gornja mu se usna raspukla po samoj sredini. Iz nje teče crna krv i gruša se na podbratku. A on se davi i stenje.

Raskopčaše mu prsa i poškropiše vodom. Kao da se sleže. Duboko uzdahnu, ispruži ruke i, kao u polusnu, oglasi se slabim, isprekidanim glasom:

— Vode... kaplju... vode...

Jedan seljak, u vezenom peškiru, primaknu mu posudu s vodom i s očitom sućuti, kao da se ljuti na nekoga što se čovjek tako strašno muči, glasno progunđa:

— Evo vode! Napij se! Nebesa mu i onome ko te je dotjerao dotle! — I naže se kao da će ga napojiti.

— Ne! — povika hodža Mujo izvan sebe pokazujući sahat iza pasa. — Evo još nekoliko časova pa će prestati post! Ne kvari mu posta! Nek izdrži kad je dosada izdržao!

— Šta da izdrži! — prodera se onaj u peškiru. — Zar da umre tu na naše oči, a mi da mu ne pomognemo!

— Ne! — podviknu hodža Mujo još jače. — Ako je suđeno, neka umre! Na božjem je putu. Ali posta mu ne kvari!

— Kakva je to ludost! — prodere se sada neka koštunjava ljudina, opet u peškiru. — Ja ne mogu živinče da gledam kako strada a da gledam to dijete, svog susjeda po međi! Podaj mu tu vodu! — udari on na onoga s vodom.

— Ne! — branio je još upornije hodža. — On je moja krv, i ja za njega bogu odgovaram.

— Odgovaram i ja po duši ako ne po krvi! — uzvraćao seljak. — Podajte mu vodu! —

— Ne dajte! — vikao je hodža.

— Vode! ... — šaptao je Alija.

— Daj tu vodu ovamo! — riknu sav izvan sebe ona kruta seljačina. — Ja ću mu je dati ako niko neće.

— Natrag! — isprsi se sada sav izobličen hodža. — Ko je taj što će protiv mene stati?!

— Ja! — izape se seljačina. Srdžba ga bješe već sasvim oslijepila.

— Da vidimo! — prijetio je hodža.

— Evo!

— Ni koraka dalje!

Stvar postade neočekivano opasna.

— Ljudi! — okrenu se sada seljak prema svojoj družini. — Pomozite mi! Tu na naše oči ubijaju dijete, usmrćuju čovjeka, a on nas moli za pomoć. Pomozite ako niste neljudi — završi seljačina i umiješa se među svoje peškire.

— Braćo! — obrati se sad i hodža Mujo na svoje fesove. — Ko htjedne silom da mu vode pruži, i mi ćemo silom odvratiti.

— Tako je! — odvratiše fesovi.

— Naprijed! — vikao je seljačina i peškire povlačio za sobom.

— Stoj! — navališe fesovi. Njihovi glađu razdraženi živci siktali su kao otrovnice u tijelu. — Ne primičite nam se! To je naša, a ne vaša stvar! I kome je život drag, nek se u to ne miješa.

— Šta je? — ustuknuše za korak peškiri. Zar nam ne date da budemo ljudi i nemoćniku pomognemo.

— Ne primičite se! — vikali su fesovi.

— Pustite nas — navaljivali su peškiri. I oba tabora, kao dvije neprijateljske vojske stadoše jedan prema drugome, a domala zajednički dijeliše posao.

Strašno ih je bilo pogledati!

Preplanuli od sunca, kao ugljen. Koštunjavi i napola goli, pokriveni prašinom i pljevom, stoje i drže u rukama kose, vile, grablje i srpove, a oči im plamte i mišići se tresu.

Cijeli dan je krv ključala u njima i sad samo jedna iskra i buknut će kao barut. Samo jedan pokret, uzvik ili mig, i neće se više znati ni ko je kome susjed ni ko kome prijatelj.

Drugi, iznemogli od duga i naporna posta, ubijeni suncem i žeđom, izmoždeni radom, sasušeni kao mrtvački kosturi, raspaljeni gnjevom svoje vjere, s alatom u rukama, bliži smrti negoli životu, bjehu krvaviji i strašniji od prvih.

— Natrag! Natrag! — viču kosturi.

— Naprijed! Naprijed! — upiru peškiri.

— Vode! Vode! — moli iznemogao čovjek.

A nad njegovim se tijelom ukrštaju dvije ljuto zavađene strane ne shvatajući jedna drugu. Već se hvataju ukoštac.

Obasjane posljednjim tracima večernjega sunca, pretvaraju se u plamene sablasti što rastu iz zemlje s produženim sjenama.

U rukama im blliješte gvozdeni alati. Čini se tako kao da se neke ptičurine sa željeznim kljunovima i čeličnim čaporcima otimaju za plijen i čerupaju međusobno.

I dok su ta dva jata nakostriješeno stajala jedno prema drugome: seljak spram seljaka, drugar spram drugara, dotle se je sunce spuštalo za brda i zlatna mu se pera rasplinjivala u visine.

U tome času kao da odahnu cijela vasiona ... i njezin se uzdah slomi nad krajinom. Na brežuljku, pokraj male džamijice, daleko i sitno kao kaveni mlinčić, oglasi se prasak večernjega topa. Njegov odsjev sinu poput božjeg lica i proletje preko sviju njiva.

On objavi vjernicima konac teškog posta.

Vijenac, 1926.

BIJESNO PSETO

DRAMA U 6 SLIKA

AKTERI:

Petar Stanić
Stavro, bogataš
Miladin, njegov sin
Desa, njegova, tek vjenčana, žena.
Čika Pero, njezin otac.
Jela, njezina mati
Joksim, starac
Stana, njegova žena
Joka, idiotkinja, njihova kći
Simo Gavrić, momak
Provodadžijka Reza
Pijana noćna sjena

I. II. III.	*gost*	*I. II. III.*	*susjeda*
I. II. III.	*gošća*	*I. II. III.*	*susjed*
I. II. III.	*momak*	*I. II. III.*	*deran*

Gosti, susjedi, susjede, derani.

Događa se između dva velika rata.

PRVA SLIKA

1. PRIZOR

Iskrivljeno dvorište, kao da je izrezano iz svijesti uzrujana turbulentna čovjeka. Kuća u pročelju i taraba, oko dvorišta, u kosoj perspektivi, kao da se, sve, nekuda naginje, propada. Uza stepenište žmirka tanak visok — kandelabar. U taj nagnut, gotovo fantastičan prostor, doluta, iz mraka, i hvata se za kandelabar

PETAR STANIĆ. *Gleda u svijet otvorenih očiju i vidi sve izobličeno, unakaženo. Zemlja i noć zbile se u tvrdu masu i zaustavljaju mu korak. Noć je oblačna i vjetrovi huje muklo nad krajinom. Tutnji mukli šum kroz planine. Gase se zvijezde. Sprema se prolom ljudi, oblaka i neba. Petar urla riječi u taj urnebes, kao kletve:* Šta je to? Gdje sam ja? U paklu? U talionici? U rudokopu? Ništa se ne raspoznaje! Eto! *(Klekne)* Poda mnom je zemlja. *(Polagano ustaje)* Rastem iz nje, kao stablo. *(Gleda u visine)* Nada mnom je nebo: glavom bih ga dotaknuo! Strašno! Izgleda kao oderana životinjska koža, razapeta nad svijetom, da se suši! Čija je to koža? Božja, ili vražja! *(Penje se na uzvisinu po stepenicama)* O, Gospode, bože moj! Jesu li to tebe razapeli nad svijetom?! Bog je pribijen nad mojom glavom! Umorili su boga! Od njegove krvi slijeva se potop na zemlju! Ja plivam po božjoj krvi! Zvijezde su grudve usirene krvi! Oblaci su rastvorene rane! ... Jao! Nebo se spušta na zemlju! Omata me u svoj krvavi ogrtač! *(krikne i sruši se do podnožja kandelabra)* Ah! Prokleti život! Prokleta noć! Stisli su me u svoje gvozdene ralje i žvaču me, kao udav svoju žrtvu! Niz laloke mu se toči moja krv, crna kao katran! *(Uznemireno)* Kuda? Kamo? Sve se ruši u svemirsku prazninu! Ah! Hoću naprijed! Hoću napolje odavde! Hoću kopna da se dohvatim! Gdje je moj nožić! *(Vadi nožić iz sare)* Evo ga! Tu je! Rasporit ću sluzavi plašt i iskočiti iz krvave, zagušljive vreće! Na suho! Na kopno! Na zemlju! *(Pipa po zemlji)* Tu je ona! ... *(Ljubi zemlju)* Draga, lijepa, umiljata zemlja ... *(Ustaje i stavlja nožić natrag u saru)* Sad je dobro! Sad sve vidim. Sad sam opet slobodan ... *(Razgleda oko sebe)* Čija je ovo kuća? Moja? Ne, ne! To je leglo škorpionâ! Ako padnem među njih, ubost će me repom ... Oprezno samo ... šuljati se treba ... šuljati ... *(Iz vrata, na gornjim stepenicama, izlazi stari JOKSIM, s praznim demižonom u rukama).*

2. PRIZOR

(JOKSIM I PETAR)

JOKSIM: Ko je to?

PETAR: Ja.

JOKSIM: Oh bože!

PETAR: Ne boj se! Neću ti ništa! ...

JOKSIM: Otkuda taj glas? ...

PETAR: Nisi ga zaboravio?

JOKSIM: Ne mogu da vjerujem ...

PETAR: Ti si Joksim. Moj poočim. Tvoja žena Stana, moja pomajka, našla me je, prije dvadeset i sedam godina pred crkvom, zamotanog u novine, kao komadić kruha i odnijela me kući ... Ja sam Petar Stanić. Tvoj posinak! ...

JOKSIM: Petar! Sanjam li ja to, ili me sablasti progone?

PETAR: Bojiš me se? Uzmičeš pred mojim glasom? Možda imaš pravo! Od maloga šteneta, naraslo je bijesno pseto, divlji kurjak, spreman da zaskoči na sve što ga progoni! ... Osim tebe ... *(Zagrli Joksima)* Moj najdraži starče!

JOKSIM: Ma jest! Ti si to! Petre! Dijete! Sine moj! *(Zagrli Petra i onda mu se zagleda u lice)* Pa kakav si to postao, sine moj ...

PETAR: Život me je učinio takvim ...

JOKSIM: Kazali su da si mrtav ...

PETAR: Ko je to kazao? ...

JOKSIM *(sustežući se)*: Pa on ... gazda Stavro ... Gospodar ove kuće ... On je prvi pronio ...

PETAR: On! Ne znam zašto ... Ali nije mnogo pogriješio.

U talionici željeza u Belgiji, gdje sam tri godine radio kod najužarenijega kazana da privrijedim sebi za ženidbu s onom koja mi je dala riječ na polasku...

JOKSIM: Desa... tvoja bivša zaručnica...

PETAR: I sadašnja zaručnica, starče... i uskoro žena moja... *(Nastavlja dalje staru misao)* Tamo, u toj stranoj zemlji, na radu...

JOKSIM: Znam... čuli smo... Kotač od mašine te je prignječio...

PETAR: I ostavio me, ipak, na životu, s dobrom odštetom od tvornice, s džepom, punim novaca, da započnem, s mojom Desom, novi život, starče!

JOKSIM *(s prizvukom gorčine)*: Novi život, Petre...

PETAR: Što? Zar se novi život, ovdje, ne može više započeti?... Zar se je što izmijenilo, ovdje, starče?...

JOKSIM *(s uzdahom)*: Ah, moj Petre!...

PETAR *(gleda ga)*: Kao da me sažaljevaš?...

JOKSIM: Tvoje muke su mi pred očima...

PETAR: One koje sam pretrpio...

JOKSIM: I one koje te još čekaju...

PETAR: Poočime! Ti mi tajiš nešto! Zar se kakvo zlo desilo Stani, mojoj pomajci? Ili Joki, mojoj posestrimi, jadnoj idiotkinji?... Ili tebi? Ili, možda, nekome drugome?... Šta je? Zašto ne govoriš?...

JOKSIM: Moraš biti hrabar, Petre...

PETAR: Reci šta je! Ne muči me više!...

JOKSIM: Desa je...

PETAR: Možda mrtva?!...

JOKSIM: Jest... ali samo za te...

PETAR: Šta to znači? Gdje je ona?

JOKSIM: U ovoj kući...

PETAR: Kako? Odakle?... To nije njezina kuća...

JOKSIM: Sada jest. I sam bog me je poslao preda te, da ti javim tu vijest i pripremim te na najgori čas...

PETAR: Kako? Ne razumijem te... Ovo je kuća Stavre, bogataša. Onoga koji je pronio — kažeš — glas da sam ja mrtav! Šta radi ona ovdje? I šta ti, ne znam, opet, radiš u ovoj kući?

JOKSIM: Osiromašio sam, Petre, poslije tvoga odlaska. Dvoje iznemoglih i starih ljudi, tvoja pomajka i ja, a u kući Joka suludo djevojče, nije nam preostalo ništa drugo...

PETAR: Nego da služite ovdje... Ne, neće to tako ostati!... Još večeras ćete, zajedno sa mnom, svojoj kući...

JOKSIM: Dobro je... mi ćemo poći s tobom, ali ona...

PETAR: Moja Desa...?

JOKSIM: Ona će ostati ovdje...

PETAR: Ti me plašiš, starče...

JOKSIM: Ne ljuti se, Petre!... Saslušaj me do kraja!... Odmah, poslije tvoga odlaska, nije prošla ni godina dana, a tvoja se Desa...

PETAR: Što?

JOKSIM: Zaručila u ovoj kući...

PETAR: Zaručila?... Ti se šališ sa mnom...

JOKSIM: Ej, kad bi to bila samo šala!...

PETAR: Moja Desa se zaručila?! Ovdje? U ovoj kući? S kime? S njezinim gazdom! Stavrom?! Starim prepredenjakom?

JOKSIM: Ne, već s njegovim sinom Miladinom...

PETAR: S onim razmaženim ljepotanom, koji se sa mnom u djetinjstvu, tukao?...

JOKSIM: S njime, Petre...

PETAR: Je li se vjenčala?!...

JOKSIM: I vjenčala se, danas, za njega... Evo, sad idem po vino u podrum, da proslave vjenčanje.

PETAR *(tupo bulji)*: Vjenčana je! Ni poručila mi nije...

JOKSIM: A gdje? Kako? Kad si mrtav bio za nju!...

PETAR *(skrši se na tle)*: Au, Gospode! Zar si zato stvorio čovjeka da mu priređiš ovakove muke sada!...

JOKSIM: Nemoj da se žalostiš! Možda je tako bolje za te... I ko zna da li bi, uistinu, bio sretan s njome... Nitko to ne zna, Petre...

PETAR: Zar sam se za to borio u tuđem svijetu, u ognju, vodi i blatu, i izlagao svoj život za nju, da doživim ovoliku propast od nje, od zaklete svoje vjerenice...

JOKSIM: Da te je bila vrijedna, zar bi ti to učinila?! Gospodska ćud se pojavila u njoj! Bogatstvo joj zapelo za oko i postalo joj vrednije i od tvoga rada, i od tvoga žrtvovanja...

PETAR *(skoči)*: Ne! Ja to ne vjerujem! Nju su doveli ovamo na prevaru... Ona nije svojom voljom došla...

JOKSIM: Došla je, Petre...

PETAR *(još ne vjerujući):* I zakletvu koju mi je dala na polasku — pogazila?!...

JOKSIM: Ah, njezina zakletva!... Što ona znači za nju ako joj drugi više obećava!...

PETAR *(s nepodnosivim bolom):* Lažeš, Joksime! Desa nije takva.

JOKSIM: A ako je postala takvom... Čovjek se mijenja, kao i vrijeme... svaki čas je drugačije...

PETAR: Onda prokletstvo na njezinu dušu! I njezino djelo! Osveta i svi bjesovi ovoga svijeta na nju!...

JOKSIM: Ne, Petre, ne! Pregori! Život je takav! On nosi i zlo i dobro sa sobom! A zlu se treba uklanjati, da ostane samo dobro pred nama...

PETAR: Dobro... Od prvoga dana, kad me je našla tvoja žena pred crkvom, kao grudu smeća, i od polomljenih rebara u talionici željeza u Belgiji, pa do ovog trena, kad me ljubav iznevjerila, moj je život zlo! Zlo, iz samoga pakla izniklo, da — sve što je zlo — ponovno baci u pakao!...

JOKSIM *(uplašeno):* Petre!...

PETAR: Tako je! Jer dobro ne posvećuje zlo, a zlo osvećuje zlo!

JOKSIM *(očajnim uzvicima):* Nije tako, Petre! Nije tako!...

PETAR: Tako je! Ja živjeti neću ako to ne osvetim! Moje patnje, moja krv, moja vjera u ljubav, u sreću, u čovjeka vape za odmazdom! I u mojoj nesreći neka se utope sve sreće onih koji su me odgurnuli u propast!...

JOKSIM *(sve jače):* Petre! Zaklinjem te svim što ti je sveto, tvojom srećom, tvojom ljubavi i životom, okani se zla! Ne pomišljaj na osvetu! Ja znam, razumijem. To što su ti učinili, nije dobro, to je zlo! Ali osveta je strašnija od svih drugih zala! Na svijetu nema ništa gore od osvete! I plač i suze bolje su od osvete! U osveti je nasilje! A u nasilju i vlastita propast! Ne, Petre! Ne pomišljaj na nasilje! Okani se osvete! Zaklinjem te tvojom pomajkom koja ti je ime dala i život sačuvala! Tim imenom te zaklinjem! Zaboravi na zlo! I misli na dobro! Ti si još mlad! Još si čvrst i jak! Još možeš sebi novi život potražiti, novu sreću pronaći! Poslušaj me, Petre i vrati se dobar nama, svojoj pomajci, meni, svome poočimu, kao i ocu, i njoj, posestrimi, slaboumnoj

Joki, koja će ti se, u svom nedužnom ludilu, ponajviše radovati...

PETAR *(nešto smirenije):* Znadem, Joksime. Vjerujem ti. Ali ja nisam puzavo štene koje liže čizmu svome gospodaru kad ga nogom odgurne! Ne, Joksime, ono što je moje, zakleto moje, nitko mi neće oteti! I što je moja ljubav silnija, to će i moja mržnja biti krvavija! Ili ću učiniti svoju Desu svojom, ili će u mojoj propasti biti i njihova propast!...

(Iz kuće izlazi Stavro.)

3. PRIZOR

(STAVRO, JOKSIM, PETAR)

STAVRO *(odozgor sa stepenica):* E, Joksime! Gdje je to vino! Joksime!

JOKSIM: Gazda Stavro! *(Uzme demižon)* Odmah, odmah, gospodaru! *(Petru)* Petre! Zaklinjem te! Skloni mu s puta!...

PETAR: Ne, baš hoću da se sretnem s njime...

STAVRO *(uzima Joksimu demižon iz ruke):* Prazan? Šta? Još nisi bio u podrumu...

JOKSIM *(smeteno):* Ne znam kako: ključeve sam od podruma zaturio...

STAVRO: Onda se kupi gore u sobu! I pazi na onu svoju ludu kćer, da mi torte ne požđere!

JOKSIM: Razumijem, gospodaru... *(Petru tiho)* Poslušaj me!...

PETAR: Idi!...

STAVRO *(za Joksimom):* I reci mojima, gore, da sam ja sam pošao po vino...

JOKSIM *(odozgor sa stepeništa):* Razumijem... (Ode.)

4. PRIZOR

(STAVRO, PETAR)

STAVRO *(zveckajući ključevima polazi, s demižonom, prema donjim, podrumskim stepenicama i naiđe na Petra):* Ko je to?

PETAR: Dobar veče!...

STAVRO: Ti! Petar Stanić! Odakle ti, Petre?!

PETAR: Kako vidiš, nisam poginuo. Uskrsnuo sam.

STAVRO: Znam.

PETAR: Odakle znadeš?

STAVRO: Čuo sam tvoj razgovor sa Joksimom. Zato sam i došao dolje. Što tražiš ti u mome dvorištu, u ovo doba noći?

PETAR: Došao sam da ti čestitam...

STAVRO: Na čemu?

PETAR: Oženio si sina mojom djevojkom, pa na takvoj slavi, treba i ja da se proveselim...

STAVRO: Kojim pravom?! Nitko te nije zvao...

PETAR: Zaboravili ste na me, ali ja sam, eto, i nepozvan došao...

STAVRO: Nepozvanu gostu nema mjesta na veselju...

PETAR: Nemoj, gazda Stavro! Nije ljudski otjerati gosta sa kućnoga praga...

STAVRO: Jest, kad dolazi s pritajenim namjerama!...

PETAR: Grabežljivče!... Oteo si mi djevojku. Od srca si je moga otkinuo i sinu je svome poklonio! Krvi si mi, ispod grla, utočio i sinu dao da je ispije!...

STAVRO *sumnjičavo):* Kamo ti to smjeraš?...

PETAR *(mirno):* Tražim svoje pravo...

STAVRO *(otežući):* Koje pravo misliš...

PETAR *(prodere se):* Ona je moja!...

STAVRO: Čekaj, stani! Ne viči! Goste ćeš mi uzbuniti. Ako ima što da mi kažeš, dođi sutra, u dućan. Tamo ćemo se nagoditi...

PETAR: Tu nema nagađanja, gazda Stavro! Desa je moja, ili tvoga sina! O tome valja večeras odlučiti...

STAVRO *(uzvrti se nevoljko):* Kad je tako... dobro... evo, ja ću ti to odmah sada dati, pa neka te đavo nosi! Ali ovo je prvo i posljednje! Ne dam više pare ni dinara! Evo! Uzmi!...

PETAR *(držeći novac u ruci):* Šta je ovo?

STAVRO: Novac. Tvoj novac. Radi s njime što god hoćeš: pij, rasipaj, u vodu ga baci! Tvoj je! Ali meni, pred kuću ne dolazi više!

PETAR *(sa zgražanjem):* Gade! Zar ti misliš da bih ja, za tvoj prljavi novac, prodao svoju ljubav, svoga boga! Ona je moj raspeti Gospod, i ja ne znam drugog boga osim nje! Ja kad ljubim, ja vjerujem! Shvaćaš li ti to, gade!...

STAVRO *(prasne u smijeh):* Hahaha! A ko si ti, momče, da ona tebi žrtvuje svoju mladost i svoju ljepotu. Nekakva

bjelosvjetska protuha što noću obilazi tuđe pragove i ucjenjuje poštene građane! I ona da se veže uz takovu propalicu! Hahaha! Pa da se čovjek od srca ne nasmije!

PETAR: Ne smij se, gade! Ne sipaj ulja na vatru, već razumij. Otkloni zlo dok još ima vremena...

STAVRO *(blaže):* Petre, sinko, ne navaljuj toliko! Ne sramoti mi kućnoga praga! Ovo je kao i tvoja kuća. Ovdje živi tvoja pomajka, Joksimova žena, Stana. Ona voli tebe više nego moga Miladina. Pa nemoj nju da brukaš! U mene je, gore, kuća puna svijeta: pola mjesta, čitavo mjesto! A ja sam trgovac! Bog mi je svjedokom da pošteno mislim.

PETAR *(pročitao ga je):* Gore glavu, ništarijo, pa ruku na prsa i viči: jesam, lopov sam, proglasio sam čovjeka mrtvim da mu mogu oteti i posljednje što je još imao, zakletvu ljubljene djevojke. Posljednju riječ njezinu! To viči ako si pošten i ako pošteno misliš...

STAVRO: Ja ne znam što hoćeš ti zapravo ovdje?

PETAR: Hoću Desu da mi vratite!

STAVRO: Vjenčanu ženu?!...

PETAR: Meni je riječ dala!...

STAVRO: A Miladinu se, u crkvi, zaklela!...

PETAR: Na prevaru, protiv svoje volje!...

STAVRO: Nije protiv svoje volje!...

PETAR: Nije?! Zar nije?!

STAVRO: Da te je voljela, zar bi je itko prisilio na to?

PETAR: Zar je to moguće? Zar se ni crkvom nije obzirala i očima pitala za koga...

STAVRO: Vesela je bila, vesela...

PETAR: Vesela?!

STAVRO: Smijala se čitav dan!...

PETAR: Au, Gospode, ni požalila me nije...

STAVRO *(zlurado):* A! Sad se kvrčiš! Sad jaučeš! A maloprije si grdio, prijetio! Eto ti tvoje sile i snage!...

PETAR *(skoči):* Lažeš, gade! To nije istina!

STAVRO: Istina je! Zašto da ti lažem!...

PETAR: Ti mene mrziš...

STAVRO: Ni ti mene ne voliš!...

PETAR: Otvori mi vrata!...

STAVRO: Što hoćeš?

PETAR: Hoću da čujem istinu od nje! Tebi ne vjerujem! Neka mi ona kaže!...

STAVRO: Hoćeš svoju vlastitu sramotu i ruglo!
PETAR: Ko se smije narugati meni?!
STAVRO: Ona!
PETAR: Desa?!
STAVRO: Stajat će pokraj svoga muža i čuditi se tvojoj nevjerici! ... I smijati se tvojoj lakovjernosti! ... Razumiješ li? A sada hajde, vrata su ti otvorena ... *(Otvara kućna vrata)* Hajde! Što stojiš! Prolaz je slobodan!
PETAR *(krzmajući)*: Ne ... neću sada ... Poslije ... Poslije ... Ima vremena ... *(Odjuri u mrak.)*
STAVRO *(pobjedonosno)*: Pobjegao je! ... Pobjegao! ... Hahahaha! ... Miladine! Deso! Čika Pero! Prija Jelo! Ovamo vas! Ovamo ...

5. PRIZOR
(STANA, JOKSIM, JOKA, STAVRO)

STANA *(izvodi Joku za ruku)*: A! gospodaru ... tu si ti ... A ja tebe po svoj kući tražila da mi dadeš vina za goste ... Gosti traže vina ... Ova moja, ludica, penjala se i na tavan ...
JOKA: Ja tražila ... Hhhh ... gospodara ... tražila ...
STAVRO: Evo ti ključevi od podruma i demižon, pa donesi vina ... *(Joksimu)* A ti ... odvedi tu budalu od mene! ... *(Stana odlazi u podrum.)*
JOKSIM: Razumijem, gospodaru ... *(Uzima Joku za ruku)* Hajdemo, kćeri, hajdemo! ... *(Odlazeći u kuću)* A!, evo i mladenaca! ... *(Izlaze Miladin i Desa.)*

6. PRIZOR
(MILADIN, DESA, STAVRO)

MILADIN: Tata! Gdje si zaboga! ...
DESA *(pritrči Stavri)*: Tata! Dragi tata! ...
STAVRO: A! Djeco moja! Zaljubljena ptičadi moja! Ovamo vas! Ovamo meni, na grud moju! ...
MILADIN *(grli oca)*: Tato moj ...
DESA *(isto)*: Tato! ... Dobri tato naš! ...
STAVRO *(razdragano)*: Kad ljeto prođe, i jesen se zažuti, napravit ću vam kuću na brijegu, pa neka bude na pomolu čitavome svijetu! Nek svi vide koliko vas otac cijeni! ...

MILADIN: Hvala, tato ...
DESA: I od mene ti hvala, oče ...
STAVRO: A gdje su moji prijatelji? Gdje je Čika Pero? Prija Jela? ...
MILADIN: Čekaju, gore, na te ...
DESA: Da narediš pjesmu sviračima ...
STAVRO *(živo)*: Kakvu pjesmu, djeco! Kolo, kolo ćemo mi gore okrenuti! Ovo je, danas, moj dan! *(Ode.)*

7. PRIZOR
(MILADIN, DESA)

DESA: Otac je danas neobično veseo! ...
MILADIN *(zloslutno)*: To ne sluti na dobro ...
DESA: Zašto to misliš ...
MILADIN: Poznam ja svoga oca ... Kad mu na licu najviše sunca sja, onda mu se najveći mrak u duši krije ...
DESA: Opet si postao mračan ...
MILADIN: Ne znam šta mi je, ali ... neka mi se neugodna misao vuče mozgom, kao mračna nit, provlači se kroz kosti i gmiže po srži, poput mrava ... Čini mi se da se sama sebe plašim ...
DESA: To su samo nesuvisle slutnje ... Umoran si valjda ... Čitav dan smo proveli u omaglici, ko u kakvom polusnu ... Nemoj misliti na to ... Pusti svijet oko sebe! Gledaj gore, u visine ... Čim ugledaš nebo iznad glave, sve na zemlji postaje ti neznatno i sitno ... Gledaj gore koliko je naših zvijezda! ... I sve su sjajne! ... I sve nas gledaju, kao ljudske oči, pune sreće i istinskog zanosa ... I brojne su ... ne mogu se prebrojati ... *(Broji, kao u snu)* Jedna ... dvije ... Eno ... jedna se ugasi ... obori se s neba ... kao zlatna jabuka sa visokog stabla ...
MILADIN *(zloslutno)*: Kad padaju zvijezde, kažu da to znači smrt ...
DESA: To je bajka ... bablji glas ...
MILADIN *(muklije)*: To je tajna pred kojom se zadršće ...
DESA *(pozorno ga sluša)*: Tvoj glas je tih i dalek, kao da s onoga svijeta dolazi ... Ljubiš li me, dragi moj ...
MILADIN: Kao sama sebe! ... A ti mene? ...
DESA: Više nego sebe ...

MILADIN: A Petar...
DESA: Zašto si ga spomenuo?...
MILADIN: Jer govore da je živ...
DESA: Pa šta onda?...
MILADIN: Dala si mu svoju riječ...
DESA: Dala sam očajniku utjehu... Jadni Petar nema ništa više na svijetu, osim te moje jedine riječi... Pa zar nije bilo vrijedno utješiti očajnika...
MILADIN: Deso! Deso!... Ja se bojim očajnika! Oni su kao utopljenici, koji dave svoga spasitelja.
DESA: Ćuti!... Ne govori tako... Čekat će nas gore naši... Hajdemo...
MILADIN: Imaš pravo... Hajdemo... *(Polaze.)*
DESA *(na ulazu)*: Vjeruješ li mi, Miladine?...
MILADIN *(gleda je dugo)*: Vjerujem, Deso!...
DESA *(isto)*: To je dosta da zaboravimo Petra...

7. PRIZOR
(PETAR, SAM)

PETAR *(dotrči iz mraka)*: Vidio sam ih! Vidio! Ljubili su se, grlili... Ostavljen sam! Osramoćen! Izigran!... Bačen, kao pseto, pokraj druma!... Oh, vi gore!... *(Čuje se vesela muzika razigranog kola)* Slavite slavlje! Igrajte kolo! Razigrajte vitku zmijurinu što obvija čitav svijet! Naslađujte se tuđim bolom! I mukama mojim. Ovoga, dolje pod nogama vašim! Ali svirkom i slavljem ne zatomiste svoj strah od njega! Tu je on! Tu je vaš strah! Stanić Petar! Petar Stanić on se zove!... *(Pojuri naprijed.)*

8. PRIZOR
(STANA i PETAR)

STANA *(zakrči mu put)*: Petre...
PETAR: Ne prilazi mi! Mrak mi je pred očima! Nikoga više ne vidim...
STANA: Vidi mene! Ja sam ovo... Stana... Tvoja pomajka!...
PETAR: Šta hoćeš od mene, pomajko moja?...
STANA: Hoću da te vidim... da govorim s tobom... Da ti oči otvorim...
PETAR: Neću da me žališ!...

STANA: Znam. Ljudsko sažaljenje te vrijeđa... Ali moje je sažaljenje kao suza u tvojim očima, kao mir u tvojoj duši! Ono bol na rani liječi...
PETAR *(obujmi je i zajeca)*: Majko moja, majčice!...
STANA *(spušta se s njim na stepenicu, držeći mu glavu na srcu)*: Plači, Petre, plači, dijete moje! Tvoj plač čisti dušu od rđavih misli... Tvoje suze peru srce od nečiste krvi... istiskuju zlo iz duše... ostavljaju mjesta dobru da se u nju useli... Plači, sine, plači dobro moje!...
PETAR: Majko, majko!... Da ti znadeš šta su meni učinili...
STANA: Znadem, sine... zlo su ti uradili... Ali zlo je na svijetu, sine, da se dobro bolje vidi... kako bi ga ljudi drugačije prepoznali...
PETAR: Zli su ljudi... nema dobrih, majko...
STANA: Ima, sine, i sam znadeš da ih ima... Vidiš, ja, po pravu, nisam tebi ništa, ni moj muž ti nije ništa, ni moja jadna kćerka ti nije ništa. Pa ipak me zoveš majkom i Joksima ocem i Joku svojom sestricom...
PETAR: I više ste mi od toga... više i od oca i od matere...
STANA: Eto vidiš da su ljudi dobri...
PETAR: Kad bi bili svi kao što ste vi...
STANA: Bit će, sine, bit će...
PETAR: Kada, majko...
STANA: Kad nestane zla na svijetu... *(Privije mu se)* Ovako, kao što ga je nestalo sad u tvojoj duši... Sad si opet dobar kao što si uvijek bio. Dobar, mali dječak, koga su išibali, maloprije... i da nije plača, i da nije suza u očima, on bi pio ljudsku krv i činio svako zlo... *(Smiješi mu se)* A ti, evo, zaplićeš svoje prste u moje sijede kose i smiješiš se na me, kao dijete na igračku... Sad možemo poći...
PETAR: Kuda, majko...
STANA: Gore k njima, sine... Neka vide da si bolji od njih.
PETAR: K njima, majko...
STANA: Neka vide da je tvoja duša očišćena i da u njoj samo dobro caruje... Hajdemo, sine!...
PETAR: Hajde, majko!... *(Na vratima)* Utješiteljice moja! Slava Gospodu koji te je stvorio!...

ZASTOR

DRUGA SLIKA

Soba u istoj karakternoj konstrukciji kao i dvorište. Sve se nagnulo nekuda u bezdan i nalikuje na ogromnu zgnječenu šibicu. U pročelju vrata, u kosoj pačetvorini. Lijevo isto takva vode u nutrinu kuće. Desno, dva otvorena prozora, po dužini čitavoga zida, isto u okviru kose pačetvorine. Na stropu dva željezna lustera u obliku alegoričnih zvijeri. U kutu, otraga, crveno obojena, željezna peć, u obliku živog plamena! Naprijed, prema rampi, stolić, sa dvije stolice u općem stilu. Za njim sjede: Jela i Čika Pero. Stavro, kod prozora, gleda u noć. Vani sijevaju munje i grmljavina prijeti nad prostorom.

1. PRIZOR

(JELA, ČIKA PERO, STAVRO)

JELA *(muklo):* Nevrijeme se sprema ...

ČIKA PERO: Hoćemo li zatvoriti prozore? ...

STAVRO: Ne! ... Bolje vidim šta se događa vani ...

JELA: Ja se bojim za Miladina ...

ČIKA PERO: I ja. Petar se, još kao dijete, okomljavao na njega.

JELA: Nikada se nisu podnosili ...

ČIKA PERO: A sad, ako dođe ...

STAVRO *(odlučno):* Neka dođe! Ja baš i hoću da on dođe! Već sam ga zvao u kuću! Otvorio mu vrata pred nosom i rekao: Hajde! Uđi! Gore čekaju na te! ...

JELA: A on?

STAVRO: Smota rep poda se i, kao kuja, izgubi se u noć!

ČIKA PERO: To ne sluti na dobro! ...

JELA: To sluti na zlo! Pazite što ja vama kažem!

STAVRO: Zar se bojite?

ČIKA PERO: Ne bojim se samo ja ...

JELA: Ali netko je rekao gostima da je Petar dolje.

STAVRO: Pa šta onda?

ČIKA PERO: Gosti su se uzbunili ...

JELA: Traže stvari da idu ...

STAVRO: Ja ću zadržati goste. To je moja stvar. A vi se ugledajte u me! I ne bojte se! ... Nije samo vaše dijete u pitanju nego i moje! I još više nego vaše! Pa šta tu treba da se razmišlja?! Tu treba sakupiti snage i zajedno se opirati zlu! ... Ha, evo nam i Joksima! ... Šta je, stari Joksime?

2. PRIZOR

(JOKSIM, JELA, ČIKA PERO, STAVRO)

JOKSIM: Gospodaru, oprosti mi, ali gosti hoće kući! ...

STAVRO: Zar ti nisam naredio da ih zadržiš?

JOKSIM: Ne slušaju, gospodaru! Traže svoje stvari!

STAVRO: A gdje ti je mladost? Gdje su ti momci?!

JOKSIM: Uzalud ih odvraćaju! Nitko nikoga ne sluša!

JELA: A mladenci?

ČIKA PERO: Gdje su naši mladenci?

JOKSIM: I oni su s njima. Hoće da ih isprate ...

JELA: Eto vidiš, svi će se razići ...

STAVRO: Do đavola! Pa gdje su svirači, onda?

JOKSIM: U trpezariji, gospodaru! Večeraju!

STAVRO: Što imaju sada da večeraju? Zar se nisu dosta navečerali? *(Viče na vratima, sprijeda)* Hej, svirači! Ovamo vas! Amo, gosti, da veselje nastavimo! ... *(S desna ulaze mladenci.)*

ČIKA PERO: Evo i mladenaca!

JELA: Mladenci su ovdje! ...

3. PRIZOR

(MILADIN, DESA, JOKSIM, JELA, ČIKA PERO, STAVRO)

STAVRO *(mladencima):* Vratite goste! Zovite svirače!

MILADIN: Nemoj, tato, dosta im je više ...

DESA: Ljudi su se strašno uzrujali! ...

STAVRO: Dovedi ih ovamo!

MILADIN: Boje se Petra! ...

STAVRO: Mi ne smijemo ostati sami! ...

DESA: Ako Petar dođe ...

STAVRO: Sam ne smije na tolike goste! ... *(Viče)* Ovamo gosti! Ovamo! Ovdje ćemo kuću prolomiti! ...

4. PRIZOR

(PREĐAŠNJI i GOSTI)

I. GOŠĆA: Kasno nam je ...

II. GOŠĆA: Vrijeme je kući!

III. GOŠĆA: Ne može se više! ...

STAVRO: Šta se ne može! Sve se može! U mojoj se kući može sve! *(Ruši jedan luster)* I strop srušiti! I peć razvaliti! *(Ruši peć)* I s medvjedom se poigrati! Samo da je veselje u kući! *(Joksim iznosi porušeno.)*

I. GOST: Nemoj, gazda Stavro! *(Pomaže Joksimu.)*

II. GOST: Djeca su nam sama!

III. GOST: Moramo poći djeci! ...

SVI GOSTI: Plakat će nam djeca! ... *(Otvaraju vrata Joksimu.)*

STAVRO *(zatvara za Joksimom vrata da zadrži goste):* Gdje su djeca, kume! U devetom nebu! Djeca sada spavaju!

SVI GOSTI: Ponoć je na pomolu! ...

STAVRO *(jedva dočeka):* To je vrijeme za pravo veselje! *(Radosno)* Evo svirača! ... *(Raspojasano)* Udri, momče, u taj begeš! Krv da uzavre! Pamet da se pomuti! ... Kolo! Kolo! *(Vraća se Joksim.)*

MILADIN: Nemoj, oče, molim te!

DESA: Pusti ljude kući!

STAVRO: Kakvoj kući! Nitko neće kući! Zoru ćemo dočekati! ...

I. GOŠĆA *(uplašeno):* Deso, Deso. Gdje je moja torbica?!

I. GOST: Miladine, gdje je moj ogrtač?!

II. GOŠĆA: Juh, žalosna! A moj šal?! Novi šal mi izgubili!

STAVRO: Mani šala, prijo! Zlatom ću ga namiriti! ... Kolo! Kolo! Sad veselje počinje! ... *(Svirači počinju svirati kolo)* Joksime! *(Gromko)* Vodi kolo, Joksime! *(Munje sve više sijevaju.)*

JOKSIM *(glasno):* Razumijem, gospodaru! Evo! Evo! Neka vidi mladež što su stare kosti! ... *(Igra s jednim momkom.)*

STAVRO *(drugim momcima):* Hej, mladići, što ste se osamili?! Joksim kolo vodi! Što se ne hvatate?!

I. MOMAK *(smije se):* Joksim vodi! Hahaha! ...

II. MOMAK: Hajdemo, ljudi, Joksim vodi!

III. MOMAK *(s Joksimom):* U kolo! Strina! Rano nam je kući!

III. GOŠĆA: Pa hajdemo, prije! Kad je veselje, nek veselo bude!

SVI: U kolo! U kolo! *(Igraju. Prvi strašni grom udari u blizini kuće. Sve učas zastane. Pauza.)*

STAVRO *(divlje):* Kolo! Ja ću povesti!

SVI: U kolo! U kolo! Gazda Stavro vodi! ... *(Igraju.)*

STAVRO *(igra i pjeva):* Igra kolo na čekiću ...

SVI *(upadaju):* Držite me, poletit ću! ...

STAVRO: Igra kolo na grani ...

SVI: Držite me, jarani! ...

STAVRO: Igra kolo na rudi ...

SVI: Jaoj, curo, poludih ...

STAVRO *(vrišti):* Hop! Hop! Hop! Udri! Pali! Ne žali!

SVI *(gromko):* Udri! *(U isti čas udari grom ravno u kuću. Vrata se rastvore i na vratima se ukažu Petar i Stana, s demižonom u rukama.)*

5. PRIZOR

(PREĐAŠNJI, STANA i PETAR)

SVI: Petar! ... *(Pauza.)*

STANA *(blago):* Ne bojte se, tih je, kao janje ...

PETAR: Dobar veče, ljudi ...

SVI: *(šute)*

PETAR *(jače):* Dobar veče, ljudi! ...

STAVRO *(teško):* Ipak si došao! ...

PETAR *(mirno):* Nisi mi se nadao ...

STAVRO: Očekivao sam te ...

PETAR *(mirno):* Vidim, lijepo si me dočekao ...

STANA: Hajde, Petre, sjedi ... Što da stojiš, sine ...

PETAR: Ostavi me, majko! ...

STAVRO: Ne zovi ga! To je moje pravo! Ostavi to vino i pazi na ludosti kćeri svoje! ... *(Stana ostavlja demižon.)*

PETAR *(nevoljko):* Vidim da vam nije drago što sam vam došao. Na licu vam se ogleda kako vam je mrsko... Pa ipak... Ja ću ovdje ostati, i neću se ni pedlja pomaknuti!...

STAVRO: Tražiš, valjda, da te netko od nas pomakne?!

PETAR *(spremno):* Neka dođe!... *(Uzme stolicu, stavi je na sredinu sobe, i dok drugi unaokrug stoje, sjedne na nju)* Evo!... Ja ga čekam... *(Pauza)* Šta je? Nitko se ne miče!?

STAVRO *(gleda uokrug):* Ti baš hoćeš da se netko pomakne!...

PETAR: Od volje mu! Ja sjedim, evo, i čikam vas, sve odreda!... Hajde, ko će prvi da me izbaci!?

STAVRO: Miladine! Pokaži mu čiji si ti sin! Pokaži mu da je ovo tvoj dom!

MILADIN *(nevoljko):* Zašto sve to na ovakav dan?!...

STANA: Gazda Stavro! Ne izazivaj kavge! Petar ne čini zla nikome!... Došao je da se s vama proveseli!...

STAVRO: Vidim ja to njegovo veselje!...

STANA: Petre, sine, daj popusti makar ti...

PETAR: Ukloni mi se s puta, majko! Nikog više ne vidim!

JOKSIM: Okanite se, lude svađe! Zar ne vidite da sve može dobro biti!...

STAVRO! U kraj ti! Ja sam ovdje gospodar!

DESA: Čekajte malo! Stanite! Ja ću sada da govorim!

PETAR *(skoči sa stolice):* Ti!... Oh, ti!...

DESA: Petre, brate, oprosti mi! Ja sam kriva. Ja sam sve ovo izazvala! Ja sam tebi dala riječ! I znala sam da ti nemaš ništa svoga na svijetu, osim te moje riječi! Jedne jedine riječi! Sve ostalo na svijetu nije bilo tvoje... Pa ipak, ja tu riječ nisam održala. Nisam mogla. Zavoljela sam drugoga! Miladina svoga! I, zbog toga, nisam ni ja kriva. Srcu sam se pokorila! Ti si dobar! Ti znaš što je srce! Znadeš što je ljubav! I sam si je iskusio! Ti ćeš me prvi razumjeti i oprostiti mi!... I... zaboraviti...

PETAR *(sa stisnutim šakama):* Ti... ti!...

STAVRO *(digne ruke između njih):* U kraj od snahe mi! Ja sam htio tako!... I tako je bilo!...

PETAR: Onda si se ljuto poigrao sa mnom! I to će ti se teško osvetiti!... *(Gleda unaokolo)* Šta je? Što mi se ne smijete? Što mi se ne rugate?! Zašto me štedite?! Zar ne vidite da sam izigran! Hajde! Gurajte se laktovima! Uživajte u mojoj sramoti!...

DESA: Nemoj tako, Petre! Ko se može tebi narugati?! I ko se smije s tobom poigrati?! Sve su ovo ljudi, prijatelji, tvoja braća!

PETAR *(Pogleda ih sve okolo):* Hm, zaista!... Mnogo vas je ovdje... Ali ništa zato!... Još ćemo se porazgovarati... *(Sjedne opet na stolicu.)*

STANA: Izmirite ih ako boga znate!...

STAVRO: Ne petljaj se, ženo! Idi do đavola!...

JOKSIM: Ukloni se, Stano! Dolazi Joka! Hoće Joka da vidi svog brata!... Amo, Joko! Tu je on! Tu je tvoj brat Petar!...

6. PRIZOR
(PREĐAŠNJI i JOKA)

JOKA *(gleda zadivljeno u Petra):* Hhh! (Smije se svojim šupljim idiotskim smijehom) Došo bat!... Hhh... moj bat!... Hhhhh... *(Sjeda do njegovih nogu i broji mu klince na đonovima čizama):* Klinci... puno... klinci... tatini... bat ima... *(Broji klince)* Jedan... osam... tri...

PETAR *(zgrozi se i odgurne je nogom):* Nosi se!...

JOKA *(vrisne, kao uplašena zvjerka):* Ah... ubi... Bat ubi!... Joku ubi!...

JOKSIM *(zgrabi Joku za ruku):* Ovamo nesrećo!... Ko te je tamo poslao!...

JELA: Jadno dijete!...

ČIKA PERO: Kosti joj je polomio!...

MILADIN: Gad!

STAVRO: Ni zvijer neće na nejačega!...

I. GOŠĆA: Avaj meni! Krv je dijete oblila!...

OSTALI: Krv! Krv!...

STAVRO: Rebra joj je polomio!...

STANA: Ostavite, ljudi! Ništa nije djetetu!...

JOKSIM: Uplašila se samo! Uplašila!...

STAVRO: Ha! Braniš ga, je li?! Milo ti je što ti je dijete pogazio! A ni tvojoj ženi nije krivo! Napolje iz moje kuće! Sve ste vi ovo skrivili! Napolje!...

JOKSIM: Kuda ćemo, gazda Stavro... Kuda ćemo napolje... U grmljavinu? U oluju?

STANA: Mi nemamo više ni krova nad glavom...

STAVRO: U jazbinu! U brlog! Samo mi idite iz kuće...

PETAR *(ustane):* Joksime! Stano! Uzmite to dijete! Idite u moju kuću! Danas sam je kupio. Prva je do ove... Iz nje vas neće nitko tjerati!

JOKSIM: Hvala ti, Petre!

STANA *(Radosno i živo):* Dijete moje! Nerođeno, kao i rođeno!... *(Polazi Joki.)*

MILADIN: To ne može biti! Joksime! Stano! Vi nećete od nas! *(Odvoji od njih Joku)* I vaše dijete ostat će s nama!

STAVRO: Šta to znači, sine? Radiš protiv moje volje!

DESA: To je ljudski, oče! To će nam svak odobriti!

STAVRO: Ne! Dijete može ostati! Ali Joksim i Stana moraju iz kuće!

JOKSIM *(Stavri):* Ostavi mi dijete, kavgadžijo!

STAVRO: Napolje iz moje kuće, Petrov doušniče!

STANA: Svoje dijete hoću! Hoću svoje dijete!

STAVRO: Napolje! Napolje!... *(Izgura ih.)*

JOKA *(Vrteći se unaokolo):* Bat... mama... tata... Mama... *(Izjuri napolje.)*

7. PRIZOR

(PREĐAŠNJI, bez JOKSIMA, STANE, JOKE)

PETAR: Miladine...

MILADIN: Šta je?...

PETAR: Što otimaš dijete od matere i oca?

MILADIN: Uprkos...

PETAR: Znaš li ti da je to dijete meni kao i sestra.

MILADIN: Baš zato...

PETAR: A ja ti velim, ako si mi oteo djevojku, htjela je tebi, neka joj bude! Ali sestru! Posljednje što imam, nećeš mi oteti!...

MILADIN: A ja ti stojim dobar da će ona ostati ovdje!

STAVRO: Tako je, sine! Dobro si mu kazao! Neka vidi uljez ko je gospodar u kući!... *(Petru)* A sad i ti, napolje iz kuće!

DESA: Napolje! Napolje!...

PETAR *(odgurne je):* Krivokletnice! Dalje od mene!

MILADIN *(plane):* Ženu! Ženu si mi odgurnuo! Moju čast si povrijedio!... Kroz prozor zato! Kroz prozor a ne kroz vrata! Kroz prozor! Kroz prozor!... *(Navali na Petra.)*

PETAR: Sam napadaš! Sam ćeš i letiti kroz prozor!

STAVRO *(gostima):* Držite ga, braćo! Ne dajte mu na mog sina!

ČIKA PERO: Držite razbojnika! Razbojnika držite!

JELA: Miladine! Ne daj mu se u ruke!

DESA *(isto):* Čuvaj leđa, Miladine!...

STAVRO: Svežite lopova!

I. MOMAK: Daj ga meni!...

II. MOMAK: Ja ću njega!...

III. MOMAK: Natrag! Natrag! Nož je izvadio!

PETAR *(u kutu, s nožem u ruci):* Hajde! Navalite! Šta čekate?!

SVI: Nož! Nož odbaci! Mi smo goloruki!...

PETAR: Kukavice! Bojite se noža! A koliko vas je, a ja sâm!

SVI: Nož odbaci! Odbaci nož!...

PETAR *(odbacuje nož kroz prozor):* Evo! Bacio sam nož. Nije u njemu moja snaga. Moja snaga je u meni! U mojoj ljubavi, u mojoj osveti!... Sad hodite! Sada sam i ja goloruk!

STAVRO: Udrite ga! Goloruk je!...

ČIKA PERO: Čuvajte se! Stisnut će vas u kut!...

PETAR *(zbija u kut masu):* Tako! Tako. Prignječio sam lajavu aždaju! Ali gdje joj je srce? Gdje je Miladin.

MILADIN *(zaskoči mu iza leđa):* Evo mene! Tu sam ja!...

PETAR *(bori se s njime):* Iza leđa?... Iza leđa!... E, jadniče!...

STAVRO: Udri ga, sine!...

JELA *(krivi se):* Udri ga, zete!

DESA: Udri ga, mužu!...

ČIKA PERO: Udri ga! Udri!

SVI: Na njega! Na njega!...

STAVRO: Jao! Ah!... Pomozite?...

SVI: Šta je? Šta je?

STAVRO: Eno, pogledajte! Baca mi sina kroz prozor!...

ČIKA PERO: Strovalit će ga na kamenje!...

JELA: Smrskat će se, kao staklo...

MILADIN *(pada kroz prozor):* Jao! Ah! Ubi me! Ubi!

PETAR: Nisam htio kaljati ruke! Zemlja nek ti sudi!

DESA: U pomoć! U pomoć! *(Izleti van i viče)* Mrtav! Mrtav!

PETAR: Sami ste krivi! Sami ste to tražili! *(Ugleda Joku na vratima prestrašena, izobličena lica.)*

JOKA: Bat... moj bat!...

PETAR *(zgranut, kao pred vlastitim užasom):* Utvara!... Utvara!... Moja slika... lice... Utvara!... *(Izjuri.)*

JOKA *(u čudu):* Ne kriva Joka... ...Joka dobra djevojka... dobra...

ZASTOR

TREĆA SLIKA

Predsoblje u Petrovoj kući. Pod nabijen zemljom i od pročelja spušta se prema rampi u strmoj kosini. Lijevo vrata u Petrovu sobu. Desno ognjište, s čađavim kotlom na verigama. Pod njim gori vatra. U pročelju ulazna vrata iz dvorišta. Pozadi ognjišta do pročelnih vrata, dva mala prozorčića.

1. PRIZOR
(JOKA, JOKSIM)

JOKA *(pred Petrovim vratima tiho pjevuši):* Došo... bat... d-o-š-o-o-o... došo -o-o...

JOKSIM *(trijebi grah na ognjištu u drveni čanak.) (Dobroćudno):* Jesi li vidjela, Joko... Dođe tvoj brat... I kako je samo dobar sada... kako je dobar...

JOKA *(pjeva svoju drugu verziju):* Dobar... doba-a-r ba-a-at... ba-a-at...

JOKSIM: Ništa nam ne reče što smo proveli pune četiri godine u njegovoj kući... »Čuvali ste mi — kaže — kuću... Hvala vam!... Da nije bilo vas, sama bi se raspala!«... *(Bolno i zabrinuto)* A došo je nekako tužan i nekuda sjetan, tako sjetan da mi se srce ledilo gledati u njega...

JOKA: Tužan bat... tužan...

JOKSIM: A što li ga to samo tako teško i olovno pritište i mota... Da nije možda ...o-n-o?... *(Samoprijekorno):* Da-nu, vraga, na što li ja to pomislih? Pa što ako je i ubio? Čovjeku se smrklo pred očima, pa — što se kaže: »Pri glavi, i oca po glavi!«... A on nije tako goropadan kako su ga objeđivali! Nije!... Dobar je tvoj brat, dobar Joko... *(Pa-*

uza) Eh da! ... A odonda se mnogo toga promijenilo: Petar otišao u tamnicu. Stana, moja žena, tvoja majka, Joko ... pokoj joj duši ... *(Krste se oboje)* umrije one iste godine ... Desa se vrati ocu i materi ... a nas dvoje ostadosmo sami, kao dvije odsječene grane na suhome panju ... *(Sasipa grah iz čanka u kotao)* A, evo ga! ... Dolazi brat! Tvoj brat dolazi, Joko! ... *(Ostavlja čanak na stranu.)*

JOKA: Bat! Bat! Bat! Hhhh ... *(Pobjegne u kut.)*

2. PRIZOR

(PETAR, JOKSIM, JOKA)

JOKSIM: Hodi Petre! ... Evo ti tronožac! *(Nosi mu tronožac da sjedne, pored svojih vrata)* Sjedi! Odmori se ...

PETAR *(trlja oči, nenavikao na svjetlo):* Dobro jutro! ...

JOKSIM: Bog ti pomogao! ... Kako si spavao ...

PETAR *(sjedajući):* Tako ... tako ... dobro je ...

JOKSIM: Nešto si mi, kao — nehoran? ...

PETAR: Nisam, valaj, Joksime ... nego ... eto ... čudno mi je nekako ... Iz zatvora u slobodu ... Iz samoće među ljude ... A sve je, opet, jednako, kao da se nije ništa promijenilo ...

JOKSIM Kako misliš? ...

PETAR: Osamljen sam, Joksime, osamljen: ovdje, kao i u tamnici ... Kao da nigdje nije sloboda, kao da je svuda tamnica ... A ipak mora negdje da postoji sloboda ...

JOKSIM *(sjeda pored Petra):* U duši je ona, Petre ... u duši je sloboda ...

PETAR: Ne znam, Joksime, možda imaš pravo, ali ja je nisam još, ni tamo našao. Eto ... Katkada me obuzme neka čudna čežnja, pa bih se volio porazgovarati sa čovjekom, nego išta drugo na svijetu ...! A ... nikoga ... nema ...

JOKSIM: Nema, Petre, ljudi, nema ... malo ih je na svijetu ...

PETAR: Jučer sam sreo prijatelja iz djetinjstva ... Sav sretan, pohitao sam mu u susret da ga zagrlim ... i najednom ... zastali smo, jedan pred drugim, kao ukopani ... I nismo se zagrlili ... Između nas se, Joksime, popriječio nekakav neobjašnjiv ponor ... natjerao nam strah u kosti ... i mi smo, jedan od drugoga, pobjegli ...

JOKSIM: Znadeš li zbog čega? ...

PETAR: Znadem. A to znadeš i ti ...

JOKSIM: Zbog onoga ... *(Ne dorekne)* ...

PETAR: Zbog onoga ... *(Potvrdi mu.)*

JOKSIM *(s teškim uzdahom):* Ah ... da ... Šta ćeš de ...

PETAR: Tako, eto, kome god pogledam u oči ... Idem, tako, kroz grad, a ljudi mi se sklanjaju s puta, djeca bježe od mene, žene spuštaju zavjese na prozorima da se sa mnom ne susretnu. I bude mi, načas, teško, tako teško, Joksime ...

JOKSIM: Znam ... Razumijem te ... I sâm sam tako ostavljen od ljudi ...

PETAR: Nije to dobro, Joksime ... Nikako to nije dobro ... To sluti na zlo! Opet će se zamiješati ona ljudska crna, nepročišćena krv ... Ja ću planuti! I opet će se vratiti ono što je bilo! ...

JOKSIM: A da se izmiriš s njima? ...

PETAR: S ljudima? ...

JOKSIM: I s ljudima, i s drugima ...

PETAR: Kušao sam i to ... Ali ... i to mi je propalo.

JOKSIM: Kako? ...

PETAR: Poslao sam, jučer, Desi prsten i zamolio je da ispuni zadanu mi riječ ...

JOKSIM: A ona?

PETAR: Nije mi odgovorila ...

JOKSIM: Da li smišljaš zašto ...

PETAR: Mislim da želi — osvetu ...

JOKSIM: To nije dobro ... Nikako to nije dobro, Petre! *(Trgne se)* Znadeš šta?

PETAR: Ne ...

JOKSIM: Idem ja po nju! ...

PETAR: Radi čega?

JOKSIM: Pozvat ću je da se izmirite ...

PETAR: Zar misliš da će mi doći? ...

JOKSIM: Hoće! ... Ako te toliko mrzi, kao što se to tebi čini, doći će da ti se osveti! A ako te još uvijek voli, ljubav će je dovesti ovamo ...

PETAR: Možda imaš pravo! Idi, onda, i zovi je! ...

JOKSIM: Odmah ću ja doći! A ti dotle pripazi na Joku ... *(Ode, dok Petar gleda za njim.)*

3. PRIZOR
(JOKA, PETAR)

JOKA *(U svom kutu, izvadila je odnekle, iz njedara, valjda, ili iz keceljice, ogledalce i češljić, pa se dotjeruje. Zatim stavlja, opet, sve na svoje mjesto. Poslije toga ustaje, proteže se, i, lijepim i elegantnim piruetama, izvađa nedužne erotične pokrete: gladi se po grudima i bokovima, vrti se uokrug, kao da pleše, sve to izvađa iza Petrovih, širokih, na izlaznim vratima razapetih leđa. Ispostavlja se da je to lijepo građena djevojka, koja — od svoga idiotizma — zapravo, nema ništa drugo neugodno osim svoga suludoga, ali nimalo odvratnoga i zastrašujućega smiješka):* Hhhh... Hhhh... *(Cijela njezina pojava, u tome času, nije ništa drugo do urođena, iskonski čista igra ženke da osvoji mužjaka. I, baš, zbog toga, vrlo profinjena, i vrlo, vrlo delikatna... Prilazi, mladenački svježe, Petru iza leđa, grebucka ga, mačkasto nježno, po vratu i zove)* Bat... moj bat...

PETAR *(trgne se, nakostrušeno):* Do đavola!...

JOKA *(slatko):* Ne bojati... ne... Joka dobra djevojka.

PETAR *(mirnije):* Šta hoćeš, Joko...

JOKA *(izvađa piruete):* ... Viditi... viditi...

PETAR *(u čudu):* Što ti je?...

JOKA: Joka... Joka... lijepa djevojka...

PETAR: *(mirno):* Dabome... lijepa je moja sestrica...

JOKA: I ti... bat... Hhhh... lijep muškarac...

PETAR *(oštro):* Nosi se!...

JOKA *(ženskastom uvredljivošću):* Ne... nositi... Joka... ne... Joka tebe voliti...

PETAR: Odlazi, velim ti!... Neman se budi u tebi!... Viri ti, na me, iz obraza... grudi... iz očiju... Iz čitava tvoga bića... Idi!... Ne približuj mi se...

JOKA *(mazno):* Ne otići... ne... Joka tebe milovati... grliti... ljubiti...

PETAR: Ne dotiči me se!... Ima u tebi neka tajna, kao kazna božja... Praiskonska tajna... iz špilja... pećina... golih nagona... nezajazivih pohota... Idi od mene! Bojim te se!...

JOKA *(još nježnije):* Ne bojati... ne... Joka dobra djevojka...

PETAR: Prokletnice, što sada hoćeš od mene...

JOKA: Ne... grditi Joku... ne!...

PETAR: Ostavi me! Nakazo!...

JOKA *(strašnim, jezivim tonom):* Ti... rugati... rugati Joki... Zašto?... Joka tebe ljubiti... ljubiti...

PETAR *(zgražajući se sam od sebe):* Utvara! Utvara! Vrhunac samoga mene! Moja slika... Moje ogledalo!... *(Zgrabi Joku i privuče je bliže svjetlu)* Ovamo dođi! *Gleda je)* Šta znači taj tvoj pobjedonosni smiješak u tvojim očima? Što hoće on da kaže? Da sam i ja ljudska životinja, kao i ti?! Što mi govori to tvoje strašno, sudbonosno lice, kaži mi?!...

JOKA *(umilno):* Bat... moj... Hhhh... moj...

PETAR *(zgrozi se sam pred sobom):* Brat nakazi?!... Životinji?!... Dalje od mene!... Dalje!...

JOKA *(isprsi se u svoj svojoj jezivoj odlučnosti):* Ne dalje... ne... Ja... Joka... ti moj... bat... Ti muškarac.,, velik...jak... Tebe... svi mrziti... samo Joka voliti tebe... I ti voliti Joku... morati voliti...

PETAR: Voliti tebe... O, sudbino, dokle si me dotjerala!

JOKA: Ne voliti onu drugu... Samo Joku voliti...

PETAR *(najednom mu sine sudbonosna igra tog slučaja):* A!... To ti hoćeš!... Desu da pobijediš! Ljubav da mi ubiješ!... Ne!... Ona je moj životni san! Moj cilj! I dok god živim, kao čovjek, on me neće ostaviti!... *(Sa zgražanjem)* A ti tražiš nešto drugo, jezivo, strašno... nešto što nije Desi slično...

JOKA *(privija se uz njega):* Moj... moj...

PETAR *(posljednjim izdancima snage):* Usta su ti natečena... oči zapjenušene... Užasno!... Ne gledaj me tako... Odlazi! Odla-zi!...

JOKA *(boreći se svom snagom, da ga zadrži):* Ne otići Joka... ne... Ona druga otići... Ona...

PETAR: Ne, ona, ne! Ja ću otići, ja!... *(Borba.)*

JOKA: Ne otići, ne... Ostati... ostati!... Joka voliti. voliti...

PETAR *(gubi pomalo svijest od tolike smušenosti):* Jaoj meni! Strašno! Provalije se otvaraju preda mnom! Vidim crno pred očima! Svijet se ruši oko mene, kao hrpa kamenja!... Ja sam sužanj u tamnici! Kako da se izbavim!... Jao!... Onesvijestit ću se! Ne dajte me! Ne dajte čovjeka! Strmoglavit će se! Odletit će niz kosine! Jao!... Ah... U pomoć!... U pomoć!... *(Sruši se onesviješten.)*

JOKA *(padne po njemu dašćući)*: Ah... ah... moj... moj... *(Pauza. Na pročelnim vratima kucanje. Joka se trgne i, kao preplašena zvjerka, pobjegne, lijevo, u sobu. Ponovno kucanje. Izvana ulazi Desa.)*

4. PRIZOR
(DESA, PETAR)

DESA: Nikoga nema. *(Ugleda Petra)* A on? Je li mrtav? *(Nagne se nad njim)* Ne... Još diše... Hm, čudno... i lešina njegova bi mi se gadila... Ha... evo ga... budi se...

PETAR *(ogleda se)*: Gdje sam ja to?... Šta je to bilo sa mnom?...

DESA: Našla sam te ovdje... Ležao si, kao mrtav...

PETAR *(počinje da raspoznaje sve oko sebe. Skoči)*: A... to si ti... Ipak si došla...

DESA: Kako vidiš... Nešto me vuklo tebi... nešto crno, mračno, sudbonosno... Ne bih mogla živjeti da ti nisam došla...

PETAR: Hvala ti... Sjedi!...

DESA: Ne... više volim stajati...

PETAR *(ustaje)*: Onda ja ću sjesti... *(Uzima tronožac i sjeda na ognjište.)*

DESA: Kako god ti želiš...

PETAR *(zagleda se u neodređenost)*: Čudno zbilja...

DESA: Što?...

PETAR: Sanjao sam te...

DESA: Kako?...

PETAR: Dan je bio sunčan, a nas dvoje prolazimo ulicama — zagrljeni...

DESA *(nasmiješi se)*: Zagrljeni?...

PETAR *(pogleda je)*: Da... zagrljeni, u dječjim haljinicama, polazimo u crkvu...

DESA *(isto)*: U crkvu?...

PETAR *(isto)*: Da... Ti mi staješ na nogu. Ja se otimam, a ti mi, opet, staješ na nogu... i ne daš mi u crkvu... A ja tebi velim: zašto ti meni staješ neprestano, na nogu, i ne daš mi u crkvu... Ta ja vodim tebe tamo — na vjenčanje...

DESA: Na vjenčanje! *(Prasne u grohotan smijeh)* Hahaha!

PETAR *(mirno)*: Kako se gadno smiješ...

DESA: Snu se tvome smijem...

PETAR: Mrziš me, znači?...

DESA: I još više od toga...

PETAR: A, vidiš, ja tebe ne mrzim... Ja tebe još uvijek ljubim istom onom ljubavlju kojom sam te, od početka, ljubio!...

DESA: To je gore po te...

PETAR: A po te?...

DESA: I po me?!! Kako misliš, reci?

PETAR: Jer ja nisam, kao ti...

DESA: Što? Objasni mi to...

PETAR: Ja ću svoj san ostvariti...

DESA *(nasmije se)*: Ne znam kako...

PETAR: Bilo milom, bilo silom, ali ja ću ga ostvariti!...

DESA *(prezrivo)*: Ti hoćeš da se boriš sa mnom...

PETAR: Samo dotle dok ne postaneš ono što si bila...

DESA: Ali i ja ću se boriti...

PETAR: Protiv čega?

DESA: Da ostanem ovo što sam sada...

PETAR: Deso! Čuj me! Ništa na svijetu nije tako uzvišeno kao moja ljubav prema tebi! I, evo, ja, Petar Stanić, padam na koljena pred tobom... *(Sruši se na tle)* stope tvoje ljubim... *(Ljubi joj cipelu)* Ali vrati se meni... Vrati mi svoju riječ!

DESA *(prezrivo)*: Ustani!...

PETAR *(digne se, grozno uvrijeđen)*: Zar to reče?...

DESA: Sad znadeš koliko te mrzim...

PETAR *(digne pesnicu)*: Ah!...

DESA *(mirno)*: Ubit ćeš me?...

PETAR: Ne! Slomit ću te!... Pazi se! Kažu da je moja majka isto tako, kao ti mene, mrzila moga oca, da je pljuvala na njega, ali on je moju majku — silovao. I morala je postati njegovom. I iz toga svega ja sam se rodio, da obnovim to isto!...

DESA *(mirno)*: Ne bojim se ja te sile! Jer ja nisam kao tvoja majka! Ja imam svoga zaručnika... tvorničkoga mlinara!...

PETAR: Tvorničkoga mlinara!?

DESA: Simu Gavrića!... A moj zaručnik nije kukavica!

PETAR *(samosvjesno)*: Da je on i sami riđi đavo, neće te oteti od mene! Ti si izrasla iz mene, kao stablo iz zemlje,

kao san iz duše, ja te nosim, u svom biću, kao svoju tragediju, i nitko te ne može uzeti od mene! ...

DESA: Neka bude! Vidit ćemo! ... *(Skida s ruke prsten, i baca mu ga pred noge)* Evo ti tvoj prsten! Sama ti ga vraćam! ... To ti je odgovor na tvoju ponudu! ... *(Odlazi.)*

PETAR *(za njom):* Dobro ... dobro ... još to nije svršeno ... *(Traži prsten po podu i kad ga nađe bulji tupo u njega.)* Još ćemo se naći! I to danas. Još večeras! ...

5. PRIZOR
(JOKSIM, PETAR)

JOKSIM *(još izvana):* Petre! ... Petre ... sine ... *(Ulazi)* Ona je bila ovdje ...

PETAR *(gleda neprestano odbačeni prsten):* Bila je ...

JOKSIM: Pa? ... *(Ugleda prsten)* Bacila ti prsten ...

PETAR *(urlikne):* Ja je žudim, Joksime! Ne mogu živjeti bez nje! ...

JOKSIM *(muklo, zgrozivši se):* To je, ružno, Petre! ... Savladaj se! Sam te đavo opsjedava!

PETAR: Savladat ću svijet, savladat ću nju, ali ... sebe. ko će sebe savladati ... U ušima mi šumi njezin hihot, kao vjetar u granama! Pred očima mi bliješti njezina slika, kao ljubav puna života! ... I sve je to tako grozničavo, panično, električno! I sve to mami, zove, izaziva ... *(Savija se)* Ah ... kako to muči ... muči ...

JOKSIM: Pakao je to, Petre, pakao ... Sam nečastivi đavo je u njemu! ...

PETAR *(kao da se iznova probudi):* Slast je to, Joksime! Najveća slast na zemlji! To je žena! To je život! Hoću nju! Hoću Desu! Hoću divljeg netaknutog mesa! Ja sam kurjak u krletki! Drže me na lancu! Prodaju me za bilete! Ne daju mi mesa! Najljepšega mesa na svijetu!

JOKSIM: Petre! Petre! Jadno dijete moje! ...

PETAR: Ostavi me, starče! ...

JOKSIM: Kuda ćeš, Petre?! ...

PETAR: Naprijed! Naprijed! ... Vuče me nešto, kao upregnuti konji! ...

JOKSIM: Ti si obezumio! ...

PETAR: Pusti me, Joksime, ili ću te — pregaziti! ...

JOKSIM: Onda idi! Idi, nek te đavo nosi! ...

PETAR: Naprijed! U lov na djevojku! Naći ću je u zmajevu dvoru! Preskočit ću začarani grad i dospjeti u njezine odaje! ... Naprijed! U lov ... *(Juri napolje i vrišti)* Juhuhuuhuuu! Juhuhuuuuuu! ...

JOKSIM: Petre, sine ... što uradi od sebe? ... Što uradi, sine, nevoljniče ...

ZASTOR

ČETVRTA SLIKA

Kriva ulica prema malom trgu. Sa svih strana kose stepenice, iz gornjih dijelova mjesta. Kuće, s nagnutim trapezima krovova. Desno istaka, s uličnim prozorom. To je Desina soba u roditeljskoj kući. Mjesečina. Čuje se podoknica Sime Govrića, Desina novog vjerenika:

Svu noć ja — legoh — ne zaspah! Oj gigo...
Od svoga derta golema! Oj gigo!
U kolu moja dragana! Oj gigo!
Sve pjesme ona ispjeva! Oj gigo!
U svakoj mene spominje! Oj gigo!

1. PRIZOR
(SIMO, PETAR)

SIMO *(pod prozorom):* Deso! Deso...
PETAR *(iza ugla):* Stani! Ti si Simo Gavrić...
SIMO: Jesam? A ti?
PETAR: Ja sam Petar Stanić!...
SIMO *(uplašeno):* Petar! Šta hoćeš od mene?
PETAR: Poznaš li me?
SIMO: Poznam dobro. Čuo sam! Ti si ubio Miladina! Desina muža!
PETAR: I tebe ću! Ako budeš kao Miladin...
SIMO *(s jezom):* Petre, brate, ja ti nisam ništa kriv!
PETAR: Kuda si pošao?...
SIMO: Desi na razgovor!...
PETAR: Voliš li je?...
SIMO: Volim, Petre, kao oko svoje!...

PETAR: A ja je volim više nego život! O čemu ćeš razgovarati s Desom?
SIMO: O našem sutrašnjem vjenčanju.
PETAR: Pristala je na to?!...
SIMO: Pristala je...
PETAR: Dakle ipak...
SIMO: Dugo se nećkala, a pred večer mi poručila...
PETAR: Po kome?...
SIMO: Po Rezi provodadžijki...
PETAR: Što?...
SIMO: Da će mi večeras dati siguran odgovor... Ako joj tiho zakucam na prozor...
PETAR: Onda kucaj!...
SIMO: Što?
PETAR: Nek izađe napolje...
SIMO: Napolje?...
PETAR: Reci da joj imaš nešto važno kazati. A onda...
SIMO: Što onda?...
PETAR: Istog časa da te noć proguta, jer ćeš inače svršiti kao i Miladin...
SIMO: Petre, brate, to je moja djevojka...
PETAR: I moja je! Prije nego tvoja! Zovi je!
SIMO: Šta to znači?! To ja neću učiniti!...
PETAR *(izvadi nož i stavi ga Simi na srce)*: A hoćeš li sada?...
SIMO: Pusti, Petre! Nemoj me ubiti! Od tvoje ruke ne smijem ni poginuti...
PETAR: Onda kucaj! I ne premišljaj se više...
SIMO: Odmah... odmah... ću ja, Petre... *(Uzima zrno pijeska i baca ga Desi na pendžer)* Deso! Deso!...
PETAR: Tako... A ti, čim je izmamiš iz kuće... ja sam ti već rekao... Da te zemlja proguta... Inače, nož te u srce čeka... Jesi li razumio...
SIMO: Jesam... Razumio sam...
PETAR: Ja ću dotle sačekati ovdje iza ugla...
SIMO *(očajno):* Oh prokleta ljubav! I prokleta noć, što me je dovela ovamo!...
PETAR *(iza ugla):* Zovi!...
SIMO: Već sam je zvao...
PETAR: Zovi još jedanput!...
SIMO *(zove):* Deso! Deso!...

2. PRIZOR
(DESA, SIMO, PETAR, iza ugla)

DESA *(otvara prozor):* Ko je to? Jesi li ti to, Simo?
SIMO: Ja sam, Deso! Izađi napolje!...
DESA: Što ću napolju, dušo, zar nije ovako bolje...
SIMO: Ne... napolju je mjesečina, kao dan... mirisna i bijela kao sapunica, kupati bi se mogli u njoj!
DESA: Oho! Oho! Ti si pjesnik, Simo... Dobro, dobro, odmah ću izaći... Samo da bacim nešto šala na se... *(Iščezne.)*
PETAR *(iza ugla):* Nosi se!...
SIMO: Idem... idem... Oh, što nisam mrtav!? Što sam ovo dočekao! *(Ode.)*

3. PRIZOR
(DESA, PETAR)

DESA *(Ogrnuta šalom izlazi):* Simo... Simo...
PETAR *(iskrsnuvši pred nju):* Ja sam...
DESA *(zapanjeno):* Ti...
PETAR: Budi mirna! Neću ti ništa!...
DESA: Zašto si došao?...
PETAR: Jer te ljubim.
DESA: Vikat ću...
PETAR: Nećeš imati kada!... *(Pokaže joj nož)* Pogledaj ovaj nož! Vidi kako se svijetli na mjesečini, kao tvoje oko kad mržnjom sijeva...
DESA: Šta hoćeš od mene?
PETAR: Hoću da te učinim svojom... Ili da zarinem ovaj nož, najprije tebi pa onda sebi, u srce!... I ostavim ga tamo dok od naše krvi ne istrune...
DESA: Nisam ti ništa učinila...
PETAR: Ti mi nisi učinila ništa?!... Jesi li vidjela bijesno pseto, crveno od krvi i pjene, kako juri ulicama i sve kolje, sve raskida, drvo, kamen, životinje i čovjeka, što god mu se na putu isprijeći, jesi li ga vidjela...
DESA: Nisam, nisam... pusti to...
PETAR: Ono bijesno pseto, to sam ja, a ti si me takvim učinila...
DESA: Ja! Pa što ja mogu za to?!...

PETAR: Možeš sve ako hoćeš! Izvidati me, izliječiti, ili još strašniju zvijer učiniti od mene, dok nas obadvoje ne rastrgam i od života pakao ne stvorim!... Sudbina je naša u tvojim rukama...
DESA: Što da radim, kaži!...
PETAR: Pođi sa mnom!...
DESA: Kuda?
PETAR: Tamo iza ugla... u zavjetrini... ima klupa u gradskome parku... ondje ću te učiniti svojom!
DESA: Sada?!...
PETAR: Sad, ili nikada!... Ti odluči!...
DESA: Neću! Neću! Pusti me!...
PETAR *(agresivnije):* Ne otimaj se! Još me više razdražuješ!...
DESA: Ugušit ćeš me!!!
PETAR: Neću, dušo... Ne boj se!... samo ću te poljubiti!... Poljubiti!... *(Nosi je u naručaju za ugao)*
DESA *(očajno):* U pomoć! U pomoć!...
PETAR: Ne viči, dušo!... Propast vičeš sebi... Propast samo! Ništa drugo... *(Odnese je iza ugla. Noć, tišina, mjesečina. Odozgor, sa stepenica, pomoli se PIJANA NOĆNA SJENA, prolazi trgom i pjeva)*

4. PRIZOR
(PIJANA NOĆNA SJENA, sama)

PIJANA NOĆNA SJENA: *(Pjeva)*
Da ti bacim struk zumbula,
Da ti cvijet, barem, zbori — oj,
Koliko te silno volim...
A-man...
Mrijem, dušo, za tobom...
(Gunđa nešto i odlazi. Iza ugla izlaze Petar i Desa.)

5. PRIZOR
(PETAR, DESA)

DESA *(jeca):* Šta si to učinio od mene... osramotio si me, obeščastio...
PETAR: Ne plači! Oženit ću te i sve će biti dobro!...
DESA: Gade! Zar ti misliš da ću ja ikada poći za te?! Za ubojicu svoga muža!...

PETAR *(krikne):* Deso! ...
DESA: Volim mrtva biti nego to učiniti! ...
PETAR *(zlokobno):* Pa ipak ćeš to učiniti! ...
DESA: Nikada! Nikada! ...
PETAR: Još noćas! Još ovoga časa! ... *(Viče)* Hej! Čika Pero! Čika Pero! ...
DESA: Što hoćeš to?
PETAR: Hoću da probudim sve đavole ovoga svijeta da te meni predaju! Ono što ti nećeš, oni će to učiniti! *(Smije se)* Hahaha! *(Viče)* Čika Pero! Čika Pero! Izađi, bolan, napolje! Evo kći ti, pred kućom, u suzama grca — silovana — hahaha! Hahaha! ... *(Odjuri u mrak.)*
DESA *(kao izvan sebe):* U pomoć! U pomoć! Pobjeći će vam razbojnik! Pobjeći će vam ubojica! U pomoć! U pomoć! ...

6. PRIZOR
(ČIKA PERO, JELA, DESA)

ČIKA PERO: Šta je? Šta je? Kakva je to buka?
JELA *(ugleda zaplakanu Desu):* Kćeri, dijete moje, šta se to dogodilo?! ...
DESA *(grcajući u suzama):* Petar Stanić ... Petar ... obeščastio me ... osramotio ...
ČIKA PERO: Osramotio te? ... Obeščastio! ... Au, Gospode, gdje je to pseto?! ...
DESA: Otišo je, oče ... Pobjegao, pobjegao ...
ČIKA PERO: Dajte mi svjetla! Više svjetla ovamo! *(Kao izvan sebe)* Ljudi! Braćo! Susjedi! Ovamo vas! Ovamo! ... *(Osvrće se, kao izgubljen oko sebe)* Šta je? Šta smo stali?! Ubiti ga treba! Ubiti! Ubiti! ...

7. PRIZOR
(PREĐAŠNJI i MASA)

I. SUSJED: Šta je? Šta je? Šta se dogodilo? ...
II. SUSJED: Kakvo je to dozivanje?!
III. SUSJED: Čika Pero, je li mrtav kogod?!
ČIKA PERO: Petar Stanić! Petar Stanić ...
I. SUSJED: Šta je s Petrom?
II. SUSJED: Šta ti je učinio?! ...

ČIKA PERO: Dijete ... dijete mi je osramotio ... obeščastio ...
SUSJEDI: Osramotio? ...
SUSJEDE: Obeščastio ...
SUSJEDI: Pa što sada? ...
SUSJEDE: Pade ljaga na nas sve ...
I. SUSJED: Zvonite na uzbunu!
II. SUSJED: Probudite narod!
III. SUSJED: Tražite zaštitu!
SVI: Zaštitu! Zaštitu! *(Pojure nekuda, ali pred njih iskrsne, najednom, iz noći PROVODADŽIJKA.)*

8. PRIZOR
(PREĐAŠNJI i PROVODADŽIJKA)

PROVODADŽIJKA: Stanite! Čekajte! Kakva uzbuna?! Kakva zaštita?! Pustite ljude na miru! Tu je drugo nešto posrijedi?!
JELA: Šta je drugo posrijedi, nesretnice! Šta! Govori!
PROVODADŽIJKA: Tu je neka tajna! Neka čudna tajna, ljudi!
ČIKA PERO: Kakva tajna, ženo?! Kakva tajna, reci!
PROVODADŽIJKA: Tvoja kći je njega zvala!
JELA: Koga, nesretnice?!
PROVODADŽIJKA: Petra Stanića! Petra! ...
ČIKA PERO: Prokletnice! Usta ti se skamenila! ...
I. DERAN: Ne dajte joj govoriti! To je provodadžijka, Reza!
II. DERAN: Ona je svodilja! ...
III. DERAN: Ona kvari momke i djevojke!
PROVODADŽIJKA *(maše dugačkim štapom na derane):* Ćutite, vjetropiri! Jezik vam se uhvatio!
I. DERAN: Poznamo te, babo! ...
II. DERAN: Znamo tvoje poslove!
III. DERAN: Svodilja! Svodilja! Svodilja! ...
I. SUSJED: U kraj, vi derani!
II. SUSJED: Tu vam nije mjesto!
III. SUSJED: Nosite se odavde! ...
ČIKA PERO *(nakon očišćene situacije):* Kakvu tajnu ti spominješ, babo ... Kakvu tajnu? ...
PROVODADŽIJKA: Rekla sam vam ... Ona ga je zvala ...
JELA: Desa, moja kćerka, da je razbojnika zvala!

PROVODADŽIJKA: Da ga nije zvala, zar bi joj on došao! Zašto drugima nije dolazio?! To je tajna, Jelo! To je tajna, eto! . . .

ČIKA PERO: Babetino! Znaš li šta govoriš! Ovo je poštena kuća! . . .

PROVODADŽIJKA: Da je poštena, zar bi joj se ovako nešto dogodilo! . . . Ljudi moji! Ima tajna! Ima! Njihova kći je sama Petra zvala! Sama s njime u sramotu pošla!

ČIKA PERO: Ne govori! Ubit ću te, vještice! . . .

I. SUSJED: Stani Čika Pero! Neka kaže ko šta znade! I naša je to sramota! . . .

II. SUSJED: Tako je! Sramota je, s tobom, započela . . .

III. SUSJED: A ko zna s kime može završiti! . . . *(Provodadžijki)* Kaži, ženo, što ima da kažeš!

PROVODADŽIJKA: Ja sam njoj, ljudi moji, lijepa momka našla! Simu Gavrića! Tvorničkoga mlinara! Mirno dijete, kao buba! Niti pije, niti puši! O poslu se samo bavi! Ali, eto, ona nije htjela njega! S Petrom Stanićem je, radije, u grijeh pošla! . . .

I. SUSJEDA: Tako je!

II. SUSJEDA: Desa je zvala Petra!

III. SUSJEDA: Sama je sramotu skrivila! . . .

ČIKA PERO *(prema provodadžijki):* Nosi se od mene! Odvedite je, ili ću je ubiti! . . .

I. SUSJED: Nemoj tako, Čika Pero! Treba sumnju otkloniti!

II. SUSJED: Treba ljagu, sa nas sviju, skinuti! . . .

III. SUSJED: To ne može ovako ostati! . . .

ČIKA PERO: Ljudi moji! . . . Ako je moja kći skrivila što sama, sama će i ispaštati! U mojoj kući, pod sramotom, neće ostati! A ako je nevina, i, bez svoje krivnje, osramoćena, jao onome tko joj je tu sramotu nanio! . . . Njegovom ću krvlju sprati ljagu sa svoje krvi! Pred božjim prijestoljem da je, ubit ću ga kao pseto! . . . A sada mi dovedite kćer! . . .

JELA *(izvodi Desu):* Tu je ona . . . Tu je naše dijete milo!

ČIKA PERO: Reci, kćeri, jesi li osramoćena? . . .

JELA: Reci, dijete moje, zašto šutiš . . .

ČIKA PERO: Jesi li osramoćena? . . .

DESA: Jesam, oče, i sama ću to snositi . . .

JELA: Ali, dijete moje, ljudi kažu da to nije samo naša sramota već i njihova . . .

I. SUSJED: Tako je, Jelo . . .

II. SUSJED: Svi smo osramoćeni . . .

III. SUSJED: I svi ćemo se braniti . . .

ČIKA PERO: Jesi li čula, kćeri? . . .

DESA: Jesam, oče, ali ja nisam kriva . . .

ČIKA PERO: Onda onaj koji ti je čast oteo silom, silom će ti je i vratiti! I s tobom se, još dojutra, oženiti! . . .

DESA: Oženiti! Petar Stanić? Sa mnom?! Volila bih mrtva biti nego se za Stanića udati! . . .

PROVODADŽIJKA: Jeste li je čuli? Voli s njime u grijeh poći nego mu poštenom ženom postati! . . .

I. SUSJEDA: Djevojčura!

II. SUSJEDA: Đavo je u njoj! . . .

III. SUSJEDA: Silom mu je odvedite! Odvedite je silom!

SVI: Silom! Silom! To je prava riječ!

ČIKA PERO: Mir ljudi! *(Provodadžijki)* A ti prokletnice, nosi se odavde! Nosi se smutljivice, jer mi je crno pred očima! Nosi se! . . .

PROVODADŽIJKA *(izmičući):* Ja sam smutljivica što sam istinu govorila, a tvoja kći, što je pogriješila, nije smutljivica!

ČIKA PERO: Nosi se, velim ti! Ili . . .

SVI: Odlazi! Odlazi! Odlazi!

I. DERAN: Digni suknju, babetino!

II. DERAN: Suknju digni!

III. DERAN: Nek se vidi stražnjica! . . .

DERANI *(Unisono):* Stražnjica! Stražnjica! . . .

PROVODADŽIJKA: Nosite se! Pustite me! U kraj! U kraj! *(Progura se, zadigne suknju)* Evo vam! Evo! *(I ode.)*

9. PRIZOR

(PREĐAŠNJI bez PROVODADŽIJKE)

ČIKA PERO: A sada mi odgovori, kćeri: ili voliš ostati pod sramotom, kao djevojčura, ili voliš Petru, kao njegova žena . . .

DESA *(sa uzvikom):* Petru, kao žena!? Svačija ću biti, svačija, samo neću njegova! . . .

I. SUSJEDA: Čujete li je šta govori!

II. SUSJEDA: Svačija će biti, kaže! . . .

III. SUSJEDA: Svačija! Svačija! . . .

JELA: Pustite je! Ona je moja, i grijeh neka je moj!

ČIKA PERO: U stranu ti! To je grešnica! I grijeh mora okajati! I neće li milom, mora silom za Petra.

SUSJEDE: Silom! Silom!

ČIKA PERO: Vodite je! Vodite! . . .

SUSJEDI: Polazi, bestidnice, polazi! . . .

DESA: A kuda ću, božji ljudi? Kuda me vodite?

ČIKA PERO: U Petrov dom! Eto kuda!

SVI: U Petrov dom! U Petrov dom!

DESA *(plane):* Sljepari! Vještice! Zar ste vi ljudi! Zar ste vi pravednici?! Lažete! Svi lažete! I ona vještica, provodadžijka Reza, što je ljude zaslijepila, da ne vide njezine prljavštine, a moje stradanje u sablazan da pretvore! I taj otac što obraća boga u đavola, i, zbog lažne časti, svoj dom razara! I taj Petar Stanić, što mi ubi muža, prve bračne noći, ni poljubila ga, kao žena, nisam . . . Svi ste vi isti! Zločinci! Kukavice! Gadovi!

ČIKA PERO: Čuvaj poštenje! Ženino poštenje! A pravda, božja pravda, mora doći! . . .

SVI: I naša! I naša! . . .

DESA: Neću ništa! Ne priznajem ništa! Hoću pravdu! Svoju pravdu! A ne božju! I ne vašu! Božju pravdu vi ste izmislili, a svoju izopačili! Ja sam okružena nepravdama i nasiljem! Okružena sam božjim i vražjim pripovijetkama! Ja hoću pravdu! Svoju pravdu! Vaša pravda nije pravda! Moja pravda mora doći!

I. SUSJED: Kakva pravda!

II. SUSJED: Kakva tvoja pravda!

III. SUSJED: Grijeh i sramota, to je tvoja pravda! . . .

I. SUSJEDA: Vodite je! Petru je vodite!

II. SUSJEDA: S kim se je okaljala, s njim neka se čisti.

SVI: Vodite je! Vodite je!

JELA: Pustite je! Ostavite! Sve što je skrivila, nek na moju glavu padne!

ČIKA PERO: Ne to! Nećeš! Ja sam otac. Ja ću joj i čast vratiti! Polazi, nesretnice! Polazi! . . .

SVI: Polazi! Polazi! *(Vode silom Desu, dok se ona otima.)*

DESA: Neću, neću! Pustite! Pustite! *(Odvedu je.)*

JELA *(očajna i sama):* Deso moja . . . mučenice . . . mučenice . . .

ZASTOR

PETA SLIKA

Dvorište pred Petrovom kućom. Otraga, u lijevom uglu, zdanje u propadanju. Nekada je to bila, možda, neka staja, ili stovarište nekoga trgovca, a sada je to prepravljeno u bijedan stan. U ukošenom, donjem dijelu, vrata. Iznad njih, kao na sjeniku, druga u gornje prostorije, gdje Petar odlazi kad želi sam da bude. Do tih se vrata ne dolazi stepeništem nego običnim drvenim ljestvama, prislonjenim uza zid, koje se mogu i odgurnuti da čovjek onemogući svaki pristup svome utočištu. Jutro je. Svanjiva. Vani se čuje mukli lavež pasa i urlanje gomile. Sve je to, sada, kao i dosada, prigušeno, bez ikakvog potenciranja riječi i pokreta, da bi govorio uspješno tekst sam za sebe . . . koji je istina. Zato ga treba, kao i svaku istinu, govoriti oprezno, pripremljeno, sućutno, kao što se, inače, istine govore ljudima u lice. Lijevo, u uglu, dvorišna vrata, širom otvorena.

1. PRIZOR
(JOKSIM, JOKA)

JOKA *(nosi, na plehnatom žaraču, užareno ugljevlje):* Bat . . . bat . . . bat, tata . . . ljudi ubiti bata . . . Psi ugristi bata . . . Braniti bata . . . braniti!

JOKSIM: Natrag, Joko! Natrag, luda glavo! Kuda ćeš tamo?! . . . Zar ne vidiš . . . što se sprema na nas . . . Ubit će nas . . . uništiti! . . . Vrati se, Joko, vrati! . . .

JOKA *(na izlaznim vratima):* Ne vratiti Joka . . . ne . . . Joka braniti . . . braniti bata . . . *(Ode.)*

JOKSIM *(sam):* Avaj meni, što je to sada!? Ona je luda! Ona će ravno usred one bitke! Ubit će je! Psi će je izgri-

sti! Svijet će je ubiti! Sve! Sve se navalilo na me! I taj život! I ta nesretnica, moja kći! I taj Petar Stanić! I ta buka, kao na Strašnome sudu! Sve se navalilo na me, jadnog starca, bespomoćnog! O, Gospode! Gospode! Kuda sve to vodi?! Kako će se to svršiti! Propast! Propast! *(Ugleda Joku kako se vraća)* Joko! Joko! Kuda ćeš opet! Amo dođi!

JOKA: Bat... bata... bat... tamo... ubiti... ja braniti braniti!... *(Odjuri u kuću)* Ne dati! Ne dati!...

JOKSIM: Ona je poludila! Sasvim je poludila! Braniti brata! Braniti Petra! A šta je s Petrom? Šta je s njezinim bratom! Ništa ne znam! Sve je nepoznato! Sve je sakriveno! I ta borba! I ti ljudi! I ti psi! Laju, laju, kao na Sudnjem danu! Ništa ne znam! Ništa! *(Izlazi Joka s novom žeravicom i kipućom vodom u ruci)* Hej, stani! Šta je to tamo! Joko! Joko! Čuješ li me?! Što se to dešava napolju...

JOKA *(trčeći):* Bat moj bat... Joka braniti... braniti... braniti! *(Ode.)*

JOKSIM: Jaoj meni! Gotovo je! Ona je izvan sebe!... Uzela je žeravicu... živu žeravicu sa ognjišta... I vodu, kipuću vodu s kotlom i nosi to nekuda! Već drugi puta to nosi... A ja ne znam kuda!... Joko! Joko! Uzalud je vičem! Ona mene ne čuje! Ona ništa ne čuje!... Gospode bože! Šta se to zbiva tamo? Šta se to s Petrom događa samo! Joka ga čekala, od večeri sve do sada! Okom nije trenula! I najednom počela vikati: Bat!... Bat!... Ubit će joj brata!... A tko će ga ubiti! I zašto će ga ubiti?! Ništa ne znam! Sve je nepoznato. Idem tamo! Idem da vidim! *(Zastane)* Ha! Evo ih! Petar ranjen!

2. PRIZOR
(PETAR, JOKA, JOKSIM)

JOKA *(vodi, gotovo nosi Petra)*: Bolan... bolan... bat... bolan!

JOKSIM: Ovamo, Joko, ovamo!... *(Vode Petra do stepeništa.)*

JOKA: Dobro biti... bat ozdraviti... ozdraviti...!

JOKSIM *(pomaže Joki):* Tako, vidiš... Sada je dobro...

JOKA *(briše Petru krv sa lica):* Bat... krvav... krvav...

PETAR *(Nemoćno, bolno):* Napali su me... izgrizli...

JOKSIM: Ko te je napao... Šta je to bilo? I ko te je izgrizao?

PETAR: Oni... bjesovi... psi bijesni... ljudi su ih nahuckali na me!...

JOKSIM: Bijesni psi?... Jest, istina je... I ja sam čuo lavež... I ljude sam čuo!... Huckali su pse...

PETAR: Jedno mi je skočilo za vrat! Život je u meni pretrnuo!!!

JOKSIM: Kakvo je bilo? Jesi li ga vidio?...

PETAR: Podvita repa... pjenušave gubice i krvavih očiju...

JOKSIM: To je bilo bijesno pseto... Je li te ugrizlo...

PETAR: Ovdje se može vidjeti...

JOKSIM: Nije ništa... ogrebotina... malo se zubi vide.

PETAR: Da ga nije Joka otjerala, vrat bi mi pregrizlo!...

JOKSIM: Joka!!!

PETAR: Sličila je njima... bjesovima! Pržila ih vatrom ... kipućom vodom... A oni su bježali... bježali...

JOKA: Ja braniti... Joka braniti... ne dati ubiti bat!...

JOKSIM: Dobro si učinila... dobro!... A ljudi, kakvi su te ljudi napadali...

PETAR: Bjesovi!... Ljudski bjesovi!...

JOKSIM: Ah moj Petre! Tebe su sasvim izludili! Idem da ti zavijem ranu!... Odmah ću se povratiti!... *(Odlazi.)*

3. PRIZOR
(JOKA, PETAR)

JOKA *(nježno):* Bat... moj bat...

PETAR *(gleda je zadivljeno):* Joko...

JOKA: Što?...

PETAR: Zašto si me branila?...

JOKA: Ja voliti... bat... Joka voliti...

PETAR *(s osjećajem blaženstva):* Voliš me?...

JOKA: Ti... hhhh... muškarac... pravi... muškarac...

PETAR *(zgrozi se):* Zato... samo zato...

JOKA *(smije se glupo):* Hhhhh...

PETAR: A ona druga...

JOKA *(skoči):* Što?!

PETAR: Ona me nije zato volila...

JOKA *(bijesno):* Onu drugu... ti ubiti!... ubiti...

PETAR *(mirno):* Ne... Nju neću ubiti... Ali tebe... tebe ću, možda, ubiti...

JOKA: Ubiti?! Joku?! Zašto ubiti Joku!?

PETAR: Zato, vidiš, da ubijem sebe u tebi! ... Jer ti si ista kao i ja ... Misliš mesom ... Govoriš mesom ... Nisi kao drugi ljudi ...

JOKA: Ne ubiti Joku! Ne! Onu drugu ubiti! Joka dobra djevojka!

PETAR: Umiri se! Ne boj se! Neću te ubiti ... Jer neću ubiti sebe ... Čovjek — kakav je takav je — ipak voli sebe! ...

JOKA: Voliti sebe ... voliti ...

PETAR: Sjedi! Bliže! Uđi u me ako možeš! Ako budeš ti unutra, oni, bjesovi, neće se povratiti u me ... Ti si jača od njih ... Ti ćeš ih otjerati ...

JOKA: Joka jača ... jača ...

PETAR: Oh, kako mi godi ta tvoja sigurnost ... tvoja snaga ... U meni je nema više ... Odnijeli su je bjesovi ...

JOKA: Zašto ti voliti onu drugu ... Ona tebe mrziti ...

PETAR: Ne znam ... Ali, eto ... Čovjek u životu mora nešto pobijediti ... Mora učiniti svojim ... A ja nisam imao ... ništa drugo ... To je valjda ...

JOKA: Ona nije tvoja ... ja tvoja ... ja ...

PETAR: Ti si ja ... i ja sam ti ... a ona je sve drugo ... *(Ugleda Joksima, s bijelim peškirom)* Šta je to? Mrtvački pokrivač ... nosi to ... nosi! ...

4. PRIZOR

(JOKSIM, JOKA, PETAR)

JOKSIM: To je ručnik! Ručnik, da ti ranu povežem ...

PETAR *(smušeno)*: Baci to! Baci! ...

JOKSIM: Evo! Evo! Bacit ću ... *(Vani vika, zvonjava)* Šta je to?

PETAR: Jesu li oni??? Bjesovi? ... Ko je to? ...

JOKSIM: Odmah ću vidjeti ...

JOKA: Ne bojati ... ne ...

PETAR: Ako su ljudi ... ne bojim se ... Ako su oni ... izašli odavde ... *(Pokazuje grudi)* ... Bježat ću.

JOKSIM *(dotrči)*: Ljudi, Petre! Ljudi! Ima ih sva sila! Vrve ovamo uz cestu! ... Mravinjak, velim ti! Pravi mravinjak! ... Skloni se, Petre! Bježi od zla!

PETAR *(ustajući, gordo)*: Ljudi, veliš ... *(Imperativno)* Nećemo bježati ... Ovdje ćemo ostati! ...

JOKSIM: Bježi od zla ... novog zla! Upropastit će te! ...

PETAR: Joksime, donesi mi bič! ...

JOKSIM: Kakav bič, Petre, želiš? Kakav bič?

PETAR: Bič kojim se stoka goni! ...

JOKSIM: Šta ćeš s njime? ...

PETAR *(oštro)*: Donesi mi bič! ... Njim ćemo se braniti. *(Joksim ode.)*

5. PRIZOR

(PETAR, JOKA i GOMILA)

I. SUSJED: Evo ga! ...

II. SUSJED: Tu je on! ...

III. SUSJED: Tu je Petar Stanić! ...

I. SUSJEDA: Nahuckajte psetad na njega!

II. SUSJEDA: Neka ga rastrgaju!

III. SUSJEDA: Psetad! Psetad! ...

PETAR: Stanite! Ni koraka dalje! Vi zaboravljate da je Petar Stanić ovdje gospodar! ... Šta hoćete sada? Govorite šta hoćete?!

ČIKA PERO *(vodi Desu za ruku i odgurne je prema Petru)*: Evo ti je! Tvoja je sada! ...

PETAR *(uzme Desu za ruku, i vraća je ocu i drugima)*: Evo je vama! Vi ste je doveli! Vi ste joj i gospodari! ...

ČIKA PERO: A ja velim ... tvoja je! Ti si joj oduzeo čast, ti je moraš i uzeti! Moraš se njome oženiti! ...

PETAR: A ja velim da ne moram! Prvo zato što vi to tražite od mene, a ne ona ... A drugo ... Zar ja da uzmem djevojku za ženu koja se može dobiti za jednu noć od njezina zaručnika ...

ČIKA PERO: Kakva zaručnika?! *(Opće zgražanje)* To je laž! To je objeda!

SVI: Objeda! Objeda! ...

PETAR: Onda pitajte djevojku ako ne vjerujete meni!

ČIKA PERO: Je li to istina, nesretnice? Je li istina?

DESA: Istina je, oče. Prava istina! ... Simo Gavrić me je oblagao, izazvao napolje i Petru me ostavio!

SVI: Kakva sramota! Užasna sramota! ...

ČIKA PERO *(zatetura):* Zlo mi je! Ugušit ću se! Vodite me od nje! Vodite... *(Izvedu ga napolje.)*

6. PRIZOR
(PREĐAŠNJI bez ČIKA PERE)

PETAR: Sad ste čuli! I sada šta još želite od mene!

SVI *(planu):* Ona je drolja! Bludnica!

ŽENE: Ubiti je treba!

MUŠKARCI: Ubiti! Ubiti! *(Nasrnu na Desu)*

PETAR: Dalje od nje! Nitko da joj se ne približi! Joksime! Ovamo... *(Uzima potajno bič i drži ga za leđima)* Čuli ste Desu! A sada ću ja da govorim... *(Popne se na dio stepeništa)* Tebi je, gomilo, netko rekao — svetac ili đavo, svejedno je — da smo te ja i ova djevojka uprljali nemoralom, da si u taj kal i u to blato ogreznula do dna! I da te ništa drugo ne može očistiti od te prljavštine osim propasti ove djevojke i moje... Ali, gomilo, od te tvoje gadosti i nečistoće ne može tebe oprati ni ocean svete vodice, a kamoli propast dvoje mučenika koju si ti skrivila!... Ali što ne može to da te očisti, može ova mala posvećena stvar, ovaj bič kojim se stoka tjera!...

PETAR *(tuče po gomili):* Napolje, bezglava gomilo! Napolje! Bježi sa sunca božjega! U mrak, gomilo! U mrak! Tebi nije mjesto na suncu! U mrak! U mrak!... *(Sve bježi bezglavo ispred biča, a Joka se nabacuje prema svima klipovima, kamenjem, štapovima...)*

JOKA: Gad! Gad! Gad!...

JOKSIM *(za djetetom):* Amo Joko! Pusti, Joko! Budalo! Budalo! *(Svi izjure napolje.)*

7. PRIZOR
(PETAR, DESA)

DESA *(pođe.)*

PETAR: Ti nećeš... ti ćeš ovdje ostati!... Ja hoću tebi, samoj, da vratim izgubljenu čast!...

DESA: Pusti! Ostavi me! Pobijedio si, pa što hoćeš više?

PETAR: Moja pobjeda i moja snaga, to je djelo očajnika što se baca u najgori vrtlog da očuva sebe i svoju ljubav! I ovo što sada stoji pred tobom, nije gordi Petar što bičuje

masu, već nesretnik, kao i ti, koji moli djelo milosrđa, da ga u tvom srcu probudi... Evo! Mi smo ovdje ostali: čovjek prema čovjeku! Ti si jedna, a ja druga strana svijeta! I kao što zemlja ne može biti bez sunca, ni sunce bez zemlje, tako ni ja, čovjek, Petar Stanić ne mogu biti sretan bez tebe! Ne mogu!... I ako me sada prezreš, ako me odbiješ, mene očajnika koji nema ni jedne svijetle tačke u životu osim vjere u tvoju riječ koju si mi jednom dala... ja... ja sam uništen, ja sam propao!... A i ti si propala!... I ti si uništena... I u tome smo potpuno jednaki...

DESA *(kao da se probudila na novi život, na novu borbu):* Ne! Varaš se!... Mi nijesmo jednaki!... Ja nisam uništena! Ja nisam propala!... Ja nikada nisam bila tako jaka kao sada! Sada je došao moj čas! Moj trenutak! I sad ću ja da govorim!...

PETAR: Što to znači, reci mi!

DESA: To znači da je ovaj čas ustala pravda iz groba i podigla svoj plameni mač kao sveti arkanđeo, da ga surva na tvoju glavu!... Aa! Zadrhtao si! Znadeš šta te čeka!... Napokon! Napokon! Ima netko tko je i od tebe jači!...

PETAR: Ko je to?! Tvoj zaručnik, valjda! Simo Gavrić?!

DESA: Mrtvac! Mrtvac! Mrtvaci su jači od živih! Ubio si ga, u pola crne noći, dok me još ni poljubio nije, njega! Moga Miladina! Ali on nije mrtav! On je još živ! Tu je on! U meni! Tu mu srce kuca! I duša diše! I ovo što stoji pred tobom nisam ja, obeščašćena žena! Ovo je mrtvac koji uskrsava! Ovo je kostur što se s tobom bori!...

PETAR: Lažeš! Lažeš! Ti ga nisi ljubila! Ti se ne bi s drugim zaručila!...

DESA: Njega sam ja ljubila! Samo njega! Miladina svoga! I zbog njega sam se ja u ovu borbu s tobom upustila!... Grob njegov se ovo sada s tobom bori! Crna, hladna raka u koju je zakopana moja mrtva ljubav! A ti si je ubio! Ona ti se osvećuje!...

PETAR *(jezivo):* Grozno! Strašno! Gora si od pakla!...

DESA *(pobjedonosno):* A! Je li?! Strašna sam ti? Bojiš me se?! Zar ti nisam rekla?! Mrtvaci su jači, jači od živih!...

PETAR: Idi! Idi! Odlazi!...

DESA *(mirno):* Idem... idem... Ali još ću ti i na san doći... Sni su ti, još uvijek, čisti: i dječje haljinice snivaš...

I u crkvu na vjenčanje ideš... *(Recitirajući zlokobno)* Mi prolazimo ulicama... zagrljeni... Haha! Hahaha!... *(Ode.)*

PETAR *(sumanuto):* Odlazi! Odlazi! Jaoj meni! Bjesovi! Bjesovi! Eto ih! U meni su! U meni! *(Bježi uz ljestve, na tavan i odgurne ih da prekine svaku vezu sa svijetom)* Bjesovi! Bjesovi! Joj! Joj! Joj!... *(Isčezne.)*

ZASTOR

ŠESTA SLIKA

Petrova mala, trokutasta sobica. Desno, na daskama, postelja. Lijevo ulaz od ognjišta... Suprotno, od Petrova ležaja, na zidu porodična ikona, arkanđeo sa plamenim mačem. Pod njom gori kandilo. Više postelje, visoko na zidu, dva mala prozorčića s rešetkama. Na tronošcu, kraj Petrove glave sjedi Joka. Iz neke silne daljine otkucava sat nepoznato doba noći... Ulazi Joksim.

1. PRIZOR
(JOKSIM, JOKA, PETAR)

JOKSIM: Otkucao je sat... Koliko je otkucao, Joko, znaš li?...

JOKA *(muklo):* Jedan... osam... tri...

JOKSIM *(odmahne rukom):* Ah da... *(Nadviruje se)* A šta je s njime...

JOKA: Spavati bat... spavati...

JOKSIM: Spava?... Dobro je to... vrlo dobro... A ti... sirotice moja... ti nisi spavala...

JOKA: Ti spavati... Joka čuvati bat... bolan... bolan.

JOKSIM: Bolan, dijete moje, bolan... Ni svečeve muke nisu bile teže... A sve zbog one lude djevojke... Zbog one Dese Čika Perine...

JOKA: Ona ne doći!... Ja ne dati!...

JOKSIM: Ne boj se... Neće doći... I ona ispašta u bolnici sada...

JOKA: Ja nju mrziti... Ona ne voliti bat... Joka samo voliti... Joka...

JOKSIM: Ah moja kćeri... i ljubav i mržnja sve je to konačno isto... Sve to mutna voda nosi...

JOKA: Ozdraviti moj bat... ozdraviti...

JOKSIM: Kasno je, Joko... Od smrti se ne može ozdraviti...

JOKA: Ti umrijeti!... Moj bat izliječiti...

JOKSIM: I ja ću umrijeti... I svi ćemo umrijeti! Od smrti se nećemo izliječiti... Ona je sama lijek... *(Klekne pred ikonu)* Oh, bože... Gospode... Već tri nedjelje kako se taj čovjek kinji i muči..., kako boluje od nekakve lude groznice... od nekakva bjesnila... šta li ... i prebija se i kida, a ne može da se spase... Pomiluj ga, Gospode! Daj mu da se smiri!... *(Ikona, najednom, kao da se osvijetli... Petar skoči u postelji.)*

PETAR: Evo ga! Tu je! ...

JOKSIM *(skoči uznemireno):* Skloni se Joko! Skloni se! *(Petru)* Ko je tu, Petre... Ko? ...

PETAR: On! Miladin! ...

JOKSIM *(krsti se):* Oprosti mu bože! Mrtvi ne dolaze, Petre!... *(Ikona se pogasi.)*

PETAR: Dolazio je! Ovaj čas sam ga vidio! I nju! Desu! I nju sam vidio!... Stajala je tamo na zidu i mahala plamenim mačem! Kao arkanđeo!... *(Ikona ponovno zasvijetli)* Eno ih! Stoje tamo na zidu! Ukočili se! Ni maknut se neće!...

JOKSIM: Ko stoji na zidu! Nitko ne stoji!

PETAR: Stoje! Stoje! Zar ih ne vidiš?...

JOKSIM: Ne vidim, Petre! Ništa ne vidim!

PETAR *(pokazuje na zid i okreće glavu):* Tamo... Tamo... Tamo...

JOKSIM: Nikoga nema! Pričinja ti se samo...

PETAR: Ima... Ima... Još je tamo... Mene je strah... Ja se bojim...

JOKSIM: Utvara je to... Tvoja utvara samo...

PETAR: Reci brže, kako se gone utvare!...

JOKSIM: Molitvom, Petre, molitvom...

PETAR: Ne!... Molitvom neću! Samo kukavice mole milost od drugoga! Ja nisam kukavica! Ja sam Petar Stanić!

JOKSIM: Boga moliš, a ne čovjeka!...

PETAR: Neću! On će me mučiti kada umrem! Neću da molim svoga mučitelja!...

JOKSIM: Moliš milost! Milost moliš od njega!...

PETAR: Ne treba mi milost! Ona je za slabiće! A ja nisam slabić! Ja sam jači! Ja ću istjerati njegova arkanđela! Silom ću ga otjerati snagom svojom! Ovako! Ovako! *(Ide prema ikoni, a svjetlo se na njoj gasi)* Jesi li vidio?! *(Pobjedonosno)* Pobjegao je! Otjerao sam ga! Ja sam jači! Jači! Ja sam život, a on bješe smrt! Ja jurišam na smrt i brišem je, kao svjetlom mrak!... Demoni! Đavli! Sotone! Dođite da se ogledamo! U vama je pakao! U meni bijesno pseto! Ja rušim svijet silom, a vi paklenom vatrom! Dođite da vidimo ko je jači! Vau! Vau! Vau!...

JOKSIM: Umiri se, Petre! Povrati se razumu! Povrati se dobru! Još se možeš spasiti!

PETAR: Nema dobra! Zlo ga je ubilo!... Mi koljemo sebe! I pijemo svoju krv! I grizemo se među sobom i čupamo: ovako; ovako!... *(Cijepa košulju na sebi.)*

JOKSIM *(užasnuto):* Ne grizi se, Petre! Ne trgaj odjeće!

PETAR: Neću da budem Utvara!... Hoću da budem čovjek! Goli čovjek, kao od majke rođen! Rušiti! Paliti! Harati! To je moj zakon! Moja vjera!... Moj bog!... Ništa lažno neću! Kidat ću se, kidati!... Ovako! Tražiti izlaz! Tražiti kraj! Evo me! To sam ja! Sramotno grcam svoj pakleni život! Kopam pluća! Tražim srce! To prokleto ljudsko srce! Evo ga! Tu je! U rukama ga držim! I sad ću ga zgnječiti... zgnječi... *(Savije se i pada na tle)* Sad je gotovo... sad je svemu kraj... svršetak... Povedi me, Joksime... Užasno me glava boli...

JOKSIM *(vodi ga na krevet):* Ovdje sjedi... mučeniče... Bog će tebi olakšati... Pripazi na njega, Joko... Ja idem donijeti vode... lijepe hladne vode...

PETAR *(gunđa sam sa sobom):* Ja sam otrovan... ja vidim jasno sve... Mene nema više...

JOKA: Bolan bat... bolan.

PETAR *(gleda u Joku nemoćno):* Kako žalosno gledaš u me kao da si i sama otrovana... izgubljena... Sad smo sebi najbliži... Nikada nismo bili tako blizu sebi kao sada... Ti si sama... nemaš svoje sreće; nemaš svoje vjere... odbačena, kao i ja, kao obadvoje... Nismo bili ničiji... niti je bilo išta naše...

JOKA: Ozdraviti bat... ozdraviti... Sutra biti sunce... svanuti dan... biti lijepo... Ja vidla... gore... *(Pokazuje*

prema nebu) biti zvijezde ... puno zvijezde ... Mi izaći sutra ... tamo biti trava ... tamo ležati ... gledati ... hodati mravi tu svuda ... *(Pokazuje grudi i lice)* puno mravi ... i bube hodati ... i ptice pjevati ... ptice ... letjeti ... letjeti ... a mi ... smijati ... smijati ...

PETAR: Da ... sutra će biti krasan dan ... a ja ... ja ću biti mrtav ...

JOKA: Ne umrijeti bat ... ne ... Ako ti umrijeti ... i Joka umrijeti ... Ti Joku ubiti ... Morati ubiti ...

PETAR: Umiri se ... Ne govori svašta ... Svatko ubija sebe ... najprije sebe ... svoju alu u sebi ... od koje počinju sva zla ... Alu, koja se zove: Ja ... pa Ja ... pa opet Ja ...

JOKA: Ne ubiti sebe ... ne ...

PETAR: Ćuti ... Ne govori ... Skloni se od mene ... Na granici sam svijesti ... ali sam još pri sebi! Idi od mene!

JOKA: Ne ići od tebe! ...

PETAR: Slušaj me! Ja ne znam ... sve manje znadem što činim ... što govorim ... Odlazi od mene! Odlazi! ...

JOKA: Ne otići, ne ... *(Ulazi Joksim s kotlom vode u ruci.)*

PETAR *(uzvikne kao da vidi užasno strašilo pred sobom):* Šta je to? Šta nosiš to ...

JOKSIM: Nije ništa ... Kotao, naš kotao ...

PETAR: Šta je to ... to u kotlu ...

JOKSIM: Voda, Petre ... lijepa ... studena voda ...

PETAR: Ne! ... To je smrt! Moja smrt! ... Ja se bojim! Ja se strašno bojim ...

JOKSIM: Evo, evo ... ostavit ću ... Umiri se! ...

PETAR: Ne mogu ... Sve se vrti oko mene ... Vrtoglavica me hvata ... Gdje je moj rep ... Moj rep bježi oko mene! Uhvatit ću ga! Ugristi! Ja bjesnim! Gonim sama sebe uokrug! Što to smeta mome krugu! Ja hoću dalje! Kroz zidove ... U svijet! Na ples! Ples pomame i sile! Opet mi se nešto ispriječilo! Opet mi netko smeta! *(Ugleda Joku)* Ah, ti si to! Idiotkinja! Joka Joksimova! Moj lik! Moja slika ... Moje Ja! ... Ja ... Ubit ću svoje ja ... Ubiti ... *(Zgrabi Joku i vrti se njome uokrug)* Ovako! Ovako!

JOKA *(viče):* Ubiti ... Joka ... tvoja ... tvoja ...

JOKSIM: Bjesomučniče! Ostavi mi dijete! ...

PETAR: Nas nema više ... Otplesali smo ... otplesali ...

JOKSIM: Voda! ... Gdje je voda! ...

PETAR *(ugleda ponovno kotao ...):* Ne! ... Ah ... Bježati! ... Bježati! ... *(Odvuče Joku kroz izlazna vrata)*

JOKSIM: U pomoć, ljudi ... Opasnost! Opasnost! *(Izjuri s vodom. Čuje se kako kotao vode pljusne o nešto i Petrovo zavijanje: Au! ... Au ... Au ... Zatim mir. Onda traka jutarnjega sunca i pastirova frula u daljini!)*

KONAC

NAPOMENA

Za ovo izdanje novela *Robijaš* preuzeta je iz knjige *Nojemova lađa*, novele *Carska noć, Iza žaluzija* i *Razvratnik* iz knjige *Haremske novele*, a novela *Post* iz knjige *Svijet u opancima*.

Drama *Bijesno pseto*, najosebujnija drama Muradbegovićeva, doživjela je praizvedbu u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu dne 2. srpnja 1926. godine. Izvedbu je režirao Tito Strozzi, a glavne uloge tumačili su Josip Pavić (Petar), Branko Tepavac (Stavro), Nina Vavra (Stanka), Strahinja Petrović (Miladin), Ančica Kernic (Desanka), Josip Maričić (čika Pero), Tonka Savić (Jela), Franjo Sotošek (Joksim), Vika Podgorska (Joka), Predrag Milanov (Simo), Milica Mihičić (Provodadžijka), i dr.

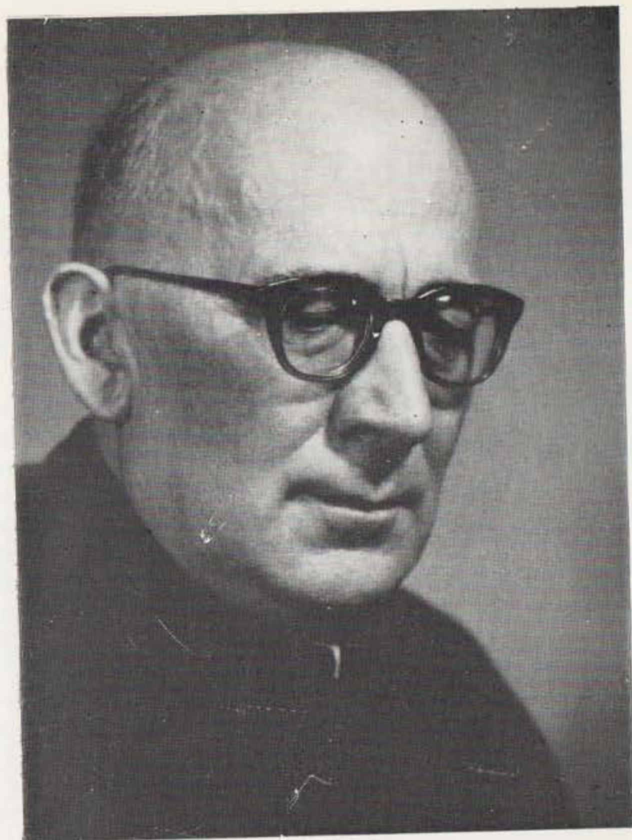
Bijesno pseto odlikovano je Demetrovom nagradom za kazališnu sezonu 1925/26.

Drama do danas nije bila tiskana. Ovo je, dakle, njezino prvo izdanje. Autor je sam priredio tekst svoga djela za ovu priliku, služeći se ne samo svojim rukopisom nego i knjigom režije, koja se nalazi u Institutu za književnost i teatrologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Svi tekstovi prilagođeni su današnjem pravopisu.

D. J.

JAKŠA KUŠAN

Jakša Kušan

ojavivši se u književnosti, svojim prvim radovima, prije punih 45 godina, Jakša Kušan uklopio se i tematski i izražajno u tokove bosanske pripovjedačke tradicije koja ima svoje izrazite karakteristike i po njima svoju određenu fizionomiju. Buntovnost i slobodarstvo, kao glavne idejne komponente, uvjetuju u pravilu neskrivenu tendencioznost bosanskih pripovjedača, i često puta samo jezik, jezično bogatstvo, onaj specifični kolorit riječi i stila, spašava njihove pripovijetke i osigurava im dojam umjetničkog djela.

Tako se desilo da su te opće, kolektivne osebine »pripovjedačke Bosne« nekako nadjačale i u konačnom dojmu Kušanovih pripovijedaka te donekle potisnule njegov individualni kreativni doprinos toj istoj književnosti, njezinu izrazu i njezinoj tradiciji.

U jednom interviewu (sarajevski *Jugoslavenski list* od 11. prosinca 1932) Otokar Sykora izvrsno je, u par nemarnih poteza, ocrtao Kušanov profil napisavši da je on bivši profesor a sada (tj. tada) knjižar i papirničar u Sarajevu, da pjeva pjesme, piše dramske komade i trgovačke račune, a bavi se istovremeno i prozom, te da je plodan kao rodna godina; a sam je Kušan, u istom interviewu, upotpunio tu impresivnu sliku o sebi kad je, na pitanje šta upravo radi, odgovorio da puši »Save« i čeka mušterije.

Ova njegova autobiografska skica može se, radi potpunosti, proširiti podatkom da je Kušan rođen u Čevljanovićima, kraj Sarajeva, 11. srpnja 1900, da je po struci inženjer ekonomije, da se 1929. godine, poslije proglašenja Aleksandrove diktature, zahvalio na državnoj službi nastavnika Građanske škole u Sarajevu, da je zatim tri godine u tom istom gradu vodio svoju knjižaru koja je bila jedno od središta tadašnje Grupe sarajevskih književnika i tadašnjega sarajev-

skog književnog života (u kome je u to vrijeme djelovao i Tin Ujević), da je zbog privredne krize morao poslije pune tri godine zatvoriti knjižaru i živjeti neko vrijeme od svoga pera, nakon čega opet postaje nastavnik Građanske škole u Sarajevu, profesor Trgovačke akademije u Beogradu i Zagrebu, intendant kazališta u Osijeku i Banjoj Luci, a najzad poslovni tajnik pa potpredsjednik Matice hrvatske, te da je osim beletristike pisao i stručna djela *(Knjigovodstvo; Nauka o državi)*.

Kušan je po svojoj naravi pjesnik i humorist. U Pragu su ga jednom nazvali hrvatskim Zoščenkom. Lirski i humoristički elementi isprepleli su se u gotovo svim njegovim radovima, u pjesmama i pripovijetkama, u komedijama i humoreskama. U njima nerijetko zna zaiskriti i poneki kritičko-satirički detalj, ali on obično ne prevladava nego se razblažuje u vedrom, dobrodušnom humoru, ostvarenom specifičnim bosanskim idiomom.

Taj njegov lirski humor, ili humorni lirizam, ističe se kao najčešća i najčistija, najosebujnija i najizvornija Kušanova individualna crta, koja je najplodonosnija kad nije razmetljiva, kad je liričnost prigušena a humor nenametljiv, diskretan, tiho utkan u zvuk neke riječi ili nekog rečeničnog sklopa.

Ima među Kušanovim pripovijetkama i humoreskama i takvih u kojima pisac ne insistira na humoru, ne mami vanjskim sredstvima komične efekte, ne forsira smijeh radi smijeha, a ipak postiže neposredan utisak zahvaljujući uvijek pomno odabranim detaljima kojim šara slikovite arabeske gospodarskih, kulturnih i političkih odnosa u Bosni za vrijeme turskog i austrijskog gospodstva, te u razdoblju stare monarhističke Jugoslavije. I to je jedna od njegovih vidnih osebina: dok je u velikim, opsežnim proznim oblicima, kao što je na primjer povijesni roman (*Krvavi dani Bosne ponosne,* koji je izlazio u nastavcima u sarajevskom *Jugoslavenskom listu* 1940—1941), suviše razvučen i premalo literaran, u manjim cjelinama, u humoreskama i kraćim pripovijetkama, uspijeva katkad fascinantnom snagom izraziti — standardnim realističkim postupkom (ili klasičnom realističkom metodom, koja međutim ne daje uvijek i klasična ostvarenja!) — patrijarhalnost jedne u sebe zatvorene psihološke i etičke sredine, koju fanatična odanost tradiciji dovodi do potpune inertnosti i kobne zaostalosti. S neprikrivenom strašću zaviruje Kušan u mnoge zakutke zabačenih bosanskih kasaba, gdje vješto zapaža izvanredno zanimljive pojedinosti, ali se, valjda i sam ponesen efektnošću uočenih detalja, na žalost previše često zadržavao na njihovoj vanjskoj pojavnosti, ne prodirući do onih slojeva koji počinju tamo gdje prestaje anegdotičnost i naracija. Ima samo nekoliko takvih proza u obilnom Kušanovu opusu, u kojima anegdotska potka nije vitičasto razvedena i strogo zaobljena, niti je naracija u njima pravolinijska, i to su najbolje, najizvornije Kušanove novele.

Ono što je u ovim pripovijetkama daleko premoćnije, to je izvanrednom osebujnošću ostvareni moralni konflikt u noveli *Grijeh Ješue turmara,* sugestivna i dojmljiva slutnja u pripovijetki *Paklenik pakleniše,* izražajna sigurnost u noveli *U karauli u Ponjerci,* sigurnost koja se jednako osjeća i u pripovijetki *Vjetar,* grčevitoj priči o tragičnoj sudbini malih bosanskih ljudi.

Spomenemo li još pripovijetku *Jatuljine napasti,* tu malu psihološku studiju, fakturom potpuno osamljeno ostvarenje u raznolikom i obilnom Kušanovu opusu, dobit ćemo proze koje dostojno mogu predstaviti ovoga pisca, ne doduše uobičajenim načinom, tj. karakterističnim presjekom kroz njegovo djelo nego onim specifičnim kvalitetama koje sadrže Kušanov individualni kreativni napor i potvrđuju, svojom nekonvencionalnošću, njegove — na žalost ne posve iskorištene — pripovjedačke mogućnosti.

U premoćnoj većini ostalih svojih pripovijedaka i humoreski Jakša Kušan se suviše oslanja na efekat neobične (ili samo neobično intonirane) anegdote i pitoresknost popratnog folklorističnog dekora, na mjestimični čehovljevski pronćédé, a mjestimično pak i na nušićevski svijet sastavljen od zahvalnih figura općinskih načelnika, seoskih pandura i pokorno zbunjenih seljaka, od kojekakvih sitnih pakosnika bez prave zlobe u mislima, ljudi sklonih malim prijevarama koje smatraju više-manje obaveznima, popunjavajući tu galeriju srodnim likovima starih esnaflija, ćudljivih kavedžija i bivših aga, koji više od svega misle na svoje uzaludne inate. Valja reći da su među njima vidno bolje (a to ovdje znači: čitkije) Kušanove humoreske sa specifičnim bosanskim dilemama i zapletima, od onih u kojima je humor toliko uopćen da gubi svaki regionalni ton i karakter. Pa i trag Čehovljeve humo-

reske postigao je znatnije rezultate u tekstovima gdje je čehovljevski humor primijenjen na specifične bosanske karaktere i odnose *(Kavedžija Ademaga; Pred džamijom).*

Humoreske i komedije može pisati samo netko dobrodušan, tko voli ljude iskreno, tko ne pamti njihove mane iz zluradosti. Jednom je Turgenjev izvrsno konstatirao: kome si se nasmijao, tome si već i oprostio, toga si spreman čak i zavoljeti. Mislim da se to u punoj mjeri može primijeniti na Jakšu Kušana i njegove humoreske i komedije, u kojima se on podsmjehuje starim ljudskim manama koje se u bosanskoj sredini manifestiraju ponešto drukčije, u nekom specifičnom orijentalno-istočnjačkom obliku.

Svojim komedijama Kušan se tematski nadovezuje na pisce koji žele na pozornici, posredstvom komike, razotkriti moralni profil starojugoslavenskih provincijskih uglednika, građanskih prvaka, kavanskih politikanata, dvoličnih opozicionalaca i »revolucionara« s pesnicom — ne tribunski uzdignutom u vatrenom govoru nego beskičmenjački zagnjurenom do dna dubokih džepova u strahobojažljivom kritikantskom šaputanju. Kao dobar poznavalac sredine koju opisuje, Kušan je uspio u svojim nastojanjima kad god mu je pošlo za rukom da nađe okretno rješenje za postavljeni scenski odnos. Komedija situacije, međutim, kojom se Kušan najčešće služi, možda je najdirektniji i najkraći, ali je svakako i najlakši put do smijeha, put koji često uzrokuje neuvjerljivosti, i njih nije u stanju uvijek prikriti ni svjež i dinamičan dijalog, kakvim su inače ostvarena bolja Kušanova scenska, posebno komediografska djela, dijalog koji je inače vidna vrijednost Kušanove proze uopće, pa se može reći da su dijalozi možda čak i najvrednija dionica Kušanove proze.

Nadalje, lica iz Kušanovih djela po svojim tendencijama su prilično tipizirana, uopćena, konvencionalno zamišljena i ocrtana. Međutim, osebujni jezik, leksik i sintaksa obilno nadoknađuju sve što je njihovoj individualnosti uskraćeno na drugoj strani.

Najzad, neki su kritičari (Dalibor Brozović) isticali i pejzaže u Kušanovoj prozi zbog njihove vjernosti autentičnom ambijentu, a trebalo bi svakako dodati da je i u njima pisac češće uspijevao naći pravu riječ za tvrdoću i masivnost svojih krajolika.

Da li je onda točno da je Kušanova rečenica uglavnom kroničarska, narativna i deskriptivna? i da li ona i nešto izražava, a ne samo zapaža, opisuje, prepričava, konstatira?

Kad je sudbinski povezana s malo zastarjelom, k tome još i pomalo kruto shvaćenom metodom fabuliranja, tada Kušanova rečenica ne zadire u dubinske prostore umjetničkog izraza, i priča klizi po površini. Ona se i tada lako čita, ali se i lako zaboravlja (Đuro Šnajder). Ali ono što je u njegovim proznim ostvarenjima uvijek dinamično i eruptivno, oni dijelovi njegove proze koji su gotovo bez izuzetka uvijek živi, to su dijalozi, puni vatre i sjene, specifične intonacije i naročitog kolorita, dijalozi koji uvijek izražavaju lice, njegov temperament i njegov karakter. Nije nezanimljivo, a nije ni neobjašnjivo, da Kušanovi dijalozi u prozama djeluju jače i sugestivnije nego u scenskim njegovim djelima. U scenskim djelima se svaka replika gubi među drugima, sebi jednakima po ekspresivnosti a premalo različitima po individualiziranošti pojedinih osoba, dok se u pripovijetkama oni ističu na širokoj pripovjedačkoj podlozi, odskaču od nje, otkrivaju unutrašnjost lica i tako presudno utječu na njegovu literarnu svježinu i životnost.

Jakša Kušan nije imao mnogo literarne sreće. Imao ju je mnogo manje nego literarnog dara, zato je uvijek bio nekako u sjeni velikih imena, ili pak imena koja su nam se u određenim momentima činila velikima, a kasnije smo uviđali da baš i nisu bila mnogo veća od Kušanova. Nesporazumi s kritikom uvećavali su tu njegovu potisnutost u pozadinu. A ti nesporazumi pratili su ga na cijelom njegovu literarnom putu, od prvih početaka do danas. Ilustrativan je primjer i slučaj s pripovijetkom *Vjetar,* kojom je Kušan bio predstavljen u predratnoj antologiji bosansko-hercegovačkih pripovjedača *Sa strana zamagljenih* (1928), a o kojoj su tada negativno pisali svi tadašnji recenzenti ove knjige, među njima i neki ugledni pisci od znanja i ukusa, i tek poslije rata, kada je ponovno izašla u knjizi *U procijepu* (1945), »rehabilitirao« ju je najprije Vladimir Kovačić u svojoj recenziji, da bi, malo zatim, Dalibor Brozović ustvrdio da je to u knjizi *Sa strana zamagljenih* bila u stvari najbolja proza. Takvi nesporazumi i zablude bili su mogući, pored ostaloga, i zato što je Kušan

pisac kojega kritičari najmanje smiju suditi po svojim idealnim predodžbama i apriornim mjerilima.

Kada ga, dakle, i nisu mimoilazili sigurniji literarni uspjesi, mimoilazila su ga otvorenija priznanja. Donekle je tome i sam kriv, jer je, hoteći mnogo, razmrvio svoje mogućnosti na gotovo sve literarne žanrove, umjesto da se koncentrirao samo na onu književnu vrstu za koju je imao najviše potencijalnih sklonosti, a to je po mom uvjerenju humoreska i kraća pripovijetka iz bosanskog života. U toj oblasti on je i ovako dao, pored spomenutih natprosječnih pripovijedaka, cio niz onih što imaju sve uvjete da postanu dobra, privlačna i preporučljiva lektira za široke čitalačke krugove, koji u njegovim djelima mogu imati, umjesto quasi-literature i sumnjivih književnih patvorina, tekstove često možda i skromne ali zato postojane književne vrijednosti, kao što i naše amaterske kazališne grupe u njegovim aktovkama i komedijama, pa i historijskim melodramama, imaju obilje zahvalnih komada za svoj pučki i zabavni repertoar. A to ne samo što se ne smije potcijeniti, nego naprotiv treba što više iskoristiti.

DUBRAVKO JELČIĆ

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA DJELA JAKŠE KUŠANA

Pjesme. Sarajevo, 1925.

Smrt mladosti. Aktovka. Sarajevo, 1929.

Antifeminist. Komedija. Sarajevo, 1931.

Javna zahvala. Satire. Sadržaj: *Javna zahvala: Naša uzdanica; Ratni ispit; Priča bez sadržaja; Kufer-vizita; Tehnokracija: Odvojeno mišljenje; Romantika; Prokleta tehnika; Iskrenost iznad svega; Interesantni telefon; Higijensko kupanje; Crna kafa; Idiotska škola; Savremeni ulagač; Samo otmjeno; Kako sam našao ujaka; Politika i hrkanje; Vozni red; Vlast mu je u krvi; Režimi se mijenjaju.* Sarajevo, 1937.

Zaplakala stara majka Džaferbegova. Drama. Zagreb, 1942.

Savjesti na dlanu. Komedija. Zagreb, 1951.

Zemlja i oblaci. Pjesme. Matica hrvatska, Zagreb, 1952.

U procijepu. Pripovijetke. Sadržaj: *U karauli u Ponjerci: Jatuljine napasti; Vjetar; Paklenik pakleniše; Kad proljeće kroz mahalu krene; Pismo iz podzemlja; Grijeh Ješue turmara; Kavedžija Ademaga; Pred džamijom; Partijski mučenik; Veleizdajnička propaganda; Plaćanje na rate; Neka se velegrad sakrije; Revizija; Sveta administracija; Formalnost; Ministarsko pismo; Promjenljiva ulica; Živ bio, što je porastao; Vojni bjegunac; Eškija; Uzorno kućanstvo; Jedan prijedlog; Priča o jednoj bradi; Prijateljski; Pošao vuk u svece.* Zora, Zagreb, 1954.

Pesnica u džepu. Komedija. Zagreb, 1955.

Komedije. Matica hrvatska, Zagreb, 1958.

Promjenljiva ulica. Pripovijetke. Sadržaj: *U karauli u Ponjerci; Jatuljine napasti; Vjetar; Paklenik pakleniše; Grijeh Ješue turmara; Kavedžija Ademaga; Pred džamijom; Partijski mučenik; Veleizdajnička propaganda; Neka se velegrad sakrije; Revizija; Promjenljiva ulica; Živ bio, što je porastao; Vojni bjegunac; Priča o jednoj bradi.* Sarajevo, 1966.

VAŽNIJA LITERATURA O JAKŠI KUŠANU

Frano Alfirević: Sa strana zamagljenih. *Mlada Bosna,* 1/1928, 6, str. 166—169.

Alois Schmaus: Sa strana zamagljenih. *Misao,* 10/1928, XXVIII/209—210, str. 86—91.

D[alibor] Brozović: Uz zbirku Jakše Kušana. *Kulturni radnik,* VI/1953, 7—8, str. 379—380.

Đuro Šnajder: »U procijepu« Jakše Kušana. *Vjesnik,* 15/1954, 2848, str. 8.

Josip Tabak: Kad kritičar pohiti. *Vjesnik,* 15/1954, 2872, str. 4.

Vladimir Kovačić: Knjiga proze Jakše Kušana. *Narodni list,* 10/1954, 2802, str. 5.

Milan Selaković: »U procijepu« Jakše Kušana. *Život,* 3/1954, IV/20, str. 351—356.

Dalibor Brozović: Pripovjedač Jakša Kušan. *Republika,* 10/1954, I/6, str. 501—505.

Branimir Donat: Bosna pripovjedačka. *Telegram,* 8/1967, 358, str. 4.

Dubravko Jelčić: O književnom radu Jakše Kušana. *Izraz,* 12/1968, 10, str. 327—333.

D. J.

PRIPOVIJETKE

U KARAULI U PONJERCI

Noćno zimsko nebo, produljeno do u beskraj, naslonilo se, da predahne, na bregove s obje strane usklokotale Krivaje. U dugim redovima, ne zna se gdje prestaju, prorojile se zvijezde. Snijeg se zamrzao, skorušio, pa se nebo u njemu ogleda, svjetlucavo i vedro kao džam. Steglo sa svih strana, i s neba i sa zemlje, steglo i ukrutilo. Za podlanicu palo inje po drveću, leluja se i bijèli kao runo ovna godišnjaka. Vjetar se zavukao, zajedno sa pomrčinom, u jelike i, s časa na čas, proviruje, pretrčaje čaire i pada po rijeci, odnoseći klokot. I onda sve zakrili tišina u kojoj glođe strah, strah od praznine i ništavila.

Pod karaulom kladanjskih zaptija, građenoj od čatme, uz samu kaldrmu, Gavran Palamar, jedan od mnogobrojnih hajduka Zekanovića, drži stražu. Oštro odudara od snijega i pocrnjele čatme crvena Gavranova imba posuta srebrnim iglama inja. Kao velika kaplja krvi.

Već je tri dana kako se Zekanović ušančio u karauli, i kako preža nad dolinom. Zaptije pohvatao, udario im bukagije, pa ih čuvaju, a driješe ih samo kad jedu. Čeka on turmu Mulagića, devetnaest tovara zaire i presvlake, koja će ovih dana, pred Božić, iz Sarajeva u Kladanj. Treba nabaviti štogod za »posjeka«, zaoblicu, jer kako će da se slavi — neprestano ponavlja harambaša — te se ljuti što već ne dolaze. Postavio jednu stražu dolje, kod Krivaje, da puškom dâ haber kad začuje bronce, a drugu pred karaulom, da tko ne bi, onako, iznenada, banuo i pokvario naum.

Gavran karàuli pred karaulom već treću noć. Najmlađi je, pa ko vele neka on prvi straži, a i jak je kao bak, pa će moći da izdrži. Umotao se on prvu noć u imbu, premjera snijeg i prti, zaveze se u neke misli i zaboravi, nasloni se na

vrljike kraj česme i, premoren bjelinom i skitnjom, zaspi. U neko doba izbi Zekanović, kao duh, naoblačen u licu, pa njega kremenjačom u slabine.

— Zar me tako čuvaš, ne bilo te? Da izginemo uludo, kopile palamarsko, dat ću ja tebi spavati, uljezu. I drugu ćeš noć stražariti, i treću, dok ne crkneš, pasji izrode. Neću o tebe da se ostrvim, a trebalo bi! —

Gavran trepće očima i, čini se, ne može da shvati šta se od njega traži i zašto ga rezile. Zanijela ga mladost i misli na svoju Toku s Drecelja. Ne vrijeđaju ga riječi starijeg, već mu dušu pritisla visoka brda i daleko Olovo što visi pod stijenom kao osinjak.

Te noći, pred samu zoru, podigli se džematile pa išli šumom, više čaira, do iznad Čevljanovića, u susret turmi, ali uzalud. U noći se opet Gavran borio sa snom pa mu kubure poispadale i tkanica se otpasala. Srećom izmače to Zekanoviću.

Drugi ga dan opet zajmili pa sjekli cio dan luč za mašale.

— Ne dajte da spava, nek crkne — isprać ih harambaša.

Vaskoliki dan obilazili vrtače, sjekli debele načete borove, bijeni mlazovima zamrzlog snijega s oteščalih grana. Umor zasjeo u mlado tijelo pa ga lomi i kida. Uz put, ostali hajduci, obijesni i zadrigli od spavanja i jela, razbucali po neki plast sijena i ponijeli po naramak da im je mekše utruđenim kostima. Gavran ne pomalja zuba, namješta kubure za pasom i oborene glave slijedi njihove korake uzastopce, u razmaku, kao prokletnik. S njima je, i nije s njima. Sam je, sam o sebi. Obnevidio od nespavanja i bjeline, po neki put, iznenada požuri, zakrmi, da snijeg jače zaškripi, željan odmora, noći i kuće, ali se prisjeća da neće spavati nego opet, kao i prošle noći, dreždati podalje od tople i zagrijane peći u karauli. Dođe mu da zajauče i da kidiše, jà sebi, jà drugom. Proklinje i Turke i hajduke, a Zekanović mu kod tih misli dođe crn, visok do neba. Njegov lik često presijeca Gavranove korake. Tada on staje, navodi se i skreće s prtine.

Sumrak liježe po uvalama, a brda, zaokružena debelom naslagom snijega u visini čovječjeg boka, došla nekako meka, zaobljena, puna, kao konj na dobroj hrani. Da ih pogladiš i da umornu glavu sjuriš u njihovu pretilost. Osjeća to Gavran i zakrvavljenim očima pregleda čistine pod šumama i nemoćno diže prozeble noge.

Ha, još malo, sokòlē ga ostali.

Sučelice, naglo, osvanu karaula pa, bojeći se da ne udari u nju, ustuknu. Ostali videći ga onakova, zblanuta i ukinute svijesti, zagrajaše. Zekanović od puste siline samo što udara po jednoj vrljici da se snijeg s nje osipa kao mlivo. I krklja. Brkovi mu opušteni. Potkuvetio se, misli Gavran, prepečenicom. Ja čime će uz ovaj post.

Jefto, guslar, objesniji i od samog Zekanovića, priča i kiti: kako je šuma zaspala i kako čeka Kristovo rođenje i kako će je Turci, najposlije, radi njih, da se ne bi imali gdje sakriti, isjeći. Zekanoviću drage te priče, oči mu sjakte, a pogled upiljio u Gavrana, pa tek grunu:

— Tuluminu, gusle. Neće vala, Jefto, dok je mene živa. Ne beri brige. — Kad svi nestaše iza zatvorenih vrata, Gavran, još više smeten i sumoran, pogleda oko sebe. Kraj njega duga i siva prtina, nekoliko čiste vrljike i veliko i duboko zimsko nebo.

Kroz ulijepljeni lijep čuje Gavran lijepo kako tulumina krklja, kako po njoj padaju teške i vina željne hajdučke ruke. Hrskaju kosti. Pa i njega zovu da založi. Neće on. Ne mili mu se. Umor mu stegao vilice, ukočio vrat pa će svaki napor stostruko bolno da odjekne u njemu. Neko vrijeme iza toga govor presta u kući, a tišinu lomi jedino naporno i teško hrkanje jednog od svezanih zaptija.

— I oni spavaju, a ja jok — ljutito, kao da se s nekim pravda, govori Gavran.

Malo zatim, Jefto zagudi i stade glasom da zanosi. I sve ono: o ženi. Zna Gavran, sada će oni, uz vino i gusle da se otkrave, zanesu i da zaborave i svoj posao i krvave ruke pa i na zaptije pod sobom. Dosta je da Jefto gudalom prevuče i spomene ženu — a oni svi, pa i on, Zekanović, kubure na pod. Meki su, eto, tu uz svoje da, tamo, vani, okreću pod nož čitave kuće.

Zanosi Jefto, a zidovi samo što ječe. A i onaj prestaje sa hrkanjem.

»Dušo, Janjo, od bisera grano!
Šta ti ovo u njedrima raste?
Il su dunje, il žute naranče,
il kiseli, dušo, limunovi?«

— — — — — — — — — —

»Nit su žute dunje ni naranče,
nit zeleni rastu limunovi,
već mi rastu dva siva goluba,
jedan múči, a drugi ne guče,
tko ih takne, ili ih pomakne,
oštrim kljunom izbit će mu oči.«
— — — — — — — — — — — —
Koliko mu mila bila Janja,
sve bi dao i zaboravio,
za podvoljak kavgu zaturio,
a za njedra glavu izgubio.
— — — — — — — — — — — —

Gavrana podilaze žmarci. Sluša, napreže se da uhvati svaku riječ. Upanjio se i stajao bi tako bogzna dokle, da ga zima ne krenu. Čim se smiri i ukruti, pred očima mu zaigraju koluti i skaču jedan preko drugoga. S naporom se trza, otresa se nečeg i pogledom presijeca daljine.

Hoda. Traži gdje bi se naslonio, jer će, inače, pasti. Oslonjen tako na ogradu osjeća kako tone u hladnu vodu i kako neke varnice pred njeg izlijeću. Da nije, po čemu, čudi se on, Ivandan, pa preskaču vatre. Neće biti. Upinje se da skoči, napreže se, ali pada opet u vodu. Grize ga nešto u nosu. Kroz teške i poluotvorene kapke koji ga peku i vrijeđaju, vidi, upravo pred sobom, bijelu i gustu zavjesu. Krivi glavu na jednu stranu ne bi li je maknuo, ali pri tome zatetura i nastavi šetati jedva vukući ukrućene i snijegom oblijepljene opanke.

I nikako da se snađe. Neki dubok i podmukao šum vrti mu mozak. Damaraju žile i brekte mišići.

Samo da opet ne zaspi. Gleda niza se. Otkud sad — misli on — po ivici kabanice ovolike igle. I bodu.

— A-ha.

U stranama neke crne, velike i mirne životinje. Napreže vid. To su kuće njegova sela.

Što ja tu stojim? Što ne idem leći, ponoć je davno minula. Već i treći orozi. A i noge su mi umorne. Pokraj njega prolaze ljudi, polagano, s torbama na leđima. Pjevaju. Gospodi pomiluj . . . pomiluj. So svjatimi upokoj-upokoj-upokoooooj. Mora da je netko umro.

— Kuda idu?

Čuju se i gusle. Pjesme, samo tihe i umorne, izdaleka! Glas se jedva razabire.

— — — — — — — — — — — —
Onda Janja povede Šarina,
a Marko mu priteže kolane,
zažvali ga đemom od čelika,
pak on pođe da uzjaši Šarca,
al svom srcu odoljet ne može,
već prileće krčmarici Janji,
grli, ljubi, da odstupi neće,
poljubi je nekoliko puta,
u grlo joj zarovio zubom,
ispod brade otvori joj krvcu,
krvca kaplje niz prsa djevojci,
krvca kaplje, a Janja se smije.
— — — — — — — — — — — —

Pred njim velike bijele šubare i pod njima mala, napola siva podsmješljiva lica.

Spavati, spavati, spavati — pjevaju ta lica i lukavo žmirkaju očicama.

I Toka, njegova Toka, s Drecelja, ide sa seljacima. Odnekle se pomoli i rahmetli Imširbeg, s nožem u plećki, pa i on pristao nazorice za njima.

— Ama, viče njima Gavran, oklen on među vama. Zarad njega, pogani, ja mjesecima ne skidam opanaka. Eto Imširbega — viče on. Ne čuje ga nitko. S velikim naporom penju se oni uzbrdo. — Zašto mi ne daju stolice, past ću? I bábo je s njima, ali ga ne gleda. Nena plače i klima mu glavom.

Tutnji nešto daleko i zatomljeno. Djevojke stoje oborenih glava. Oko njega sve njegovi drugovi, stoje svi zakićeni i pjevaju.

— Dat ću ja tebi, spavati na straži, pasji sine, grmi netko, a bijeli ledeni brkovi unose se u njegovo lice, kao ledenice što vise sa krova. A?

Gavran umorno otvara oči, u nedoumici gleda oko sebe, a jedino para iz njegovih usta, gusta i meka, kipti i dolazi mu u susret.

Svuda tišina osim klokota vode.

Škripe zamrznuti opanci.

— Zašto mi se Nena sada tako smije. Beli je nedjelja, kada smo u crkvi u Šeheru. Kada su svi unutri, što ću ja vani?

Savija se drveće oko crkve (otkud sad to), studeni vjetar mu umiva lice, koljena mu klecaju. I zvona kao da zvone. Čuje se i pjesma, a on još uvijek stoji. Tu je klupa. Htio bi da sjedne, ali ga Zekanović drži otraga pa ga ne pušta. Rukama ne može nikuda. One su duboko u čakširama srasle sa tijelom. Izlaze, najposlije, iz crkve i prolaze kraj njega i svi mu se smiju. Mlađi ga brat zove:

»Gavrane, Gavro, hajde kući.«

Zekanović mu upro koljena u leđa, cereka mu se u uši i šišti: »Krepaj, kopile palamarsko, krepaj.«

Trza se, noge ukočene, kao balvani, a tijelo presamićeno natrag preko vrljike.

Ništa više ne osjeća, korača oborene glave.

— Da sam barem zaptija, pa da me vežu, zatvoren, naspavao bih se. Da zapalim karaulu, ili da zapucam, ili da koga od naših ubijem. Nije to grehota, samo spavanja radi.

Jasno mu je pored sve umornosti, da bi svatko mogao, sada, s njim činiti što hoće: oteti mu pušku koje se cijev lijepi za ruke, svući ga dogola. On, sigurno, ne što ne bi htio, već ne bi umio da se brani. Mogli bi ga mijesiti, napraviti od njega pogaču. I, eto, on već leži na zemlji, Zekanović stoji s rukama na bokovima i urla, a ostali ga momci mijese. Svi su bijeli kao mlinari. Što je najčudnovatije, Gavran stoji po strani i gleda kako ga mijese i drago mu što se harambaša ljuti i što je sve tako čisto i bijelo. I pušku mijese, a ona se previja i lijepi.

Goni on konja s drvima kaldrmom. Vidi jasno kako se uhvatio čačak više kopita i kako led bije o kopita. Udara konja šakom u slabine i gdje god udari ostaju udubine i poboji. Zjape same rupe po konju. On je dobro ubrađen, samo se nos ledi, i kada se uhvati rukom za njega, on mu ostaje u ruci. Glava u konja kao da naliči na Imširbegovu...

— Odoh ja u cijelac — zatetura on u snijeg — a nitko da me odmijeni.

I sve tako, redom, ide prošlost pred njim. Toka, Imširbeg, Imširbegovica, otac, zaptije i Zekanović. Stoji on tako, ozebao, umoran, s puškom u ruci, prtina tamna i duboka otegla se u beskraj i bjelinu.

Lupnuše vrata na karauli. Netko žurno zamače za vrljike. Nešto mu se svijetli za silahom.

Gavran se oslanja na ogradu.

— Jefto — jedva se prisjeća Gavran. — Što će on sad napolju, uhađa sigurno. — Nije Jefto kriv, Zekanovića je to maslo. Uh, da mi je zaspati, makar koju dekiku. Zašto me samo ova dugačka zmija davi. Braća plaču, a zmija ga jednako davi. Od toga ga spopada nekakva zima. Svezali ga tatari uz drum pa ga zapljuskuju vodom, a njihovi konji kao da mu se smiju, ržu. Negdje, podno Romanije, sreta on braću, a zaptije čine ršum na njih. Ustaje, pada, netko ga bije. Budi se, okreće i pada. Idu. Zvona zvone i negdje bubanj bije...

Naslonjen tako na ogradu jedva se drži, a umorne i podbule oči bulje prema karauli.

Jefto se pomalja i prilazi vratima, ali se vraća, nešto osluškuje.

— Aha — sune Gavranu i skine jednim zamahom pušku. Nanišani. Prasak. Jefto zatetura.

— Pa šta, nije on kriv, Zekanović!

Dolje kod Krivaje drmnu habernik. Turci pod Olovom zahalakaše. To ide Mulagića turma. Učini im se sumnjiva pucnjava: stoje i halaču. Kad vika presta, tišinom prolazi škljocanje oroza na šišanama.

Karaula se budi. Izlijeću hajduci. Posljednji Zekanović, raspojasan, krvav do ušiju.

Jefto samo što odihuje i pokazuje na Gavrana.

— On iz čista mira, ja...

— U bukagije — viče harambaša — u kaiševe i sindžire. Beli se neće duše nanositi. I naum nam pokvari. Eno turme, ode natrag u Olovo. U bukagije, uh, sto mu njegovih... i ne može dalje od pusta bijesa.

— Tako je pravo, u zatvor — jedva učini Gavran — u bukagije. Jefto, oprosti, ja radi spavanja, samo...

Oko njega poče se sve da talasa, pretura, izmiče. Vidi samo veliku mrlju koja se puši. Crna je i, kao neka velika usta, guta i Gavrana i karaulu i šumu i nebo.

Gavran nemoćno pade, a duga šišana lupnu o smrznuti snijeg.

Jefto cepti i krklja.

— Nemoj, Zeka, dijete je ludo, pusti...

U karaulu unose vezana Gavrana i Jeftu, mrtvog. Grmi glas Zekanovića.

Turme Mulagića odmiču brdom prema Olovu uz viku goniča.

Pred karaulom, polako, dobro umotan, hoda Mitar Rešanović. Čuvat će družinu do svanuća pa da onda krenu, zajedno s mrtvim Jeftom, put romanijskih šuma, dok ih potjera ne zajmi. Škripa njegovih opanaka jedina remeti mir zimske noći, a imba odskače od bjeline kao velika kaplja krvi.

Karaula šuti.

U Olovu sve kipti.

Prosveta (kalendar), 1932.

JATULJINE NAPASTI

I

Vještice, vukodlaci!

Zorom, već nekoliko dana, dolazi on ovamo i, uz šum i lomnjavu proljetnih vjetrova, kuka, svađa se s nevidljivima, i proklinje nad razvalinama svoje započete kuće. Proljeće se rve u mekim četinjarama, a vrtuna zavija, mota i urliče nad čestama više paljike. Dolje, duboko u rekavici, Mrtvi Potok, nabujao, huči potmulo prijeteći.

Kao da moli, a ujedno i preklinje, stoji Jatulja oslonjen na svoju grabovu toljagu i tupo pilji u razvaljene temelje i razbacane grede.

Daleko, negdje više Timotićevih, kljucaju bradve: teše se japija.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Nitko ne zna kako se obreo u Vučjoj Luci. Zatekoše ga, jednog zimskog dana, u hanu Huse Sarajlije s Milanom Repom, avdžijom, uz rakiju.

Došao kao što dolaze duge zime, neprimjetno, došao i ostao. U početku, kako to već biva kod svake novinē, ljudi se raspitkivali, nagađali, sumnjali, pa se, najposlije, na njega i navikli.

I on osta.

Suh, visok, koščat, nalik na granata drvèta, zarastao u bradu i čekinje — kao i ona u mahovinu i lišajeve — uvijek se nekuda žurio unoseći svuda svoje sivo i, kao prozuklo voće, zbrčkano, žuto lice. U svima njegovim pokretima, koje je pratilo neko nejasno šištanje, bilo je zaista nešto nalik na mukli šum drveća. Vàs u dronjcima, prljave košulje, koju je, kako su govorili, mijenjao samo o Đurđevu i Mitrovu u nekoj

pećini podno Crnog Vrha. Tamo kao da je imao zakopano neko grdno blago, pred kojim je čak i kandilo prisluživao.

Odijelo, i gunj, i pelengaće, visjelo je kao neka razbucana paučina.

Čim je došao, najmio ga Sipić, onaj do Jezera, da mu služi. Radio je nekoliko godina, i po danu, i po noći. Opravljao je ograde, tesao baskije, krčio, pravio klanice i torove. Rad je cvjetao pod njegovim kao lopate velikim rukama. Jer je radio za druge. Osim toga, kao da je živio u zakletom neprijateljstvu sa šumom: rušio je stabla, krčio panjeve, otimao joj komad po komad zemlje.

Po noći, gdjekad, radio je i za sebe u Mrtvom Potoku, na državnoj zemlji. Za mjesečine, kao džin, krčio je, uz jezovit šum jelovih i omorikovih ovršaka, lakomo, ne štedeći snage. Kao da je htio šumu sasvim da istrijebi, u njoj je zar po njegovom poimanju, ležalo prokletstvo, poganluk.

Kiridžije, na prolazu kroz rekavicu, čuli bi, uz ćuskije, njegovo naporno disanje i huktanje.

— Aha — šaptali su — opsjele su ga, i omađijale vještice u Bludnoj Ravni. Jes', znam ja, kazivao mi je Repo. I dušom se kleo. On ga je tamo i kurtalisô. Vidjet ćeš: kidisat će, Jatulja, najposlije. Ne može to nikako izdobriti.

Tako su govorili skoro svi. Ipak su rudine više pojedinih kuća, a pod njegovim rukama, prodirale u šumu kao oklinci.

Njega je, međutim, misao, snažna i okrutna, stezala kao guja, i samo radi te misli on je saginjao glavu i šutio. Dokopati se svoje zemlje, oteti je od šume, zakućiti se i biti ravan ostalima. Radeći, podržavan tom mišlju, očekivao je strpljivo dan kada će ga ono nešto veliko baciti u jedan nov život koga ljepote nije mogao pravo ni da nasluti.

Počesto su ga ismijavali i pitali: kako se pogodio sa Sipićem, koliko će dobiti i kako je red da mu već plati, budući da već godinama služi kod njega. On se na ta zabadanja samo smiješio i, — čekinje na licu dizale bi se kao u ježa — odmahujući svojim fržnatim rukama, odgovarao nabusito:

— Neka, znat će se, neka. Koliko je samo u boga godina!

Iza tri godine rada, sasvim iznenada, zapita ga gazda što traži za svoj rad. On se najprije zgranu, zaošija rukama i grunu, zaplićući jezikom:

— Znaš što, gazda, dat ćeš mi svoju Kaju, iskrčit ću brda, dići kuću, okućiti se, navrnut ću i potok, pa sazidati mlin... Eto, bit će nam da ne može bolje.

I ne sačeka odgovora već pobježe u jelike. Prvi put otkad ga znaju, s rukama za silahom, zapjeva kaldrmom:

Oj, djevojko, jagodo, oh uje,
Dojke rastu, jelek popucuje.

Obećaše mu Kaju. Otada pjesma nije slazila s njegovih usana. I iz toga pjevanja kao da je sada sve i raslo: i stoka, i plastovi sijena, i kamare vlâkā. Pjevao je sve neke duge i čudne pjesme, neka preklinjanja, većinom bez riječi. Bile su to pjesme drveća na vjetru.

Kada mu udadoše Kaju u Hrešu, on, nimalo razočaran, isprati svatove, obnoseći pljosku s rakijom, razgledajući i opipavajući tovare nevjestina ruha.

Čim je služba istekla kod Sipića, umuknuše i pjesme. Krčio je samo u Mrtvom Potoku i kao nešto osluškivao.

Ali ne mogaše dugo izdržati tako osamljen. Zagleda se u Sojku Vujasinovića. Obećaše mu je za tri godine rada. I opet ga spopade misao o velikom preokretu i, uvjeren da je sasvim blizu, radio je opet uz svoje nerazumljive pjesme.

Razlijegale se pjesme Jatuljine kaldrmom, a nalče na opancima zvonile su po kamenju kao pratnja.

Oj, djevojko, jagodo, oh uje,
Dojke rastu, jelek popucuje.

Pa kada i Sojku udadoše, on izabra drugu. I uvijek tako. Starost kao da ga bijaše odnemarila. Svake dvije-tri godine begenisavao je djevojku, gledao kako raste i krupnja, kako je, poslije, odvode; očekivao je ono, što ga nesvjesno podržavalo, a što nije znao nikako da iskaže i jasno predoči. Radio je za djevojku, drugi su je odvodili, krčio je, a drugi su orali i žnjeli. Šutio je zaradi misli svoje.

U Mrtvom Potoku, na svojoj krčevini, počeo je da gradi temelje svoje kuće, ali mu vlast, radi uzurpacije, zaprijeti da će, ako dalje nastavi, kuću oboriti, a njega zatvoriti. On, usprkos, podiže brvna i utvrdi rogove.

Šumar sa žandarima i knezom oboriše započetu zgradu, a japiju prodadoše.

Kao da je tako nešto i očekivao, on se nije čak ni protivio, u njemu je još ranije bilo već sve riješeno. Jedno treba najprije da ima: kuću ili ženu. Može i ovako, žena, pa kuća.

— —

I tako već nekoliko dana, jutrom, dolazi Jatulja ovamo do razvalina i mumlja:

— Vještice, vukodlaci, zar još!?

Pa zar, ako ćemo pravo, nije sve to njegova ukopina, njegov znoj i snaga, zar svi ti novi pašnjaci, tamo dolje, nisu stvoreni njegovom krvlju. Po pravdi božjoj, može on to sve da uzme. Zna on to.

Uh, vještice, vukodlaci, baš ne dajte!

II

Jatulja nije ništa pričao o onome što je bilo prije no što je došao u Vučju Luku, ali je zato znao Repo o njemu mnogo da priča. On ga je i našao u Bludnoj Ravni. Repo je znao da kiti i priča kao svaki dobar havdžija. Naročito u duga zimska predvečerja, u hanu, uz ognjište i šljivu. Dok ih je dim s ognjišta klao za oči, a bakren kotao, stravično osvijetljen žeravicom, ličio na stvorenje njihove mašte, Repo je besposlenima nizao događaje i priče.

— Razapeo ja nekoliko gvóžđā i tri stupice kod Bludne Ravni. Ko kad je snijeg jàko pao, debeo za tri podlanice, da bolje hore poželjeti ne možeš. Jutrom, rano, ja krenem. Jàko se počelo daniti. Koja ti je hasna i doći kasnije, kad netko prije porani pa digne tvoj trud i muku. Idem ja tako, obilazim, ama ništa, ni za lijeka. Čudim se ja. Zar i zvjerka zazire od nečeg pa bježi. Istina, ja nisam zapeo baš samom sredinom ravni. Jok. Podalje, po okrajcima i vrtačama. Ama, ne lezi vraže. Pod jednom omorom, mladicom, gdje ima najmanje snijega, nešto se crni, ama nešto pokabasto. Mislim međed, jà krmak... i sve smišljam šta bi moglo biti... Te haj, te haj, polako, dok najposlije spazim čovjeka. Zaluto, mislim. Obazrem se, ama nigdje nema traga. Kuda li je došo? Okrećem se opet, obrćem, ajà, traga nema, pa nema. Nisu čista posla — velim ja. Znam da nije snijeg padao vaskoliku noć. Prestao je nekako predveče. Priđem mu ja, a on vàs cepti. Od zime sigurno, mislim. Bi rekao da još spava. Zovem ga, drmam, i jedva ga dozovem sebi. Uplašen, zgutan, izgledao

je kao da hoće da se nekud sakrije pa, iskolačivši svoje mutne oči, upita je li već dan. Jes, velim mu opet ja. On podobro odanu i, glavinjajući, ùsta. Vidim na njemu da je gladan, pa mu dam nešto kukuruze, a on se poduhvati muški, pa sve sljušti, što bi dlanom o dlan udario. Ni podropca ne ostavi. Što ti je gladan čovjek! I onda pođosmo, a on ti zaopuči, te pričaj, te pričaj. Priča ko da čita, a vi ga znate, hvala bogu, kao napola nijema. »Evo, on će, svu ovu noć vidim, evo ovako«, pokazuje on svoj veliki dlan, »ko na dlanu«. Daj, Huso, jednu mučenicu, osuši se jezik. Daj mu, znaj, onda ga nijesi mogao zaustaviti, a sada ne možeš dobiti od njega ni cigle riječi sve da svaku platiš dukatom. A jok. Ušutio se, pa to ti je. Da ne duljim.

— De, Repo, boga ti, što obilaziš, udri posred srijede, da čujemo oklen je, i kako izbi ovamo! — hrabri ga jedan.

— Polako, polako, ionako ima vremena, a ja ko mislim da se nikome i ne hiti.

— Tako je! — opet će drugi. — De ti kako znaš!

— I da bi htio drugačije, ne umijem. U krvi mi je da sve govorim onako kako sam čuo. Nikad do danas ne zastranih, pa neću zar ni ovdje. Ele, idemo nas dvojica, a on priča li, priča. »Pošo ja«, Jatulja će, »sa Sokóca pa da ću, preko Romanije, do pod Crni Vrh, da obiđem ono malo sirotinje u pećini«. Ko sinoć je on pošao, a ja ga ko jutros nađoh.

— Ih — ubacuje netko— i ako je od tebe, Repo, puno je, gdje je sebe Sokòlac, a gdje je Vučja Luka. I još u zimsko doba, a uz romanijsku mećavu.

— Pusti neka on priča — brani ga drugi — prenijele ga zar one nesretnice. Mogu one, moj brate, i s Kosova snijeti samo ako hoće.

— Bezbeli da mogu, ja što vi mislite — nastavlja Repo. I poviše mogu. On mi je, uistinu, tako kazao. »Idem ja«, nîžē Jatulja, »a mećava ko da me nosi u naručju. Dok, u neko doba večeri, umoran i prozebo, padnem i zaspim baš ko da sam u odaji kakvog bega a ne nasred teste. U snu me spopade moja treskavica, dječja. Istina, ne dolazi mi to često. Ama, đavo je, đavo. Trese li, trese, duša da mi ispadne. Sasvim se izgubih, baš nekako ko da me i nema«.

— Šta li će sad? — pita netko.

— »Ništa. I bog zna koliko sam proležo. Budim se, a u meni sve kao izlomljeno, pa boli. Dođe mi da vrištim. Jedva,

s mukom, otvorih oči, kad imam što i vidjeti. Daj mi, Spasoje, da jednu smotam. Ti imaš eškije, one žute kao dukat, a koja miriši, bože mi prosti, 'ko tamjan u crkvi.

— Evo, Repo, ama da produljiš — veli mu Spasoje dodavajući drvenu kutiju.

— »Preda mnom«, veli Jatulja a vȁs drhti, »neka ravan sva pod dubokim snijegom, u mjesečini, pa mi se čini da je dan. I čujem, jasno, neku huknjavu ko da vjetar lomi vršike omora. Što li je ovo, mislim, dok nešto, nalik na neku veliku pticu sleti usred srijede ravni, pa opet nešto, pa opet. Za tili čas ravan se zacrni od nekih stvorenja. Ljudi li su, stoka li je, nikako da razaznam, dok se netko proguli: Eno ga, eno, dolje pod omorom. Mislim, što je to i gdje je to. Gledam pod drveće oko ravni, a nigdje ništa. Gledam i okolo, a sve jednako mislim što je ovo i gdje sam ja; kad, sva ona čeljad krenu put mene. Ja da ću ustati, a ne mogu ni da se maknem. Izmorila me, sigurno, ona prokleta treskavica. Oni sve bliže i bliže. Odoh ti ja, mislim u sebi, beli sam ja taj što rekoše da je pod omorom. Ama šta hoće? Kako oni prilaze bliže, ja ih ko nekako i razaznajem. Jarci neki, a nisu, imaju i rogove, ama nekako drugačije. Krmci neki, a nisu, i rokću i govore. To li je taj — zagrajaše i pokazaše na mene — to li je taj što hoće da nas okrade! I onda udariše u smijeh. Sve se ori od njihova smijeha, a kitina se samo osipa po meni. Pošo čovjek — opet će jedan — da nas okrade, a ja ga donesoh da se džabe ne umara! Svi opet udariše u smijeh i urlikanje. Ja živ premro, pa ni živ ni mrtav. Među njima spazih i neke ženske, a sve da oprostiš, gole ko od majke rođene, s velikim trbusima. Taman ja o njima, kad nekolike pridoše k meni pod omoru pa počeše oko mene da se motaju, svejedno ko janjad oko ovaca kada hoće da doje. Te me miluj, te štipni, te drpni. Ja umirem. Vidim već i ja što je — vještice!«

— Bože mi prosti, zar baš one — iščuđava se jedan i krsti, a za njim i drugi.

— »Jȁ. I počele da me zovu, pasje kćeri. Hajde s nama, pa ćemo ti dati svega, dat ćemo ti sve blago iz pećine. Hajde, slatki. De, ustaj. Hoću da ustanem, da pobjegnem, ama ne mogu: ležim ko prikovan. Omađijale me, pa sve džabe. I, najposlije, izbiše još neki, pa udri po meni. Zar što neću s njima. Eto ti, viču, kad nećeš. Ubiše boga u meni. A onamo one, vještice, stoje, a trbusi im se tresu od smijeha. Iza njih, usred

ravni, tma onih stvorenja igra kolo. Tutnji zemlja, prašti snijeg, a u meni pod udarcima odjekuje nešto ko u praznu badnju. Neke, opet, jašu na vatralju, neki na brezovači, a i vretena sam vȉđō. Pa uzlete uvis, pa opet slete. Čudo jedno. Za priču kako im nije zima«. A vjerujte mi, časnoga mi krsta — prekida Repo, ja sam vidio onu ravan svu utabanu, taman ko neko veliko gumno u snijegu. A niotkale traga da je tko dolazio, ko kad oni zrakom padaju. Zato tamo ni zvjerka ne dolazi. Ja doslen nikad ništa ne nađoh u stupicama.

— Jes, tako će beli i biti — priznaju neki.

— Pa šta da vam dalje i pričam. Isprepado se čovjek. »Ne znam što ću«, nastavlja Jatulja, a mlaćenje ne prestaje. »Na moju sreću pade mi na pamet da se treba prekrstiti.«

— Jȁ, kud se prije nȅ dosjeti, nesretnik?

— De se ti sjeti, u strahu, kako ti je ime, a kamoli da se sjetiš što treba raditi.

— »Te se ja lijepo prekrstih, a sve ono preda mnom samo što se zaljulja i prolomi. Smota se u klupko, pa onda, odjednom, pršte na sve strane. Čuh još samo gdje netko poprijeti. Beli nećeš dobiti ni ono blago u Crnom Vrhu, Jatulja! Ni žene, ni kuće! Nikada! I ravan ȍpūstī kao da tu nikada ništa nije ni bilo. Ne znam što je dalje bilo. I ti me onda prȍbūdī«. Kad smo prolazili pokraj Jezera, vidio je neke žene i, upirući prstom u njih, rekao: »I ove su noćas bile, dobro ih poznam«.

— E, baš čovjek ne zna gdje može nagaziti — sažaljevaju Jatulju neki.

— Tako, eto, čuh od samog Jatulje, a vi dalje ne govorite, jer me je kumio bogom da nikom živom ne pričam. Dosta mu je ionako muke.

— Tako je, daj Huso, Repi još jednu ljȕtū — javlja se netko.

III

Ljeto je. Doba kosidbe i móbā.

Padaju prvi otkosi, miriše pokošena trava. Resko zvone kose i sikću kao zmije. Pogureni, zasukanih rukava, odmahuju kosci Perićevom livadom. Jatulja predvodi móbu. Otkosi teku kao valovi.

Zatvorenih očiju, rasparaklisan, sanja Jatulja i brzo odmiče. Za njim padaju upadîce. Dok otire kosu vlažnom travom i belegijom prelazi preko oštrice, sjeća se on kako ga je Perić primio u kuću skoro kao sina i obećao mu Joku. Neće dugo čekati: samo dok malo poodraste. Perić mu je još rekao da on zna da ima i bogatijih od njega, Jatulje, ali poštenijeg sigurno nema. Sigurno će je dobiti, neka se ne brine. Dobit će je, osjeća on. Pri toj pomisli kao da neka sreća prilazi k njemu da ga zagrli, ali, čini se, neka grešna sreća. On se trza i još jače zamahuje.

— Jatulja, rđala ti sreća da bog da, kud si navro — viču za njim.

Bî mu krivo što ga baš sada pometaju. I kao da pogađaju, kao da znaju što se u njemu događa.

— Batali, ostavte se maskare, valja raditi. Brže — odvraća on suho i ne osvrćući se.

Sikću kose i zriču zrikavci. Sa dna doline vjetar donosi fine i sitne zveketave zvukove: to otkivaju kose pred užinu.

Kad Joka, s majkom, donese užinu, pogledi padoše s nje na Jatulju. A on, izvaljen na leđima, s rukama pod glavom, zurio je u nebo i pravio se nevješt. Joka mu, prvom, prinese pljosku s rakijom i sjede do njega. On se lijeno podiže, nadlakti na jednu ruku, prinese grlić ustima, ali ga brzo odujmi.

— Neka sada, Joko, ostavi, ne mogu!

— Što bolan, Jatulja, dobro je pred užinu.

Ona ga gleda netremice i, s mukom, suspreže smijeh.

— Pa, Jatulja, jesi li spremio kuću i nešto mâla. Treba sve da spremiš, znaš moglo bi ubrzo.

— Ostavi se, zar i ti? Kako da ti kažem, a znaš i sama, bit će, samo da prođe vrijeme ... koje ...

— Moglo bi, velim, odmah da bude. Mitar je, sigurno i ti znaš, otišao u vojsku, pa dok se vrati, mogli bi mi sve da uredimo. — Tu se ona zasmije, sva se nekako upali i poče da se lomi. — Eh, ti moj ...

— Šta ima tu Mitar, a? — ljuti se bajagi Jatulja. — Ja sam ugovorio s tvojim ocem, a ti si vidjela moju ogarevinu, moj dô, odmah je do vaše klanice. Dobro će nam biti.

Djevojke oko sinije udariše u kikot vukući se, krišom, za rukave. Milo im što Joka obješenjači, sjećajući se svoga dilbera koji je negdje u Sarajevu u vojsci.

— Kaži ti — uze opet Joka — ovdje svima, ama po duši da im kažeš — koliko imaš tovara blaga tamo baš pod Crnim Vrhom? Šta ti misliš hoće li nam biti dosta? A?

— Nemoj, Joko, očiju ti! Vidiš i sama da ja radim samo za vas, za druge, otkud meni, fukari!

Na licu mu se vidi da mu je drago što ga pitaju. Nekako i diše slobodnije.

— Baš ništa nemaš, a Jatuljin dô?

— Sve je moje, baš kao i zemlja koju otimam od šume. I jes, i nije. Dosta je bilo eglena, hajdemo mi za poslom.

I opet, ali sporije, zbog pripeke, krenu moba ukoso preko livade.

Uveče, kad se sjenke protanjiše i produžiše, a sunce poče da tone za vrškove jelika, bacajući crvene trake, moba presta s radom, krenu se, i pade pred Perića kuću. Iz kuće dopire sumorna gudnjava gusala. Kosci, gladni i umorni, skamaraše se za čas oko pune sinije. Nakaćunjene, kao da će crkvi, djevojke služe.

Po večeri, uz ćurlike dvojnica, mladež povede kolo. Joka uhvatila Jatulju, pa ga, uz ciku i guranje, uvukla u kolo. Dođe mu teško, nije to za njega. Râd je za njega. Ukočio se i, onako visok i nezgrapan, udara nogama iz sve snage.

— Naučio da kupus gâzā — dobaci netko.

On obnevidio. Joka se sva zajapurila, lomi noge i steže svom silom njegovu znojavu ruku. Potcikuje obješenjački. Pa kad odnekle izbi i pop Simić na svome doratu i upita Jatulju kada će ih blagosloviti, kolo pomahnita. Jatulja, vučen od svoje djevojke, kao raspet, spustio glavu i zatvorio oči. Pokunjio se, zamro, a noge, same od sebe, izmiču. Kako će biti lijepo — misli on — kad se okući pa isto ovako sazove mobu; uvijek će se mobe kod njega iskupljati.

Sjedi on tako pred kućom, a uz njega Joka. Mladež kōlā, izvija se, a zemlja tutnji. Kolaju baš pred njegovom kućom, okićeni, a on gleda. Srce mu raste. Pljoska, kao živa, hoda od ruke do ruke. Samo vi pijte, ima u Jatulje šljívē. Haj, haj, haj. Mlin dolje, pred kućom, klopoće, a voda prska. Sjedi on, a i pop je tu s nakrivljenom kamilavkom. On im priča novine.

Zanio se Jatulja pa i ne vidi da se kolo odavno raspalo. Sam tapka nogama na istome mjestu, i njegova sjena pred njim poskakuje, čudnovato krivi glavu i prati pokrete te sje-

ne. Smijeh zatrešta nenadano i silno, smijeh nalik na potok-brzac.

Ogleda se u nedoumici: momci posjedali po vrljikama, kao čavke, i previjaju se od smijeha. Zaglavinja dva-tri puta i još se dublje zamisli. Već je to jedanput bilo, zna on. Neka. Sa dna njegove ubijene duše, kao da nešto žegnu, dúga mu pade na oči — blizu je ono, sigurno — misli on. Zabi silovito ruke za tkanicu, pogleda one posjedale po ogradi, zagleda se u kuću i, kao da zareža, zapjeva:

Jesu l' kule popalili Turci,
Il gusari lađe potopili?

Žurno, kao da se nekoga boji, silazi prema svojoj paljici i otegnuto zapjeva. Naglo, u pola pjesme, presta pjevati i stade. Učini mu se da on to i nije pjevao, već oni tamo na vrljikama.

Malo on njih i zna, a i ne tiču ga se. Mogu i pjevati. Ali on neće da mu se opet smiju.

Ali, kao nastavak njihova smijeha, mjesec izađe i naglo unese svoj podsmješljivi i metalni sjaj u njegovo čekinjasto i patnjom izbrazdano lice.

IV

Praznik je. Veče. Gazi Jatulja kaldrmom između Vučje Luke i Toplica. Ćuskija mu je na ramenu. Iako je svetac, on ne pjeva. Ionako je osjećao punoću u svojoj duši, u hodu se svaki čas zaustavljao, baš kao da mu netko neprestano prepričuje put.

Mjesec je visoko nad šumom hodao. Kao sleđena, stajala je šuma, a s lišća padala je mjesečeva kitina nečujno i tajanstveno. Tišina noći legla je među stabla. Premirao je od slutnja, od onog čemu iđaše u susret.

Za njim, gore daleko, na samom početku džádē, čuo je ubrzane korake. Morao se okrenuti: u susret mu je, brzim koracima, dolazila žena, stasita i prȁva, u bijeloj košulji. Poznao ju je, iako je bio sumrak. Bijaše to Joka.

— Oklen ti, Joko, u ovo pozno doba? Oj, Jagodo!

— Ah, ti si to, Jatulja! Ja iz Sarajeva, bila malo kod crkve i u čaršiji. Valjalo je nešto pogledati . . .

— Da ga obiđeš, znam ja. Da ne bi s drȕgōm, ništa, ništa. Ne ljutim se ja, jok, tako je to. Mladost pusta . . .

— Sada ti, kastile, o njemu zamećeš eglen. E, nisam bila, nisam radi njega išla, eto. Njega da gledam, e, baš bih i imala koga. Šta će on meni sada! — zabrza ona iako to nije bio njen običaj. — Majke mi, nisam!

Vidi i Jatulja da to nije više ona obična Joka koja voli da se šali i da druge nagoni na smijeh. Bî mu žao što je ovako dočeka ni krivu ni dužnu. Htio je da ispravi.

— Ne ljutim se ja, jok. Ja to samo tako; drago mi je što te vidjeh. Ja, eto, pošao na rad, valja se spremati.

— Ama, pobogu brate, svetac je danas, kud će ti duša. Svetac, a ti na rad. Ne valja to. A njega mi ne spominji.

— Što ću, boga moleći valja izvaliti koji panj, iskrčiti koji pedalj, znaš, sve je zauhar. Ono drugo pusti. Ne spominji . . .

Izbiše na čistinu pred Jezerom. Do njih dopire kreketanje žaba iz šaša. Svjetlo kao da se pripilo uz čaire i treperi na naviljcima i baskijama.

— Da li tebi, Jatulja, dolazi, onako po noći, kada si sam a mjesečina krene i stvari ožive, da izađeš u noć i da zapomažeš. A ništa te ne boli! A? Samo ovdje, u prsima, gori, gori pa te izgoni napolje, pred kuću. I onda da tražiš nešto na što bi se naslonio, pa bilo to drvo, šljiva, ili, svejedno, što mu drago. Ha-ha-ha. Dolazi, bezbeli, a?

— Bog s tobom, šta ti pada na pamet, jok. Ja uvijek radim, i po danu, i po noći.

— Onako, kao da te nešto golica. Uh, ne znaš ti to. A on, Mitar . . . Zar ti nije krivo što ga milujem, baš ti nije krivo?

— Ma šta ti je, ajde kući. Joko! Umorna si — poče on toplo da govori i da premješta ćuskiju s jednog ramena na drugo. — Hajde, ispavaj se, valja ti sutra podraniti.

— Zar i ti, Jatulja, puštaš mene da venem. Odoh . . . i ne traži me.

Odmiče ona između dvije ograde, seoskim sokakom, bijela, laka, a sve se osvrće. Njiše se u kukovima. Jatulju nešto stislo u prsima, koljena se stadoše uvijati, a lice mu se ukoči. Oči gȍrē, osjeća da su se podlile krvlju.

— Aha, počinje — misli on — znao sam ja, valja samo čekati. Ne nasrći, ide ono, još kako ide.

Polako stupa, otežući korake, samo da što kasnije stigne u svoj dô. U njemu je neki praznik, on to osjeća, svečanost neka. Ali, ipak, na dnu ga nešto kopka, izjeda, nešta se ruši, ruje. Nikako mu se ne radi.

Dugo je sjedio na jednom poluizvaljenom panju i gledao gore prema njezinoj kući. Vidio je kako promiče zapaljena luč za kuću, kako se unose jastuci i ćebeta, pa mu dođe da jauče, da kidiše.

Da se povrati, mahnito se prihvati posla. Željezo je u njegovim velikim rukama kljuvalo po kamenju, rilo, škripalo, a izvaljeni kamen padao je s bukom dolje u potok i uz mukle se udarce smirivao. — Oprosti — šaptao je kao da nekoga moli. Pljuvao je u dlanove i ponovno nastavljao. Izvalio je i nekoliko panjeva s usječenim žilama.

Ptice su, uplašene od noćnog rada, prelijetale s drveta na drvo i tražile mir. Pogdjekad bi zakevćala lisica u strani, i dopro odozgor udar kopita o podnice klanice.

U dubokoj noći, gore, na Perića kući, škripnuše vrata, i bijela košulja osvanu na pozadini posivjelih kućnih greda, osvanu i stade.

Joka je stajala pred kućom i dugo slušala njegovo naporno krkljanje i šum koji je pratio njegove pokrete. Činilo joj se, u tihoj i mirnoj noći kao da dolazi ispod zemlje.

— Jatulja, o Jatulja, odera ovamo!

Nekoliko ga je puta zvala prigušeno i muklo, kao da joj je vrat ukliješten. Zaludu. On nije čuo. Ona zaviče iz svega glasa. Jedva ga dozva.

— Šta je? — odazva se on bacajući ćuskiju.

— Odera vamo, k meni — dopre do njega skoro šapatom. U prizvuku glasa osjećala se molba i očajanje.

Znojan, teško dišući, gologlav, s ulijepljenom kosom, penjao se otpuhujući. Činilo se kao da valja ogroman teret pred sobom.

— Oho, počinje — misli on, a sve mu se ispretura u glavi. I Bludna Ravan i Repo, i Vujasinović, i Crni Vrh, i Vučja Luka. Nije znao gdje je.

— Ti me nešto zovnu? — veli on i staje do nje. — Šta ću ti?

— Hajde sa mnom — i ona ga svom snagom poteže u šljivik, ispod kuće.

Ona sjede na travu, a on je, ležeći, s glavom među dlanovima, gledaše pravo u lice. Nikako ne može da je pozna. Lice joj je strano, tužno i ukočeno, tvrdo. Kao da ona to i nije, ona njegova Joka.

— Vidiš, Jatulja — a njezin topao dah ošinu ga po licu i malo otrijezni — vidiš, ja sam njega zamilovala, ali je on skot, pògān, ko i ti.

Jatulji dođe da zaplače što ga nevina ruži.

— Što i ja, bona? — jedva uspije da kaže.

— Kad ti kažem, on je skot, eto. Hodi k meni! Daj mi ruku. Tako. — Uze mu ruku i poče je gurati u svoja njedra. I kada osjeti njegovu tvrdu ruku na svojim prsima, ona zadrhta i sva se zgrči.

Od dodira tople i vlažne kože koju nikada nije imao pod svojim prstima, Jatulja ciknu, ustuknu i naglo istrže ruku.

— Ha-ha-ha, nećeš? Je li? Pa ti si moj, zar nije tako pogođeno? Zar nije svejedno: prije ili poslije. Bit će, bit će. Nećeš. I ti si gad ko i on! Hoćeš li, je li?

Tu ona poče da dere košulju i da je svlači, kao da na njoj gori. Crvena od nutarnje vatre, teško grca.

On je, opet, jasno vidio da sada dolazi ono što ga je toliko gonilo, kinjilo, ono veliko, ali se istovremeno bojao, strepio, da se ne pokaže ružno i da ne zastrani u ono što ne valja. Ono nagoviješteno utonu još dublje.

Napola gola, iscijepane košulje, usplahirena, golih grudi koje su se naglo dizale, uhvatila ga je za ruke i unosila svoje zažagrene oči u njegovo izbezumljeno lice.

— Nećeš, je li? On me je, čuj, Mitar, ostavio! Vidjela sam ga danas s nekom Švabicom! Znaš li to!

— Zar baš uvijek moram raditi samo za druge— sijevnu mu u pameti.

Ona se još uvijek pripijala uza nj, oči su joj sjaktale i, od vremena na vrijeme, žmale. Sada, sred ove napasti, kao da se nečeg sjeti, uze se braniti i oturi je od sebe. Oči oblivene krvlju, gorjele su na mjesečini, prozirne, duboke, strašne. I on, kao da je nešto vidio na dnu tih očiju, nešto što nije znao iskazati, pobaučke odmicaše. »Kao u onih u Bludnoj Ravni, isto na dlaku. E, nećeš!«

Misli su ga mučile i satirale.

»Vještica!«

Uspravi se naglo i, kao puštena strijela, sleti u potok.

Dugo, iza toga, čuo se odjek odvaljenih hripa, pa onda njegovo nejasno mumljanje, prekidano, mjestimice, reskim i odrješitim riječima:

— Vještice, vukodlaci! U-u-u-u.

Gore na brijegu, u šljiviku, kao rascvjetana grana, previjalo se nešto bijelo i ječalo uvrijeđeno.

Još duboko u noć, uz breket metala, Jatulja je preklinjao i režao.

O ponoći ga spopadne njegova treskavica, koja ga pomiri sa zemljom. Više glave stajala je njegova ćuskija, kao nadgrobni biljeg, metalno odsijevajući pod prvim sunčanim zrakama.

Pregled, 1928.

VJETAR

Hohoho-hahahaha-hehehehe. Svrdlaju i kucaju crvi gore u čađavim gredama. Smiju se trošnoj građi. Duvarovi, ištećeni vjetrom s Grdonja, samo što pište i stenju. Kao zimomoran čovjek. Crvotočina pala po paučini kao memljivo brašno po rđavu situ. Vjetar lomata njome kroz razbrvljenu japiju. Jordami se, zalijeće se odozgor ispod Hrastova, zatetura preko nišana u groblju i pada po čardaku, bije nogama o rasklimane kanate i reži kroz mušebake. S vremena na vrijeme stane da barabari odajama vrh šiljteta, zaviruje u ćoškove i šišti podmuklo i resko: brrrr-ssss. Zaošija kroz badžu, naglavice, uzvitla dim, a dugi vatreni kurjuci opletu se za njim.

Na ognjištu Ramo otura drvljad. Kad vjetar gornjim odajama krene i šikne basamacima, dotetura do njega i zukne mu u uho: Neće doći, jok — on se okreće, maše glavom i, kao da se pravda, odvraća: Hoće, jednako. Šta ti! Diže se, izlazi na avliju i sluša neće li kaldrmom jeknuti bahat. Huk zamire dolje u mahalama i trese parmacima.

Razgovaraju oni tako već godinama. I biju se. On, mali Ramo, i onaj veliki, što raste tamo negdje oko Močioca. Brzim koracima vraća se, onda, s naručjem mahovine, i borba počinje u čardaku. Trpa mahovinu među brvna i ćerpiče, zatrpava, namješta, radi dok ga snaga ne ostavi, sjeda do ognjišta i sluša njegovo vraćanje i fijukanje po natrulom krovu. Vjetar se zakocene od smijeha, pršti po šindrama, zavlači prste u pukotine: Ramo ih osjeća na svom licu. Trese kućom i izbija neke nejasne, potmule glasove. Zalijeće se i opet počinje da kopa u temeljima. Mlata, omahuje, pada i ustaje, krši tarabe.

Tuk-tuktuk. Kljuca u duvare.

Aha — veli Ramo — i njiha si, belćim, doveo, neka. Doći će beg, opravit će. Dela, bujrum...

Trči staračkim, klecavim korakom i otvara vrata. Onaj se pritajio, čeka, ne vjeruje, boji se prevare i, onda, svom silom zabubnja po zidovima i digne malter sa šipaka. Oblaci prašine sunu na pendžere.

— Dosta! — viče Ramo i zatvara vrata. Nešto, kao presječen osmijeh, sine na njegovom ukočenom licu. Vjetar se izvi nad čardak, zaleprše dimom, kao tugovima, i nesta u groblju.

— Kastile hoćeš da je oboriš — prekorava ga Ramo — o, Alibeže, gdje si? — Od nemoći, kao uvrijeđeno dijete, udari u plač.

— Eh, nećeš, ne bio ja Ramo ako ne očuvam! Kad izbije, nek vidi kako sam branio. Do danas, nekako, konobio sam, a i dalje ću vàlā!

Uz fijuk vjetra, koji je, negdje uvrh brda, počeo da se tupi, u glavi Rame misli se odmotavahu, te ga, strašnom svojom jasnoćom, otrgoše od svega današnjeg.

Do onoga dana — sve bijaše lijepo. I kmetovi daju, i beg se brine o njima svima, i svi siti. Alibeg, uvijek obučen kao uz Bajram, sa merdžanli tespiljem, samo zapovijeda, a zapovijedi se kidaju s njegovih stisnutih usana. Pa hanuma, pa djeca. Sve ga pazilo kao svog, kao da im je rod. Dali mu i kućicu, u mahali ispod Tabije. Pa ženu mu, Šemsu, što su pazili.

S ljeta, kad čuše da Švabo prijeđe Savu, strah krenu gradom, kao zijev po čeljadima, i izbi u njihov sokak. Prođe naš vakat — veli beg — valja uzmicati. Otvoriše sanduke i dolafe, na brzu ruku spremiše konje i stjeraše hajvan.

Beg otišao prije ostalih, da im pripremi konake, gdje je sebe Turska, koji su konaci. Oraktio konja kao da će u svatove. Hanuma i djeca kukaju. Slegla se mahala. On mrk, kao i uvijek, silazi niz čardak, i sablja mu broji basamake.

— Ramo, da mi čuvaš djedovinu, rz da čuvaš. Jesi l' razumio? Ako oni što daju, ti primaj i čuvaj dok se ne vratim. Bit će, ja esapim, brzo. Ostaj mi zdravo.

Zna Ramo tko su to oni! Kmetovi! Izljubi begu ruke koje su vazda mirisale na sapun, i zaplaka se. Tako on ode.

Plod se osuo kao kitina a zrelina istom izbila. Bilo je podne. Pjesma mujezina u uzavrelom zraku treperi, plovi i nikako ne prestaje. Jasno zvone kopita begova kulaša, riječi kojima ga komšije ispraćaju. Čuju se kumrikuše pod strehom i klokot kamene česme.

Podne je odnijelo bega, veče ostale.

Djecu potrpaše u sepete, pa, kad se halališe s rodbinom, krenuše nekako pred akšam, za hlada. Pratio ih je do Kozje ćuprije. Vàs se grad uzbunio. Podigao se Hadži Loja čaršijom, a djeca se otisla za njim pa halaču. Dok se narodna vojska kretala protiv Švabe, dotle su odmicale karavane muhadžira prema Drini.

Prošao je čaršijom. Ćepenci zatvoreni. Bašibozuci pred hanovima piju i udaraju po silahima punim oružja.

I tako subaša Ramo posta čuvar Ramo.

Nije ga to vrijeđalo. Već nešta drugo. Ne priznaju oni, rsuzi, bega, kao da ga nije bog ni dao. Ama, doći će on. Jok. Ni da čuju; kad ga nema, ne daju. Zar njemu, golaću, Rami? Jok. Daju samo agama koji ostaše. Ovi, bogme, neće! Tako i osta.

Tavoriše, Ramo i Šemsa, nekoliko godina. Neki seljaci, slazeći u čaršiju, donosili bi nešto mrsa i po koju bilju drva, više kao milostinju, od svoje volje. Pa i to presta.

Tetošili su čardak kao neko živo čeljade. Iznosili su mindere i ćilime, pajali, krečili, meli avliju, sadili zumbul i karanfil. (Hanuma ih je voljela.)

Šemsa mu jedanput, onako uzgred, odmah po odlasku, spomenula: kako bi bilo dobro da se presele u čardak. Bolje bi, misli ona, čuvali robu od vremena. Umalo što je, toga puta, ne izbi.

— Ama, zar ti, krmačo nijedna, zar ti da sjediš na njihovom, a? Jok vala. Dok sam ja živ. I da jedeš iz njihovih sahana? Da čuju... Svijet je danas peksijan. Nećeš! Prohtjelo ti se tuđe muke. Da nećeš begovica da postaneš, gurbetu!

Odmah s početka, prvih godina, svakog proljeća, kad drveće krene i procvatu jorgovani i trešnje, pristavio bi bakrač nasred avlije, a Šemsa bi u njem ispekla halve. On bi onda, naročito udešen, pozvao komšinsku djecu na halvu.

— Eto, sjetio se beg komšiluka, pa poslao djeci da ga se sjećaju, njega i njegovih.

Izbiju često i komšinice s harmonikama, pa se oteferiči.

Pred veče, kad bi djeca odlazila, musava u licu od halve i s cvijećem u zamršenoj kosi, on bi zaturio ruke, stao na kapiju i ispraćao goste: — Dobra halva, a? Zna ona, zna. Nije džaba beginici hizmet činila. Ajaj! Sjeća se beg vaske!

Šemsa se, bajagi, ljuti što je hvali, udara po praznom kazanu i viče: — Iš, izjeli te vuci. Da valjam, zar bi pošla za te. Jami, dina ti . . .

Istavoriše opet nekoliko godina. Uvijek su se kamtili oko čardaka više česme. Od rada i slabe hrane, koju su, uostalom, kupovali za svoje pare skuckane za rahatnijih godina, on se postara, pogrbi i sam sebi otešta, a ona ubrzo umre. Po njezinom ukopu, proda kuću i produlji život. Zazirao je od ljudi, malo mu je tko dolazio, a i on je malo kuda išao. Sam, bez krova, preseli se najposlije, k čardaku, ali, bojeći se da ga ne bi prokazali begu kad se ovaj vrati, nije u njem noćivao, nego na klanici, u zaostalom trinju.

Kadikad, petkom, obukao bi svoje svetačko ruho, i sišao na Bjelave, k džamiji. Zarozao bi čakšire, kako bi se vidjelo da su nove, kauk nanovo lijepo premotao i obrijao se. Sa svakim se zdravio i pokazivao svoje, kao nebo plave, dobroćudne oči.

Svraćao bi i u káhvu. Hvali nije bilo kraja. Kako mu je knjiga od njih stigla, kako ga pozdravljaju i kako će ubrzo doći. Da bi pokazao kako je on njima u volji, kako ga paze, pričao bi:

— Ovo odijelo su mi spremili. Još, biva pitaju, da li ću ga begenisat, boljeg, vele, tamo nejma, nije ono šeher, ko ovaj naš. I nju, rahmetli Šemsu, pozdravljaju i neki joj bez šalju. Ja, šta ću, nego primio. Zazor mi je, znam, i oni baš nisu tako pri parama. Ma znam ja njiha: i svoju bi košulju dali.

Sluša ga kahva, i poneki klima glavom. Kad se tako ispriča i nahvali, odlazi prav i veseo, kao da se povratio za deset godina. Snaga mu poraste. Po nekoliko dana, iza toga, radi bez predaha, očekujući da će podsigurno doći.

Tu se misli presjekoše. Diže se i jedva se pope na boj uz klimave i oronule basamake. Opipava jastuke i sahane po dolafima, ćilime. Sve je na svome mjestu, kao da je beg juče otišao, samo što je sve izjedeno od moljaca, pohabano, u krpama. On to i ne vidi. Godinama je sve to otimao od vremena, pa, u toj borbi, nije ni vidio šta se događa pred njegovim očima. Zanimao ga je samo rad, a nikako ono oko čega se brinuo.

Vratio se opet k ognjištu.

Za čardak je znao da neće moći dugo izdržati. Oronuo, s ulegnutim krovom koji je ličio na leđa sedlasta konja, on je pošao na niže, prema gradu. Na mnogo mjesta lijep bijaše otpao, pa su se vidjela gola drvena rebra — šipke. Kljuju ga žune sa svih strana. Od neprestanog pranja i ribanja, podovi potrunuše.

Kako klanica poče da prokapljuje, on se, ne bez straha, preseli u kuću. Tu je, kod ognjišta, spavao na svojim asurama i ćebetima koje je preko dana iznosio na avliju, da ga ne bi, ne daj bože, zatekli kao uljeza.

Ne bi on to kabulio ni za stotinu ovakvih čardaka.

Djeca koja su nekada okusila Šemsinu halvu, odavno odrasla, okućila se, djecu izrodila i zaboravila Ramu. Ova sadašnja su, po riječima Rame, nekakva kopilad, kao da nisu naše vjere, već dovedena: inovjerci, kauri. Namamila se djeca, a čini se i po nagovoru starijih, pa često, kad on riba i pere godinama neharčene i od neprestanog ribanja proderane sudove, biju čardak kamenicama. Za svakim udarom ukazuju se drvena rebra i pijesak se osipa. A oni onda zahalaču:

— Ramooooooo, o Ramoooooo, eto, hin, provali se džada!

S početka, dok se ne izvješti, on bi izlijetao na sokak, nadstrešivao rukom oči, pogledao, pa kad vidi da je prevara, vraćao bi se i još većom žestinom nastavljao ribanje sahana i leđena, zamuckujući:

— Ajd, ajd, pasji izrode, doći će on, kazat ću da si ti. Čekaj, Mumin sine.

Isprva, na njegove prijetnje, djeca bi bježala, ali se onda oslobodiše, dizahu čitavu mahalu i osipahu čardak hripama.

Po koji, stariji, nadvikivao bi ostale:

— Ramooo, izdvori li mezar. Ihihi, ihihi . . .

Što dalje, sve se manje branio. Još se više povukao u se. Ne ide više ni pred džamiju. Stid ga je da se pokazuje onako podbuo i burlav u licu, neuredne kose i brade, sav u prnjama da s njega vise lipaćuri. Nije to radi njega, Rame, ne. Neće on radi njih, čuva im obraz. Zar on da bruka bega i beginicu. Jok! Kad oni dođu, nakitit će se, pozvat će Cigane, pa neka vide što je čovjek od soja. Neka onda kažu da li je izdvorio mezar. Aha, da onda vide Ramu. Čekajte, krmad nijedna, ih!

Iz godine u godinu borio se on sa svima: i s vjetrom, i s mahalom, i s kišom, i s onom kopiladijom, djecom. Doći će oni! Zar da on ne vjeruje svome zlatnome begu? Čuo je on dobro kako je beg kazao da će doći ubrzo. Zna beg više nego cijeli šeher. I više od onog Švabe koji podiže neku crkvu kraj janjičarske kule! Ohoho, još više!

Dan se tulio. Nikad kao doslije ne dođe mu teško. Branio se od čamotinje i junačio ponavljajući:

— Kad mogoh dovle, i dalje ću.

Izašao je da obiđe čardak. Noć je kradom slazila s istočnih planina. Mjesec, kao crveno, zažagreno oko, dizao se nad usnulim Trebevićem. Vjetar huji, daleko, u prodolini Miljacke.

Stajao je pred vratima, nasred avlije, i gledao preko razvaljenih taraba u osvijetljen grad pod nogama. Poguren i jadan, zgrčenih pesnica, pred rasklimanim i pokleklim čardakom, bio je njegova sjena.

Tulio se proljetni dan sa zapadom ogrezlim u krvi.

— Bit će ga sutra i opet. Nosit ćemo se.

Dok su crvi neumorno kuckajući raznosili građu, Ramu, po prvi put u ovoj osami, kraj izvještalih i nepotrebnih stvari, nemir taknu u srce.

Jedva, iza drugog kukurijekanja, zaspa s trunom sumnje u inače smirenoj duši...

Zorom, rano, zaključa kuću, i ključ pažljivo zadjene za pojas. I ne pamti kad je zadnji put silazio. Nesigurne noge jedva ga drže i, počešće, mora da se pridržaje za parmake. Oči, strahom ukliještene, zure u neki usoptali vlak na Bistriku.

Žuberkaju ptice po vlažnim baščama. Mahala se meškolji.

U Mehinoj káhvi na Bjelavama nikog. Meho tuca kavu.

— Merhaba, Meho — veli Ramo i kradom pogleda na nj.

— Merhaba, merhaba! Zar i ti ovamo, Ramo? Tešto.

— Ja ko velim, insan sam, pa mogu i ja među vas — nabusito će Ramo.

— Za kàhvu si, a Ramo?

— Jà.

Počeše pristizati musafiri. Sve sami ihtijari, ubijena pogleda, umorni, kao da sedmicama ne spavaju. Zdrave se: neki s Ramom, neki među se, a svi sa Mehom. Izbi i Ahmed-

beg, ahbab Raminog bega. Gleda Ramu, pa će, trljajući svoje čelo smežuranom rukom, kao da kupi misli:

— Ama, Ramo, jesi l' ti to? Zar još deveraš?

— Jà, jà, Ahmedbeže! Deveram.

— Ma, dina ti, dobi lí ti išta od tvojijeh, odonud? a?

— Pravo da ti kažem, već podugo ni habera. Doslen su javljali i slali. Ali, kako ja esapim, brzo će oni ovamo. Čekam svaki dan. Ne daju kmetovi, pa muka živa.

Kao plameni dogorjelih svijeća, planuše dva-tri osmijeha na licima nekolicine.

— Međer ti, Ramo, ne znaš — veli Ahmed — da je rahmetile Alibeg, još prije nekoliko godina, prodao svoje čifluke. Ovo sad, kad je Švabo sa Sultanom kidiso na Srbe, šćahu se vratiti, ali, u zo čas po njih, umre Alibeg. Udovica ne šće sama natrag, već mi, ovijeh dana, proda i čardak, nek, veli, ovo sve ne propadne. I ja, nije da mi treba, dosta mi je belaja i sa svojijem, eto, velim, radi hatora, bili smo ahbabi. Valja mi đegoderce izbiti gore da pregledam.

Rami se sve okrenu. Glavu isturi naprijed, oči mu stale zajedno s mislima. Vidi se: čovjek se trapi. Dođe mu otužno. Činilo mu se svako pitanje uzaludnim, ali, same od sebe, bez njegove volje, riječi prokuljaše:

— Nalet te bilo, Ahmedbeže! Slutove! Zar tako? Švabo i sultan, pa ne šćeše. Aha, neka. Reče l' ti ono, rahmetile, a? Ah, firauni, što ne kazaste? Zar ste vi Turci, a jok — sam poganluk! Nije bolan, batali maskaru!

— Jes, Ramo — zavikaše neki — tako ti je ko što beg kaza.

— Aman, što nas tako nărezilī — veli jedan.

Pritajio se, a u njem se sve skamenilo. Misli, u početku, samo što plaze, pa se, poslije, sudaraju, biju, kao zrna po tespilju. Varali ga, eto. Nisu. Zar se s njim samo sprdalo, tjeralo šegu? I da je Ramo bio ćorav? Ajd, nije tako! Doći će, ama onaj pravi. Vidjet ćeš!

— Je li, Meho, da će doći onaj pravi? Boga ti, je li?

— Ostavi, Ramo, batali!

— Šta batali? Sad kad očuvah, nek dođe, mora.

Kahva se praznila, punila, a on je neprestano sjedio. Bez osjećaja, napola otvorenih usta i uprta pogleda u vrata, naličio je na kip. Usne su se trzale u nekom grču: molio je oproštenje, što li.

Čekao je da vjetar krene, pa da, zajedno, izađu gore do čardaka.

Pred akšam, zadrhtaše pendžeri u okvirima, i vjetar pođe ukorak.

Ramo, skoro besvjesno, prebatrga kahvu i izađe na sokak. Polako, podobro raskrečenih nogu, kao pijanac, odmicao je, a rite su se povijale i lepršale. Znao je da je sve gotovo, odlučeno, znao je konac i nije se žurio, ponavljajući s gađenjem:

— Ih, što odoh među hajvan, peksijane, te se vako opoganih! Zar tako, beže? Tako li ti očuva obraz: i moj, i svoj? Ostavi me na sprdnju, a? Zavadio sam se sa svima. A zašto, pitam ja vaske, zašto? Nema ni obraza, ni bega, ni čardaka, ni Rame, vidjet ćeš!

Kako nije dugo govorio, sada je samo motao i pleo. O svemu i svačemu. Završavao je, da predahne:

— Ih, što se opoganih!

I zaista. Ta ga je stvarnost za koju prije, dok nije silazio dolje, nije ni znao, opoganila. Za njega je sad sve bilo uzaludno, glupo.

Pred njim je stajao čardak, nijem i glomazan, kao neka avet koja je živjela samo od njegova života i koja mu je ispijala krv i snagu. Sada je znao da su na svakom komadu te ponutrine dijelovi njegova života, razbacani i izlijepljeni. Naslućivao je kako jedan bez drugog neće moći opstojati i da će zajedno umrijeti, u međusobnom zagrljaju.

Vjetar je počeo da obješenjači.

— Sve će on to strti i izbrisati. Neka!

Jedva je otvorio staru, zarđalu bravu. Otvarao je redom vrata i pendžere, vadio mahovinu iz pukotina, a vjetar je za njim išao uzastopce i, šireći se po odajama, resko šištao.

Prvi put u svome životu Ramo leže, gore na boju, u begove dušeke. Bî mu milo što se sveti. Nikako nije mogao da se zagrije. Trpao je na sebe jorgane, ponjave i ćilime. Težina je rasla kao mòra. Otvorenih očiju buljio je u ispucano i ulegnuto šiše, s neobičnim strpljenjem, očekivao ono što će podsigurno doći. U očima nije bilo suze, nemira, ni straha. Bio je miran i očekivao, kao što je i cijelog vijeka radio.

Vjetar je rastao i prikupljao snagu, poigravajući korakom obijesna djeteta. Kad zanoća i fenjeri planuše, žmirkajući radoznalo u tami, on se pomami kao nikad doslije. Ni najstariji ne zapamtiše jačeg.

Lomotom odletješe pendžeri i vrata. Odmah je počeo da ključa i vitla slobodnim odajama. Po Raminu licu samo što klize njegove hladne i mrzle ruke, zabijaju se pod pokrivače i odižu sećije. Ramo se dublje zavlači. Čardak premro od straha, pa samo ječi.

Tutnje njegovi tabani po tavanu, a od njegovih udara odlijeću šindre uz škripu zarđalih klinaca. Uz udare, krkljanje i režanje, istavljaju se rogovi.

Odupire se čardak. Saginje se, ispravlja i naginje na drugu stranu. Kroz otvore na krovu prosipa se čađa i nabijena zemlja. Učestaše udari. Jedan jači od drugoga. Izbijaju japiju i potpornje. Vjetar, usopljen od napora, hukće i sikti. Padaju grede oko Rame, dvije pale pokraj njega, s jedne i druge strane, pa ga brane od udara. Zaplavi se duboko noćno nebo nad Raminom glavom. Lete trenice i zviždanjem presijecaju zrak.

Cijelu je noć vjetar raskopavao kuću i huktao dižući se u visine i padajući svojim ogromnim tijelom po natrulim gredama. Katkad se primiri, nekoliko trenutaka, šulja se, lagano, kradom, i onda svom silom zakovitla nizbrdice i sa hiljadu teških, okovanih kandžija ošine po razvalinama. Palucaju dugački bičevi, bije olovo uz krhanje drveta s kojeg odlijeću treske.

Pred sabah, kad poče vjetar da odmiče Sarajevskim poljem, čardak, s izlomljenim gredama koje su stršale u blijedo nebo, i velikim rupetinama, naličio je na kostur neke pretpotopne, stravične životinje.

Na dnu sleđenih, otvorenih očiju Rame subaše, mjesto suza, svjetlucale su dvije-tri okasnjele zvijezde.

Sa strana zamagljenih, 1928.

PAKLENIK PAKLENIŠE

I

U Lutvinoj mehani, stiješnjenoj stijenama nad Miljackom, samo što pljušte karte i što, s vremena na vrijeme, kvrcne po koja domina. Ispod mehanske tavanice, crne i ulegnute, kovitlaju se dimovi u žagoru nejasnih glasova.

Sjatili se svi oni s obronaka i iz podruma, oni koje hrani cesta i proljeće. Zasjednu pa nikako ne izbijaju kao čuma iz Sarajeva. Zađe i po koji mimohodac.

Tako se oni tu načete i skamaraju, stjerani mećavom, da se s proljeća, opet, razlete po ozelenjelim baščama i oživjelim drumovima. Proklinju oni tu, kao u tamnici, život i rađanja, teške zimske sumrake, bune se i ljute na nekog nevidljivog, da se, opet, izmire sa svakim, razbježe i oture.

Tu su oni, u Lutvinoj mehani, subotom nezahodni gosti.

Tužno zagledaju, prijeko, kroz zaleđene pendžere, u snijeg što lopàtā sakrivajući padine. Sjećaju se jeseni! Trebević tada pocrni, nad njim se uzmute promrzle magle, koje onda polegnu i po donjim mahalama i objave dolazak snjegova. Tih dana oprha, ponekad, prekrije mrklinu pa se Trebević čini kao posrebren.

A danas, bog zna već koji dan, više ni ne broje, mećava mete i valja smetove. Hukti u uvali i prosipa se niz opalu Miljacku u mlazovima nalik na ledene bičeve. I ne prestaje. Paklenik, čini se, zajmio vjetrove, tjera ih kao bijele ovnove, a oni od bijesa digli oprašicu ledenih igala koje padaju do dna duše i sleđuju. Lica su onda, od uzvitlane duše, mrgodasta, čovjek premire od nutarnje zime. A ona, mećava, samo što reže s umagljenih vrhova, trese krošnjama i ne da otvoriti očiju.

Vrane se metu u visinama.

Pa kad na čas i prestane, sve se uvije tišinom zaspale šume. Zgrčila se mehana i sluša slaz vode i jauk mećave što uz put lomi i trešti.

Mrvoš ispija zàbāčenē glávē, a lice mu, olišajeno, dođe blago, svetiteljsko, uokvireno rijetkom progrušanom bradom. Ološalo odijelo raširilo se oko njega, naboralo, pa velike zakrpe odskaču još jače.

Uvijek on priča jedno te jedno, a smijeh mu osvjetljuje lice. Nekad ga slušaju, jer priča njihove jade, jer jadovito priča.

Kad Mrvoš otpočne, Lutvo se natkuči, ušilji lice, a očima zašara, kao da se nečega boji. Kao da će sad netko na vrata, pa njega, Lutvu, cap, te za vrat. Strah se, toga časa, useli pod njegovo nisko čelo i ovlaži oči. Zagleda bez potrebe u kazan, svaki čas pomiče žeravicu i užurbano čisti džezve.

Katkada se glasovi utaje i zatome, pa se čuje samo hrskanje oraha pod zubima Pinje cjepara. I proklinjanje. Mater onome tko ih je brao i onom tko ih prodaje — vake zelene.

— I mene i tebe, sve nas tjeraju — veli otresito Mrvoš — jer, vele, nemamo od čega živjeti. Tako, kako čujem, i pišu. Zar je sve to preče od života. A, pitam ja? Tko ima prava na njega? A? To ja pitam? Mi ili oni?

— E, moj brate, — umorno će irget Ostoja — starije je to od tvoje babe Mitre. Jalov eglen, jalov.

— Ma, ne velim da nije, ama puštaj danas, puštaj sutra, pa ti, da oprostiš, sjednu za vrat.

— Tko? Tko? — ubrza Lutvo i od nekog straha dođe crven u licu.

— Zna se, oni . . .

— Zar ti opet svoje staro da istresaš? Istresine neke — ljuti se Ismet kanaldžija žestoko otpuhujući dimove i lijeno se klateći na stolici.

— Ama, zaradi vas ja ovo — pravda se Mrvoš i nateže rakiju. — Zaradi vas, a radi koga!

— Mećava, djeco, mećava — dobacuje slijepi Jefto. — Ovaj paklenik oslijepi mećavom i sve nekako drugačije izlazi. Znam ja!

Govori se ispreturaju, zapleću, a vani uz mehanu vjetar pronosi snježne pahuljice, kao rijeka lišće, i fukti silovno.

— Mećava, mećava — ponavlja Jefto, a žeravica ispod kazana krvavi mu uborano lice.

— Kako vam drago — sabire se Mrvoš — ja se ne dam, znam tko sam, pa eto. A vi ... — Tako on uvijek s početka napada, reži, da se poslije uz rakiju smiri i odobrovolji.

— I mi znamo ...

— Pa, pa — izaziva Mrvoš — šta do đavola dreždite i čekate?

— Kao i ti ... smrt.

— Ne čekam ja, jok. Ja znam da je onako kako ja kažem, post mu ljubim!

Mrvoš preža očima po stolovima.

— Znaš ti ...

— Da vam samo kažem kako je, pa ako nije, uho da mi odgrizete ...

— Nemaš hiljadu, no dva.

— Kaži — netko zareža.

— Pazi samo, nije riječ svilena marama, pa da je kad ushtiješ opet premotaš i u njedra strpaš — prijeti Ismet.

— Nameće se ko kila na grbavo drvo! — netko ubaci.

— Zar može nešto što je bilo dobro, da propadne? Kamo onda pravda, kamo božji obraz? Ne može, znam ja to — lupa Mrvoš po stolu.

Čitava mehana kao da se obradova, pomače se, pomjeri i nekako odahnu.

— Može, paklenik je zoran — stidljivo se upleće Jefto.

Mrvoš se zanosi, otura sto od sebe, zaklapa oči i knadi.

— Aha, mene, jer nemam od čega da živim. Kod mene su odsjedali begovi, eno, i sada su još živi. I sam je paša havdžio s mojim ocem. A mene sad? Nije to što sam to baš ja, već radi vas ostalih. Za jednoga je lako.

Više ga i ne slušaju. Znaju što će da kaže. Vide ga svega, čitav njegov život, odmalena pa do danas.

— Mene, zar radi toga što nemam hljeba — zatvaraju? Vidim, nije druge nego uzimaj napremase. Mislite da ja ne znam što je duša, pa da je, olako, ni za što, izgubim. Da me hrane, a da ništa ne radim? Znam, trebaju oni naske, ali, mi moramo k njima. Ne silaze veliki. Tako ja, najpošlje, brezovaču u okošte ruke, pa slaži otkose prašine. A neka znate da nas trebaju, bez nas ne mogu.

— Trebaju? Da ne gutaju prašinu — dobacuje materničavo Ostoja. Vilice mu se zategle od nekoga grča, a uši velike i klepave samo što se tresu.

— Gutaju je, bezbeli. Misliš da ih žalim? Jutrom kad se već i zvijezde stanu prosipati, a oni pjani naizred ispadaju i bataju, ja zaopučim sa zorom, pa prašina proteče ko potok, a ako je vjetar, i u kovitlac. Kašlju kao da ih je spopao magareći. I još pitaš? Dok se ne počne jutriti, ja kastile ne radim. Sjednem gdje bilo, naslonim se na drvo i slušam kako se lišće miluje. Pregrme, onda, misli preko mene, svejedno ko crn oblak o Ilindanu. Navedu me na nešto čudno, a zadumnjena Miljacka plače i kao da nešto šašolji. Čudim se — otkud to u meni. Pa mi i krivo i milo, ali ...

— Vala ti prěkantări — viče Lutvo — gdje bi ti to?

— Ja eto, nekako, valjda s prituge, tako, a s nje i pijem. Zar ja to volim, baš kao i vi svi. Dušu jačamo i mirimo se sa svijetom. Znamo da se i uzdertimo, pa da se umiješa i Crnabog. On će nas namamiti na stranputicu.

Obzinjuje Mrvoš polić, dugo se čuje mrmor, ostali kao silimice natežu, a onda s težinom odujmuju grliće. Pjevaju ptice od biljura, pjevaju pjesme zaborava.

— Velim ja — opet će Jefto — nazuban je on na nas, anamo on, na nas fukaru.

— Kazo ti, ne kazo, ja tako esapim, pa makar nikad ne omudrio. Čini mi se da živote razbijam kad krenem niz ulice s vjetrom. Kao da mi valja da otkajavam. Prođe testom, i žalost i bolest u kolima, a i pješke bogami. Prođu i ostaju samo tragovi. I oni što se miluju pronesu ljepotu i mladost, a vesele noge ostavljaju trag. I djeca prolaze s igrom bez straha u očima, a za njima ostaju poboji, veseli, mali i laki. Brezove šipke sve izravnaju, pomiješaju, ispreturaju i ujednače. Dođe mi kao da lopatama bacam život preko zida u vodu. Zato ih i volim, a i žalim: trag života odnosi voda. A otkajava se to — spušta glas Mrvoš i, kao da nešto gorko prešućuje, prestaje.

II

Lica, u polutami punoj salomljenih života čine se ukočena, napeta, kao upengana. Od straha pred danima čamotinje, brazde na čelima produbile se do samih kostiju, u njima

sjedi mrak, olovan i težak. Oči toče, onako otvorene, slike prohujalih noći, nemirne, zamrežene neizvjesnošću. Trzaju se, kao u snu, i osluškuju. Misli im se, vidi se očito, roje, granaju, krošnjaju.

Crnabog zakrmio, pretresa zamorene jablane, a kitina, teška i zamrzla, bije o natruli krov mehane: netko nevidljiv po njemu bâtā.

Teški časovi more dušu i svijaju tjelesa zanijemjelih ljudi.

Na Mrvošu se odijelo još jače objesilo i pogužvalo, a on došao još jadniji i čemerniji, velike crvene zakrpe još se jače zacrvenješe, pri žaru pod džezvama, kao da se i one nečeg stide.

Mehana, kao po dogovoru, hvata čaše i dugo ljubi široko srčali grlo.

— Kao i život. Sve se okajava zaradi smrti. Sve — veli sa samopouzdanjem Mrvoš. — A dobro valja činiti. Pa i njima. Trebaju nas i, znajte, tražit će nas. Znam ja, a i tvrdo vjerujem, da će nas i moliti. Prvi ću im pomoći, onima koji nas danas zanemaruju.

— Za to i pribireš nafaku — protisnu Ismet.

— Jadna nam nafaka, što reko Mošo, baš ko apoteka — ceri se Ostoja, a uši mu se tresu, providne kao u mrtvaca.

— Zar se ti radi njih toliko trapiš, kamo ti obraz i ponos? Ja da ga, po tvom računu, nemam? Jà! Tko mi dade metlu, misliš, ti, misliš, oni — upire rukom o Lutvu. — Sam sam je uzeo, sam, trebala mi je. Ne radim ja samo za hljeb da se prehranim, i za rakiju kojom ću dušu da razveselim, a jok. Radi svijeta ja radim. Mogu ja i krepavati da hoću, ama neću. Radim, da mi ne kažu kako sam im na teret. Ja onako, sam od sebe, hoću da im nešto učinim, a i vama.

Tu mu, opet, osmijeh osvijetli lice, ili je to samo odsjev s cigarete koja visi s njegove donje usnice. To bî samo za trenutak. Naglo se trže, otrijezni i nasumori, obori glavu otežalu od prezrelih misli.

— Beli vala, beli vala — taminaju neki kao da nadovezuju na njegove misli.

— Eto, to vam fali — pada on u vatru — i s metlom se može i griješiti i okajavati. S brezovom haj, haj. Kažem ja...

Naglo, kao vjetrom udarena, otkriliše se vrata da propuste jednu ženu u crnom. Pred njom je košara, plitka i široka. Kosa joj je sva ulijepljena snijegom, lice pomodrelo, umorno, s pečatom nesanice.

Njenim slijedom, vjetar ubaci naručje zime i snijega. pokrenu svjetiljku koja je visjela sa stropa i zaleluja mrke i izdužene sjene po olupanim i posivjelim zidovima. I kao da sjene pokrenuše tijela, mehana se otkravi, uzbuni, razbjesni i pođe u susret ženi.

— Zdravo, prijatelji — prosu žena teškim i promuklim glasom koji je na mahove prelazio u šapat. Zatim poče da se barjači između stolova i pocijepanih odijela, nudeći bez nasrtljivosti, sažalno zapijevajući:

— Manduuuliii, friiiškiii...

Oblazi mehanu, rukuje se, pazaruje i zvecka novcem u džepovima svog crnog ogrtača. Kad sve obiđe, sjeda do peći i dugo trlja ozeble ruke. Tako to ona radi otkada za nju znaju.

Nekad ljepotica jevrejske mahale, nošena i lomljena čežnjama, kršena u vrtlogu strasti prokletstvom krvi svoje rase, Rebeka, pod starost, prodavaše mandule: slatke i slane. Osta joj samo bijedni pazar pijanaca i izrugavanje mušterija. I tako je sada prate: tuđi smijeh i nemir za sutrašnji hljeb.

Sjedi i čeka začkoljice na koje treba da odgovara i od kojih treba da se brani. Opire se mlitavo, uzgred, nehatno, s nekoliko riječi, jer i to sve spada u njezin posao. Ponižavanje donosi ćar. Čekanje joj je u krvi.

— Rebeka, dušo, kamo ti Mujo? Oženi se, bome, hi, hi.

— Šta će mene, Mujo, nije on moja...

— Hajd, Rebeka, zapjevaj! Daj joj, Lutvo, polić!

— Neću, šta će mene — nećka se ona.

Kada malo pootpije i popuši cigaretu, koju napola sažvače, zacupka nogama i zapjeva, hrapavo i prazno.

O djevojko obrvice,
O, djevojko obrvama...

— — — — — — — —

Pa primpaša devet sablja,
Pa pojaha konjac vranac,
Strah uhvati pogledati,
A kamoli dočekaše...

Mehana se zavali, razulari, govor se prekida, pa se osjeća težina koja kao da svima godi. Kad ona završi s pjesmom, sva mehana krenu glasom...

a kamoli dočeeekaaašeee...

Ta žena koja, inače, nema puno veze s njima, donijela im je, čini se, neku svjetlost, te se oni onda, poslije njezine pjesme, uzobijeste, razdragoste i omekšaju, iz njih izbije neki hasiluk pa ih pozadugo ne pušta. Tuga je samo za njih same, oni se jedino njome hrane, a tamo, vani, pred drugima, ne treba pokazivati svoje duše, makar to bila i sama Rebeka. Zato i deliluču.

Uzviču se pred njom, zajedaju, ispijaju naglije, kreću se slobodnije. Žena je među njima, svejedno Rebeka ili koja druga.

Mrvoš ljutito ispija i pokatkad otkolje mrve prozukle jabuke. Vidi: njega odnemarili. Dotuži mu njihovo ačenje, umota se dobro u svoju kabanicu i poguren, kao da se iskrada, izlazi bešumno, porebarke. Da im ne smeta.

Stid ga, nekako, njihova veselja. Nije to za njih koje hrani cesta i proljeće. I fukara treba da ima ponosa.

III

Napolju se sučeli s mrakom i salaukovinom, te umalo ne pade. Već se počeo da navodi. A pahuljice ga svrzlale kao ose. Noćnik se jordami, skače po drveću i granama podrešenim od debela snijega. Nagnaše se vjetrovi i suču mu kabanicu, pa ga zima probije kao same sandžije; na ramenu, široka lopata samo što brekti pod vjetrenim fiskijama. S njome se on nikada ne rastaje.

Pred njim, sredinom bjeline, prsla crna prosjeklina, puši se i, uz fuktanje, pretače. To Miljacka otiče među ledom i snijegom. Po njoj, uz bokove, odudaraju tamne prolizine. Vrh krovova sukljaju dimovi i izvijaju se na čekrk u nisko i spušteno nebo.

— Rug, rug — misli Mrvoš — zato se vako i užestilo nevrijeme. Što oni nju diraju! Prosula se žena, kao i moja pokojna. Pa šta? Aja, nema danas ništa od kidanja, valja podjutriti, pa sabahom. A ionako neće ništa biti. Prašine nema, osim ove ledene s neba; nek se ne boje. He, he, he. A opet, mogo bi ja i ranije, jer tko je ko on. Učinit će štogod! Neće zar! Paklenik prokleti. Ovako me, isto na dlaku, od kuće otprati, ne spomenulo se.

Ide on tako uz Bistrik kući, a pred njim sijaset tragova u prtini. Kuće se, s obje strane, pritajile, i što se god nebo više istresa, to one bivaju mirnije i ćutljivije.

Po koje prigušeno svjetlo, po koji čovjek oblijepljen snijegom, unose promjene u njegove misli koje se okupiše oko jednog.

— Isto ko kad me je snijelo u grad. Bez zla ovo ne prolazi, kažem ja.

Batrgajući, moren vjetrom i hodom, dođe jedva do pod ćupriju na Bistriku. Kroz unakrštene željezne grede ovdje ječi vjetrina još silovitije. Na mahove se, kao da se nešto prolama, sručuje niz Trebević, pa uz put zapinje bučeći o ćoškove kuća i o debla po baštama. Bijesno lomata promrzlo granje i škripi tužno i otegnuto.

Uzmutilo se nebo i zemlja, pa se, kršeći, otiru jedno o drugo.

Opire se Mrvoš i snijegu i vjetru i svojoj nutrini.

Nekako pred samu ponoć ukaza se kućica, jadna kao i on sam, nadnijeta nad potok Bistrik, zaleđen i zasut. Prisloni lopatu uz vrata i prigrnu jače kabanicu pa, onako zadihan, pun zime, upade u donju odaju, svoju sobu. Tu u jednom ćošku, pod basamacima, u kući ahbaba Mitra Core, smetljara, ležala je gomila gunjeva i pokrivača od kostreti. Sve je to imanje Mrvoševo, doneseno još sa sela. Tu se on, visoko nad gradom, pod tim ostacima prijašnjeg života, miri sa svijetom, tu ga oblaze snovi hladni kao zimska jutra, ali tu mu se i ukazuje novi život, drukčiji od današnjeg, pun topline i pitomine.

Ali danas, dok se oko kuće svijala mećava kao velika, bijela, mazna i stravična životinja i zagledala u zaleđene džamove, on nije osjećao, nikako, potrebe da se pokriva prošlošću. Ona je bila, danas, tu, bila je tako bliska, uočljiva i jasna. Kao da mu je sve to sjećanje snijeto u dušu zajedno sa mećavom. I on poče da tone. Htio bi da se nekako odgrli, ali ga ono sve više priteže. Skobi se s mislima iz prošlosti i pođe s njima, ukorak, ravno.

IV

Izbi jednoga dana pošto Turci ispraznište kule i čardake, pred sam akšam, neki crn asker i pod Kalauzović, kroz mrko omorje, kao dusi o ponoći. A njemušta jezika. Došli i ometerizili se.

— Padišah nas, s hairom, popeškešio Švabi — kòlajū glasine.

Za njima, za dan li, za dva, osvanuše neki obučeni ala franka pa uzeše premjeravati šume, čaire i šikare. Zasijecaju žile na omorama i udaraju neka slova i jednako unose u teftere, kao mehandžija Rastoje dužnike.

— Belaj ušo, bezbeli, u Švabu dok broji stabla.

Knez Radoš, pijan, obija pragove i svakome, valjda po stotinu puta, poručuje da se drveće, odsada, ne smije sjeći bez dozvole, jer je, veli, država uzela sve pod svoje da se brine i čuva. Čuva, veli, svojom silom, i tuđe i svoje. Šume će, od sada davati neki car preko svojih šumara. Aja, ne kabuli to Mrvoš, već se isprriječio između šume i cara pa ne da; mòji on, mòji car.

Od toga vremena u Mrvoša sve pođe naniže i nikako da se zaustavi.

Mrvošu nije mar ni za cara, ni za bakmajstora, ni za šumara. Jok. Šuma je njegova od davnina, pa će je on sam i trošiti. A ako ustreba, nosit će se on sa svima. I nosio se. Prodaje on svoju šumu, gradi šašovce, obodove i šindru, pa ih stranputicama pronosi u grad. Vlast ga, opet, hvata, plijeni drvo, udara globe i naplaćuje kazne. Ne da Mrvošu odahnuti. On se, opet, uzjogunio, kočoperan, sa sviješću da će se već sve na dobro okrenuti, teše šumu i prodaje. Čeka pravdu, spreman kao za krsnu slavu.

Druga je stvar, da su htjeli s njime lijepo, i on bi sigurno, ali oni hoće paski, pa će i on. Njegovo da mu brane?

Svakog proljeća, iz godine u godinu kad brst izbije a mezga krene uz smrčiku, Mrvoš, uz inat, iako su ograde dobre, pregrađuje. Teše baskije i polaže nove i tanke vrljike na gužve od mladih jelika usukanih nad vatrom.

Zimi prenosi obodove u vrećama kraj šumarske kuće, a lugar plijeni i otima. Zar carevo krasti?

— Moje je to — mirno govori Mrvoš — a ti veliš njegovo. Znaš, moje je, najposlije, da kradem, a tvoje da ne puštaš. Bujrum, gospodine!

Počesto udari i u maskaru. U vreće ubaci nešto luča i nabije dobro sijenom, u Sarajevu kupi pojače bronze, da ga se može nadaleko čuti u zimskoj tišini. Šumar uhvatio busiju niže Kravina hana pa preža. Kad stigoše tovari, on banu pred Mrvoša.

— Otvaraj, Mrvoše! Opet ti ode u kvar?

— Čekaj, Švabo, da se priupitamo!

— Otvaraj, Mrvoše! Opet ti ode u kvar?

Mrvoš se, bajagi, raskario, pa mirno i predano odriješi konope i obara tovar. Bez štropota padoše vreće na prtinu. Šumar se sagnu, opipa vreće, pa kada oćuti mekotu i ču šušanj sijena, parnu nožem vreću po sredini. Po koja trijeska luči ukaza se iz razbucane vreće.

Šumar se ljutnu, nogom odgurnu vreće, kao da je u njima sama pȍgān, pljunu žestoko i nešto opsova. Htjede da ode, ali se okrenu i poprijeti:

— Beli ćeš mi to platiti.

— A tko će meni platiti kvar? Ja ponio sijeno za konje... zar još da sam kriv što ne nosim kradenu carsku šumu...

— Još i kevćeš? Za zavođenje vlasti u bludnju ide se u Zenicu — dobaci još iz daljine.

Mrvoš potovari vreće, veza ih brže na samare i krenu kući poprijeko, prečcem kroz šume.

Trošio on godinama šumu, a vlasti njega. Žena mu se zajedno s kućom danomice prosipala. Od neke nutarnje vatre koja je isturala žar po njezinom napaćenom licu, ona sagorijevaše. Na godinu pred rat, kad se potpuno raskućiše, a kućne grede istaviše iz svojih sastavaka, ona umrije. Kao da je samo čekala rasap. Jedinac Spasoje, uz rat, krenu u vojsku, vȏdā carske atove i upravlja njegovim hintovima. Za njega više ne ču.

Mrvoš tako ojedini, a nikom zla ne poželi. U njemu nešto proklija, pa se zalomi. O čemu će sada da vodi brigu. Ni šume, ni kuće, ni sina, ni žene. Čini mu se da je sve to radi toga što nitko neće lijepo, već paski. A i njega, zna on, nevolja bije radi naopaka rada. Treba to otkajavati, već i radi sina.

Zima ledenim zubima prihvati beskućnike, pa im se i kosti smrzavaju.

Usukan, nalik na konja brvnjaša, sljeze on u grad. Trebaju oni njega, ta on će za njih bdjeti, noseći ulicama svoju pokajničku dušu. A i pravda je uz njih pa je dobro da joj se nađe još jedan više pri ruci. Pa neka su se na njega i okomili, on će im pomagati. Ne zna još kako, ali hoće.

Mećava ga ponijela i ubacila u grad.

Za selo i šumu vezivala ga je jedino brezova metla. Tihe šûmove šûmē, zamijenio je šûmom tramvaja, kočija, ljudi i trotoara gradskih.

Od tada pazi da taj budni život teče odmjereno i staloženo i da se ne bi što nepozvano u njega uvuklo. Nije on samo smetljar. Ne. Njegovo je da pazi neće li kome što zasmetati, neće li tko, u ovo vrijeme, otići u stranu, zastraniti . . .

Vijavica naglavce pade po kući, sjećanje pršte kao srča udarena hripom, Mrvoš predbaci sebi nehaj.

— Može Crnabog, nazuban je on na nas. Valja odlaziti, tek što se nije odjutrilo.

Sav njegov prijašnji život, za čas, opet osta za njim, daleko, jedva zamjetljiv, kao neka davno zapažena slika.

Preča je duša od života — tutnji u njemu.

Tjerao je svoj trag naniže, istim je došao prije nekoliko sati.

V

Loman od umora, nesanice i sraza u duši, sraza prošlosti i sadašnjosti, samo što ne prenemoća. Ali se održa.

Za njim se otisnula mećava pa ga prati nazorice. Mrvošev je to vjeran drug koji ga ne ostavlja i čije ga ledene ruke pridržavaju. Silazi nasumce naniže, upadajući, ovdje-ondje, u duboki cijelac. Kod česme skrenu desno u Bakarevića ulicu nesvjesno, premjeravajući s naporom uski nogostup u snježnom nametu. Vâs podrhtava od napora u cijelom tijelu. Čini mu se kao da se još sinoć uhvatio s nekim pojaske i da se s njime nosi čitavu dugu, zamagljenu i bijelu zimsku noć.

— Neka, de, jači sam ja i od grada i od onog paklenika, beli neće svoje prozanatiti. Beli neće. — Mrvoš glasno ubacuje riječi u mrak i poispravlja se ponošljivo. — Taka mi je zar sudbina, što li!

Zov nečiji, otegnut, bolan i prodiran, prolomi ledeni zrak.

— Kad prije poče, nesretnik. Ah, mene zloslutnika, gdje doslutih — prokrklja on i nesigurno potrča. U trku pade nekoliko puta na koljena, podiže se pa, gubeći stalno ravnotežu, pade čitavom dužinom u snijeg. Diže se, podupirući se o lopatu, zabrza tresući ledeni teret sa sebe.

Opet uzvik, ovaj put prigušen, taman.

— Kolju zar nekog, sinu mu kroz pamet, a ja samo s lopatom. E, nećeš, tvoj je on, Mrvoše! Valja spasavati obraz grada!

S njega pade umor, noge se otkraviše, i on pojuri trkom u neku sporednu, tijesnu i mrku ulicu. Kao u mrčavu. Obnevidi začas, ali se oči brzo obikoše: kraj njega samo što prolijeću prozori i crna duboka vrata, u daljini, pri samome dnu ulice, buči Miljacka.

U podstrešju, tu kraj njega, lagan bat koračaja. Mrvoš se obazre. Siva vojnička kabanica promiče uz sam zid klateći duge opružene rukave. Čuje mu čak i mučno disanje, bit će od bježanja.

Mrvoš stade, stjera lopatu, jednim zamahom, u bjelinu. Stade i onaj.

— Stoj — ruknu Mrvoš i podiže ruke uvis kao da halače za vukovima, a po snijegu padoše njihove duge račvaste sjene. Teške cipele zaškripaše, i čovjeka nestade.

— Uhu — začudi se on i prelomi — otkud da on u ovo nevrijeme. Zar njega ja da . . . Hej, ne bježi, čuješ, ja sam!

Tup odjek glasa krenu ulicom od kuće do kuće i lupnu u pokoja vrata. I to bî sve.

On opet naže naprijed.

Pred jednom kućom koja je daleko uvučena od ceste, ležao je nečiji leš, licem u mlaki krvi. On ga i ne pogleda.

— Dalje, dalje, valja nekog naći i uprijeti u ovo. Nije to šala, mrtav čovjek. Oj, oj, oj. Što prije ne pođoh? Ama, neka sam ga vidio, valjat će mi, a bogme, kao da nam je već u rukama.

Produljuje on prema obali, a misli mu se kidaju i bježe unapredak. Od nestrpljenja udari opet u trku pored zida, zagledajući nemirno preko potoka, kroz paru koja se povijala iznad zaleđene vode. Kod Ćumurije ćuprije, u zavjetrini, jedva nađe jednog policajca i, predišući od zamorne jurnjave, objasni smeteno, na dugo i široko, mlateći rukama, o nesreći

u Dugom sokaku. I nabaci, zaobilazeći, i o nekom čovjeku u vojničkoj kabanici, koga bi on, smio bi se zakleti na evanđelje, mogao poznati i među hiljadama. Policajac nije baš horan. Dugo su se pregonili.

— Hm — najposlije će policajac, vrteći sumnjivo glavom — sav ti je grad, dragoviću, u vojničkim kabanicama. Daj mu sad nađi pravog. Vrijeme je, znam i ja sam, da ne može biti gore i nesigurnije. A poznati se može, što da se ne može, pa još kad je i fenjer u blizini...

— Jok, kakav fenjer, mrak, mrak, crno kao pod ponjavom.

— E, onda, beli ne može — završava policajac — nego što ti... tu... okle se ti tu nađe?

— Pošo na kidanje, malo se prevario u vaktu — zatajuje Mrvoš.

— Jà, jà! Prijavu će valjati pisati po ovom mraku.

— I ja kažem prijavu — zabrza Mrvoš — a ja ću, da i to staviš, Mrvoš Predojević, svjedočiti. Vidio sam ga, evo...

— Zar protiv kabanice. Bolje zaveži. Znaš kako ti je u ovim stvarima, može što da se izvrne pa da i tebe potežu.

— Neka, šta fali, treba istina da se zna, pa da mi je bábo, pa da je taman i on, sin mi... — Mrvoš šapatom završava.

— Batali, znat će se ionako! I bez tvog svjedočenja, a više je posla i petljancije.

Kad su, nakon dugog pregovaranja, skrenuli u Dugi sokak, kraj njih protutnjaše crna glomazna policijska kola. Mrvoš samo što nešto ne opsova. Mjesto na kome je ležao mrtvac bilo je prazno, utabano uokrug. Iz mraka stupi jedan stražar salutira, odmjeri zvanično Mrvoša i reče:

— Ovdje je ubijen neki gospodin i upravo su ga sada odnijeli. Bit će posrijedi razbojstvo. I prijavu sam već sastavio. Komisije, mislim, ne treba. Slučajno sam nabasao, obilazeći rajon, telefonski odmah pozvao dežurnog, a on spremio kola. Komisije, veli, ne treba. Ratno je vrijeme, pa...

— I ne treba komisija — ne mogaše Mrvoš da otrpi — mogu i ja...

— A ovaj — upita onaj što ih je dočekao — da nije on...

— Mani, kakav on, smetljar. A ti, kako ti ono bješe ime?

— Mrvoš Pre...

— Gledaj ti, Mrvoše — prekide ga ovaj — gledaj ti da što prije ugriješ tabane, a nemoj da se miješaš u naše poslove. Za to se ide u bajbok.

— Ja sam htio samo da pomognem, da pravda ne zastrani!

— Znamo mi već tu pomoć, a ti ne zastranjuj, već kidaj snijeg.

— Znam ja kuda ću i što mogu — tvrdoglavi se Mrvoš.

— Briga nas za tvoje znanje. Hajde ti na posao!

— Odoh, a sve je moglo lijepo da se uzduriše — obrće se Mrvoš idući brdu. — Ukloni se sada, bolje je za tebe, ama poslije, izvršit ću ja svoj naum pa taman svi oni usjeli na mene. Neke im komisije trebaju, a ja imam sve ko na dlanu. Kradi, ne valja, pomaži, ne valja. Ah, ah. Paklenik je zar i njih tumbe...

Povrijeđene duše, Mrvoš prebaci lopatu s jednog ramena na drugo i s gađenjem otpljunu. Ne treba im nikako, pa ni kada se radi o jednom životu. To, eto, boli njegovu pitomu dušu.

Mećava samo pokatkad, narijetko, zaošija i prhkim snijegom lijepi očne kapke i nerasvijetljene pendžere.

Zora teškom bjelinom kàmeni kuće i produžuje grad do samog neba.

VI

Mrvoše, Mrvoše, kamo tebe po pepeo: treba posipati strmen pred kućom — bije pitanje jedne žene Mrvoša u leđa.

— A? — ne okrećući se odaziva se on.

— Pepeo, velim, kamo te?

— Neka stoji danas, ima jutros nešto prešnije — i on, bit će valjda već i po treći put, promače prema Dugom sokaku.

Hladno jutro mije lice prolaznika. Kitina se sledenila i ukočila grane po drveću, a zaoblila krovove, ograde i ćumurska kola pokrita ceradama.

Šumovi su grada prigušeni, samo ljudski glasovi, kao da izbijaju iz staklenih grla, čisti su i zvonki.

Zamišljen i progonjen jednom mîsli, Mrvoš rebri ulicama, staje na ćuprijama ovijenim vodenim parama, zagleda

izloge i s naročitom pažnjom promatra vojnike. Njih zaustavlja i traži vatre da pripali cigaretu. Nemir mu, neprestano, trese tijelo i lomi dušu.

— Još nije sve gotovo, ima vakta — hrabri se on, dok vrijeme brza i gine netragom.

U Lutve ga dočeka hrpa smočenih odijela, začuđeni i nemirni pogledi, nekoliko pognutih glava i izazov Lutve:

— Zar im nećeš danas pomagati, Mrvoše?

Znadu, paskovići — misli on smještajući se kraj kazana. Dim od duhana i pritajen smijeh vise nad njim kao oblaci. Mehana čeka zaokupljena nagađanjima, sva ušla u sebe.

— Dadoše, bezbeli, žutu, jarani tvoji — siječe Pinjo kao britvom.

— Ih, kabaste pameti. Jednom ne radiš, a oni odmah dali žutu. Baš zorli udariste, taman u čelo. Ovako istom još više radim.

— A, a — prašte uzvici.

Neće im kazati, radi njih bi mu žao bilo da ga ismiju, ne radi sebe. Čini se, po njima, da podsigurno znaju, ali ga samo kušaju.

— Ja, da ne smetnem s uma, Mrvoše!

— Šta je? Da nije tvoja na istoj deredži kao i u Pinje — nemoćno se podsmijeva Mrvoš.

— Ne pregoni, tražio te nekakav kršan vojnik.

Kad Lutvo spomenu vojnika, pred Mrvošem iskoči noćašnja kabanica, dvije duge ruke i snijegom zagrijano lice. Promigolji se na stolici, zgura ruke dublje u džepove i krišom, kroz spuštene trepavice, ošinu plašljivim pogledom mehanu.

— Pa?

— Kaza da ti je sin!

— Sigurno je dok kaže! I, što još!

— Izbit će, veli, poslije prijave u logoru. Ti kao da mu se ne raduješ, kao da baš puno ne mariš?

— Zar ja, zar njemu?

— Sin ti je — umiješa se i Jefto.

— Ako je i sin, ne može on tako... doći, pa objedne tres...

— Ništa on nije kriv. Poželio se kuće, tebe, odmora, a ti se nešto užestio!

U njegovim sljepoočnicama biju maljevi. Oči golubinje boje sjakte nutarnjim žarom. Pribire se, pribire, hvata se za stolicu, opipava nemirno kabanicu i reži.

— Što vi mene, braćo, ugonite u grijeh, u napast, eto, na pravdi boga — tu on samo što nè zaplakā.

— Pustite ga, neka čovjek dođe sebi. Što progonite: došao mu sin iz rata, hej, došao s klaonice. Prođite se toga... ne valja to, pa da je ne znam tko! Tako ti svega, Mrvoše, ču li za ono noćašnje? Govorio sam ja da paklenik šalje mećavu prije no što će sam sobom promoliti zube.

— Pa i to spominjete, ono noćašnje — propišta Mrvoš pogurene glave i umalo što se ne zagna na Jeftu. Muči se, uzdržaje, kida i napreže da ne provali bijes i da ne buktiše.

Znaju, znaju, domišlja se Mrvoš, a prave se da ne znaju. Dočuli, zar, pa sada vrebaju, šuljaju se oko mene neće li što izvući. Znaju, gurbeti.

— Ubiše čovjeka u tijesnu sokaku zarad nekoliko kruna — ponavlja neko već nekoliko puta.

— Čuo sam, jašta?! Znam, vama uz inat, i poviše od vas, ama neću da pričam, nek stoji.

— Kazuj kad znaš, brzo, de, bolan ne bio — požuruje Jefto!

— Ja ko slutim tko bi mogao, nagađam... i posvjedočit ću.

— Pah — udari Ismet šakom o sto pa se zasmija — baš veliš da znaš, i poviše da znaš, a... ne znaš! Već su ih uhvatili.

— Koga, koga — ne mogaše dalje otrpjeti Mrvoš i skoči.

— Onu dvojicu. Vojnici su to, kažu, da su dezerteri, bjegunci. Što ti je naša policija: jutros ih nađoše kao da su ih ostavili. Vade ih, štono kažu, kao iz sanduka: tu li ste, a, rsuzi!?

Mrvoš lijepo zanijemi i upanji se nasred mehane.

— Neće zar biti!

— Hoće, ja sad bio dolje, u čaršiji, pa čuh naustice od Ahmeta, policije, i ti ga znaš ko i ja!

— Odoše nevini — promrmlja Mrvoš i užurbano, nesigurno, sprema se na odlazak.

Crna i teška sjena pade po vratima. Vojnik, nalik na Mrvoša, slobodno, odmjerenim korakom ulazi u mehanu i staje do smetljara.

— Ja, jedva jednom, izbih, oče.

Gledaju se i mjere. Otac i sin. Gosti važu težinu stanja.

— Neka, neka si došao — lomi Mrvoš riječi — de se ti, sine, odmori. Ja moram u grad; preča je duša i od mene i od tebe. Ako nevina osude, koja je fajda za sve nas? Vidjet ćemo se, sine, još je dana pred nama. Ni ti ne bi kabulio da kažu, za oca ti, eno kako radi sina izgubi dušu. Ne ide, ljudi!

U dva koraka pretrča sobu i ostavi za sobom otvorena vrata u svoj širini.

Lica se zdrveniše.

— Zna, zar, on nekog drugog koji noćas počini ono... ne može faliti da ne zna, brani ga Jefto.

— Pah, on zar pametniji od policije — ote se Ismetu.

Glave se oko stolova slažu u kamare. U kotlu nad žeravicom ključa voda i veselim klokotom narušava tok misli u ljudima nad kojima pucaju kandžije strave svagdašnjega života.

Pa i Miljacka slazi danas, pored mehane, svečanije, tiše, sriježena voda ne da mrmoru da izbije.

VII

Treće ga jutro dočekalo na nogama dolje u gradu, na ulici. Posao je sasvim batalio, odnemario i nikako ne može da se skrasi. Iako je, nekako, porastao sam pred sobom, u njemu se ipak sve lomilo, kršilo. Nikako ne može sebe da urazumi da se ovoga puta može bez njega. Ne. Sina više ne vidje, k Lutvi ne zalazi, a poznata mjesta nadaleko zaobilazi. Vidjet će oni, svi bez razlike, koliko on vrijedi kad oslobodi nevine. Vas se ukopao u taj život koji će, za razliku od pređašnjeg, ovoga puta biti od koristi. Ukopao se, pa ne pomalja prijašnje duše.

Treba samo nekome od glavnih da ono iskaže, i gotovo. Osjeća da za to još nema dovoljno snage. Juče je već bio i u samoj policiji, popeo se do pred sobu onoga što prima prijave, i za kvaku je već bio prihvatio, ali se trgnuo od hladna dodira metála, a i sjaj ga njezin smeo. Kao da je prihvatio za držak od noža. A nožem ga je morao i izbosti.

I pobjegao je kao da ga gone.

Uzgred je sreo drugove, gdje naizred kidaju nanose uz obalu. Nije se ni okrenuo, niti je pokazao bilo čime da je ikada imao ikakva posla s njima! Kao da nije nikada s njima ni riječi izmijenio, i kao da nikada nije bio na cesti, i kao da ga ona nije hranila. Štoviše, čudio se njihovom beskorisnom poslu i tužno odmahivao glavom.

— Uzaludan posao, kad će i opet napadati.

No više nije mogao izdržati. Trebalo mu je olakšanja, teret mu je došao do pod grlo, pa ga davi. Kako se našao opet gore pred sobom, ne zna. Dan se, činilo mu se, za njim smijao, dan pun svježine i zveke praporaca.

Onaj što prima prijave dočeka ga nakostriješen.

— Šta hoćeš, govori, prijava?

— Ja došo radi onog što je bilo pretprošle noći u Dugom sokaku.

— Sigurno je to tvoj sin, dok si došao da pitaš?!

— Jest, jesam — zamuca Mrvoš gubeći glas — jedva se nakanih da dođem i ispričam. Natenane. A on, mogu vam odmah reći, nije ni kriv. Mećava, mećava, zalijepi vid i oslijepi, omami. Nisu to ona dvojica učinila, nikako nisu, jok, ja sam ga, kao što vas gledam, vidio i upamtio.

— Nisu ona dvojica, već — naglašava otegnuto onaj i unosi ufitiljene brkove Mrvošu u lice.

— Znao sam ja da ćete me primiti i slušati. Vidite i sami da ja nisam protiv vas, kako izgleda, hoću da vam pomognem, da ne uzmogne nitko uprijeti prstom u Mrvoša i kazati kako radim protiv vas radi šume, kobajagi iz osvete.

— Reci, na koga sumnjaš?

— Vi sami malo čas rekoste!

— Tvoj sin — ljutnu se onaj.

— Jà — protrnu Mrvoš — a on još hoda, a nevini leže. Ne valja.

— Napolje — zagalami onaj i zatopta nogama — a ako se još negdje samo pokažeš, s djeverima ću te istjerati iz gradskog rajona. Ti da na krivi put vlasti zavodiš? Oni su priznali, ona dvojica, a ti bi sina da poturiš. Uh, smutljivče. Izdiri, dok...

Mrvoš se zgranu, u njemu se sve okrenu, i on se obrete na ulici.

Još nasumoren, ali smireniji, otrgnut od svoje misli grubom silom činjenica, ponovno se našao u starom životu, okrenut sasvim prošlosti. Potpuno se otrijeznio. I kao da se nije ništa isprečavalo, za ova tri dana, između njega i čitavog grada, on pođe na svoje mjesto između Latinske i Drvenije ćuprije. Tu ga dočeka, s metlom i lopatom, stari Marko.

— Oklen ti ovdje, Marko, na mom mjestu?

— Pitaj štrocu, on mi tako nȁrēdi!

— Ja šta će, već svi po meni?

Pogrbi se, Mrvoše, još jače — kori on sebe — radi njih i njihovog dobra, i hljeb ćeš izgubiti. A oni neka samo zavlače! On će im, glavu bi dao, pobjeći, nije on kao ja. Jok. Oni, veli, da su priznali. Ja sam bio, po njihovom, ćorav. Sve ode...

— Šta ja mogu, Mrvoše — pravda se štroco — tri dana si izbijao, a sámo se neće, znaš i sam, počistiti. Stao bi vȁs promet.

— Ne velim da nije tako.

— Dobro bi uradio, Mrvoše, znaš kakvo je vrijeme, da kreneš što prije odavde, jer će te opet obijediti da nemaš sredstava za život!

Mrvoš odmahne umorno rukom: bio je načisto s time.

Nebo je, na nekoliko mjesta, prošarano plavetnilom. Vjetar nečujno plovi i otresa oprašicu. Ledene su svijeće oivičile krovove dugim šiljatim biljurima.

Svrnuo je, ne prekidajući se u hodu, do jedne barake na keju gdje je ostavljao metle, izvadio jedno držalo da mu služi kao potpora utrudenim nogama. Jedini drug iz grada.

Krenuo je prema paljanskoj cesti. Kraj Lutvine mehane okrenu glavu. U hodu se mirio sa sobom, pa i sa gradom koji je ostajao za njim.

Uz širok drum, po obroncima, kuće, utonule u debeo snijeg, strepe nad provalijama.

I tu me — šapne on, a osmijeh pretrčaje naboranim licem — i opet opljačkaše do gole duše, a i dušu. Ne daju, uistinu, ni da čovjek dobro učini. I duše ne daju da fukara zgrije i smiri. A tamo, opet će me trebati s proljeća kad prašina s bregova zastruji ulicama. Trebat će me, znam ja, post im ljubim.

Poštapajući se o debelo držalo brezove metle, ispravljen više no obično, Mrvoš odmiče, nekako nehajno odudara od beskrajne, duge putanje.

U njemu tutnje daleke uvrede, ali se i talože.

Kolobrani s obje strane ceste, narasli od napadanog snijega, izgledaju kao bašluci više glava bezimenih.

Oni, čini se, pokazuju Mrvošu put u novo, bolje.

Knjiga deseta, 1933.

GRIJEH JEŠUE TURMARA

I

Svake sedmice, dvadeset godina, išao je istim putem. Uvijek jedno te isto. Rogatica, dugo i pusto Glasinačko polje, Romanija, Mokro, Bulozi, Sarajevo. Ista lica, isti hanovi, kao aveti, iste šume i duga, strma, beskrajna carska kamena kaldrma, oivičena jelama i čairima.

Dvadeset godina, svake sedmice, uoči srijede, pojavio bi se na Vratniku: on, Ješua turmar, sa svojim sivcem. Dolazio je s golim samarom, ili je donosio štogod na opravak, a odlazio bi s punim tovarom.

I ljeti, i zimi — uvijek jednako. Sivac je išao naprijed, polako, odmjereno, oborene glave, kao da ga uši pretežu. Za njim se klatio Ješua u dugom kaftanu, sa starim turbanom na glavi, kojeg se boja nije mogla nikako odrediti. Žurav, poguren, duge progrušane brade, ćuslave glave, klati se u hodu. Činilo se kao da tako ide od postanka svijeta i da su, Ješua i sivac, dva dijela jednog te istog tijela. Pod kaftanom je nosio tursko odijelo sa šarenom tkanicom oko mršava pasa, na kojoj je, opet, visjela kita gajtana, debela kao ruka, raznih boja: od crvene do bijele. Na gajtanima, jedan do drugog, negdje gušće, a negdje rjeđe, kao u tespiha, ređahu se uzlovi. Svaki je čvor vrijedio groš. To mu je bio raboš, čim bi nekome dao nešto na vjeresiju, Ješua bi napravio uzao na njegovu gajtanu, budući da je svaka njegova mušterija imala svoj.

Lice mu je bilo naborano, kao izgnječeno, sivo, slično koži na kojoj sklapahu ugovore Izraelovi sinovi. Desno mu oko bijaše napola zatvoreno i prevučeno bijelom mrenom, pa se činilo kao da škilji. U pravoj liniji, jako koso prema

kosi, išle su duge prosjede obrve i davale licu začuđen izraz. Kao da se čudi svemu i svačemu, pa čak i sebi. Kukast i omašan nos skoro se gubio u čekinjastim brkovima.

Išao je tako, išao i prebirao po svome šarenom rabošu mekim i lijepim prstima: brojao je groševe. Misli su mu skakale od jednog čvora na drugi, bježale u prošlost i uvijek bile kod pojedinih događaja, kao da se sve to istom juče dogodilo.

Nekoć je raboš visio na samaru, ali jednom, za jedne mećave, napiše ga na romanijskoj karauli i odriješiše mu sve uzlove. Imao je muke dok je ponovno sastavio »knjigu«. Sada je oprezniji i nosi ih na sebi.

Sam se nazivao turmarom. Govorio je, često, kad bi ga izazvali, obescjenjujući njegov rad, kako je nekada, u mladim godinama, vodio karavane cijelom turskom carevinom, i Evropom i Azijom, pa da mu je to ostalo u krvi, taj nemir. Nije bio trgovac, a nije htio da bude kiridžija. Bio je, u neku ruku, svoj gazda. Onako, da prehrani svoje.

Od Rogatice do Sarajeva, sve handžije i kavedžije, age i begovi, a i raja, postadoše, pomalo, njegovi dužnici. Svaka je kuća imala na kiti gajtana svoju boju. Često, u svađi i ljutnji, zavađeni ljudi, predbacivajući jedan drugome prekršaje i zlodjela, cijenili su čovjeka prema tome koliko ima čvorova na Ješuinom rabošu.

— Slušaj ti, kahveni, odriješi najprije uzlove, nikogoviću.

— Oho, žuti, još stoje oni tvoji kao pesnica veliki, ihi, ihi, još od tvog djeda. Tha, ala mi slavna potomka.

I slično. Zloba je tada ujedala kao seoske vaške uz drumove.

Ješua je kupovao samo po narudžbama. Kupio ih je od Rogatice do Sarajeva, svraćao u hanove i kuće uz carsku džadu, pamtio želje mušterija i donosio: čevrme, jeleke, mušemu, fesove, kavu, šećer i ibrišim, sve što je sivac samo mogao da ponese. Ženama je kupovao čerestva za uljepšavanje. Kada bi vidio da netko želi toga mnogo, ili bi se njemu učinilo da je previše, on bi, braneći se i kao u nekoj ljutnji, govorio:

— Dosta... Ne, ne može više. Gdje je sebe šeher... Eeeeee, još valja obići konaka — a žuti zubi krenu naprijed kao da će poispadati.

Znalo se da kad on kaže »dosta«, neće zaista ni da primi narudžbe.

Najbolje je radio s Obođaševima u dnu Romanije. Nosio je fesove da im kalupi, bakrače da kalajiše, pa i dijete, često, za kakve bolesti, znao je snijeti u Bosnasaraj. Uredio bi kao da su sobom pošli.

Bojali su ga se skoro svi. I jer im je bio potreban, i jer su vjerovali da pronosi sudbinu, pa ipak, znali su ga dosta puta zadirkivati, ljutiti i vrijeđati. U takvim slučajevima, koji baš nisu bili rijetki, on bi počeo samo da se igra sa svojim rabošem i pokazivao rugaču njegov gajtan, i to uvijek sa smiješkom i bez riječi. Kao da ga se to ništa i ne tiče. Samo bi ga pokazao, i pomilovao, a čvorove pustio kroz svoje fine i mekane prste. Kao brojanicu. I ništa više.

— Batali, Ješua — branio se napadač — znam ja. Ja to, eto, od dragosti govorim, jes', dina mi. Vjerujem ja tebi, ti to i sam znaš. Koliko smo samo nas dvojica soli izjeli! Ostavi, prođi se, maskara je to.

I još bi on htio nešta da kaže, ali, ugledavši začuđen izraz Ješue, njegov bijedan i poguren lik, on bi ustuknuo, sneveselio se i zaustio.

II

Još su samo tri dana do Bajrama.

Po akšamu, nekako iza iftara, krenuo je Ješua s Vratnika. Uvijek je pretpostavljao noć danu, a naročito sada uz ramazan. Ljudi su po noći mirniji, siti i, što je najvažnije, u noći je rijetko sretao menzile. Njih se plašio, radi njih je morao s ceste da bježi u stranu, jer je tatar volio dobro da odalami i njega i sivca dugom perastom kandžijom, a skoro svaki put izvrnuo bi mu i tovar, načinivši tako mnogo kvara. Da izbjegne njihovim susretima, volio je zaobilaziti prometne puteve, ići stranputicama, pa makar i mnogo dulje.

I atlije su mu dodijavale. Da ih udobrovolji, nosio je uvijek lokume šećera u dubokim džepovima svoga kaftana i, prije no što bi atlija prišao njemu, on bi njegovu konju pružao šećer na dlanu govoreći:

— Na . . . odi moj mili, dat će tebi Ješua, odi samo . . .

Sada mu se nije žurilo, još je dugo do Bajrama.

Sivac je, natovaren više no obično, išao vrlo lagano, odmjereno i pažljivo metao nogu pred nogu, kao da zna da nosi dragocjene stvari uoči velikog praznika.

Mirisala je vlažna zemlja, osjećali su se teški mirisi zělēni koja je tek počela da izbija. Tu i tamo, u dubokim vrtačama, još se bjelasao zaostali snijeg, gusto okružen ljubičastim plamičcima kaćuna.

Proljeće je teškim koracima stupalo iz dolina u brda, a Ješua je bio radostan što ono ide uporedo s njim.

Minuo je Hrešu. Nad njom se crnio Glog, kao mrka šubara pod oblačnim nebom. Veče je padalo i zastiralo vidike, pokoji udar odocnjele sjekire remetio je svečanu tišinu proljetne večeri. Pokoje svjetlomrcanje luči po okolnim kućama, nalik na zažareno oko bolesnika, unosilo je nešto života u jednolične padine s obje strane puta.

Zvoni kaldrma pod potkovama sivca.

Na Sumbolovcu, u hanu, othereti on marvinče, nahrani ga i okrenu Pustopoljem. Da prepriječi, prešao je uz put nekoliko gazova.

Koliko se moglo kroz pomrčinu da vidi, Romanija se pušila, magle su se kovitlale, slazile i pokrivale stijene.

Pred samom šumom Ješua stade i osluhnu. Drveće se i ne miče. Poneki šum, i neka potmula škripa, čovjek bi rekao, dolazi iz samih stabala, stravično odjeknu u duši Ješue. To šuma govori, pomisli on. Da se ohrabri, odmahnu nekoliko puta štapom i zamoli boga za sretan povratak.

Prečac koji vodi na sedlo brda, pun je kala i nanesenog pijeska, pa sivac jedva odiže premorene noge. Vide se samo prva tamna i vlažna stabla na bijeloj pozadini magle. Drveće kao da ga pritište neka grdna težina strepi i škripi u korijenu. Gore u granju, negdje jako visoko, putuje prigušen šum — to padaju kapljice vode.

Daleko, bit će pod Orlovskim stijenama, huluče hulavica, kriješti podmuklo, čini se, nekog izaziva. U toj osami, sred tajnih šúmōvā šūmē, Ješui dođe teško i samo što se ne zaplaka. Osokoli ga lavež pasa. Nejasno je dopirao do njega dug i otegnut lavež, valjda odozgor od zaptijske karaule.

Vjetar u visinama krenu, grane se zatalasaše a kitina poče da curi. Mokri, zadihani, veru se razrovanom džadom: Ješua i njegov hranitelj. Polako, s teškim naporom. Nadimlju

se slabine u sivca, sav se zapjenušio, iz njega bije gusta para, a obješene uši čas nestaju čas se pojavljuju u očima Ješue.

Odoše nakalufljeni fesovi, prosmočit će se, hoće, pa trud uzaman.

I on, siromah, neće izdržati. Neće, vidjet ćeš! Je li da hoćeš? Ej ti, hoćeš li?

Za sivcem ostaju mali, ali duboki poboji u blatu. Kada se poklizne o kakav kamen, Ješua ga pridržava. Kod Dimitrijeve česme, pod samim selom, sivac stade, zadrhta i padne. Tovar se odriješi i do polovine nesta u jednoj velikoj lokvi. Jednim zamahom Ješua zgrabi tovar, baci ga kraj korita na suho i pokuša životinju da digne. Ali mu ne uspije. Sjede na rub korita, nadlakti se i spusti glavu među dlanove.

Naokolo tišina koju prekida klokotanje česme i teško hroptanje sivčevo.

Sjedio je tako neko vrijeme, zatim podiže glavu, nemoćno se ogleda na sve strane i započe sam sa sobom da razgovara:

— Ajd, mali moj, ajd, nije više daleko, još samo malo malicno. Ubit ćeš, duše mi, i mene i djecu! Hoćeš zaista, grijeh je to! Ajd. Eto još samo malo. Bogami, hoćeš! Grijeh je to! Ajd... Bože, zavjetujem ti se, ako ustane i dođe živ kući: prodat ću ga i novac podijeliti sirotinji. Hoću! Njega, hranitelja, žrtvovat ću. Ajd, dosta je. Oh, oh, što sad sagriješih, jadnik! Prosti, prosti...

U hanu zarzaše konji. Sivac podiže glavu, zakoluta očima i poče da se diže. Kad je ustao, zatrese nekoliko puta glavom i čitavim tijelom da je voda prskala na sve strane, pa zaokupi njakati.

— Hvala ti, bože, učinit ću kako rekoh. Eh, ti hranitelju, moglo je i bez toga: neka, neka te. On sve vidi.

Pustio ga je malo da se odmori. Nešto tovara natovari ponovno, a nešto uprti sam.

Bilo se već potpuno razdanilo kad je stigao do hana. Handžija i nekoliko vojnika dočekaše ga sa smijehom i vikom.

— Kud si zakrmio, nesretniče? Zar ga zamijeni? Brata svoga! Ha, ha, ha — smije se jedan zaptija.

Ješua šuti i odlaže stvari na jednu sećiju. Svi se skupljaju oko njega, kopaju po stvarima, ustiču fesove. On je neko vrijeme šutio, dok mu najposlije ne dotuži.

— Dosta, odbij! Nije to za vas — zabumbara Ješua i poče da se igra rabošem.

— Šta, čifute, nemoj da brabonjčiš koješta, dobro bi to došlo i nama. Je li Ibro? Neka on druge nabavlja. Ima on para, čifutin nijedan!

— Ostavite čovjeka — brani ga handžija.

— Aha, i ti si mu, beli, ortak. Sve mi to možemo podijeliti, samo da hoćemo, bezbeli. Misliš da se nekog plašimo.

Ješua ljut, povrijeđen u svom dostojanstvu, vadi samo sasvim izderan papir i pokazuje ga vojnicima.

— Berat od paše!

— Berat? Da nije kriv, da vidim, danas se svašta događa — veli jedan vojnik, uze papir pa ga ogleda.

— Neka ga, pusti čifuta s mirom, ionako je šejtanov — dobacuje jedan sa šiljteta na kojem se, čini se, čitav dan izležava.

Povratiše mu berat i ostaviše ga na miru. On dade handžiji naručene stvari, napravi nekoliko uzlova pa, kada se i sivac malo oporavio, krenu naniže, prema Glasincu.

Iz jelove i borove šume dizala se magla, tu i tamo osuo se behar po drveću, pa se čini kao da je ostalo nešto snijega. Seljaci oru mršavu ljepivu zemlju, pâlē panjeve i korov, sabiru kamenje po pašnjacima i slažu ih u gomile. Crni, od vlage još crnji, krovovi kuća dime se umorno, a dim plavičast, vuče se po mokroj travi prema šumi. Poderane ponjave šarènē se na ogradama pred kućama, jato polugole djece nateže neko pseto.

Ješua skoro da i ne vidi sve to. Ide zamišljen za sivcem, baš kao da tako ide već od postanka svijeta. Ide, kao da je obamro. Usnice mu se neprestano miču, odaju to veliki nakostriješeni brkovi.

— Znam, oprostit će On, velik je On. Šta ću, roba se iskvarila, znam, nadoknadit će On. Može On, što je to za njega. Veliki bože, znam ja, nisi nas uzalud čuvao i slao proroke. Hoće, hoće, velik je grijeh, istina, ali hoće, tko kaže da neće? — i on lupnu palicom o zemlju. Sivac stade.

— Ajd, još malo, bit će ti lakše.

Kod Obođaševa hana dočekaše ga djeca s vikom, veselo. Sve je — eto, lijepo podijelio i naplatio, samo ne mogu nikako da se pogode za nakalufljene fesove. Zapazario se Ješua, pa obnevidio, a djeca mu kradu šećerlame iz bisaga.

— Ama, ne ide, Ješua, pobogu brate, ne ide, groš za osam fesova, jok vala — brani se handžija.

— Dosta, kažem, dosta eglena, beže, sišao silan asker u šeher, pa kalufi, te kalufi. Dobro te ikako svrših. I pašu sam vidio.

— Ama, dobar si čovječe, ne pitam ja za pašu već za fesove, pokisli su.

— Nisam ja kriv: kitina. Oprosti, ali groš ti je.

Sveza jedan uzao i zamače u šumu. Zna on bega, platit će, bezbeli, nego hoće da nešto govori, da se godi. Tako nešta!

— O, Ješua, oj — viče handžija za njim — kamoooo frcùlētā, ooo?

— Evo, evo, skoro sam se ogriješio, oh, oh, oh, sa' ću, sada, moj beže.

Ješua se vraća, daje frcùlete i neprestano se vajka.

Pored njega promiču kuće, gomile kamenja, Glasinačko polje, a Ješua se bori sa sobom, kao Jakob s Jehovom. Bori se, došao niži, pokorniji, svakome se sklanja s puta, silazi u jarke, i ne zna kuda bi se djeo, sakrio. Badava, zna on da to već svi znaju! Badava!

— Dobro, ljudi neće, ne bi oprostili, a On? Hoće! Sigurno. Hajd . . .

III

Istoga dana kad je došao kući, u Rogaticu, Ješua, mjesto da se odmori, pozove svoga rođaka Avrama na razgovor. Ali mimo svoj običaj zakaza sastanak u mehani, a ne kod kuće kao do sada. To začudi Avrama i čitavo vrijeme, sve do večeri, nije mogao sebi da dođe, razbijajući glavu: šta je to s Ješuom.

Uveče kada se sastaše, Avram ga saleti pitanjima, a i prekori ga što se u mehani sastaju pored svojih kuća.

— Nije lijepo, zar ćemo i mi da pijemo, i da to pronesu čaršijom? A naš ugled? — jadikovaše Avram.

— Znam, znam, Avrame. Danas ćemo piti. Ja plaćam. Da mi nije teško, sigurno ne bih . . .

— Neka nam se Jehova smiluje, Ješua — uzdahnu Avram.

Ješua naruči vina i, onako premoren, a još više uzbuđen, salijevaše u sebe i tjeraše rođaka da i on pije. Nisu govorili, samo su pili. Avram je samo gledao Ješuu i čekao kada će početi da »ono veliko pripovijeda«.

— Vidiš, Avrame, nikada nisam pio, ti znaš — očepi Ješua, a suze mu udariše — a danas steglo me nešto, ovdje unutri, eto, sagorijeva nešto u meni. Ah, gadno sam sagriješio, gadno!

— Kako, gdje? Da čujem, govòri, bit će ti lakše, smirit ćeš se! Olakšaj dušu!

— Pao hranitelj pod teretom, a ja se zavjetovao da ću ga, ako ovog puta živ dođe kući, prodati a novac podijeliti sirotinji. Razumiješ li ti, njega, hranitelja. A djeca? Život je, eto, njihov u mojim rukama. Pa šta sam uradio?

— Zavjet je zavjet, valja učiniti.

— Prodat ću, to se zna, a u tome i jest grijeh. Ti to ne razumiješ.

— Ne vidim grijeha, učinit ćeš svoje, iskupit ćeš riječ, i to je sve!

— Je li, Avrame, je li da će On oprostiti meni, Ješui turmaru? Hoće! Ti misliš da neće, na licu ti vidim da ne vjeruješ! Vidjet ćeš.

— Još pravo ne znam o čemu se radi . . .

— Vidjet ćeš, velik je On i kazat će: radi, radi potomstva tvo-tvojega opro-opro-stt-stt-će-ti-ti . . . se . . jer će on-on-ono raz-ni-ni-je-je-ti-ti . . . sl-sla-v-v-u . . . mo-mo-ju-ju . . . Eto-ho-ho-će-ćeeee . . .

Na njegovu licu bio je strašan pečat straha, straha koji podvostručuje godine i koji vidi i onamo, s onu stranu . . .

— Hoće — odzvanjalo je u njegovoj nutrini kad ga je Avram vodio kući gotovo pijana.

IV

Iduće srijede, bez kaftana, sav u znoju, s turbanom na zatiljku, Ješua je obilazio pazar. Zagledao je ljudima u oči, ogledao konje i goveda, pogađao se za svašta i, što je svima padalo u oči, nešto se silno ljutio. Gajtani su oblijetali oko njega, pleli mu se među noge, ali on, zauzet nekim drugim mislima, nije na to obraćao nikakve pažnje. Nikako nije mogao na nešto da se odluči i da to riješi. Buka na pazaru godila mu je jer nije morao uvijek da misli na ono jedno. Čim bi ga misao zaokupila, on bi se okretao, uzaludno nešto tražio po džepovima i nemirno se vrtio.

Najposlije se smirio. Pogledao je u sunce i prema Vratniku, zavrtio glavom i nestao s pazara. Za kratko vrijeme vratio se sa neosedlanim sivcem, vodeći ga za ular; pod pazuhom lijeve ruke nosio je dobro uhranjenog gúska. Sivac, nenaučen na gužvu i vrevu, neprestano se zaustavljao, udarao kopitama na sve strane i ujedao.

— Dosta, sad će to, polako, kad ti kažem.

Ovaj se, čini se, nije nimalo osvrtao na prijetnje gospodara, već je nastavio da objешenjači.

Jedan trgovac s Baščaršije, Ješuin stari poznanik, priđe i onako, nasumce, upita:

— Ješua, bolan ne bio, šta ti tražiš ovdje, ili kupuješ, ili prodaješ? Šta ima?

— Batali, beg-efendija, nije za tebe. Nužda, sirotinja, propast. Tako je kad sve pođe nizbrdo.

— Ama reci šta je?

— Prodajem, da oprostiš, hranitelja, sivca i ovog guska.

— Kupio bih sivca, da mi vodu nosi, daleko mi je česma, gúsak mi ne treba. Nego, Ješua, hajde da pazarimo.

— Ne ide, beg-efendija, nikako, jok vala. Znaš, gusak odrastao uz njega, pa jedan bez drugog nikuda; ne mogu ih, duše mi, lučiti. Zajedno, ja, peke!

Ih, misli Ješua, opet zgriješih; neka, radi njih, radi njih jadnika. Zna On! Kad je već ono, neka bude i ovo.

— Neću, što će mi gusak, puna ih je avlija. Ako može, dobro, ako ne može, a ti produlji . . . a, Ješua?

— Ne ide, beg-efendija!

— Dobro! A koliko tražiš za oboje, šta?

— Četeres groša, pet za sivca, a trijesipet za guska — zabrza Ješua, nekako se zbuni, uznemiri i poguri — jes beg-efendija!

— Kako? Pet za sivca, a ostalo za guska? Ču li ja dobro, čifute?

— Ama, ne pitaj, tako ti je, kako kazah.

— Ovo još ne viđeh. Tu su, asli, neka čifutska posla posrijedi. Kako to, ugursuze, prodaješ? Govori!

— Čuvam dušu i život svoje djece, beg-efendija. Ništa više, zaista. Nego, kumim te bogom, dalje ne pitaj!

— Ma ljudi — okreće se trgovac nekolicini — ma ljudi, čuste li vi ikad za vaku prodaju: ovaj čifut prodaje guska za trijespet groša, a magarca za pet! Ama, da se oba kûpē. Ne rastavlja ih, veli! Ha, ha, ha.

Okolo nasta smijeh i graja. Ljudi se sjatiše sa svih strana da gledaju čudan pazar.

— Vrâčā sigurno, nesretnik — dobacuje netko.

— Sigurno, bezbeli — viču sa svih strana.

— Kupit ću oboje za trijesitri groša, ama da mi kažeš što ti je vaka cijena mimo vàs ostali svijet. Hoćeš li?

— Ovo ne išti, ne mogu ti kasti. Djeca ko djeca, ne daju da ih se rastavi. Nemoj, zlatni aga. Daj trijesitri, pa neka ti je sa hairom, i da se u ljubavi halalimo.

— Jok, već da mi kažeš.

— Ne mogu, beg-efendija, duše da gubim.

— Neću ti ni kupiti, pa eto!

— Nemoj, da si ti meni dobro i zdravo!

— Ja čudna insana — veli jedan.

— Daj, beže — umiješa se jedan — nek je hairli. Pusti ga, ima i on dušu.

— Aman, čudna pazara! Da umrijeh jutros, ne bih ovo čudo vidio — ne može jedan seljak da se načudi.

— Evo, Ješua — trgovac daje pare — nek ti nije hator na me, evo ti trijesitri, pa da se u zdravlju opet sastanemo. Je li pravo?

— Je, ejvala, beg-efendija, baš si kršan! — prelomi se Ješua. — Ruke da ti ljubim. Nek se zna: tri za sivca, trijes za guska. Tako ugovorismo, a?

— Taman. Što zahvaljuješ? Batali! Jusufe, vodi sivca i nosi guska, valjat će za pilava.

Ljudi se pomalo raziđoše mašući glavama.

Ješua stoji, gleda novac svojim začuđenim licem i umorno se smješka. Kao da će zaplakati. Pođe za sivcem, pomiluje ga još jednom i opet stade s novcem na dlanu.

— Eto, i to bî. Grijeh je savršen, podlački, grijeh da čovjek izgubi i deset duša. Ali, On će to oprostiti, radi Njega je ovo, radi Njegova imena koje će moja djeca pronositi. Eh, Ješua, miri se i kaji dok si živ . . .

Skoro da je otrčao s pazara. Tražio je, uz put, prosjaka da mu da novac, kako bi se barem malo smirio i rasteretio savjest.

Kod Latinluka, na kamenoj ćupriji, sjedila je žena i prosila. Poznavao je on nju odavno. Prosi, da bi iskupila svoju kćer, robinju. Godinama prosi i čeka povratak kćeri i smrt.

— Na — šapće Ješua davajući joj tri groša — na stara, pa moli i za mene, ti imaš vremena. Uzmi! — nudi joj on, kao da se ona brani i kao da neće da primi — pa kada otkupiš nju, molite se obje za mene. Ja sam Ješua turmar, Ješua samo, koji je izgubio dušu. Bolje dvije, nego jedna. Je li tako, stara: moli se, jer je grijeh teži od romanijskih stijena...

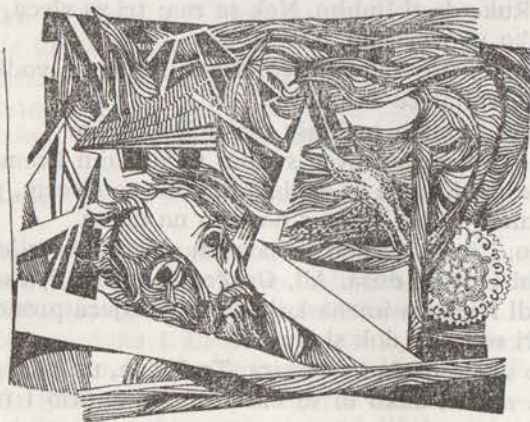
Prosjakinja ga samo gleda i ne može da shvati što on hoće.

— I znaj, stara, da će On, najposlije, i oprostiti. Kako i ne bi? Hoće, vjeruj ti meni! Je li, ti vjeruješ? Zbogom.

Prvi put, iza dvadeset godina, pošao je dugim carskim drumom sam, kao sjena, bez sivca.

Sam Ješua turmar, sam i poguren pod teretom grijeha, težeg od romanijskih stijena.

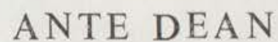
Gajret, 1927.

NAPOMENA

Pripovijetke u ovom izboru preuzete su iz Kušanove knjige *U procijepu*, samo što je primijenjen suvremeni pravopis.

D. J.

ANTE DEAN

Ante Dean

edna knjiga stihova i dvije knjige novela nejednake vrijednosti, te dvije izvedene ali neštampane (i, navodno, dvije-tri neobjavljene i neigrane) drame — to je bilanca književne aktivnosti Ante Deana, aktivnosti koja je započela početkom tridesetih godina i trajala nešto više od jednoga desetljeća, da bi sredinom četrdesetih godina, naglo i neočekivano, bez ikakvih vidljivih razloga stvaralačke prirode, bila zauvijek prekinuta upravo u trenutku kada se od ovoga pisca koji se dosta sporo probijao do svoga individualiziranog proznog izraza i vlastite kreativne zrelosti, očekivalo da će napokon postići svoju punu stvaralačku mjeru. Možda je i to jedan od razloga, štoviše: možda i jedini razlog, te je ovaj pisac već danas gotovo posve zaboravljen. Pa ako i nije jedini naš književnik kojega je veoma brzo zadesila takva sudbina, zacijelo je jedan od onih koji takvu sudbinu nisu zaslužili.

Kao mnogi drugi prije i poslije njega, i on je počeo pjesmama a nastavio novelama, da bi najzad, što je već rjeđi slučaj, prešao i na dramu; a sasvim je izuzetno to što su na svima tim područjima njegova nastojanja bila trajnija: sve do kraja svoje književne aktivnosti istupao je s radovima svih ovih vrsta. Postignuća su, međutim, bila različita. Ali bez obzira na sve razlike (u obliku i vrijednosti) između pojedinih Deanovih ostvarenja, u jednome je cio njegov opus homogen, što će reći cjelovit i nedjeljiv: u njegovoj tematskoj orijentaciji na grad, i to ne na sve slojeve gradskog stanovništva podjednako, nego pretežno na sloj sastavljen od onih koje obično nazivamo malim ljudima.

Ante Dean je potpuno urbani pisac — ne samo tematikom svojih djela, ne samo po tome što je grad jedino poprište njegove ljudske radoznalosti i njegova književnog interesa, nego još više svojim pogledima, svojim načinom mišljenja i svojim

jezikom. Rođen u Zagrebu (20. studenoga 1904), Dean je — nakon završene klasične gimnazije u Travniku — u Zagrebu završio i pravni studij, a i kao sudac, poslije kraćeg službovanja u Čačku, Petrinji i Sisku, najduže je živio u Zagrebu, gdje je i umro (21. travnja 1960). Nije dakle nimalo čudno što naslov njegove zbirke pjesama glasi *Gradska godina* (1932); tim naslovom nedvosmisleno su određeni izvori njegove inspiracije. Okrenuvši se i noveli (a kasnije još i drami), Dean je ostao u sredini gradskoj, u ambijentima Zagreba ili nekih malih gradića koje je poznavao, pokazujući sa veoma mnogo pouzdanih pojedinosti kako *mali ljudi godine 1918,* i uopće, kako *ljudi na raskršću* života ostaju cijeloga svog vijeka *u sjeni* životnih zbivanja i velikih događaja, prepušteni vlastitim, pretežno sitnim, beznačajnim nesporazumima koji znadu prouzrokovati trajnija tiha nezadovoljstva ili pak bučne časovite potrese, poslije kojih opet teče život u prividnom spokojstvu. Bio je pjesnik malih ljudi i njihovih životnih nemira, ali ne u pjesmama nego prvenstveno u novelama, iako je odmah u početku svoje literarne djelatnosti upravo pjesmama potvrdio i svoje književne mogućnosti i svoje tematske sklonosti. Bila je to, kako je to u svojoj recenziji *Gradske godine* napisao Olinko Delorko, dinamična, formom dotjerana lirika, djelomično pod utjecajem Krleže (u *Pjesmi staroga vučjaka*) i Rilkea (u pjesmi *Jezera*), a djelomično izvorna, nadahnuta nemirima senzibilnoga gradskog čovjeka (npr. *Autoportre, Niz rijeku, Negdje gori*). Njegove prve pjesme, sakupljene u rečenoj zbirci, tematski se ne razlikuju od pjesama što ih je objavljivao kasnije, one svojom formalnom korektnošću nimalo ne zaostaju za pjesmama koje su ostale rasute u našim tadašnjim književnim časopisima, prvenstveno u *Savremeniku* i *Hrvatskoj reviji,* i upravo ta činjenica da se Dean kao pjesnik nije razvijao, da se na svojoj pjesničkoj stazi nije penjao, uvjerava nas da je imao pravo Stanislav Šimić kad je, također u recenziji Deanove zbirke, ustvrdio da će ovaj pisac biti uspješniji u prozi.

Ipak, njegova poezija nije sasvim bez značenja za njegov književni rad, a najveću vrijednost ima posredno: utoliko ukoliko mu je rad na stihovima koristio u pisanju novela. Rekao bih da mu je upravo pisanje stihova omogućilo da od jedne novele do druge razvija, dotjeruje, obogaćuje svoj prozni izraz, da individualizira i svoje doživljaje i svoje rečenice;

pjesnička baština, iskustvo stečeno (i stjecano) pisanjem stihova dalo je uočljivu ali suzdržljivu lirsku intonaciju mnogim njegovim, pa i najboljim novelama, intonaciju koja popunjava i naglašava, ali nipošto ne ugrožava prozni karakter njegova izraza. Pisanju stihova, vjerujem, zahvaljuje Dean za uvijek rastuću gipkost i mekoću svoje rečenice, svježinu svojih slika, punoću svoga jezika, fluidnost svojih doživljaja, za graciozni (prozni) ritam nekih svojih rečenica pojedinačno i nekih ponajboljih svojih novela u cjelini.

Prva Deanova knjiga novela, koja već svojim naslovom (*Ljudi na raskršću,* 1937) ukazuje — »iako to nigdje otvoreno ne naglašuje« (Kozarčanin) — na raskršće između dviju epoha, na kome se našlo, naše tadašnje društvo, i raskršće između dviju ideologija na kome su se zatekli brojni pojedinci, bila je u cjelini vrlo neujednačena po vrijednosti, premda su njezine glavne karakteristike upravo u već spominjanim svojstvima koja će se kasnije sve više, sve vidnije isticati u cjelokupnom Deanovu novelističkom radu.

Govoreći o karakteristikama njegove proze, nije bez važnosti naglasiti da se Dean ne trudi da nam iz života svojih (malo)građana iznese neke senzacionalne pojedinosti, prizore i detalje koji bi već svojom bizarnošću zaokupili pažnju njegovih čitalaca. Naprotiv, gotovo sve što se događa u njegovim novelama više je nego obično i svakodnevno. Kad bismo težili za paradoksom po svaku cijenu, mogli bismo nadodati da je obično Deanova novela tim punija i jača, sugestivnija, koliko je događaj u njoj neznatniji. U takvim novelama Dean nije samo odstupao od razvijene pripovjedačke radnje kao prozne osnovice i time napuštao zastarjele novelističke postulate i obrasce, pri čemu nije igrala ulogu nikakva teorijska orijentacija nego jedino piščeva stvaralačka potreba, već je u najvećoj mjeri otkrio svoje novelističke kvalitete i mogućnosti, svojstva na kojima je mogao graditi i na kojima je dosta i gradio svoj prozni izraz. Ako je riječ o njegovoj prvoj knjizi, onda bezuvjetno treba spomenuti dvije novele koje to nepobitno potvrđuju: *Damin gambit* i *Put natrag.* Prva je možda najcjelovitija, najdorađenija, najsvrhovitije građena novela u knjizi *Ljudi na raskršću.* U njoj nehotice slijedimo (poznatim zagrebačkim ulicama) mladu korespondenticu jednoga velikog poduzeća na njezinu neuobičajenom izlasku te subote uvečer, kojim ona nesvjesno, možda i bez svoje volje,

pa i protiv nje, nagonski, ispunjava naglo razjapljenu prazninu u sebi, stvorenu iznenadnom samoćom, neočekivanom napuštenošću, nepredviđenim i nepredviđanim razočaranjem i (možda neopravdanim, ali u tom času neizbježnim) osjećanjem povrijeđenosti. Jedna poznata i gotovo banalna opća tema uspješno je individualizirana, jedan od mnogih sličnih događaja — brižno odmjerenim i (ne)mirnim rečenicama koje se redaju u funkcionalnom ritmu mutne, nadošlim vodama uznemirene i poremećene rijeke, vještim nijansiranjem psihičkih gibanja — uzdignut je iz bezličnosti mnoštva do jednog značajnog posebnog slučaja.

Dean se u svome postupku smjelo oslanja na neke podsvjesne elemente kao na realne činjenice. To je vidljivo u obje ove spomenute novele, u prvoj nešto više, u drugoj nešto manje ali gotovo presudnije. Novela *Put natrag*, u kojoj s interesom pratimo jednog starijeg suca na njegovu nadama obasjanom, tek malo prekasno poduzetom putu iz Zagreba u obližnji pokrajinski gradić, gdje je sve donedavna službovao i gdje se želi ponovno sresti sa svojom bivšom stanodavkom, osamljenom kao što je i on, sazdana je također od izvornih i poetski transponiranih opažanja koja su mnogo obećavala: Deanov smisao za psihološko crtanje malograđanske (provincijske i zagrebačke) sredine, u kojoj malodušni, osamljeni intelektualci gube ambicije i sigurnost u sebe, bio je čvrsta i privlačna osnova za situiranje jedne izgrađene stvaralačke individualnosti. S nekom mjestimično čehovljevskom manirom, s trpkim humorom koji nas ne nasmijava nego nagoni na (mračna) razmišljanja, Dean je u našoj međuratnoj novelistici pisac koji se bitno razlikuje od svih ostalih »gradskih« pisaca toga razdoblja.

I Vjekoslav Majer, primjerice, donosi u svojoj prozi likove malih gradskih ljudi, ali oni su puni nekih besmislenih iluzija za koje se ne može reći da su bile iznevjerene već i zato što nije bilo realno ni očekivati da bi se one mogle ispuniti. Naivni Majerovi Pepići i Očenašeki stoje tako u punoj oprečnosti sa mnogo uravnoteženijim Deanovim junacima, koji se ne zanose neostvarivim očekivanjima i ne hrane nerealnim nadama; sve što oni žele i za čime idu lako je ostvarivo, štoviše, ostvarenje njihovih težnji nije izvan ili iznad njihovih objektivnih mogućnosti, pa ipak oni gotovo u pravilu svoje

težnje ne uspijevaju ostvariti onako kako su zamišljali. Tu dakle ima mjesta i za razočaranja i za bol.

Druga Deanova knjiga novela, *U sjeni* (1942), znatno se približila Deanovim potencijalnim stvaralačkim mogućnostima. Ona ne donosi ništa novo, ni u tematskom ni u metodološkom pogledu, ona samo proširuje već poznati Deanov svijet malih gradskih nesretnika i samotara, unosi u taj svijet nove likove i kreira nove »slučajeve«, sve više i sve češće na način koji te obične likove i njihove svakodnevne »slučajeve« podiže iznad granica indiferentne svakidašnje običnosti. A to je već svojstvo po kome se poznaju izvorna i dovršena umjetnička djela.

Ni u ovoj knjizi Dean se ne prepušta ritmu gradskog (ili velegradskog) života, on ni u ovim novelama ne piše užurbano o silovitim uzbuđenjima, njegova rečenica ni u ovoj zbirci ne odražava vrtoglavu dinamiku (vele)gradskih ulica. Jer, distingvirajmo, Dean nije pjesnik grada, ni malog ni velikog grada, nego pjesnik gradskog čovjeka, malog gradskog samotnika. Dean je kontemplativan pisac koji se zadržava samo na detaljima, njega privlače i uznemiruju mali događaji, sitni događajčići u ljudima, a ne oko njih; njega ne uzbuđuju krupni problemi života naprosto zato što se njegova lica ne bave takvim pitanjima. Odan svojim junacima, Dean se brižno bavi malim, neprimjetnim ljudskim teškoćama, čovjekovim nesporazumima sa samim sobom, duboko skrivenim ljudskim nemirima i tihim dramama u kojima je često sva tajna čovjekove sudbine.

Klonulost, svijest o vlastitoj bespomoćnosti moglo bi se reći da je dominantna u psihi Deanovih junaka. Bilo da, izloženi utjecaju licemjernog morala, bolno stječu prva saznanja o najprirodnijim i najljepšim ljudskim osjećajima *(Ružna riječ)*, bilo da se otimaju dosadi da bi joj se na kraju nemoćno predali *(Ogledalo)*, u atmosferi ranih jutarnjih sati u jednoj siromašnoj radničkoj sobi u Gornjem gradu *(Zvijezde)* ili kasnih nedjeljnih prijepodneva i ranih poslijepodneva u krugu sitnočinovničkih obitelji, prije ili poslije blagdanskih ručkova, u psihozi neizvjesnih napetosti što ih izazivaju diskretno naslućeni, nijemi međusobni sukobi, sumnje i ljubomore, tajni nemiri na samom rubu nesreće, koji ipak ne dovode do bure nego se mirno nastavljaju u prigušenim strepnjama, produžuju u tajnim strahovima *(Tiha zavist)*, pri če-

mu je pisac znao vješto osjetiti mjestimično neizbježnu, pritajenu prisutnost sjetnog humora *(Bumbarov let)*, Deanovi junaci podnose život bez snage da u njemu aktivno sudjeluju. U takvim trenucima, kad su njegova lica savladana defetizmom i rezignacijom, Dean indirektno zagovara čovjekovo samodostojanstvo i svijest o sebi.

Samo u jednoj svojoj noveli Dean je iznio događaj za koji se ne bi moglo reći da nije pomalo neobičan *(Otac)*, a samo u jednoj drugoj zašao je u više društvene krugove, u salone elitnih intelektualaca, umjetnika *(U sjeni)*; i jedna i druga novela pripadaju boljim Deanovim radovima, ali ni jedna ni druga ne mijenjaju bitno dosad ocrtanu Deanovu novelističku fizionomiju koju upotpunjuju i još jasnije određuju njegove oblikovalačke sposobnosti. Dean komponira novelu kao čvrsto zatvorenu cjelinu. Takve su njegove namjere, ali samo u sretnijim slučajevima on ih uspijeva adekvatno realizirati. Iako polazi od detalja, on ne detaljizira. Ne gradi novelu kao mozaik nego kao kompaktnu, svrhovito građenu strukturu. Najuspjeliju u tom pogledu svakako treba izrijekom spomenuti: to je nesumnjivo jacklondonovska novela *Crni*, o gradskom psu bez gospodara, lutalici koji je, poput bezimenih gradskih samotnika, »nosio svoj teret« i, za razliku od njih, »vraćao ugrize«.

Dvije Deanove drame, izvedene u Hrvatskom narodnom kazalištu, tematski se uklapaju u svijet njegove proze. Prva, *Mali ljudi godine 1918*, izvedena god. 1939. u Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici, kao prva premijera u okviru »Večeri mladih autora«, primljena je od kritike s većom naklonošću negoli od publike. Može se reći da je ovaj tekst bio uspjeli prvenac, sa svim onim što ta sintagma implicira: u njemu je jasno došao do izražaja Deanov dramski potencijal koji se mogao naslutiti i u nekim njegovim novelama, smisao za dijalog, ambicija i, nazvao bih to tako, instinktivna vještina kojom je pokušavao nadoknaditi manjak scenske rutine. Pojedini detalji u drami nisu dokraja izrađeni i zaokruženi, ali je drama u cjelini dosta dobro komponirana. Oživljujući atmosferu prevratnih dana godine 1918. i odraze tih povijesnih događaja u siromašnom obiteljskom gnijezdu jednog preplašenog pučkog učitelja u nekom malom bosanskom mjestancu, s kroničnom neimaštinom među ljudima na jednoj a prepunim magazinima na drugoj strani, s neminovnim pljačkama i tragikomičnim situacijama koje sve to prate, te sa zelenim kaderom, čije se aktivno postojanje negdje u pozadini osjeća u svakom trenutku i na sceni, Dean je ravnomjerno razvijao radnju, rasporedivši pojedine njezine etape na sva tri čina, da bi najzad doveo igru do efektnog, dobro pripremljenog završetka, u kome se dovršavaju više-manje sva lica, dobro uočena i dosta vješto oživljena. Pa ipak, drama (ili bolje, komedija) nema one nezamjenjive unutarnje napetosti koja jedino može uzdići korektno napisani dramski tekst iznad razine prosječnosti.

Druga njegova drama *Oporuka*, izvedena godine 1944, u tom je pogledu označila vidljiv, ali još uvijek ne i potpun, presudan napredak. Našavši temu i likove ondje gdje ih je godinama nalazio i za svoje novele, na zagrebačkoj periferiji, Dean je u ovoj drami, napisanoj u potpunosti zagrebačkom kajkavštinom, ostvario žive likove i okretne scenske prizore neosporne dramske snage. Razrađujući problem sebičnosti i pohlepnosti za tuđim imanjem, Dean je svoga junaka Hromog, koji vjeruje samo još u pravo jačega, doveo do ruba čovječnosti, prikazavši kako surovost života čini i ljude surovima.

Ovdje je prilika da se naglasi: Dean svoje male ljude ne idealizira, iako je očito da ih voli. U drami *Oporuka* Hromi priznaje i ne skriva da je zao, a tvrdi da je zao zato što dobrote nigdje u svijetu nikada nije vidio. I tuđa sebičnost učinila ga je takvim: »Zločest sam, jer z ludima treba zdržati, a vsi su lakomi i vsak bi samo sebi!«

Izuzetna je osobina (umalo ne rekoh: prednost) Deanovih bavljenja našom međuratnom socijalnom tematikom u tome što on svojim junacima, samotnicima i stradalnicima, ne prilazi ni kao branitelj ni kao zagovornik; ne piše im ni panegirike ni optužbe. Svojim opisima ne teži da izazove sažaljenje čitalaca, a nije mu namjera niti da pobuni one o kojima piše. U vrijeme kada je Dean pisao svoje pripovijetke, u našoj (i ne samo našoj) književnosti imala je znatan utjecaj tendenciozna struja tzv. socijalne literature. Tematski bi joj se mogao pribrojiti i Ante Dean kad bi tematika književnog djela bila u njemu odlučujući elemenat. Metodologija Deanova stvaranja, međutim, isključuje Deana iz ove književne struje.

Jer i kada je pisao o bijedi, Dean o njoj nije pisao zato što je to (ne samo tada, ali tada naročito) bila privlačna i moderna tema, nego jedino zato što je (i samo onoliko koliko je) to bila životna istina njegovih omiljelih junaka. Za razliku od socijalnih pisaca, Dean je o toj temi pisao s primjernom nenametljivošću i mirnoćom, bez erupcije i bez (vidljive) vatre, bez parola i podmetnutih tendencija, ne kao agitator nego kao pjesnik koji ne želi drugo nego da približi ljude same sebi. Pisao je kao pjesnik nevelikih poteza ali izvornih poticaja, gradeći događaje iznutra, suptilnim opažanjima nevidljivih unutarnjih zbivanja i pokreta, ostvarujući tako svojevrsni obrazac psihološkog realizma. (Upotrebljavajući ovaj termin uvjetno, želim tek označiti suprotnost deskriptivnom socijalnom realizmu koji je prevladavao u prozi tzv. socijalnih pisaca.) Daleko od težnje da probleme svojih malih ljudi razvija do razmjera općih pojava, Dean je, u svojim uspjelijim novelama, ostvario sugestivne i osebujne detalje individualnih životnih teškoća i nesporazuma, koji uvijek na neki drugi način i s drukčijim posljedicama pogađaju njegove ljude sumornošću, samoćom, neuspjesima, siromaštvom, sumnjom, očajem — a sve to umanjuje njihove životne izglede, čak i njihove subjektivne težnje, uvjetujući sve veću njihovu nesigurnost u hodu kroz život.

Posljednji svoj književni rad, novelu *Žižak,* objavio je u posljednjem broju *Hrvatske revije* (1945); a tada je svoju književnu djelatnost prekinuo sâm svojom odlukom. Zašutio je snagom vlastite volje, kao što je to učinio i Leskovar. I kao što je to u Leskovarovu slučaju, tako i u slučaju Deanovu možemo različito nagađati o uzrocima koji su ga nagnali na takvu neuobičajenu odluku. Ipak je vjerojatno da bi konačni zaključak mogao, u oba ova slučaja, biti samo jedan: to je spoznaja da se više nema što novo reći, s jedinom razlikom, što je ta spoznaja u Leskovara vjerojatno bila posljedica »psihičke i umjetničke izgovorenosti«, kako je to jednom formulirao Ivo Ladika, a u Deanovu slučaju ta je spoznaja nastala zacijelo kao rezultat promijenjenih društveno-političkih uvjeta, u kojima se promijenio, ili barem počeo mijenjati, i (unutarnji) svijet njegovih junaka.

Zašutjevši svojom voljom, na samom pragu svoje umjetničke dovršenosti, petnaest godina prije svoje smrti, Dean

nije ispunio sve nade svojih kritičara; nije postigao sve ono što se (ni onoliko koliko se) od njega očekivalo, ali je, na svom teškom, sporom, smišljeno prijeđenom putu prema svome (neosvojenom) umjetničkom vrhuncu ostvario pet-šest novela koje ni onda nisu bile samo obećanje, a danas su, neopozivo, ono jedino u čemu je sačuvan i što opravdava Deanov duhovni nemir i stvaralački napor. Uz novele *Crni* i *Tiha zavist*, vjerojatno najbolje njegove tekstove, to su još *Bumbarov let, Zvijezde, Otac, U sjeni,* te *Damin gambit, Put natrag* i, eventualno, *Ružna riječ.*

Ne kažem da je mnogo, tek tvrdim da nije — premalo.

DUBRAVKO JELČIĆ

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA DJELA ANTE DEANA

Gradska godina. Pjesme. Zagreb, 1932.

Ljudi na raskršću. Novele. Sadržaj: *Djeca na raskršću; Čvor; Damin gambit; Put natrag; Ružna riječ; Pijesak u polju; Ne dam svoje; Iskra; Ogledalo.* Binoza, Zagreb, 1937.

U sjeni. Novele. Sadržaj: *Zvijezde; Otac; Bumbarov let; Suza; Priča o čovjeku; Tiha zavist; Uže; Crni; U sjeni.* Matica hrvatska, Zagreb, 1942.

Veliki dan. Igra u tri čina. Novo pokoljenje, Zagreb, 1950.

VAŽNIJA LITERATURA O ANTI DEANU

Olinko Delorko: Ante Dean: Gradska godina. *Književni život,* 1/1932, 3, str. 44.

S[tanislav] Š[imić]: Ante Dean: Gradska godina. *Hrvatska revija,* 5/1932, 9, str. 595—596.

T[omislav] P[rpić]: Ante Dean: Ljudi na raskršću. *Obzor,* 77/1937, 285, str. 1.

Vladimir Jurčić: Ljudi na raskršću. *Savremenik,* 26/1937, 12, str. 462—463.

I[vo] K[ozarčanin]: Novele Ante Deana. *Hrvatski dnevnik,* 4/1939, 961, str. 7.

Kalman Mesarić: Ante Dean: Mali ljudi 1918. *Komedija,* 6/1939, 1/220, str. 1—4.

Vjekoslav Kaleb: Ante Dean opisuje ljude na raskršću. *Novosti,* 34/1940, 309, str. 15.

Dubravko Jelčić: Mali pjesnik gradskih samotnika: Ante Dean. *Kolo,* 6(126)/1968, 8—9, str. 195—200.

D. J.

PRIPOVIJETKE

DAMIN GAMBIT

Ima dana koji u ljudskom vijeku ne ostavljaju nikakav trag, ne nahukaju se ni pepelom uspomene, a kamoli da zabrazdaju dublju brazdu. Oni se gube u tupoj monotoniji svagdašnjice, ponavljanim kretnjama sitnog rada i nesvjesnom zvuku praznih beznačajnih riječi. Može čovjek proživjeti tako i najveći potres a neće se sjetiti ni da uzdahne. Svijest gluho spava kao leptirova buba u neprobijenoj čahuri. No ima dana za kojih nam se učini da će nas i sam blagi dašak vjetra ponijeti uvis spram sunca i plavetnila. Pričinja nam se tada da sanjamo a sanje odjednom postaju zbiljom. Ili će nas drugi put kakav mu drago, tuđem oku nevidljiv događaj baciti iz ravnoteže, ofurit će nam nesreća mladost kao mraz voćnjak u proljeće, i ljudski će se život sunovratiti u najdublju tmušu očajanja. Čovječja duša kao žedna spužva pije i bubri, ma šta joj prinesu — otrova cinizma ili dječji naivne sreće. Kako smo u takvim tamnim trenucima očajno sami i bespomoćni!

Magdi je ova subota bila takav dan. Još jutros mu se je obradovala: gle, ne pada više snijeg! — voda je u kupaonici bila studena, štipala je za prste i obraze, ubrzala dah, ovila tijelo parom, sakrila oku ogledalo i natjerala je da se jače protrlja grubim ručnikom po slabinama i preko lopatica. Poslije — da vrisne od zadovoljstva. Napolju kroz oblake malko se našalilo zimsko sunce, a već — kad je izašla i pošla ulicom — hladnoća nije dala dublje udahnuti. Hvatalo se inje na obrvama i po kosi, smrzavale se dlačice u nosnicama i škakljalo je. Bila je toplo odjevena, kako da se ne razdraga — škripi suh snijeg pod nogom, pjeva svoju staru poznatu pjesmu.

Dan je brzo prošao. Istrusio se kao čaša ledenog vina niz žedno grlo, digneš je uvis, na trenutak se ozbiljno zagledaš kao da mu promatraš boju i odsjaj. Domaćin sa strane nudi, gleda te, pita i bodri — no, okreni je! a, šta veliš, dobro, ma, jedanaest gradi, očiju mi! — a ti zažmiriš i naglo iskapiš. Važno i znalački pucneš jezikom te zavrtiš glavom: bogami, kapljica! brzo bi čovjeka pod stol — i sve lukavo motriš nisu li te otkrili kao šeprtlju početnika... Eto, takav je njoj lud bio dan te subote. Kao čaša naglo istrušena vina.

Bilo je teško pogledati kroz dvostruka okna kancelarijskih prozora i ostati mirno za pisaćom mašinom. Vani stresaju poštari snijeg sa žica. Pazikuće odgrću lopatama snijeg, najprije širokim drvenim zbacaju gornji sloj na rub ceste, ondje ga utabaju te podignu nešto nalik na bijele bedeme, čovjeku do pasa visine. Poslije izađu žene i djevojke sa kantama vruće vode, naglo je proliju ne bi li se bar donekle smekšao i onaj najdonji utabani i već u ledenu koru stvrdnuti snijeg. Za njima odmah požure muževi i njihovi dječaci, da oštrim željeznim lopatama sve ostružu na rub pločnika, natječu se sa studeni, tko će prije zgrabiti ledenu koru. Bože, vike, smijeha i radosti! — a sve proživjelo kroz tužna dvostruka prozorna stakla.

Ni ne sjeća se više svega što je bilo jutros. Znade samo da se je začudila pogledavši malo poslije napolje. Spustila se nad grad gusta magla, omotala i kuće i ljude svojim bijelosivim polusvjetlom. Ulicom su plivale sjene, izronjavale i opet tonule, stapale se i naglo se rastavljale. Svijet se učinio Magdi nestvarnim i ljepšim. Ničemu nije razaznavala početak, kuće su se penjale u maglu, oko im nije moglo ocrtati krov. Eno, prizemlje, prvi kat — a dalje gore? koliko još? Svejedno — možda tri, četiri ili više, no možda je samo jedan sprat. Mašta slobodno pliva morem magle, može izmisliti što hoće, iskititi, podići u vrtoglave visine i najobičniju stvar, a može i samu stvarnost srušiti ili je pregraditi. Bilo je kao da se opet nekim čudom vraća sreća onog najprvog, najranijeg, školom još netaknutog djetinjstva.

A sreća je bila u samom gubljenju za svakodnevnog rada, u natapanju obraza i nogu u blag polagan talas magle. Korak je o podne lebdio ne osjećajući tla pod nogama. Zar je bilo važno što su stariji prigovarali pri poslu, što se je prokurist Töröky, našavši pogrešaka u pismima, opet uzrujavao: Sie, Stock-

-Kroatin! — što je blagajnik prijetio — nema isplate do srijede i što kod ručka muž nije ništa vidio, ništa razumio od svega... Šta je to sve njoj danas! moćniji je jedan korak kroz ovakav pucketav snijeg i magleno more, nego čitav dan obična šetanja alejom, kad svatko vidi svakoga, omjeri, opipa očima i bezobrazno namigne. Sreća je bila i u samoj jednoličnosti ponavljanih kretanja i vlastitih i tuđih jer je ona strujala iznutra te iznutra sve natapala radošću svojeg uspona.

Pokušala je da i drugima dočara svoju tlapnju, no ubrzo uvidje kako nema smisla. U kancelariji su između pojedinih kolona brojaka i pojedinih fraza diktata padali frivolni muškarački vicevi. Kod kuće se je baka više od navike tužila na slabo jelo i ogovarala dvorkinju, a kad joj je Magda prigovorila što jednako zanovijeta, još se je i uvrijedila: nego o čemu će? pa ljudi razgovaraju o običnim stvarima, dabome, tako je bilo i bit će uvijek, dok je svijeta i vijeka. Nije se mogla na nju naljutiti, naprotiv, učinilo joj se nekako starački mudro, morala se je potajno nasmijati — eto što su godine!

Ni Andrija nije bio drukčiji. Već kod prvih zalogaja stao je mrmljati u bradu kako čovjek nigdje nema mira. Čovjeku puca glava od rada, a onda još mora slušati koještarije i u svom vlastitom stanu i od vlastite svoje žene... A šta mu je to i rekla? — ništa neobično. Ta ne bi znala ni ponoviti, jer nije ni mislila šta govori. Glavno je bilo govoriti, šaptati, smijati se pa nenadano viknuti. Izbaciti iz sebe svu radost što zapljuskuje iznutra, i sva se otvoriti drugima. Sva se razgaliti i poslije blaženo umorna od bujice riječi ušutjeti.

U pola sedam navečer pozvao ju je blagajnik. Strogo je pogledao, — a, tu ste, no koliko — 325 —? a, to je previše! — otvorio je platni spisak, dao joj da ga potpiše i odbrojao joj na ruke: dvije papirnate banknote i u srebru dva put po pedeset. Ostalo u sitnišu. Strogo je zalupio blagajničkom knjigom, no ona ga se nije prepala. Lukavo je okrenula svaku banknotu spram svjetla da vidi ima li vodeni žig, zatim je bučno bacila pedesetdinarku o stol kao što čine pijani ljudi kad plaćaju ceh. Blagajnik je srdito izbacio trbušinu i izbečio oči na nju: ej, vi mala, napolje s tim drskim nosom! zar ja kujem lažan novac! Blago mu se nasmiješila: haha, striko, ovo je moje, pošteno zarađeno... Lijepo zvoni, zar ne? treba

biti na oprezu, danas je sve u magli. Do viđenja! I odskakutala je iz sobe.

Počela se spremati da izađe. Pisma je poslagala u mape, spremila indigo i keficom oprašila mašinu. Drugi su oko nje još radili i ona se prva podiže da odnese poštu na potpis. Stari je brzo potpisivao ni ne čitajući, stvar povjerenja. Kad je dovršio, obrecnuo se više reda radi:

— No, danas se nismo baš pretrgli od posla...

— Šta mogu, kad se tako sporo diktira. Ja sam gotova sa prijepisom. Laku noć!

Išlo je to njega. Pogledao je za njom i promrmljao u bradu: — na, die hat a freches Mundstückerl!

Kad je stupila na asfalt, udaralo je sa tornja 7 sati. Po ulicama je jednako klizila magla. Veče joj se učinilo svečanim, kao da je uoči Božića. Korzom je šetala besposlena mladež, stakla dućanâ bila su lijepo iskićena bijelim ledenim cvijećem i lišćem fantastičnih biljaka iznad kojih su izvirivali izloženi predmeti ali ne kao inače, ovaj put nisu je odmah na prvi pogled vrijeđale cedulje svojim krupnim, nedokučivim cijenama. Sve je izgledalo ljepše, intimnije, ne trgovački poslagano. Veselilo ju je, skoro kao neočekivan rođački dar o Novoj godini.

Presjekla je zatim preko trga sa Strossmayerom u bronci. Kamo on to pokazuje? Magla ne da odgonetnuti. Od čitave velike figure samo se zacrnjela ruka sa hladno pruženim golemim prstom i tamna gromada koljena u svećeničkoj haljini. Ali malo podalje stara se omorika veselo nagnula nad prolaznika, okićena injem blistala se kao kakvo mamutsko božićnje drvce, eno, ne pozdravlja li je tiho: pogledaj me, obraduj se, dijete, pa prođi svojim putem — ja ostajem...

Magda je osjećala kako kroz nju struji toplina i penje se radost. Skoro će stići kući, još ova tri ulična raskršća, dvokatnica na uglu i kraj ulaza tablica — broj 29. Nekoliko stepenica i zvonce s lijeve strane stubišta. Na pragu stara pomno previnuta krpa — njihov stan. Tamo je sad sve toplo i svijetlo. Andrija je zacijelo obrijan i odmorio se pošteno. Neće biti mrzovoljast kao o podne. Ali ona mora uz put još skoknuti u trgovinu da kupi 3 para hrenovki, i u mljekarstvo, trebat će i za dinar crnoga. Subota je, ne mogu uvijek samo o mlijeku i maslacu... Brzo će uzavreti voda na malom električnom štednjaku. Ipak je lijep život u gradu: čovjek je malen, maljucan i izgubljen stvor. Kao mrav u ogromnom mravinjaku zaboravljen i prignječen među mnogim drugima tuđima i užurbanima, ali sretan što uvijek nađe svoga druga i svoje toplo mjestance pred počinak, svoje male brige da ih srdito strese, izgazi nogama, izbriše i sutradan opet nove naslaže kao čudno gorko saće po maloj moždanoj ćeliji. Pa to njima i treba, to je sadržaj! Eto, kao kakav šarafić — ujutro u stroj, čvrsto se zakopča i pojuri sa drugima, no uveče tiho se odšarafi iz stroja i gle, neće da stane da se povali mrtvo na tlima, već i dalje iskopčan zuji i svojom vlastitom rotacijom dalje tke vlastiti svoj skriveni svijet.

Ona je sada Magda Vežić, supruga državnog činovnika Andrije Vežića i hrvatsko-njemačka korespondentica kod tt. »Orbis-film«. Nije više bucmasta djevojčica — čim joj pokažeš prst, već u suzama... nee, ona pošteno i naporno povuče svojih osam radnih sati, stisne zube pa izdrži. No zato sad u torbici zvecka pedesetdinarka i ugodno šušnu dvije banknote pod prstima kad potraži rupčić. Neka im skidaju, neka reduciraju Andriji, he — njezina zarada sve izravna!

Šta znate vi, gospođice sa Zrinjevca, kakva u njoj radost klija kad se ovako u lijepo subotnje veče vraća kući umorna od rada a zadovoljna što i ona nešto privređuje u kuću. Otključat će vrata i neće pozvoniti. Tiho će u hodniku skinuti kaput i šešir, pa će na prstima u kuhinju. Prebacit će pregaču i ukopčati struju u štednjak. Za deset minuta hrenovke će biti skuhane, izvadit će iz boce par ukiseljenih krastavaca i namazati na kruh maslaca. Možda se nađe i komadić sira u ormaru. Mlijeko će se međutim ugrijati i šta bi još — večera je gotova. Onda će sve lijepo poslagati na mali drveni pladanj, oprezno će se na prstima odšuljati hodnikom do njihove sobe i bez kucanja otvoriti vrata: o, dobar večer, mladi gospodine! molim k stolu, večera je spremljena...

Andrija će se, naravno, začuditi — vidi, kad si došla? nisam ni čuo da si pozvonila — i lakomo će zgrabiti za nož i viljušku. Ali ne, ne ide to samo tako, ti gladni muškarče! — stavit će pladanj na stol i iznenada će mu se objesiti o vrat. Neka se ljuti: au, lûdo — moja kravata! — neka galami da nisu djeca i čemu te sentimentalne gluposti... svoje će dati i svoje će dobiti, makar je poslije pola godine nazivao kako mu drago, ako hoće, baš i guskicom! eto — nasmijat će mu se — guskica, ali tvoja!

A pri jelu ispričat će mu ono sa Valjkom. Zamisli, šta mi se je danas desilo — počet će i neće mu dati ni da se u miru najede. Neka se i on jedanput uzbudi radi nje, neka plane, baci ubrus i skoči na noge. Hoće da ga vidi ljutita i ljubomorna. Neka uvidi da nju ne treba ostavljati baš tako po strani i da nije ni ona upravo zadnja i od svih najneuglednija.

... Šta mogu, došao je popodne k nama da kupuje filmove za svoj kino. Djeco, sa mušterijama treba biti ljubezan — uvijek gnjavi šef, i ja pomislim — ajde, bit ću ljubezna, šta je na tome! — Ali kad su svršili poslovan razgovor, najednom se Valjak dosjetio: gospodin Töröky, ne bih li mogao gospođici izdiktirati par riječi u mašinu. — Naravno, dozvolili su. Sjeo je do mene. Isprva nisam ništa primijetila. Pisala sam što je diktirao. Nisam ni na kraj pameti imala da bi on to sve mogao udesiti radi mene. Poslije je stao čitati sadržaj diktata, i ja pogledam: je li dobro? Zamisli, Andrija, učini mi se da se nasmiješio i kao da mi je namignuo lijevim okom. Pomislim, nemoguće, učinilo mi se... možda se je udobrovoljio pa trenuo okom ili ima nervozne očne živce, a ima ljudi kod kojih je i takav običaj, ni ne misle kad trepnu... Pogledam još jedanput. Smiješno — eno, opet! oko nas drugi prolaze, knjigovođa radi za svojim pultom. U drugoj sobi čuje se kroz otvorena vrata zvonce telefona. To se naš udjeljivač, mršavi Petrak, opet rastapa pred aparatom. Kao da doista stoji pred ženom, savija se od nježnosti. Sve me škakljalo na smijeh od njegova maženja: Zorček, serbus, Zorček! jesi to ti? no, kako ti je sad? a, bolje? no, hvala bogu... da, da — čuvaj se samo propuha! Znaš, Zorček, za dva sata sam doma i da si mi do onda već sasvim zdrava, inače, inače — ne okusim ti ni zerice! Ne zaboravi, večeras idemo k teti Irmi na jedan »remi«... šta veliš — koju narandžu? da, imaš pravo... hoću, kupit ću nekoliko, »Jafa«, naravno... Serbus Zorček, serbus...

Telefon se zalupio. Iz druge sobe dopiru srditi glasovi. Šta je, šta je opet? no, šta bi drugo i bilo: Töröky se ruga jadniku — slušajte Petrak, vi ćete se jednog lijepog dana još i rastopiti kraj tog telefona, kosti će vam najednom omekšati i iz vaših hlačnica samo će poteći žuta kaša od šećera. Onda mogu ovdje otvoriti slastičarnu a ne filmski zavod. — Zašto? — a ote, molim vas, vi papučar, kako se možete ovako kreveljiti sa slušalicom na uhu! — Ali izvinite, gospodin šef, žena mi je... valjda neću još i sa vlastitom suprugom govoriti takvim tonom kao da nekome udjeljujem loše filmove! — Vidite li ovog Petraka, gospodin Valjak, on si utvara da je ovu suprušku scenu otmjeno odglumio. Ja, djeco, uvijek velim: naš Petrak malo govori, no kad nešto kaže, onda možeš ruku staviti u vatru — glupo je...

Valjak je prasnuo u smijeh, ali mi drugi nismo se ni maknuli. Ta čuli smo ovaj vic već dvadesetak puta u svim mogućim varijantama. Töröky mu je za to bio dvostruko zahvalan. Najljubeznije se je zainteresirao kako je kod kuće. Začudio se što Valjak, premda je još tako mlad, ne ide na skijanje. — Naša će Magda — dodao je — sutra već prije zore na teren. Nikad se njoj tako ne žuri u kancelariju...

A Valjak, da si mu samo vidio krmeće oči kad mi je polaskao:

— I ja bih skijao da imam takvu zgodnu gospodičnu!

Töröky ga je ispravio — nee, gospođu! ali to njega nije zbunilo — gospođa, pa tako mlada i »mädchenhaft«! No, onda još bolje... Mislio je da će upaliti, ali ja sam mu već odbrusila neka se on kod kuće šali sa svojom ženom, ima on tamo skoro takvu gospodičnu, kćer već doraslu za skijanje, i zar ga nije stid?!

Mislila sam, ovome je dosta za danas. Samo je jače zatreptao vjeđama, ali me se nije okanio. Dapače, našao je da nešto treba dodati u pismu. Drugi su otišli za poslom, a on kad opazi da smo sami, odjednom poče predlagati ne bih li htjela večeras s njim u kino... ima jednu ložu rezerviranu... sve diskretno zatvoreno... pa bi poslije malko i u bar... odličan džez — »Bingo-boys« bogovski sviraju tango... volite li, milostiva, tango — nee?! a ja, ja tako silno uživam kad plešem tango...

Vratila sam mu s kamatama — neka si potraži drugu partnericu ako mu već nije dosta zakonita žena na ladanju... i da se je namjerio na krivu adresu!

Zamisli, nije se ni uvrijedio — magarac! shvatio je kao da su moje riječi bile u šali peckanje i prošaptao najzad: on čeka, punkt u devet na glavnom trgu ukraj auta... napolju je magla, ali već će me prepoznati... dakle do viđenja! — Ustao je i naglo se udaljio, ostavivši me zablenutu. Kakve li bezobraznosti! Htjela sam mu viknuti: gospodine, šta mislite s kim imate posla? ja sam poštena žena i kako se samo usu-

đujete?! — no on se je već u predsoblju rukovao sa šefom te izašao. — — —

Magda je došla pred prozor od svog stana. Šta je to — začudila se — sve u mraku! Andrija je valjda u drugoj sobi, u onoj sa dvorišta... Ponosno se dosjeti: vidiš, i Andrija štedi! dapače i na svjetlu, ipak je i on kućevan... Ušla je i pozvonila. Plan je ionako propao, nema smisla sakrivati se kad on nije u prvoj sobi. Ionako bi je odmah opazio, vrata od kuhinje su staklena.

No ipak će mu sve ispričati, nasmijat će se. Zašto da se i ona ne pohvali. Sve će mu lijepo i potanko prikazati: i kako je starija kolegica bila poslije sva zelena od zavisti i kako joj je Töröky primijetio — šta vi danas, Magda, pjevate za pisaćim strojem! — Je li doista pjevala? ne zna ni sama, možda... ah, taj ludi božji dan! sve pliva u magli, kako se sva osjeća lagana, uzdignuta kao u nečije toplo naručje, bezbrižna poput djeteta što još nije svjesno ni toga da živi.

Uzalud je i po drugi put pozvonila. Šta je to? Zar je baka još na večernji? zašto onda on ne dođe otvoriti kao obično, ta nisu se posvadili! Nervozno potraži po torbici ključ od stana. Među prstima je zašuštao papirni novac. Sad ju je i to smetalo. Napokon napipa ključ, otključa i uđe lupivši vratima. Uhvati samu sebe: gle, a odlučila sam da se neću naljutiti... valjda nije čuo. Ruka je zalupila vratnicom jače nego je trebalo da se pritvori. Otkopča dugmeta na kaputu, skine ga i objesi o vješalicu, zatim odvrne svjetlo i prođe hodnikom. Pogleda u prvu pa u drugu sobu. Sve u mraku, samo je kroz stakla vratâ dopiralo slabo svjetlo sa stubišta.

— Andrija! nema ga... Magda se uputi u kuhinju, nalije iz kotla tople vode pa je pristavi na štednjak. Topla je, brže će zakipjeti, on mora biti negdje u blizini. Možda je otišao po cigarete ili tamo na drugi ugao po novine. Već izvikuju sutrašnja prva izdanja. Skinula je gornje cipele i pomno očistila snijeg sa đonova i peta. Mogao bi se rastopiti i uprljati pod... Prene se na ovu misao i odjednom se ražalosti: još malo prije sam mu se toliko radovala.

Sjede u stari fotelj i osluhne. Voda je već počela tiho ključati. Kad se Andrija vrati, već će ga dočekati vruće hrenovke i šalica mlijeka. Pa šta to — par časaka je sama, ali neće umrijeti, ta doći će i on! Eno, već kipi. Ustane, stavi hrenovke u lončić uzavrele vode pa ga pomače na stranu da ne puknu. Pomno pokrije lončić da ostanu vruće te izađe u sobu. Valjalo je prirediti stol. U sobi nađe sve kako je ostavila još o podne. Radio je već bio postavljen na svoje mjesto uz prozor na malom turskom stoliću. Pred njim na jednom stolčiću ležale su novine, složene napola i okrenute tako da je radio-program bio na oku. Ormar za knjige, njihova »biblioteka«, bio je napola otvoren. Lijevo je staklo bilo povučeno u sredinu, Magda pomisli: njegova ruka... Veći, okrugli stol nije stajao u sredini sobe na svom običnom mjestu ispod lustera, već pred »bibliotekom«, značilo je — Andrija je nešto radio ili se bar spremao na to. Na stolu nađe otvorenu knjigu sa mnogo formula. Začudi se i pogleda iz blizine, no nije bio matematički udžbenik već njegova omiljela »Die Schachpartie«. Pored knjige ugleda ispisan blok-papir. Spusti se u stolac te pročita. Ruka joj zadršće. Poruka je bila kratka:

...Nemoj čekati sa večerom, ja sam morao u klub. Majstor A. daje simultanku. I ja igram. Mislim da ću se vratiti kasnije, možda iza ponoći. Nemoj čekati —

Andrija

Dugo je buljila u ova tri suhoparno pisana retka, kao da ne razumije što kažu. Je li to ona ista magla što kulja napolju?! Ništa se ne vidi. Kakvi su to znakovi? tko poručuje? on? — nemoj dakle čekati... nemoj čekati! — A ona je sve tako lijepo izračunala: i iznenađenje i večeru i razgovor sa pričom, smijeh i uzbuđenje i ponosnu radost... Šta sad?

Mehanički je prevrnula papir, pomno ga složila na dvoje, pa na četvero, pa na osmero. Postajao je sve manji no sve tvrđi kvadratić. Kad je već zabolješe prsti od te igre, pusti ga da padne. Smiješno se je prebacio na stranu, kao igračka: ne, nemoj čekati...

Polako i s naporom ustade i ode u kuhinju. Izvadi tanjur i pribor za jelo, odreže komad kruha, izvadi iz vode jedan par hrenovki i odnese ga u sobu. Nije se ni sjetila da bi trebalo uzeti i štogod kiselo umjesto salate. Jela je strpljivo i uporno, tromo vrteći jezikom hranu u ustima, zagledana a bez misli kao kad preživa životinja.

Proguta i zadnji zalogaj — trpko kao dužnost — i začudi se uzalud tražeći po tanjuru: sve je prazno! — gurne ga na

stranu, odjednom se strese i baci se na divan. Zarida skupljena u klupko.

Potrajalo je možda samo par minuta, možda i pola sata, nije znala — napolju škljocnu brava. Javio se staracki ženski glas — ja sam! Magda se trže. Je li netko strani? poravna si kose i haljinu pa izađe. Ne, ne smiju vidjeti suze. Pitali bi: šta ti je tko učinio? smiješno — nitko ništa... da prizna — baš to! no zar da se potuži da plače što je sama?! ta rekli bi — idi, pravo si dijete...

Požuri se u kupaonicu, skine gornju haljinu, pusti da poteče mlaz hladne vode i poče se zapljuskivati po prsima i licu. Na vrata proviri baka — a, pereš se? ništa, ništa, samo sam mislila za koga su hrenovke... za mene? a Andrija, u klubu? — Otišla je da pojede. Magda se brzo umije i otare. Pogleda se u ogledalu i naglo se uspravi: ha, još se ne treba stidjeti, istom je u dvadeset trećoj ali za pet-šest godina? pa jedanput mora doći i dijete, na trbuhu ispucana koža, nabrekle žile iznad koljena i otežale obješene dojke, prve bore oko očiju... ali sad još ne!

Sjeća se, prije četiri godine, tijelo je bilo još čvršće i lakše. Majka je onda strahovala. Poslije devet — ni pet minuta po ulici, inače ćuške i vika. Sjeća se, stražarila je mati nad njom još i zadnjih sedam dana prije svadbe. Andrija je trebao doći po nju one zadnje subote poslije podne da zajedno izađu na šetnju, hotimice je zakasnio znajući da će i njeni roditelji u grad. Kako su se radovali onom ukradenom satu, no uzalud. Mama se nije micala iz stana. Radije je upropastila ulaznicu za kino i čekala sve dok on nije napokon došao. Kako je bilo smiješno, pitala je svakih pet minuta: ta zakasnit ćeš, mama! — a ona je tvrdoglavo sjedila dalje: ništa, ne žuri mi se, ti ionako nemaš ključ. Pa zalupit ću vratima, pokušala je — ne može nitko ući izvana, ti samo idi, Salvo-brava! — Ne idem... Bio je to pokvaren dan.

Dohvati rublje da se obuče, no predomisli se — subota je, ionako valja promijeniti, pa kad se je već oprala, što da ne uradi odmah. Ode u sobu i poče se polako oblačiti, gledajući se u staklima ormara za knjige. U sobi nije bilo ogledala — Andrijini principi...

Kako je sad sve drukčije! Istina, ona je ista kao i onda, no zato sada Andrija radije napiše na ceduljicu par riječi: klub... prijatelji... nemoj čekati! — Je li to muškarčev život što sâm od sebe skreće na drugu stranu čim osjeti da sve posjeduje? ta i ona radi, nije puka kućanica. Mlada je i spram vremena. Da, ali to vide drugi, ne vidi on.

U ormaru opazi svoju novu haljinu od crne svile sa kratkim, lijepo nabranim rukavima oko ramena i originalnim zarezom na grudima. Nema dugo otkako ju je mama sašila, ali mama ni ne misli na to hoće li je ona ikad obući. Prije udaje brinula se je za točan dolazak da ostane čist obraz. Govorila je: siromašna djevojka nema ništa do poštenja i mladosti... a sad misli dosta je sašiti haljinu i poučiti kćer kod spremanja pekmeza. Pekmez je sladak, ali — u ustima! a i čemu ti svilena haljina ako ne da ovije struk, nagovijesti mlade grudi i otkrije liniju noge...

Izvadi haljinu i privije ju uz prsa. Pri tom se je malko otkrenula lijevo pa desno, davši tim kretnjama skoro dražest plesa. Tako je vidjela na platnu, u ton-žurnalu, a tako čine i druge mlade žene kad se odlučuju na novu haljinu.

...Da je obučem pa da me vidi onaj bezobraznik. Šta li bi rekao? Ovo nije uredski ogrtač od crnog glota, ovo je svila!

Nervozno je nabere u rukama i prebaci je preko glave. Bila je sašita posve uz struk, no Magda se gipko izvinu i svila se mekano pripi uz tijelo. Ipak je bilo pametno što nije popustila mami: ili moderno ili je ne trebam uopće!

Prošeće par koraka po sobi i obradova se — lijepo pada niz tijelo: ajde da se poigra dokraja, ta ima kada, dugo je do ponoći, znade ona šta su te simultanke i koliko traju. Otvori kutiju sa priborom za glačanje nokata, kutijicom pudera i češljevima. Kutija je bila stara već napola rasklimanih korica, naslijeđena od sestre, ali za nuždu dobra. Glavno je, ima na poklopcu ogledalo, a i dosta toga stane unutra.

...Imate nemirnu crnu kosu i tako neobične oči, kao dva jezerca — govorio je prije šest godina Andrija Vežić, no davno je već tome, više on ne primjećuje takovih sitnica... treba da dođu drugi da vide i da se zadive. Možda i lažu, ha, nije ona više šesnaestgodišnja šiparica! — pa neka i lažu, ipak — lijepo je slušati... ili zar je ovo manja laž kad se na ulaznim vratima stana objesi tablica sa imenima »Magda i Andrija Vežić«, a u sobi se na stolu ostavi u brzini istrgnut papirić: nema me večeras do ponoći... nemoj dakle čekati...

Andrija sad negdje vuče drvene konje među šarenim kvadratima daske, a možda i pije, tko zna, dok onaj drugi već

nervozno šeće i pogledava na sat... eh, da je sad vidi Valjak ovakovu, šta li bi rekao? haha, bogati gospodin iz provincije!

Magda si stavi u kosu par ubadača, a oko vrata stari nakit od crvenih koralja. Kontrasti podižu ljepotu! — Sad još nove plesne cipelice i odjevena je. Ustane, sama se sebi svidi i pošalje rukom poljubac spram stakla »biblioteke«: lijepa si!

I usta je malko nacrvenila i izbacila malko donju usnicu. Ova usta bila su ovelika ali pravilna. Tko je ono rekao da su »sočna«? — fuj, kako mesnat izraz! no ona ih ne uvlači sada, neka se još jače ispupči rumeno meso donje usnice, ako i znači putenost, pa to je igra između četiri tiha, diskretna zida, u samoći i kod svoje kuće. Ili zar je i to grijeh?!

... Gle, pa ja sam se to posve udesila kao da ću na ples — morala se je nasmijati. Ludog li hira! no šta sad da se opet skine? Istom je pola deset prošlo. Valjak sad već pogađa na trgu taksi. U magli se ne može ni to odmah izabrati. Čudan je stvor taj Valjak. Samo ju je jednom vidio, i to onako u radnoj uredskoj halji, i već se uzvrpoljio. No kad pravo pomisli, i nije on baš tako star, bože dragi, pa i Andrija je počeo krupnjeti. I kod njega se čelo sve više dube u tjeme — širi se krčevina u kosi... i on znade šta znači bolan zubarski zahvat... Haha, plešete li tango? ja tako rado plešem tango... Baš kao kakav prerano omatorjeli dječak. I kako samo smion, ta svi su mogli čuti kad ga je izgrdila. Ipak je on muškarac!

Ovratnik ogrtača orubljen je sivim krznom perzijske ovce. Devet stotina stajalo je samo krzno još u onim boljim danima kad je kod roditelja plaća bila samo pripomoć za odijevanje i prištednja! Eto, još samo na desno uho naheriti ovu abesinsku kapicu sa zelenom kitom, bog zna da li bi je i prepoznao i šta bi rekao? kakvu bi opet ugodnu laž izmudrio da je vidi ovakovu? Ta šta on još zapravo umije i šta može?

Samo da nije tako nesnosno vruće u ogrtaču. Igra je bila draga i uzbudljiva. Bilo bi sasvim ugodno ovako sanjariti, mudrovati i smijati se u svojoj sobi, pogledajući na zidni sat: sad je prišao, vadi novčarku, unaprijed plaća... opet šeće, postajkuje i ogledava se, nema je još! vadi džepni sat, poravnava rupčić na gornjem vanjskom džepu kabanice,

ispravlja se u stasu, opet pođe par koraka i pokušava da ležernije zavrti štapom...

Trebalo bi otvoriti prozor, zraka! Samo da nije prizemlje. Pa i zašto se onda loži? ne bi li možda radije malko skoknula na zrak, do prijateljice Beate. Bea će se smijati pustolovini. Ona ima duha, shvatit će. Mogu ga obje uhađati iz prikrajka, magla je, sve se dade izmudriti... ili da ga uhodi sama? uzbuđenje bi bilo veće, a opasnost nije nikakva.

Ogledala se još letimice po sobi i dohvatila sa stola šahovski udžbenik. Nemarno preleti otvorenom stranicom i zaustavi se na mjestu koje je bilo podvučeno crvenom olovkom: u modernoj igri pretpostavlja se gdje je samo moguće otkloniti damin gambit umjesto da njegovim prihvaćanjem postupite po planu protivnika koji korektnom igrom svakako mora doći u bolju poziciju...

Nije razumjela ništa. Ni šta je to damin gambit ni kako se otklanja ili prihvaća. Ali zar je to bila »korektna« igra, ono sa Andrijine strane... Oprezno zaklopi knjigu, stavi je na stranu, kao da dotiče rukama neko živo biće. Izađe i tiho škljocne bravom. U lice joj zapljusnu žamor ulice. Daleku zvonjavu sa tornja zatomio je mekan dodir magle. Glasovi su oko nje slabo odjekivali, čitav joj se grad učini kao da je omotan vatom.

Brzo zađe za prvi ugao, presiječe na drugu stranu ceste i požuri korak. Duboko udahne zraka i osjeti užitak kao da nešto pije. U glavi joj počelo pjevati — no, brže, veselije! ta ovo je njezin dan, njezino veče... kako je sad sve novo i kako opija! tiho i otmjeno škripe cipelice, iako su jeftine, neiznošene su. Plove lađice zelenkasto-bijelim morem magle. Ona osjeti da se mora požuriti i kako je ljulja ugodna laka vrtoglavica kao od naglo iskapljene čaše vina.

... Ej, kamo je to noge nose? je li to kuća prijateljice Bee ili taman portal šah-kluba. Čiji to glas zove iz magle, Andrijin? Kome ona ruka skida šešir, koga čekaju ta kola! — I vrata su već otvorena i motor zuji... tijelo se samo od sebe uspelo, vrata se sama od sebe zalupiše. Čija to ruka tako naglo i spretno poteže neprozirne zavjese sa obje strane.

Eno, kola su krenula, jedva primjetno dršću. Osjećaj kao kad zaplovi brod vodom. Sve luđe pjevaju lancima ovijeni zadnji kotači. Kamo to juri, zašto ljulja i nosi. Ah, tijelo je tako teško, duboko pada u mekan naslonjač...

Zavjese, svuda debele neprozirne zavjese i dva drsko šarena svjetla, zeleno pa crveno. Kroz njih se tiho izvija pijan violinski vibrato, kao u staroj bajci. Saksofon se faunski cereka, toči se vatren napitak niz žedno grlo.

Ona se je sa užasom još jedanput trznula, još jednom pokušala da ustane, htjela bi viknuti, vrisnuti i ujesti oko sebe da se oslobodi, ali na usta dopire samo nerazumljivo buncanje.

— Ne, ne mogu ja to! zar jedna poštena i normalna žena ... radi par hrenovki... damin gambit... ne, nije poštena igra, nikako ne prihvatiti...

Nitko je ne čuje. Nitko ni ne sluša. Naglo se trnu drsko-šarena svjetla, padaju zavjese, sve pada, ruši se i svijest. Raste preko Magde nečija teška sjena, ona klonjava, zaboravlja pad i bol. Zažmirila je i osjeća kako se kroz nju sve moćnije talasa nepoznat, divlji život.

Ljudi na raskršću, 1937.

ZVIJEZDE

Drvene stube skretale su nadesno, uspinjući se u uličicu tihu, rekao bi da je zaspala u njedrima Gornjega grada. Odjekivalo je pri svakom koraku, i čovjek koji se uspinjao osluškivao je, kao da broji satove a ne svoje korake. Još osam, i njegovi će prozori s potkrovlja trepnuti dobrodošlicom. Čovjek u radničkom ruhu nije se plašio gluhe zimske noći što iz starih natrulih trijemova hvata mrakom okasnjelog prolaznika. Radovao se kad mu je ispred nogu proletjela mačka, stropoštavši se u ludoj trci niza zid, i zadovoljno je odahnuo na vrhu stuba — napokon kod kuće!

Poravnao je vez na konopcu kojim je prebacio preko desnog ramena drveni vojnički kovčeg, i jače povukao dim cigarete pa se polagano, malko već uzduhan, otputio uzbrdicom spram zelenog šešira plinske svjetiljke. Ispod nje stade. Spusti kovčeg na tle i bez žurbe pokupi rukavom s čela znoj, kako to čine putnici da odahnu, a još više da se saberu kako će dalje.

— Spavaju — promrmlja, željan da čuje ljudski glas, ma otkud bio. — Spavaju, a za čas će oboje, i mati i Ana, kad ga ugledaju, skočiti i kao djeca podići ludu viku. Tko će im se odrvati kad navale s pitanjima! — Smijao se, zamišljajući kako će ih šutke lukavo zericu odgurnuti od sebe, osloboditi ruke iz njihova zagrljaja i nenadano prosuti po njima darove. Ne vraća se čovjek svaki dan iz vojske! Pa to je skoro kao da je s onog svijeta...

Zadovoljan vlastitom mišlju lupne rukama po džepovima kaputa. Napipa ključeve pa stade pregledavati krajeve konopca oko kovčega da mu ne spuzne niz leđa kad se bude

penjao po stepenicama stubišta. Sagne se da opet prebaci kovčeg na leđa, no prene ga lagašan vez koraka. Iz tame stvori se na pločniku žena u krznu. Prođe kraj njega lelujavim korakom, lijeno se njišući u bokovima, vitka i mirisava.

Pogleda za njom — do đavola, miriše kako već znaju da mirišu čovjeku sve one u bogatim krznima sa uglova ulice. Lakomo onjuši iza žene omamljiv dah pûti i uznemiri se žudnjom starog isluženog vojnika.

A ona stade, pomno ga vagne, i od šale bljesne zubima:

— Malo vatrice?

— Vatre, ovaj, he, vatre... evo, odmah! — Janko se odjednom zbuni. Uzalud je tražio po džepovima upaljivač. U glavi se uskovitlala luda želja: da mi je malko uživanja... samo pola sata! Vidiš, stala je i zapitala, ali upaljivača nema te nema, kao da je u zemlju propao. Vražja cura! Ipak se okrznula o tebe, a dobro vidi — radnik si, s kovčegom i konopcem, nisi od onih što plaćaju ljubav.

— Zaboravila sam šibice, a vi pušite, vidim, pa sam i ja...

— Ma naravno, ovaj čas sam si pripalio, imam ga, ali šta ćete, nekud sam ga k vragu — pentrao je on, sve više zbunjen blizinom, nenadanom zgodom i napasnom mišlju. Osjeti da će se sad oznojiti od muke, a djevojka će opaziti i narugat će se kao s djetetom. Pokuša zato finije i utanjivši glas ponudi joj žara s cigarete.

Prihvatila je — glavno je da se zapali...

Gledala mu je ravno u oči, sva izvita, ponuđena i drsko vesela, kako on nije bio navikao od žena. No bio je već napola smušen, i ona mu se učini tako mlada, sjajnih očiju i grešna, da je načas zaboravio da joj je ljubav u novcu.

— Izvolite — ponudi joj, i glave im se posve približiše. Njegova kapa poletje bećarski na zatiljak, a po čelu mu se prosu pramen mekane plave kose, zapaluca na žaru dviju spojenih cigareta i smiri se nad lijevom obrvom.

— Hvala! — ona prva podiže glavu i znalački puhne dim uvis.

— Ništa, gospođice. Prokleti upaljivač, nestao kao da ste financ. Tako vam je kad se čovjek s duga puta vrati u svoj kraj: pipa i sve mu je smiješno novo, a niknuo je ovdje...

— Gled'te, onda smo susjedi! Ja stanujem tamo, preko puta u prizemlju.

— Ondje? — on ne dovrši. Zapeo je od iznenađenja. Pokazala je na kuću gdje je u potkrovlju i on stanovao.

— Jest, tamo u prizemlju desno. Jeftin stan, pet stotina za sobu bez doručka.

— Hm, jeftino — on neugodno pocrveni, pomislivši kako mu se uvijek činilo vraški skupim dati za stan onih dvjesta pedeset dinara. Pogled mu spuzne dolje, i on zateče svoje velike, od studeni crvene ruke, gdje vrte kapu kao igračku, a ne pamti ni kad ju je skinuo s glave.

— No, do viđenja — djevojka mu malko namigne i ne pruži mu ruku. — Sad ću već lakše niza stube.

— Vi pođoste malo u šetnju — izbaci on, ništa ne misleći pri tom, i zagleda se za djevojkom gladan njene blizine.

— Da, u šetnju? — čudno se nasmijala i obasjana mjesečinom s ruba zida, odskakutala je ptičjim koracima spram stuba, ostavljajući mu samo da popije blijed talas dima od duhana.

Tada se on prene i zlovoljno navuče kapu na glavu. Ispljune s usana čik, zgazi ga grubo potplatom pa zabaci kovčeg preko ramena. Krene na svoju stranu i navali se svom težinom na vrata kuće. Nisu popuštala, i on zlovoljno odluči izvući ključ.

Sjetio se da u kući vlada nov red. Ana mu je pisala — drugi je pazikuća. Ne treba lupati, ni na silu ulaziti. Čovjek se mora odviknuti od cokula. Ovo je grad, »civil« i njihov kućni red... Janko neće bome dati pazikući prilike da već prvi dan po njegovom povratku digne galamu. Mogao bi ga u ljutnji čovjek po gubici, pa onda na policiju i vrag i sotona, a njemu se ne da iz stana sada u pola zime.

Ušuljao se hodnikom uza stube, ne paleći svjetla, skoro kao kućni tat, tiho i ne postajkujući mnogo. Mudro je pazio u samom hodu da ne udari bridom kovčega o čija vrata. Čovjek živi na dug i otplaćuje svoj život. Trgovcu za špeceraj i mljekaru, svakim danom sve više, a mesar već požđere i preko stotinu dinara na mjesec. Treba dakle proći tiho i neopaženo kraj stanova u prvom katu da ne zapne nikome za zub. Ne boji se doduše, vojnik je, da ga dirnu, kazao bi im, u brk bi svakome skresao: zvali ste i izdržali smo! tri puna mjeseca po rosi i u blatu i na studeni, ako treba i da ginemo kraj mitraljeza, izdržali smo. Hoćemo sada i da poživimo...

No bolje je bez kavge. Ondje stanuju fini, osjetljivi ljudi. Imadu oni veza i kod grada i kod policije... mogu škoditi, mogu za čas telefonom: zvrc, zvrc — halo, da li je tamo gospodin hauser? — Eto, i u drugom katu on će još na prstima šmugnuti, ta zna kako su prigovarali kad im se samo malko nad glavom zaljuljao strop. Odmah pošalju služavku: što radite zaboga, sva se kuća trese, a istom je dva popodne! Milostiva spava...

...dvjestopedeset na mjesec! Odakle će to Ana sama smoći? Da se živa rastrgne radeći za šivaćim strojem, jedva ostane koji dinar kad plati ono najnužnije za život. Ali glavno da je on opet kod kuće. Do proljeća — nikamo, ni za živu glavu! A dotle će on sve lijepo urediti. I odraditi kućegazdi na stubištu i u drvarni pa i otplatiti jedan dio. Život će opet puznuti po svom starom tragu. Ta zar im nije tumačio komandir čete: momci, ne bojte se! nema tu nitko i ništa da vas dira. Izašla je uredba... taka i taka stvar... vojska i država su prvo! i potpora će da se plati... država, Jugoslavija, pa to je! kako bi oni sad mogli najednom po čovjeku?!

Uspeo se na prstima sve do potkrovlja i već sav zajapuren oslušnuo pred svojim vratima. Ni glasa iznutra. Samo vlastito srce udara pod kaputom kao skrivena prenavita budilica. Osjećao je da ne može ovakav dalje. Ta prsnuo bi od navale krvi. Spusti na tle svoj glomazni kovčeg, duboko udahne tavanski zrak i naslonjen na gredu popusti tetivama. Zadovoljno se naceri u mrak. Računao je: što je sve izdržao u ove dvije godine otkako je doveo Anu u kuću! Napipa pri tom upaljivač u stražnjem džepu od hlača i bî mu smiješno — evo ga, a kad ga zatrebaš, nećeš ga naći da si božji. Ma nisi ti za kavalira rođen, Janko, pa gotovo!

Stade izuvati cipele razmišljajući kako će već sutra rano ujutro potražiti svog majstora radi posla. Uzet će od Ane dvije stotine koliko je pozajmio, i odmah će lijepo sve vratiti Joži. Tako je pošteno. A zatim će pljunuti u dlanove i svojski će poraditi mjesec-dva. Izvući će se.

Bijaše on čovjek onizak, no jakih krivih nogu i ramena kao iz panja odvaljenih. Kretao se sporim, širokim ljuljanjem tijela, i naoko rekao bi — ovome se nikad ne žuri. No zato je pazio — kamo stane, ostat će. Što god uradi, treba uvijek na vrijeme potegnuti i stići će k svome cilju. Od matere je naučio još od rana djetinjstva, dok su drugi, sitiji, u igri ludovali, kako treba u životu sve prije dobro izračunati ako hoćeš što izvesti. Bio je skroman, ali ustrajan, kad nešto naumi, glavu će dati a neće uzmaknuti.

Oca je pamtio, ali samo po zlu. Od njega je naučio da je piće i društvo nevolja kad ovlada čovjekom. Još kao dječak prekrižio bi se za materom kad bi ona tajom uzdahnula spomenuvši se pijanice oca koga je »bog uzeo u pravi čas sebi«. Priznali su mu jedino ranu smrt u dobro.

Onda je došlo vrijeme, i dječak je donio materi svoj prvi šegrtski bakšiš. Dugo je čuvala taj novac ne miješajući ga s drugim. Više je vrijedio. Navraćale bi se žene pred veče na razgovor, a Janko se sakriven privijao uz prag kuhinje ne bi li uhvatio koju riječ. Čuo je kako se mati hvali, visoko dižući bakrenjak spram svjetla:

— Ovo je, kumo, od Janka! Znate, prva zarada...

Mati se nasmijala i čvršće stisnula novac, oholo tvrdeći kako njen Jankić neće bome skretati ni desno ni lijevo. A on se onda vlažnih obraza otputio niza stube na ulicu među djecu. Stao kraj drugova najveći i zamišljenih očiju i prepustio im se u igri, sudjelujući s pola svijesti, tiho nasmiješen i s dosadom, kako to čine odrasliji koji već služe a osjećaju se još vezanima spram onih manjih, spram djece.

I poteče vrijeme kao rijeka u nizini. Oko obala travurina i pijesak. Voda umorno odlazi, široka i zamuljena. Dani kao valovi jedan na drugoga nalik odmicahu unepovrat u teškom radu. Ruke su postajale sve veće, lopataste, a obrazi muževni, izbrazdani radom i umorom. Samo je kosa ostala jednako dječački vesela, plava, kao slamom slijepljena, a mekana i sjajna na suncu.

Mati, kao sve matere, neprimjetno je starjela, no tko bi to vidio kad se nikad nije ni na što tužila. Bila je sretna srećom stare izrađene služavke koja je najbolju trećinu života ostavila služeći urednoj građanskoj obitelji još u ono staro vrijeme kad je samo udaja ili smrt mogla djevojku izbaciti iz njenog zatišja. Na sina je gledala jednako kao kad mu je bilo dvanaest godina, a i on se takvim osjećao spram matere sve dok nije osjetio da mu je došlo vrijeme.

Spoznao je odjednom kako ga zamara uvijek ista pusta materina briga i da mu treba druga, lakša i mlađa ruka da primi umor njegovih kostiju nakon radnog dana. Nije razmišljao kako i zašto to. — Meso je u njemu osililo i ono je

vuklo napolje među svijet gdje je bilo smijeha, igre, dodira i strasti. Spoznade zatim pomalo da ni birtija nije ono što njemu treba. Vrijeme nabuja i sazrije u čovjeku, te on zagladni života.

Bilo je to kod Janka pred dvije godine. Prvi put sukobiše se tada mati i sin radi žene.

Anu je upoznao u prolazu idući s posla i odjednom ni ne tražeći je osjeti kako mu dan postaje vedrijim kad ona pogleda na nj s prozora svoje radionice dignuvši glavu sa šivaćeg stroja. Povjerovao je da nije slučajno što se djevojka toliko zarumenjela u obrazu, što joj je ruka prošla preko crne kudrave kose i da smijeh nije bio od same mladosti nahukan stidom.

A njemu tada nije više ni trebalo.

Stade se urednije odijevati, pazeći da presvuče radni haljetak poslije rada, a nije zaboravio ni češalj. S djevojkom nije mnogo razgovarao, o ljubavi najmanje. Obadvoje bijahu od onih ljudi što riječima teško zaodijevaju misli, ali im je jasno što njima treba.

I ona se naviknula na njega. Čekala ga na prozoru radionice i navlaš ostajala kod gazdarice dulje u radu, samo da ga vidi. Bila je bez roditelja i predavala se pogledu toga plećatog stolarskog kalfe plavih očiju i tako golemih silnih ruku kao da će njima pola svijeta ponijeti. Vjerovala je da je on i ovakav kad šuti bolji od drugih što samo govore i govore, glade ulaštenu kosu i vrte cigaretom po zraku kolutajući pasjim lakomim očima po njenom tijelu. Ni jedna njegova riječ nije bila izbačena tek onako, da prođe vrijeme, da sebe istakne, da obmane i prevari. Ta riječi je u njega bilo i premalo a da bi se njima dospio razbacivati.

I Ana spoznade — ne treba riječî.

Onog toplog proljetnog predvečerja, a bilo je u subotu iza rada — mati je rezala kruh prekriživši ga kao i uvijek kuhinjskim nožem širokom kretnjom. Govorila je preko ramena, naoko bezbrižna, kao da se radi o sitnici iz njihovog svagdanjeg života, i nije ni pogledala na sina. Boljelo ju je i bez toga, kao da dira u mladu ranu.

— Ti bi se dakle ženio?

— Odlučio sam, mama.

— Pa, daj da čujemo kako si to smislio?

Načas je samo nož krckao kroz čvrsto pečenu koru domaćega kruha. Sin se nije žurio da odgovori. Nije htio ni on suvišnih udaraca. S majkom se on nije nikad ozbiljno posvadio, pa neće ni sada, a mati će razumjeti, nakostriješit će se, ali će ga razumjeti.

Kroz otvoren prozor zalijetahu se u potkrovlje šišmiši i naglo izlijetahu u svojoj slijepoj igri. Nisu se ni obazirali na ljude, i bilo je ugodno zadrhtati, strepeći — neće li se ipak koji zaplesti u kosu. Odozdo iz Donjeg grada odbijao se o krovove dalek bučan život. Dizala se iz dubina dvorišta pjesma uz gitaru. Španjolska djevojka uzalud je čekala dragoga...

No njih dvoje vodili su razgovor, svoj prvi razgovor. Nije ih dirala bol pjesme, valjalo je urediti vlastiti život. Sve ostalo lepršalo je oko njih slijepo i nevažno. Mrtva igra šišmiša.

— Razumij, mama — Janko napokon bučno spusti i drugu cipelu na pod. Strže jednom kretnjom i čarapu te zagazi u posudu vrele vode. Sutra je nedjelja, čovjek mijenja rublje, valja oprati i donje tijelo. — Djevojka je marljiva, šije — prihvaćao je s naporom jedva nađenu misao, oprezno pipajući oko materine nemile šutnje. Uredno je pri tom podvijao nogavicu od gaća da je ne okvasi. — Pa poznaš je i sama, nju, Anu, no — —!

— Ana? — mati se zamisli, a znala je već sve. — Ah, da, švelja s Kanala, ona crna, raščupana i narudlana, šesnaestgodišnja, sjećam se... Navlaš je govorila nabrajajući neodređeno. Bola je sa strane i pazila da ne udari prenaglo i preduboko.

— Osamnaest godina ima, mama, još jesenas je navršila osamnaest! — On kao na udar podiže glavu k materi, ali je odmah opet spusti. Poniknu. Lice stare žene bilo je siv, ispucan grumen zemlje. Mrtvo, hladno i odsutno. Bez duše.

— Kad veliš, bit će. Samo — nije za moj lonac — zeleno je...

— A ja sam mislio, tebi su već godine da se odmoriš i — —

— Kad sam ti se potužila?!

— Ne velim. Ali zašto da se izradiš dokraja ovako sama? Dosta si teglila. — Sin posustade, odmori se i nastavi tiše, toplije, moleći. — Vidiš, meni treba žena, a i tebi pomoć.

Vodit ćeš kućanstvo ionako ti. Ana je dobra i jaka, radit će, slušat će te — —

— Nije za moj lonac...

— Mati je ponovila, kao da se i ne radi o živu stvoru. Taj čas pomislila je na pokojnog muža. Tako je ona s njim svršavala razgovore, i pseto je uvijek podvijalo rep. A ovo je njeno dijete, neka je osjeti jednom.

— Zašto, zar je Ana najgora?!

Planuo je. Mati se ruga. Zar je to šala? Srdito odbaci sapun u posudicu i snažno uze ruljiti nožne prste, uzdihan kao od nagle uzbrdice.

— Nije ni najružnija...

— Dabome, ako je do ljepote! No, ljepota je prolazna i — mati se govoreći popela sa zamotanim hljebom na stolac da ga spremi na ormar — štono rekli, svačija je...

— U poštenje ne dam, majko!

— Meni je davno govorila mati, šaljući me u svijet za kruhom: lijepa si, ali se čuvaj toga dara. Lijepa žena — svratište u kući... Tko god naiđe, pogleda, zaustavi se — pokuša sreću... Kud žuriš, sine!

— Volim je, mama!

— Voli je, ali mi ne žuri s prstenjem. Tko se prerano oženi, dvaput se svezao...

Noć se je odjednom surovo navalila u njihovu sobu kao kamen na spilju. Janko je morao pobjeći da ne počini kakvo zlo. I danas se sjeća toga razgovora. Od njega mu često s večeri uzdršće srce nije li se prevario, nije li ipak pogriješio kad je usprkos materi doveo u kuću Anu. Ona nikad nije ni saznala za njihov razgovor, ni to da se Janko one subote prvi put opio iz očaja što se osjetio čovjekom.

I nije bilo prstenja ni oltara ni kumova. Materi je naprkosio, a ipak se nije svezao. Odlučio je, još će počekati da vrijeme izbaci odluku. Radio je teško, ali je bio zadovoljan jer je imao za što raditi. Za ostali svijet nikad nije mnogo mario, klonio se drugova i organizacija.

— Ja sam radnik — gruvao se u prsa kao da udara o nakovanj, i sam sebi čvrsto je stiskao ruku, pljesnuvši bučno dlanom o dlan — a ovo su moji prvi drugovi i organizacija! — Pri tom je pobjedonosno kesio zube na radnike koji su mu uzalud turali pristupnicu na potpis. Nije je htio ni pročitati, a kamoli potpisati. I ostaviše ga na miru, govoreći mu bez

mržnje: doći će i tvoj čas. Zatražit ćeš, a druga neće biti uza te...

Radovao se zato tim više poslije večere svome miru i odmoru kad bi Ana ljeti iznijela stolčić na dvorište. Sjeo bi dimeći u sumrak. U zraku je visio topli pokrivač omare kad udovi sami od sebe klonu i slatko omlohave. Lijepo je znao tada zavrnutih rukava i razdrljenih grudi počivati na stolcu i s vremena na vrijeme izmijeniti sa ženom po koju običnu, domaću riječ, o brašnu koga ima, ali mu cijena ludo stala rasti a ne razumiješ zašto, i o kupusu kako ga treba prirediti za zimu da ne prekisi prerano. A ono drugo, prisjećao bi se — ono njihovo, otale od njega! Zar je on tvornički radnik da se upisuje i da im potpisuje pa poslije — u štrajk i u zatvor... Ana je bila uvijek tako topla i jedra, savijala se kraj njegovih koljena kao mladica, sve dok on ne bi nad bogatom krošnjom njene kose ugasio krijesnicu u kutu svojih usana. Vratili bi se tada gore na potkrovlje k materi. Ona nikad nije silazila k njima i često su krišom jedno od drugoga osluškivali uvis neće li im se mati ipak jednom javiti. Ne dočekaše. Odozgo je gledalo prazno, golemo nebo bez zvijezda.

U tim mislima ušuljao se sada u svoj stan skoro kao u tuđi. Učini mu se da se prokrada između dva vlasnika. Svakome krade malo od njegovog. Uzme jednome pa dariva drugoga. I svima trima postaje im pretijesno, premalo za ljudski vijek.

Napipa u mraku darove i ostavi kovčeg otvoren. Majci je izabrao vunenu maju i crne guste končane čarape. Ani vijenac smokava i ploču čokolade. Vjeverica griska krupan lješnjak na omotu! Njoj i topli rubac za glavu. Po modrom lanu prosulo se šareno poljsko cvijeće. Nisu seljaci, ali Ana tako voli, kosa joj neće onako divlje prkositi u radu, majci neće smetati. Mati je staroga kova, mora se priviknuti, zaboraviti. Ta već su dvije godine od one subote!

Izuven, oprezno je odškrinuo vrata sobe. U mraku je naslutio obrise kreveta i ušao zaustavivši dah. Vratnice su tiho zacviljele.

— Tko je? — Ana se trže oda sna i uplašena sjede u postelji, ne vjerujući svojim očima. Htjede vrisnuti, skočiti, pozvati u pomoć, no on je u tren oka bio uza nju.

Žena je ležala uza nj, sitna glupa kvočkica, još uplašena od njegove prohujale strasti i čudno uzbuđena. Uzbibano je disala, pogleda uprtog u strop, dok je muž lijeno podvrnuo ruke pod uzglavlje, puštajući da mu tijelom struji sladak umor.

Svijest se polako stala opet buditi. Iz mraka pomolio se taman okvir sv. Josipa tesara, njegovog zaštitnika. U kutu naziru se obrisi šivaćeg stroja. On tromo pomakne glavu. Na stolu ležale su njegove stvari, i sad se istom sjeti da ih je odbacio u ludom skoku. Sve je oko njega počivalo, poznato, blisko srcu, ova žena topla i predana, sva njegova, i ova soba, velika u svom siromaštvu.

— Ano! — on sjede i zagleda se u ženino lice. Bilo je ono blijeda, lijepo rezana ploha s dva tamna kamena očiju. Iz njih je strujala daljina i nepoznat nemir. Nije mogao više izdržati. — Što se dogodilo? Ne raduješ li se što sam opet uza te?

Nije mu odvratila. Samo je zadrhtala i stisnula mu ruku. A on je zapita dalje, zvjerajući uzalud u njene ugasle oči:

— A mati, reci — zdrava?

Zbunjena, skoro uplakana, odgovorila je nesuvislo i nije mu se privinula kao inače. Naglo se prenuo. Takva nije nikad bila. Što se je desilo? Sjede u krevetu i uze obje njene ruke u jednu svoju, stegne kao da je za sam život. I kao nikada dotada, stade joj govoriti dubokim uzdrhtalim glasom. Pričao joj je ponesen dragim mrakom i tišinom sobe o dugim pustim noćima čekanja, o smrti koja je vrebala na nj s one strane granice, i o svojoj sreći što se vratio kući.

— Čekali smo ih — hvalio se mirnim, uvjerenim glasom — tri puna mjeseca smo ja i moja dva momka čučali za našim mitraljezom, do nas ostali, čitav puk — i nisu došli...

Razvijao je zatim planove. Sutra će k majstoru. On će ga trebati. Čuo je da su nadnice poskočile. Neće bome ni njemu plaćati po staromu. Sad je red na drugima da okuse malko logorski život! A za posao — on se ne plaši. Ruke su iste, još bolje. Upravo svrbe dlanovi za alatom!

— A kako je s novcem? — upita je napokon već zamoren od vlastitog pričanja i, kad mu nije odmah odgovorila, pogleda pomnije na ženu.

— Pa, sastavljamo kraj s krajem. Pisala sam ti...

— Da, a onih tri stotine ušteđevine, šta? — ta znao je, nije zapravo ni trebao pitati.

— Ušteđevina?

— Pa da, treba mi nužno. Pozajmio sam od prijatelja. Siromah je i on s obitelju. — Nije nadovezala ništa, i on se još više uznemiri. — Šta je, šta šutiš, šta gledaš? Da nisi možda — —?

Glas mu je ljutito zadrhtao i prigušio se. Čovjek se nije usudio ni pomisliti do kraja. Ana se otkrenula k zidu i zaplakala sakrivši lice u jastuk kao izbijeno dijete.

— Govori! — provali iz njega — gdje je novac? — Siktao je sve jačim, sve dubljim glasom. — Novac, je li, potrošila si!

— Jesam...

— Sunce mu ljubim, kako si se usudila! Zar ne znaš da je to bilo majčino? Za bolest, za potrebu.

Sjetio se najednom s mržnjom djevojke s ulice, kao da bi i Ana mogla, dok njega nije bilo, onako poći. Drmao ju je, okretao joj glavu od zida, a na oči padao mu mrak i očaj nad onim što je moglo biti za ta tri duga mjeseca. U tami ona je uporno izmicala njegovim očima i u njemu se polako no sve snažnije pojavi sumnja — ona je s nekim drugim za sve ovo vrijeme... Ta mogla je... Bilo je zgode! Sve su one uvijek spremne na ulicu, na luksus, na grijeh...

I stade luđački tražiti. Među znancima bilo je toliko mladih ljudi. Još od početka njihovog zajedničkog života šalila se s njegovim drugovima, plesala je s njima i smijala se njihovim muškim šalama, uvijek u društvu s njim i uvijek kao sestra... A svi su znali da oni nisu vjenčani. I svi su mogli poželjeti da je dodirnu kad je ostala sama u gradu s materom...

— Šutiš! Šutiš i plačeš. Pogledom bježiš k zidu, kujo bestidna! To je tvoj obraz i suze i poštenje? No, s kim si bila, reci! Kada? Govori, ili ćeš sad odmah platiti, krst ti tvoj!

Skočio je na pod s postelje i povukao je za sobom. Oko krvničkih prstiju ovio je crno uže njene kose. Zaboravio je da je kasna noć, da studen udara kroz krovni prozor s mjesečinom i da će za čas čitava kuća odzvanjati od glasova stranih znatiželjnih ljudi. Sve je to bilo daleko, sitno i nevažno spram nevolje koja mu iznenada zamrači život, baš sada kad je napokon povjerovao u njega.

— Nemoj, Janko! Nisam ni s kim. Isusa mi, nisam! Mama zna — —

— Ne spominji mi majku, ti — —!

Izgovorio je najružniju riječ i učini mu se da ni to nije dovoljno da izrazi njegov veliki gnjev. Ana je tiho ridala pod njim, zaklinjala ga neka joj dade da mu objasni, no on nije više ništa čuo, zaokupljen svojom boli. I prvi put u životu, kao da vrši pravdu, podiže ruku na nju.

Ana je primala udarce obujmivši njegova koljena i nije se branila. Nad njom je mirovala velika zimska noć. Kao tamna beskrajna livada disalo je nebo. Dalekim nebeskim potokom tiho je strujalo srebro mjesečine, no čovjek u potkrovlju ništa nije vidio. Tražio je grozničavom rukom nož u kaputu.

Izvana ozva se drhtav starački glas. Pomače se jedan predmet, kresnu kao od upaljene šibice i otvoriše se vrata od kuhinje. Na pragu pojavi se mati visoka i nijema, podiže uvis svijećnjak. Shvatila je napokon što se zbiva, te poleti k sinu. Uzalud ga je trzala za ramena:

— Janko, zaboga, zar si poludio, što radiš s njom?

Žena na podu otpuzala je k zidu te izbezumljena od strave i boli stade prevrtati rublje, prosipajući ga po stolcima i po tlima.

— Pusti me, mama! Ovo je moj posao. — Izgovorio je mirnim dubokim glasom, kao da mu se doista radi samo o važnom neodloživom poslu, i pođe spram žene s golim nožem u ruci, ljuljajući se na svojim savitim nogama. Zvijer pred skokom, pognute nakostriješene grive i blistavih očiju.

Žena na podu osjeti njegov divlji dah sve bliže i sve strašnije, pruži ruke spram starice i zacvili:

— Majko, svjetla! ubit će me...

— Ano, zaboga, Janko, šta vam je? — mati joj priđe za korak-dva, podiže svijećnjak drhtavom rukom i zadnjim silama tijelom dočeka sina.

— Ti znaš, majko, ti sve znaš! rekla sam ti prije sedam dana. Pomozi, zaklat će me...

Tražila je sveudilj među rubljem, pod mašinom, kopajući nasumce rukama i odjednom se ludo uzviče, kao da je našla svoj život i čudnom snagom poleti k stolu. U pruženim rukama držala je malen komad bijela platna i nasmijana prinese ga k mužu. Nož bljesne i udari preko materina ramena. Žena

jaukne od udarca i spusti ruke. Na oštrici ostalo je tiho uzljuljano bijelo tkanje. Trag krvi nije se ocrtavao u mutnom odsjaju svijeće.

Vrijeme je stalo. U sobi više nije bilo kretnja ni uzvika ni zamaha. Na sivoj uskoj plohi noža, tiho kao bijel barjačić ljuljala se malena krpa platna.

Onda se materina draga glava pomače iz treperava srebra mjesečine. Sigurnom rukom povrati ona sinovu desnicu pred svoje grudi, i Janko se prenu kao oda sna. Čudio se što se to s njima zbiva? Zašto Ana cvokoće zubima i zašto je mati odjednom toliko porasla uvis, moćna i obasjane glave kao da će sad u nebo!

— Pa to je, to je — —

Mati nijemo potvrdi glavom.

Iz dubine sobe, kao iz daleka svjetla, pojavi se Ana. Ruku punih platna i prediva prilazila je i pružala dlanove:

— I ovo, i ovo! Sve, sve sam svojim rukama krojila...

On pokuša nespretnim medvjeđim šapama sastaviti onaj rasječeni komad.

— Pa to je, to je zbilja sve od tebe! Za naše, za naše — —

Nije mu mogla ništa odgovoriti. Turala mu je nijema i zanijeta sve nove komade dječjeg rublja. No on je blagom kretnjom odgurne natrag k materi, okrene se k prozoru i spram mjesečeva svjetla podiže dječju košuljicu. Zagleda se u nju i od čuda dugo nije mogao ništa izustiti.

Kroz razrez od noža uplovilo je u sobu nebo. U njegovoj dubini, krupne kao oči dječje, ljuljahu se zvijezde. Bijahu u taj čas tople i posve nadohvat ruke.

Savremenik, 1941.

BUMBAROV LET

1.

Ne, dragi moj, ovako se ne može dalje! — Žena ga je napala mašući ratoborno rukom ispred njegova nosa. — Ili ćeš nešto poduzeti, izmisliti i stvoriti ili... ili će vrag sve skupa odnijeti.

Štef je bezazleno prevrnuo očima i položio ruke na koljena:

— Što kažeš to, što ti je, Zlata, zaboga, jutros? Kakvo poduzimanje, kakvo izmišljanje? Što se ne može? Govori, ali ne viči, molim, zar ne vidiš, prozor je širom — —

Nevino joj je gledao u oči pretvarajući se da ne razumije kamo to ona cilja. Riječi su zvučale iskreno, nizale su se u pravilnom slijedu, kao da pročitane ispadaju iz novina za kojima se je tako dugo sakrivao, podižući tvrdoglavo pred lice svoj tanki bedem od papira spram bujice njezina bijesa.

— I neka je prozor širom! Neka čuje svijet! To i hoću, zato ti velim: ili ćeš učiniti što ti je dužnost, ili — žena se dokraja zaboravi — vrag odnio čitav takav život!

— Ta što se je dogodilo? — Nije mu odgovorila, tek je sijevnula očima. Sad i Štef uoči da mora doista nešto poduzeti neće li da ona nastavi ovako, sve više padajući u srdžbu. Odluči dakle prijeći u protunavalu, ali samo toliko da joj napipa bilo i da mogne izračunati što je to ona naumila te izaziva svađu baš sad kad je čovjek najbolje volje prionuo uz svoje novine. Stotinu mu, ovo je nedjelja, jedino njegovo slobodno prijepodne, i on si to ne da samo tako upropastiti nakon dugih šest dana muke i mrcvarenja. Čovjek se zadube na koji časak u štivo svog tjednika i jedva će dospjeti da preleti sadržaj, toliko se dan-danas događaji kovitlaju, a ona

evo navalila bapskim raspravicama. Ne, tko bi to i otrpio! Velike se stvari dešavaju po svijetu. Države nestaju i države niču, u atmosferi ima toliko munjine da pamet division dršće od struje visoke napetosti. U tren oka može frcnuti iskra i zemlja će poletjeti u zrak, a Zlata mu dolazi sa svojim naklapanjem — ona ne može više ovako, ona šalje k vragu život, taj njegov stari i mirni mali svijet: dosadilo joj i ne može izdržati, sirota...

Baci novine na pod i skoči na noge, te svom težinom lupi papučom po prosutom papiru, nastojeći da mu udarac zazvoni. Grunuo je čitavim stopalom i s užitkom osluhnuo kako odjekuje po stanu:

— Što mu gromova i ovom jutru! Ženo, prste k sebi, velim. Ako si na koprivu nagazila, umij se, ohladi krv, kažem. Nismo na paši...

— Ha, ha, na paši, na paši! — Žena se slavodobitno podboči i još življe uze obigravati snažnim plesnim koracima oko stola od ptičjeg javora, lašteći parket da je skoro zasvijetlio sjajnožut kao što je bio njihov namještaj. Kretnje njezina jakog zrelog tijela zadržale su meki sklad, kao onda dok je još bila djevojka, i Štef mora osjetiti kako ona još nije posve otišla u starudiju. On mora znati da ima pred sobom ženu i domaćicu koja je još mlada a radina za sve njih. Neka dakle spozna kako ona nije ovdje krpa ni mrtva stvar preko koje se može samo onako — zakoračiti — —

Poznavala je narav svog čovjeka i nije se uplašila kad se on svojim dugim mršavim tijelom nadvio nad njom, ljutito tresući skromnim čuperkom duge crne kose kao upitnikom. Još mu se i nasmijala u spušten brk, sva blažena što je napokon i on morao ustati. Uzrujao se gospodin suprug i tresnuo nogom, a to je njoj i trebalo da osjeti kako je uz nju živo biće koje može napasti i koje osjeća udarac te mu odgovara, sluša njezin glas i obazire se na njene riječi. Jer je od svega na svijetu najteže podnositi ravnodušan bezazlen pogled kojim muškarac nastoji izbjeći borbu kao da nije ni primijetio o čemu se radi.

Soba je bila puna svijetlog ptičjeg javora i sa zidova gledali su pokojni roditelji na svoju ratobornu kćer pogledom samosvjesnih dobrostojećih purgera. Štef im s mržnjom vrati — da, ovo sve i potječe od njih, oni su spadali u protivni tabor... Zatim slegne ramenima i počeka nov udarac. Bili su

sami u svom stanu jer je žena lukavo poslala djecu pred kuću, i on im je mogao kroz otvoren prozor čuti vesele glasove. Ah, ta širom otvorena prozorska krila što poput ogromnog zvučnika svemu susjedstvu javljaju: kod Ribićevih je opet veselo, poslušnite!

Stao je pred prozor i nastojao da svojim dugim tijelom pokrije čitavu sobu ne bi li sakrio mučan dojam da mu stranci zure u utrobu. Zažviždi vadeći cigaretu iz svog jutarnjeg haljetka i lagodno se zaljulja na široko raskrečenim nogama. Lice mu se sjajilo, zadovoljno, sito i obrijano lice činovnika koji je dobro riješio svoje životno pitanje, udomio se i sad uživa svoje najbolje godine. Ono nije dalo ni naslutiti što se zbiva u nutrini, bijaše udešeno kao igla na najbližoj domaćoj postaji: prijam uvijek dobar, smetnje jedva da ih čujete, vi iz prvog susjedstva...

Ali iza leđa sopće žena sve dalje kao stroj. Ne znaš da li je od rada ili to ona još nastavlja svoje ludovanje. Uvijek jednako nasmiješen, on ipak ne odoli a da joj između dva dima cigarete ne dobaci preko ramena brzim prigušenim glasom:

— Govori, govori, koji ti je bijes? Zar ni blagdanom nemam mira, ni odmora?

— I ti još pitaš? — siktao je iz sobe njen dubok alt. — Imaš obraza?

Okrenuo se k njoj ali je ostao naslonjen na prozor pokrivajući pogled u sobu. Prihvatio je tihim, svojim najmirnijim glasom, hoteći da i ovaj put prođe bez sukoba.

— Obraza! Kao da je o tome riječ. Čovjek ima šest dugih dana napora i natezanja ondje u uredu sa starim i nije mu bogme do režanja još i kod svoje kuće. Mira hoću, bar za ovu jednu cigaretu zericu odmora.

— Mira, odmora! A ja, tko to meni priušti! Nema tu radnih sati! Tko meni priznaje nedjelju, tko mi ostavlja moj mir? — Zlata je preuzela riječ svom svojom žuči i nasmije se divlje iz punih grudi. Kao u kazalištu nastade duga stanka, i njemu prođoše trnci tijelom: poslije ovakve stanke mogla je ona samo još dohvatiti kakvu vazu ili figuru s ormara. Požuri se dakle na pomirenje i zakorači spram žene:

— No, nisam mislio baš tako, Zlata.

Žena ga je netremice motrila, i njemu se učini da čuje: — Lopove! Iz njenih plavih očiju čitao je hladan prezir i

zastao u govoru, spustio pogled i ukočio se, čekajući da primi i udarac ako mora biti, samo neka, za ime božje, neka ne dopre kroz prozor van, samo tiho i brzo, što brže, ali neka ostane među njima — —

Poslije munje i gromova, znao je, slijedi pljusak. Žena će se napokon umoriti, dosadit će i njoj. Pa tu su djeca i godine, kuća je tu. Na njima dvoma zajednička visi briga i jedna im je ista radost što su svoji na svome, okruženi vrtom i dvorištem, a sve je u suncu, sve u zelenilu, toplo, zaokruženo i prisno — njihovo! Treba zato izdržati očiju oborenih u tle, a poslije — ad acta! — štono rekli gospoda pravnici kod njega na gradskom poglavarstvu.

— Bogami, nisam mislio vrijeđati, eto! — Ponavljao je mucajući i pogledao svoju ženu kao da veli: daj, sad povuci za sva zvona, na volju ti.

A Zlata mu se unese u lice sva pokrivena mrljama krvi po obrazu i po vratu. Bila je kao dobro uhranjena mačka i poskakivala oko njega tražeći neprestano još koji jači uzvik, još koje mjesto kamo će zadrijeti pandžom, još koju nedirnutu točkicu na obrazini gospodina gradskog akcesiste, gospodina činovnika u računovodstvu kod kraljevskog i slobodnog glavnog grada...

Što on uopće i misli kad govori sa ženom kod kuće? Misli valjda na onu prokletu »Neretvu« kroz koju baca novce u zrak, misli na svoj vrt i na odmor, na svoj mir i na dokolicu, a ona neka rabòtā i neka štedi, neka pere dječje pelene i neka glača. Neka stvara čudesa, kao da je kuća, koju mu je donijela, palača Prve hrvatske: evo šaltera, evo i blagajne — koliko izvolite uzeti, gospodine? Ta njemu se sve kreće po planu, mudro je ograđeno radnim vremenom, a ona je zato ovdje da glača podove i rublje slaže, da na zapovijed priđe i legne, da po mudrom rasporedu rađa djecu. Sluškinja je od svih žena zadnja, ali je božji stvor, ona ima bar svoj izlaz, svoje jedno popodne kad je slobodna, a može i otkazati, promijeniti gospodara, dok za nju postoji samo kuća, djeca i kuhinja... Divne li promjene od ponedjeljka do subote, krasna li života! I još joj veli mesar kad uđe u radnju: Ljubim ruke, milostiva, kaj izvoliju?

Štef se malko otkrenuo na stranu i s poštovanjem slušao duboki glas svoje žene. Sviđao mu se, bilo je kao glazba potezom po srednjoj žici gusala: polagan titraj — velik zanos...

Samo što su riječi bile sve stare i poznate, sto puta doživljene. U njima bijaše previše za istinu, zaudarale su po svagdašnjici, i baš ta gola njihova stvarnost ostavljala ga je ravnodušnim, iako to nije smio priznati.

Treba vjerovati u riječ i kad je mrziš. Ona ponese čovjeka i zagrije ga za borbu. Ujede slabića za srce hladna i velika gospodska riječ pretpostavljenog kad ispravlja pogrešku koje zapravo i nema u spisu. Moćna, velika, neoboriva riječ gradskog senatora kojom pokreće čitavo jedno krilo, pola svoda gradskog poglavarstva, i svejedno je tko ima pravo a tko je pogriješio, glavno je da se plati ceh. Riječ je pala i zaljuljao se stvor dvonožni kao pred božjim sudom, zadrhtao i pao na koljena... Ali ovo kod kuće drukčije je, ne bi ovdje trebalo podnositi mučenje, on to zna i duboko je uvjeren, ali kad je već odlučio da trpi, onda neka je sa što manje sudjelovanja, neka prođe kao vremenska nepogoda koja naiđe i prohuji, pa tko joj traži smisao i razloge! Bujica ponese čovjeka i on grcne vode, bačen je pod struju, zaroni i smeteno zalomata oko sebe, ali to potraje samo časak-dva. Zatim će pronaći smjer, otisnut će se na površinu i zaplivat će niz valove znajući da je svejedno kolika je daljina pred njim, samo da je spašen. Poslije će već skrenuti na svoju obalu. Ondje ima gustiša i među vrbinjem leži sakriven puteljak. A rijeka neka šumi dalje, s milim bogom, neka otječe mutna voda u preplavljenom koritu. Čovjeku je glavno da je izdržao i da je ostao, a sad neće pokazati kako mu je pri duši...

Motrio je oprezno oko sebe i kad u ženinu glasu napokon osjeti umor, prihvati iskusnom blagom rukom njenu jarost:

— Ajde da porazgovorimo mirno.

— Što si rekao? — okomila se Zlata na nj, ali nije više nalazila jačih riječi. Glas joj je postao još dublji, promukao i bez vatre u izrazu. Po prvi put morala je jutros zastati i odmoriti se.

— Da izmijenimo riječ, velim.

— A zar ja ovdje zavijam? Sveti Ante, čuješ li ga!

— Ajde, Zlata, dosta je bilo...

— Dosta? Meni i previše...

— Pa reci onda, odluči ti, kako si smislila?

— I hoću. Tražim svoje mjesto pod suncem. Hoću da znam zašto živim?

— Pa djeca su tu — on će plaho, pazeći da je opet ne pozlijedi.

— Djeca! To znači: povuci dok možeš...

— Pa djeca rastu — —

— A briga samo uvijek po meni, je li?!

— Ma ne ljuti se, reci kako misliš ti?

— Ovako: Hoću da i ja znam za život, da ga osjetim bar malko, razumiješ li! Druge idu u kavanu i u kazalište, igraju se dama, sve vide, toliko dožive. Druge znadu kamo im odlaze godine, i nije im žao za mladošću, a ja i ne pamtim više kako izgleda grad s onu stranu, od tržišta dalje.

— Pa otići ćemo, dospjet ćeš. — On je uze za ramena i povede k prozoru strpljivo i nježno kao da vodi bolesnika.

— Da, tebi se ne žuri, ti si uvijek među ljudima — ona sa žalošću i rezignacijom nastavi, prekidajući riječi kao da štedi i sebe i muža — onda, kad si kod kuće, spava ti se, odmarao bi se, šutio bi.

Čovjek se počeša iza uha. Bio je malko ganut, izlanuo se.

— Eh, jest, svoj dom i mir i tišina... ono najdraže...

— A ja neka dvorim i bdijem! Neka kuću i čovjeka držim...

— Nego što! — okomi se sad on tobože u šali i upre prstom u ženu videći njenu slabost. — Samo mi još na leđa stavi tablu:

»Ovoga hrani žena...«

Nasmije se svojoj dosjeci i uhvati ga lažan kašalj, ali žena nije ništa primijetila. Bijaše premorena i željna da se nasloni na njegov tvrdi muški lakat kao za davnih dana mladosti, i on joj milostivo pruži ovu sitnu uslugu, sretan što je konačno ovako klonula.

Kroz otvoren prozor zastruji u njihovu sobu topao ljetni povjetarac, zaigra ženinom plavom kosom i donese sa sobom teški miris od bagrema. Zlata udahne iz punih grudi i razblaži se do kraja. U njenoj zavjesi zaljuljale su se ruže. Ona ih je svojom rukom izvézla bdijući pred kolijevkom svoje prve kćeri. Sjeti se koliko ih je puta oprala do danas, a evo latice su još žive, crvena njihova boja kao da je jučer bila savijena znalačkom ženskom rukom u lijep cvijet.

— Kamo ćemo dakle po podne? — nadoveže Štef. — U kino?

Nije odmah odgovorila. Divila se kako je njegov glas još lijep i topao, izbija snaga iz njega, a ipak u njemu ima toliko molbe, pomirbe i nuđenja. Nije vidjela lukav pogled kojim je on već pomišljao kako bi se opet dohvatio svojih novina. Grozdovi njihova bagrema orosili se sladom i miomirisom, zastrujalo preko ljudskih briga i odnijelo teške misli. Kroz Zlatine grudi prijeđe draga jeza kao od milovanja, i ona u neprilici, zatečena slabošću, pokuša odbiti muža još jednom grubljom riječju:

— Ne, što ti pada na um.

— Ima zgodna komedija u Luksoru...

— Ali po ovoj vrućini!

— Onda ćemo na našu običnu šetnju — oko Cmroka, svi zajedno...

Nije mu odgovorila, no Štef nije ni čekao na to. S vrata od stana odjeknulo je zvonce i njih obadvoje prepoznaše glasove svoje djece. Otac nije požurio da im otvori. Neka pođe ona, to je njeno... on može dotle opet k svom stolu da dovede u red svoje novine. Kako su se samo prosule po podu! No možda on stigne da pročita svoje štivo dok se ona zabavi oko djece.

— Evo ih, to su naši! — žena se prene prva. — Čuj kako opet Branko divlja pred vratima.

— Ajde, otvori im, Zlata, a ja ću napraviti malo reda tu po podu.

Odahnuo je: napokon tišina nakon ludog sukoba! Čučne i stade kupiti novine s poda ne bi li ukrao još koji trenutak svoje zabave, i pogled mu zaluta kroz otvorena vrata u spavaonicu. Vraška misao! Ispod kreveta virila je noćna posuda. Treba se samo sagnuti i izvući je polako, da se ne prolije. Priskoči i uradi. Jedva što je zakoračio natrag, Zlata se pojavi na vratima noseći u naručju Brankića, ono manje njihovo.

— No, kako se veli tati?

— Lu'm ruke!

Štef ih dočeka nasred sobe držeći daleko ispred sebe u rukama posudu. Smješkao se i kao da se žrtvuje noseći noćni sud, blago prekori ženu:

— Vidiš, zaboravila si, a pun je...

— Pod krevetom? Možda — —

— Nee, draga, bio je nasred sobe... moglo se i proliti...

— Daj, odnijet ću ga.

— Ne, ja ću...

Žena se postidje sasvim i pogleda zahvalno za mužem koji je požurio iz sobe pogledavši uz put potajno na zidni sat. Sa zadovoljstvom je ustanovio da pokazuje istom deset i pol, i čovjek, pošto je učinio svoje, odluči da iskoristi priliku. Dohvati odijelo i poče se žurno oblačiti, znajući da mu je sad nakon svega slobodan put.

Na drugom kraju divana žena je sjedila sasvim mirno igrajući se crnom kuštravom kosom svog najmanjeg sina. U zelenom kućnom haljetku širokih rukava zaokružila se ona sva rumena, teška i nabijena zdravljem, kao da je bila odlijepljena s jeftine zidne reklame.

Štef zazviždi veselo i požuri prebacujući kravatu u čvor. Stade nasred sobe velik kao komad namještaja. Poravna ovratnik svog blagdanjeg kaputa, zatim letimice pogladi sina:

— A jesi li bio dobar?

Htjede još nešto reći, no žena je već ustala pružajući mu dijete.

Pun strave zastade, morade ga uzeti na ruke.

— Zbogom...

— Tatice i ja bih s tobom!

Pogleda na ženu u teškoj neprilici. Htio bi se otresti, osloboditi se. Ta i popodne je njihovo. Da mu je bar sada prije objeda malko gradske vreve, da izmijeni koju slobodniju riječ s prijateljima, da razmahne po pločniku i da užije svoju nedjelju. Ali žena je tu pred njim i sva se izvila da mu bude što bliže svojim vjernim plavim kokošjim očicama. Zlati joj se kukma povrh glave, a trbuh se naduo plodan, pun masti. Osjeti kao da u ustima mućka mlaku vodu: bi popio, ne bi popio... kako samo da uteče a da ne poruši jednom jedinom nepažljivom kretnjom ovaj teško zarađeni mir i spokojstvo?!

— Ajde — uzdahne ne našavši izlaza, i okrene se ne bi li sakrio mržnju koja ga je taj tren svega obuzela. — Ali dok izgovorim: jen — dva — tri! da si mi gotov — —

— Broji, tatice! — Brankić prihvati okladu i zaprijeti ocu, ako bude prebrzo izgovarao riječi.

Žurno mu odjenuše plavo mornarsko odijelce, i doskora njih dvojica, otac i sin, izađoše na ulicu. Štef je koračao pod svojim novim šeširom, svečan i visok kao bog. Duboko dolje uz njegovo koljeno trčkaralo je dijete, hvatajući se grčevito svim prstima za očev ispruženi srednjak. Svaki čas ogledalo

bi se natrag na njihov dom. Odande s prozora strujao je spram njega blag osmijeh žene što se duboko nadvila nad prozor puna zdrave, pretile snage.

S prozora gledala ga je mati, rođena njegova, no dijete je moralo naprijed niz ulicu za pruženom silnom rukom i za šeširom što je pokrivao polovicu neba.

2.

Nakon krstarenja po gradu, kad već nije znao kamo bi okrenuo sa svojim mališanom jer mu je pokazao sve što je dijete moglo zanimati, i vodoskoke u gradskom perivoju i nova tramvajska kola, i cvijeće kod cvjećarica na Jelačićevu trgu, Štef najednom osjeti udarac u leđa. Teška muška ruka spusti se na njegovo rame:

— Štef Ribić, u ime zakona, stoj!

Lecnuo se. Dijete je zadrhtalo od straha i tješnje se priljubilo uza nj.

— Isprave molim — grmio je dubok glas sa strogim prizvukom, kako već dolikuje službenom organu. Znao je da nije nikome ništa skrivio (ono sa ženom nije se više ni pamtilo!), no ipak nije u prvi mah smogao snage da se muški okrene spram napadača.

— Pljunuo si na javnome mjestu, a ti znadeš šta to znači. I dijete vodiš na šetnju — petljaš se u ženske stvari, a zanemaruješ svoju dužnost ... no dakle, curice, za sada kao prvi put i jer sa sobom vodiš sina po višoj zapovijedi: dvadeset i pet dinara globe, ali bez utoka i u korist zajedničke blagajne.

— A ti si to, Benak! — napokon se je snašao. — Kako si me samo iznenadio tom tvojom glasinom! Da bik riče, ne bi bilo gromovitije.

— Ja sam, curice, čekam dugo u zasjedi, i nikoga da naiđe, no sad si moj ...

Kad je vidio da je pred njim kolega iz predsjedništva poglavarstva, nije mogao nego oprostiti mu i poći s njim.

— Nema šta — nastavljao je Benak širokogrudno i vukao ga za svojom ogromnom trupinom, sve dok nisu zašli u usku uličicu. — Ovo je moj ugao, vidiš, odavde pa čak tamo na kraj gdje zaokreće cesta, a tamo je moja stražarnica, pardon — Črleni Nos je tamo ... — Prijatelj ga je držao sad već oko

ramena i nije vidio kako se njegovo dijete u velikom strahu uvuklo glavom ocu pod kaput ne shvaćajući kakva to neman vuče oca, i veća je i jača od njega, i dubljim se glasom javlja, hvata ga za vrat i trese njime kao od šale.

Mališan je tiho zaplakao i Štefu od dragosti zasuziše oči:

— Vidiš, medvjede, ti to ne razumiješ, to se zove ... svoja krv! Od jutros — hvalio se dalje — već je triput dobio batina od mene da se je prašilo oko tura, pa ipak me ne da ...

— He, dobro je — tvoja muka, tvoja i nagrada! — prijatelj mu je povlađivao, i oni pođoše polako dalje zagrljeni. — Tu smo, uđi samo, curice!

Nije bilo moguće oduprijeti se. Da mu to odbije, stajalo bi ga možda jednog prijateljstva, a znao je da se riječ onog drugoga više čuje od njegove pa čak i na mjerodavnom mjestu. Štef se još radi toga odupre na ulazu u gostionicu i bude na silu unutra gurnut. Nije smio ni pod koju cijenu postati smiješan da ne ispadne štreberom i da ne bi pomislili kako on žali dinar.

— Sonja, dvaput po dva! — vikao je ogromni Benak krčeći svojim trbuhom put za svu trojicu, i odmah se vidjelo da je kod svoje kuće.

— Nemoj, brate, prije ručka ne pijem, iz principa ne.

— Ha, ha, principi!

— Udarilo bi mi u glavu, znaš — —

— Ma šta buncaš kao da ovoj tikvanji koju nosiš tu gore na dugačkom šteglu, može još što naškoditi!

— He — prihvatio je grubu šalu starijega kolege s dubokim razumijevanjem opraštajući mu uz put sitnu uvredu. — Ti si uvijek još onaj isti stari Benak, štanga i skitnica prvoga reda ...

— Benakov sin, hoćeš da kažeš, zar ne, curice, no ne boj se, zini!

Prijatelj nije bio još sasvim pijan i nakon kraćeg natezanja pristade na pivo:

— Sonja, onda dva krigla crnoga, makar ti ne vrijedi niti jedne kapi vina. Ali — ovaj put nećemo hanzla!

Štef je pogledao za djevojkom gospodski ravan, držeći pred sobom svoj novi smeđi šešir, koji mu je tako lijepo pokrivao već prorijeđenu kosu. Konobarica bijaše vitka, svježa i očito dobro ispavana. Smiješila se dobrim gostima i lijepom kretnjom stavila na stol pivo. Zubi joj pri tom bljesnuše, i

Štef vidje dva grumenčića zlata među njenim debelo nacrvenjenim usnama. Djevojka ga je očito primijetila i zato on privuče sam stolicu iza obližnjeg praznog stola te podiže na nju dijete radeći to sigurnom roditeljskom kretnjom ne bi li što prije stekao priznanje staroga gosta kojim se je i previše hvastao njegov susjed. Stegne stručno svoju najbolju kravatu i nemarno povuče prstima preko crnog tananog čuperka kose što mu je uvijek padao malo na oči kao savijen upitnik. Tako je on to volio da bude, jer je htio da se razlikuje ruka od ruke i čovjek od čovjeka. Neka ukus govori...

— Živio!

— Živio — odvrati Štef mirnim glasom, ne hoteći da odmah padne sasvim na razinu svoga druga. Dohvati zatim za svoga sina perece i kad je vidio da se dijete posve primirilo i prelomilo pecivo hruskajući svojim sitnim zdravim zubićima tvrd preslan zalogaj, on snažno povuče iz svog vrča do polovice na jedan jedini gutljaj te ponosno sa strane, nagnuvši glavu, odmjeri svoga prijatelja kao suparnika.

Eto, pomisli, ni pahulje nema na tvojoj kao cigla grubocrvenoj glavurdi, a naduo si se i misliš kako si snažan od tvog trbuha. Djevojku bi htio samim glasom zatraviti i utvaraš si da je već tvoja, a kad tamo, ljudi se smijuckaju i po lokalu ide šapat: Gle pijandure...

— Ovaj plaćam ja! — odluči malo zatim, ne dajući drugome ni do riječi. Zazvonio je prstenom o vrč i sa zadovoljstvom osluhnuo visoki cilik stakla. Benak se nije usprotivio. Pošto je već doveo druga na bojno polje, prisjeti se mudro, na volju mu, on je uvijek spreman prihvatiti borbu...

— U tvoje zdravlje!

— U moj trbuh, curice — ispravi ga kao stariji i iskusniji. — Čitam ti u očima što misliš...

Štef udesi kao da nije ništa čuo te oholo prvi odvoji i opet staklo sa usana. Pokazat će on debelome tko je i što umije jedan Ribić, samo ako je raspoložen. I opet kucne prstenjakom o vrč.

— Ne, ovaj je moj, Štef! — Debeljko je s naporom već pentrao, jer je od jutros već odavno zaboravio koju to po redu ispija. — Idemo lijepo redom, samo pravedno, molim.

— Pst, mir! Izazvao si me, kenjčino, i sad se bori. Tu smo, ravnopravni smo...

— Hej, curica je borac! — rugao se susjed i nije nimalo zamjerio grublji ton svom mlađem drugu. — Udara curica prstenjakom po staklu, ali na prstu je prsten, od zlata je, gospa Zlata ga je odabirala kod Vasića, he, he, davno je već tome, ali se ne zaboravlja... Daj, reci mi, curice, koliko godina već to nosiš?

— Pa dvanaest — smrknulo mu se pred očima, ali je odgovorio spustivši glas i pogled spram praznog dna svojeg vrča. — I četrnaest može biti, svejedno je, tko o tom vodi još računa. — Zatim se uozbilji, tà ovaj klipan počinje sve drskije zadirkivati, i to s one strane koju se ni on sam ne usuđuje lakoumno doticati. Treba ga dakle obuzdati, već radi ljudi što slušaju s drugih stolova, i radi samog njega. — U to mi ne diraj! Ti tvoga...

— Noo, nisam ti valjda na kurje oko nagazio: šala je za ljude.

— Da, ali je dosta bilo šale i gluposti! Ne dam ja nikome da mi mi dira u — —

Reče i isprsi se potegnuvši opet svoj gutljaj. Ruka sama od sebe tresne staklom o stol, da se je prelilo po stolnjaku. U glavi se zgusnulo od teške nedovršene misli. Što on to ne zgubda? Kome brani i zašto? Naprezao se ne bi li uhvatio izgubljenu nit, i u očaju stisne objema rukama debelo staklo — što on to samo ne dopušta i kome? Ah, jest: u njegov brak nitko nema da mu dira, sveca mu, ako ne želi kavge...

Štef se odupre dlanovima o stol i pokuša ustati. Nije išlo. Dođe mu, kao da sama sebe izvlači iz duboke jame. Tijelo je bilo puno sladogorke tekućine i on napregne sve snage ne bi li se uspravio. Bio je duboko kao na dnu bunara i nije više pravo znao zašto je ovamo dospio. Ta pošao je sa sinom na zrak i sunce, htio je potražiti znance i s njima u hodu počavrljati riječ-dvije. Naumio je dijete povesti na igralište, neka se odnjiše koji put među ostalom djecom. I kartu za kino ne bi bilo zgorega da je kupio ili makar stručak ciklama, da mu osjeti kod kuće žena kako je mislio i na nju. Ta bila je nedjelja i bilo je njegovo jedino slobodno prijepodne, jedini trenuci kad se mogao osjetiti čovjekom, ispraviti leđa, ne mareći ni za koga stranog i pretpostavljenog. Kako je dakle sve to iščeznulo i zašto?

Mjesto svega prijatelj Benak bulji u njega. Glupa tamna mrlja njegovog podbuhlog lica crveni se sa strane njišući se

kao prezrela rajčica. Prijetilo je da će se sad nà otkinuti od trupa i otkotrljati se pod stol, no onda se debeljko podiže, zaljulja se tražeći uvrijeđenog druga. Pri tom zakoluta očima oko sebe kao da želi sav svijet dozvati za svjedoka, i svali se svojom trupinom na Štefa. Grlio ga je i slinio razdragano:

— Ta oprosti mi, curice, oprosti, jedini moj! — izljubio ga je i u tom velikom kajanju opet ga prisili prepunom svojom mješinom da sjedne na svoje mjesto.

— To i hoću — korio ga Štef s dubokim prezirom — jer vidim da si matora olokana svinja. A da si čovjek, da bar malo imaš duše i osjećaja za život, razumio bi i ne bi lajao ovako pred ljudima i pred djetetom...

Dugo mu je ovako govorio i dao oduška svemu svome jadu koji ga je od jutros pritisnuo teže nego ikada. Pri tom nije ni na časak osjetio potrebu da i sebe opere kao sukrivca ovog pijančenja. Ta bila je rijetka zgoda da i on nekoga pouči, a onda, na vrhuncu svojega govora, on naglo stade, ušuti i krupnih očiju počeka svoj trenutak da vidi je li ga onaj drugi čuo. Osjećao se kao da sudjeluje u dobroj toploj propovijedi: ne valja reći premalo, ali ne valja ni sve do kraja izvesti... neka si vjernik sam povuče nauk svoj...

Dijete ga je slušalo ústā punih pereca i nije od ushita moglo progutati zalogaja, takav je bio otac u tom trenutku. Nije razumjelo o čemu se vodi riječ, ali je sa stravom osjetilo da bi moglo nešto prsnuti, moglo bi srušiti taj stol s plavim zamrljanim stolnjakom i sve te staklene vrčeve po kojima tako polako i ljepljivo klizi žućkasta odvratna pjena od njihova pića.

Štef je uzalud čekao da mu susjed nešto odvrati, ma što bilo, samo da uvidi kako je pogriješio, i da si opet kao ljudi stisnu ruke i kucnu se. Onaj drugi sagnuo je glavu nad svoje pivo i rukama slijepo se hvatao za njegova prsa. Bio je ganut, ali životinjski, bez osjećaja odgovornosti, cerio se, i Štef nije znao jesu li to suze ili pijan smijeh kojim onaj drugi prati njegove riječi kao dobru staru pričicu od koje mu ionako neće ostati ništa u sjećanju. Spozna napokon da je i sam talog od pjene na dnu ispijena vrča piva onome nacerenom obrazu više nego sve njegove patnje i sva njegova pouka. Zaboljelo ga do u korijen srca, i on se s posljednjim naporom osovi, istrže se iz pijanih ruku svoga druga i povuče za sobom sina u jednom jedinom silovitom pokretu. Zakorači spram izlaza s

djetetom na rukama i osjeti se opet jak i odlučan. Prolazeći pokraj točionice ugleda konobaricu. Motrila ih je naslonjena i nije se smijala. Tada se on otputi spram izlaza i nije više vidio kako je u djevojke vitak struk i kako su joj zavodljive oči okružene tamnim naličenim kolobarima. Ništa to njemu sada više nije značilo, on je našao opet sebe i svoj put. U desnom donjem džepu prsluka napipa palcem srebrenjak, izvadi ga i sigurnom rukom položi ga među prazne čaše:

— Ovo je za mene — dobaci u prolazu začuđenoj djevojci — i za perec što ga je pojeo mali. A ono ostalo — pokaza palcem preko ramena — ostalo neka podmiri onaj — —

Vani ga je čekao pun ljetni dan. Njegov grad izvalio se na suncu pruživši nebu i svjetlosti svoje velike kamene grudi. Čovjek se ogleda i duboko udahne diveći se svijetu. Bio je opet trijezan, i zadovoljan samim sobom pođe spram svojeg doma. Ulice bijahu pune šetača, i on ih je sve prepoznavao, razumio je njihovu žurbu i osjećao rođački smijeh onih dječaka što postajkuju po uglovima stvarajući vesele krugove. Radovao se je: eto svi oni pripadaju sad njemu, žive i imaju pravo na svoj život. Teže svi za istim za čim i on čezne. Poći će dakle k svojoj kući s mališanom pod rukom, zdraviji nego je ikad bio, mlađi i snažniji od ovoga svoga časa odluke, nakon nevolje i teške napasti kojoj je odolio.

... pobijedio sam mješinu i odbacio je — pohvalit će se pred svojom ženom i s mnogo šale i poruge ispričat će joj svoju zgodu neka i ona vidi kakav je i što je izdržao...

Poniješe ga lude misli ulicama rodnoga grada, i on osjeti u sebi proljeće iako je lipanj vitlao po cesti stjegove prašine i papira. Nije zastao na svojoj tramvajskoj postaji jer je bio u tom trenutku sreće gladan daljine i hoda. Na zaokretu svoje ulice podiže dijete na ruke i stavi ga sam sebi na leđa. Noseći ga »pišivog lonca«, znao je, ići će još brže, i bit će im veća radost. Trebalo je samo još da zazviždi onu svoju najdražu o domobranu što po cesti gre...

U njegovu vrtu ocvala je već jabuka i sad je sva lisnata u svom zelenom plodnom bogatstvu. Gledao ju je kao što se gleda živo biće, i sve što bi taj čas mogao poželjeti, stvorilo bi mu se u njenoj krošnji. No Štef je samo dječački podigao glavu i namignuo svom sinu:

— Miriše li?

Zatim čučne s dragim teretom i dopusti maloj dječjoj ruci da umjesto njega tri puta obijesno pozvoni na njihovu dugmetu.

Izašla je Seka na vrata i udarajući brata po zadnjici utjerala u kuću i konja i jahača...

— Zdravo! — viknuo je zavirivši tek malko u skoku u kuhinju. Ondje je već bio prostrt stol. Pojurio je stoga u sobu i prebacio u igri sina da se je otkoprcao preko glave u jastuke. Svukao se i navukao svoje stare izlinjale hlače. To mu je bio običaj. Htio je uživati dokraja, jesti bez ubrusa iz jednog domaćeg tanjura i juhu i pečenje, kao što je to uvijek činio u mlađim skromnijim danima. Htio se valjati nakon objeda po travi u vrtu iza kuće gdje nitko stran ne može okom za njim segnuti. Vrištati mu se htjelo i grohotom se smijati pod prstima svoje djece koja će sa svih strana navaliti na njega i svladati ga kao u priči Gulivera. I ženu je poželio! Izljubit će je kao nekoć, i neka onda slobodno djeca zaplješću na toj jedinoj dragoj predstavi, neka samo zaigraju u kolu oko njih dvoje. Ta još je mlad, i još ima žilice krvi u njemu i živaca i snage da poskoči i da poludi od svoje punoće!

Sav raskuštran i zasukanih rukava pojavi se na pragu kuhinje i jednim korakom svali se na svoj stolac. Gledao je spram prozora i širom otvorenim zjenicama uživao punoću svog neba. Juha još nije bila razdijeljena iako su djeca i on nestrpljivo bubnjali prstima. Žena je radila dogotavljajući svoj bolji blagdanji objed, i Štef ne odoli, uze u desnicu žlicu a u lijevu nož te zasvira njima veselo o rub svoga praznog tanjura. Namigne djeci kao sebi ravnima, te ona odmah prihvatiše. Razleže se pobjedonosna indijanska derača, tako da je mati na jedan tren zabezeknuta morala stati u poslu.

— Ta zar ste poludili? Seko! Branko! Pa i ti — stari — —

Htjela je viknuti: i ja! Tako mu se učinilo u ovom ludom zanosu, ali nije imao pravo, preračunao se. Ono zadnje njezino — i ti stari — bilo je izgovoreno mirnim trijeznim glasom, tako da ga je odmah prošla volja. Uspravi se i naglo utihne. Djeca su u malom vijencu sjedjela s obje strane stola i netremice promatrala njega i majku tražeći da odgonetnu s njihovih lica je li ovo majčino bilo ozbiljan nalog ili tek odgovor na izazovnu igru.

Štefa je ražalostilo, čuvši njen hladan odmjeren glas. Zar baš ništa ne razumije ova žena osim svoga posla i svojih

sitnih računa? Stisnuo je zube i prkosno domahnuo glavom ponukavši drsko sina na neposluh.

Branko neodlučno počeka još jedan hip, zatim skupi volju i zazvoni još jednom malko tiše po svom tanjuru pogledavajući spram majčinih okrenutih širokih leđa.

Iz vrta širio se topao i zamaman miomiris bagremovih grozdova i obavio svu kuću, no kuhinja je bila već prepuna teškog vonja od domaće juhe koja se pušila iz zdjele uz rub štednjaka. U loncu na prozoru hladilo se slatko od trešanja. Jedan krilat kukac naletio je i stao obigravati oko zaslađenog voća kružeći u sve nižem letu.

Dijete za stolom zazvoni još jednom i počeka da mu otac opet dadne znak. Štef je već zinuo da ponovno dobaci bojni povik, no donja usna ostade obješena kao uzeta i glas se nije čuo iz otvorenih usta. Umjesto uzvika on samo nijemo podiže rukom ubrus kao bijelu zastavu pa ga stavi ispod vrata jednim krajem duboko u otvor košulje. K stolu je prilazila nemarno vukući papučama po kamenu Zlata, hladna i zaposlena, nosila je pred svojim velikim prepunim grudima zdjelu juhe. Razdijeli svima i još stojeći zapita muža:

— A jesi li kupio karte za kino?

U kuhinji nastade tajac. Zalutali bumbar i dalje je kružio kao da ne može izaći.

— Ja sam mislio — —

— Znači: nisi!

Kroz tišinu samo su se čula krilašca u zamahu. Čovjek s ubrusom pod vratom poslušno ali umorno podiže glavu. Nije imao što da kaže i opazivši kukca u visini obraduje se njegovom lijenom brundanju.

— Odmah sam znala — žena ujede i ne gledajući onoga komu je govorila. — Uvijek ti ovako... — Srdito zatvori prozor i okrene mu leđa.

— Nemoj, Zlata! — Poniknuo je.

Sjedio je smiješno nagnut i dugo se sakrivao iza oblačka pare što se izvijao iz njegova punog tanjura. Vrtio je tekućinu po kojoj su plivali sitni kolobari masti, sve dok se oblak nije posve razrijedio. Tada, lišen ove posljednje zaštite, nevoljko podiže žlicu i u ustima osjeti okus zelenila i mirodija. Bijaše mlako, već lojnato, i nije nikako htjelo niz grlo.

Trpao je poslije u sebe mučenički sve što je žena stavljala preda nj. Bilo je sasvim svejedno što mu pruža. Nakon

juhe pojeo je svoj komad mesa i zalogaj-dva salate od cikle i grumence zgnječena krumpira. Sve je bilo domaće, priređeno kao i prošle nedjelje nepogrešivom rukom njegove gazdarice, pa i on je bio onaj isti od zimus i od lani. Što se je dakle zbilo, pitao se i pipao oko sebe. Nije mogao nikako otkriti svoje malo svjetlo.

U tom jalovom poslu polako je zaboravljao da sjedi među svojom djecom kod objeda. Na dušu je padao čudan drijem i on bi mu se najradije predao, no najednom ga prenuše uzbuđeni glasovi. Podiže oči i ugleda svoga manjeg sina kako poskakuje u divljem plesu ispred prozora.

O zatvoreno okno bubnjao je očajnim udarcima bumbar. Zalijetao se, divlje brundajući, i po stoti put lupio glavom o nevidljivu zapreku težeći za zelenom krošnjom jabuke iznad koje se nadvilo njegovo modro nebo. Na krupnom tijelu sjajila se kosmata zlatnosmeđa glava, no u letu jedva su se i nazirala prozirna krilašca i bijaše teško gledati kako se teški njegov trup zabada u staklo hoteći spram sunca.

Žena je dugo i sabrano promatrala kukčev let, a onda joj dosadi ta igra te ona priđe sasvim k prozoru. Mirnom kretnjom skide s noge papuču i dobro nacilja. Prignječena životinjica skupi se i u zadnjoj mrtvoj krivulji pade na dno prozora.

Djeca su vrisnula, no mati s papučom u ruci bez riječi otvori jedno okno. Snažnom i neumoljivom rukom strese malo truplo u dubinu, okrene se unutra i sjedne za stol. Nakon sviju stade i ona mirno jesti svoj obrok.

U sjeni, 1942.

TIHA ZAVIST

Agneza je drhtavom rukom pritvorila vrata. Htjela je otići, začepiti uši, da sve zaboravi, prigušiti bol što je tinjala u njoj, no ruke su bile slabe, jedva su ponijele pladanj. Morala je zastati te osluhnuti bar jedan nepodnošljiv trenutak.

— Danas je blagdan — hvalio se muž u sobi — ali kad radimo, smažem za ručak lavor ričeta i vagon kožica. I poslije još pitam: mamice, slijedeće?!

Iz jedaće sobe razlijegao se Krešin medvjeđi smijeh, zagrohotao je dugim grohotom, zatim se stao maziti brundajući zadovoljno iz svoje moćne dubine spram visokog ženskog hihota, u kome bijaše čuđenja, zanosa i straha, pijanog podavanja kao u davna divlja vremena kad još nije bilo čovjeka u dvonošcu. Kao da ih vidi gdje se zabavljaju, obadvoje lagodno raskomoćeni poslije dobrog domaćeg ručka, bezbrižni i drski u svojoj životinjskoj sitosti, snažni i lakomi. A sve po njenom radu i muci, njenom dobrotom.

Znala je — Ruža sad odavno više ne sjedi za stolom, kako to čine odrasli pristojni ljudi. Ne, sestra sad kleči drsko savivši nogu preko stolca. Nad koljenom nabrala se prekratka suknjica, kao sretnim slučajem otkrivajući pût uz napetu svilu čarape. Tijelo se nadvilo daleko naprijed preko stola k njemu, sapeto crveno rascvjetalom haljinom, nabito strujom njegovog muškog hvalisanja. Krešo to osjeća. Isprsio se, zavrće rukave košulje, kao od vrućine, a zapravo, da se lakše razmaše, da pljesne svojim jakim ručetinama i da lagodnije protegne mišićje.

— A tvoj tamo kod kuće? — pecnuo je tobože nehotice, pogledavši je značajno.

— Ah, on . . .

— Kako, još uvijek ništa. Šta je to s vama? Jalovo, a?!

— Bubrezi... čovjek s jednim bubregom — mora se čuvati... Od neprilike otkrenula je glavu.

— Haha, reci ti njemu, neka pokuša sa slaninom, pa će vidjeti! Štaa — ne vjeruješ? Ali slaninu treba prirediti! Znaš onu s crtom mesa u sredini. Ne predebelo, dva-tri prsta. Po domaću sušeno na dimu, pa onda tanko, tanko narezati kao fluspapir i malo paprike, malo soli, pa s crnim, onim našim raženim — udri! Tako ja to, pa pogledaj, pipni — —

— Eh, ti, ti si drugo.

— Da, za četrnaest dana stvori se drugi čovjek...

Po stolu plove ostaci jela, pri dodiru blago zvone poluispite čaše vina, na rubovima uprljane od usana. Šarèni se kora voća, vrijeđa oko nered tanjura i kavenih šolja s crnim gorkim talogom i mrljama po bijelom damastnom stolnjaku. Čitav mali svijet stvárcā inače dragih, no sada mrskih jer razveseljuju druge, a njoj, domaćici, ženi i majci, njoj samo zadaju bol. Zar je to nedjeljni odmor? ponos i briga domaćinska, ovo računanje, štednja i uzrujavanje oko kućanstva i djeteta. Ta čemu sve to? Zar zato, da ispred njih odnosi u kuhinju ostatke, da dvori mlađu sestru, koja u gostima, kao i prije kod roditelja, ne shvaća da u životu čovjeka mora voditi i osjećaj dužnosti, da treba misliti na druge, bar na one svoje najbliže, pomoći im, obuzdati se — jer je sestra...

— Ajde, draga — Ruža je na kolodvoru bučno ponudila oba obraza — poljubi me. Ta ja sam — dušom i tijelom! Mirko nije došao. Nije ni namjeravao. Pa i kako bi od službe! Ali ja sam se otputila i tu sam. Malko ću se ganuti, rastresti se od naše dosade, vidjet ću vâs i ljude. Ta čovjek bi puknuo od bijesa sam na sebe uvijek uz ono pusto svoje ognjište. No daj, pođimo s perona. Tako rijetko pišete, mogli bi, ne daj bože, i pomrijeti, a ne bi se javili...

Smiješno. Kao da ju je tko zvao ili želio. Odjednom se sjetila u pismu: dolazim — pa basta! Agneza se nije požurila s odgovorom, no Krešo je oduševljeno odjurio s brzojavkom: čekamo te — pa basta...

Kako to samo podnosi onaj njezin! Tko mu kuha i sprema u stanu kroz ove dane. Uz to svi strahuju, da — ne dao bog — sutra ne pukne puška i ne zahvati zemlju požar — a ona se digla na put da se zabavi, da osladi život...

— Ja ću samo tako malko odahnuti kod vas — najviše desetak dana — rekla je na kolodvoru pa joj napokon dala do riječi. Hm — samo! A kome ona — Agneza odlazi u goste, tko nju poziva brzojavom, tko nju dvori, časti i zabavlja?! Sestra joj je, ali istina i bog — muža boležljivca ostaviti samoga i na ovoj gripi! pa tu je i služba, može čovjek leći, zlo se može dogoditi, a nema još ni deset godina službe, nije ni s mirovinom... Zar se smije tako muž ostaviti sam?!

Nečujno ključala je srdžba u ženi muteći joj svijest, da je domaćica i da griješi. Bar ovako nasamo, neprimijećena nije se pretvarala. Nepravda je boljela još ljuće, jer je bilo od svoga.

Iznijela je pladanj gonjena potrebom da skoči i da tresne vratima. Trebalo bi zavikati i lupiti nogom nasred sobe. Uh, kako bi blenuli! Ruža ne bi dospjela ni da si poravna onaj mrski razrez na bluzi, spuznula bi sa stolca drveno kao lutka, i bilo bi divno zadovoljstvo gledati gdje joj obrazi iz prostačkog rumenila naglo venu u žutosivo. Ha, i Krešo bi zapeo u pola riječi. Ruka bi mu ostala u zamahu skamenjena, a s koljena sletjela bi Verica, njihova kći. Da, kad bi im samo ona pokazala svoj bijes! Zgrabila bi s police ono teško skupocjeno staklo ili porculan, dignula bi ga nad njihovim ustrašenim glavama i tresnula bi njime o pod. Eh, a onda bi ih samim očima, jedno pa drugo smrvila savršenim mirom, hladno i oholo — —

Agneza je oprezno spustila pretrpan pladanj na kuhinjski stol. Umorno sjela je na stolac, podlaktila se, kako to čine starije, već islužene služavke, i pogledom odlutala kroz otvoren kvadrat neba tamo iznad balkona. U sobu se nije vraćala i nije ništa razbila. Ne može ona to. Ona u svom životu još nije ništa razbila. O nju se je razbijalo.

Duboko u grudima — osjećala je — sve slabije ključa sakriven kotlić njene srdžbe. Hlađen je žagorom grada, uljuljan zaboravom i navikom godina. Tko će čuti, tko će se osvrnuti na ovaj sakriti jedan jedini ženski uzdah, na jači treptaj ludog srca, kad ni ono samo ne zna šta bi.

Kroz prozor ocrtavao se ugao susjedne kuće. Žena se je samim tijelom, kao stvar predala toploti kasnog ljetnog popodneva. Mekan dodir sunčevog bujnog predjesenjeg saga probudio je u njenim očima plohu susjednog slijepog zida. Za toga dugog Agnezinog mirovanja probudiše se u talogu dana

drage davno proživljene zgode, oživile u ženinoj nutrini pokopano ono drugo, donje zbivanje.

Umorna je bila od njihovog bučnog a neželjenog veselja u kome nije bilo mjesta i za nju. Nije se sjetila da već više od dvanaest godina danomice sjedi ovdje u kuhinji, otkako je ugasnuo žar Krešine ljubavi, razgovarajući s dječjom zipkom ili samom sobom, uzalud čekajući da jednom kucne i njen čas. Nije znala da joj to život ne da napolje, da je zapravo uvijek bilo i njoj na dogled sunca, vrelih pogleda i stiska ruke, zanosa i za nju. Nije ni slutila. Trebalo je da ostane budna, vižlasta i mlada, napeta kao struna u sviračevoj ruci, spremna da se stvori melodijom, a ona je bila studen kućni red. Dužnostima pokapala je svoje plahe zanose prije no bi se pravo i rađali u sjeni srca.

Agnezinih dvanaest godina! Bolja polovica života. Mnogo briga, mnogo samoće i šutnje, a tako malo promjene. Čitava mladost bila je dugo trajanje, otjecala je u ništa, bez vriska i bez trzaja, bez doživljaja. Kao u mutnom polusnu trusilo se vrijeme unepovrat.

Kad je još bila djevojčica u sedamnaestoj, nespretna, plaha i blijeda, dugih udova, bezrazložno povučena u se, mogla bi se sjetiti kako je jednog proljetnog dana požurila kući iz škole ranije no obično. Ozbiljno pogleda, crveneći se i kod same pomisli da ne bi tko i na nju svratio pozornost, prošla je gradskim ulicama žureći se kući. Sluškinja ju je vidjela još s praga i otvorila joj. Roditelji je nisu očekivali. Zadržala je dah u predsoblju i kraj vješalice uplašeno prisluhnula. Mati je ozbiljnim glasom tumačila ocu:

— Ako ovu našu sirotu najstariju udamo za poštena čovjeka, ma što bio — zapalit ću kao ruka debelu svijeću kod Kamenitih vrata. Pa tu su još dvije na redu, čovječe!

Otac se dublje savio nad stolom i stao brže srkati svoju kavu. Agneza nije sačekala da čuje što će on na to. Pobjegla je u svoju sobicu gušeći se do večeri u suzama. Kad je obrisala vjeđe, vratila se k njima s tvrdom odlukom da će im biti još bolja, još poslušnija, pa makar to nitko i ne primijetio. Glavno da im ne ostane ništa dužna.

Plaća je bila premalena da se zgrnu tri miraza. Otac je tada bio daleko u četrdesetim. Upravo je napustio mjesto knjigovođe u domaćoj tvornici rublja. Mati ga je nagovorila neka putuje za firmu. Ta sigurno nije ništa, i svaki je krušac

častan, a ovo bar nosi dnevnice i postotke i još nešto stalne plaće. Preseliše se u veći stan. Odsada su objedovali u srednjoj sobi. Dvoje manje djece još su roditelji zadržali uza se, no djevojke, Agneza i Ruža, spavale su već posve po strani.

Svršila je tako dvogodišnju trgovačku školu, išla već i u ured i dugo se borila da ne podreže kosu. Morala je, radile su to i sve druge, ta postala bi smiješna, zamjerili bi . . . I prije no što je mati mislila, desilo se: Krešo je bio skoro kao i danas krupan, grlat i siguran, prišao joj je i nagovorio je. Pobjegla je u vežu, ali on se nije dao smesti. Pričekao ju je i sutradan, čavrljao, smijao se i razglabao o svemu što mu je dolazilo na jezik. Otpratio ju je do ureda i odredio da će se pred veče opet naći zajedno na povratku kući. Stidjela se da o njemu kaže roditeljima i nije imala snage da ga odbije. Ubrzo je morala misliti na njega ma što radila. Ulica je bila prazna i pusta kad nisu odzvanjali njegovi teški koraci. Ah, kako je bilo neobično burno, uzbudljivo ići uz onog velikog garavog mladića, šutjeti i poslušno capkati kraj njegovih snažno razmahnutih ruku! Svijet je postao okrugao, malen i njezin. Kamo god pođe — lako je, s njim je. Povjerovala je i živjela kroz ono kratko vrijeme u vjeri da ipak sviće i pred njom.

Jednog dana, a nisu se dugo poznavali, zgrabio ju je na rastanku za obje ruke i stegnuo:

— Sutra ću doći. Ne govori ništa kod kuće, bolje je. To je moja stvar. Do viđenja!

Prišao je k majci i nagovorio je bez okolišanja. Kao da dolazi k starim znancima. Primili su ga u blagovaoni, ponudili mu stolac, a oni sami, otac, i mati, sjedoše jedno do drugoga na već izlinjali zeleni divan ispod Zrinjskog i Frankopana u debelom pozlaćenom okviru.

— Agneza me pozna. Ja sam odlučio da se oženim. — Počeo je govoriti stojeći pred roditeljima, velik i vedar kao ono ljetno popodne. — Ja imam svoj položaj, znam što treba čovjeku u životu. Trebam mira, svoje ognjište, ženu radinu, vrijednu i skromnu . . . Pogledao je čvrsto ocu u oči, i njoj se učinilo da je otac prvi trenuo, uzmeškoljio se na divanu sićušan i u velikoj neprilici uzbuđeno je stao hukati u stari svoj cviker kad ga je napokon napipao na prsluku.

— Za skitanje — nastavljao je mirno Krešo — i za ono drugo — muško ludovanje, za to ne treba braka, ja to dobro znam. No meni je bilo dosta te slobode — —

Nije mogla dalje izdržati. Pobojala se što li će mati kazati, i htjela pobjeći, no majčin hladan pogled presiječe joj uzmak. S naporom se ipak otkrenula k prozoru, a najradije bi nestala u kuhinji, kao danas, da ništa ne čuje. Osjetila se je kao stvar koju treba ponuditi i pohvaliti da bi je došljak primijetio i uzeo... Boljelo je, toliko je prosac bio siguran i nasmijan. Očarao je majku, zapanjio oca i zadivio sestre. Za čas je ušao u njihov mali obiteljski život. Ta i ona je već bila pristala, strepila je i čeznula za velikim časom odluke, no vrijeđalo je što je Krešo tako siguran kao da je već posjeduje, pa se radi samo još o tom da njih troje kao stariji urede onu malu sporednu formalnost.

Život! Kako da to čovjek shvati? Može li to ona uopće? Po verandi klizi sunčeva zlatna ruka. Gori radost dana, pada žar na suprotan zid. Ono i nije više zid, gomila opeke. Ono diše, treperi, blista, i još malo, spuznut će i na nju, prelit će i ožariti sjenu njenog umora, okupat će predmete oko nje, i sve će opet zasjati čisto, drago i plemenito. Možda samo jedan kratki hip, a kasnije će život zaroniti tamo pri dnu dvorišta u bujnu orahovu krošnju kao u dubinu, uzbibat će je pa će se opet pojaviti dalje desno u prašini ceste, poigravajući kudravim glavama sedmero mališana postolara Mraza. Njihova je cesta i jarak. Oni tamo galame od jutra do mraka, bore se i smiju, otimlju se o zalogaj, kao da su veliki zaposleni ljudi, a ima ih svagdje, te susjedove djece, svagdje i uvijek, neljudski mnogo. Život, uzvitlan vrisak gladne djece susjeda Mraza, lakom i neumoran kao očev čekić po tuđim poderanim petama. Da, život — riječ kratka i zvonka, od sjajne užarene kovine skovana. Pali čovjeku prste kad ga hoće zgrabiti, opipati i zadržati za sebe...

Mati je onda ustala i pružila došljaku svoju kratku mesnatu ruku:

— Budite joj dobar, muž i zaštitnik, umjesto nas — pogledala je iskosa na oca, a ovaj je smeteno izvadio rupčić, prinoseći ga k čelu, i osjetio se suvišnim.

— Ne bojte se — mama, ja znam život...

Krešo se je medvjeđi rukovao tresući majčinu ruku u svojoj teškoj šapi kao dječju dobačenu igračku. Nju, Agnezu, nisu ni zapitali: a šta — srce, kuca li? Zatreperila je kao list na vodi. A voda, struja, što teče i odnosi, potapa i vrti u svom

viru sitan otkinut i ponesen list, ona moćna brzica bio je Krešo. Ta on znade što je život i kamo vodi.

Svečan razgovor prešao je pomalo u rođački ton, i kad je sve bilo konačno zauvijek uglavljeno, čudnovato, zabuniše se. Krešo se srdačno izrukovao s ocem pa rođački uzeo mamu pod ruku. Po starosti pošli su zatim k prostrtom stolu — —

Iz snatrenja probudi Agnezu dječji zov:

— Mamice, ta hodi već jednom! Zar spavaš?!

Oko ženinih tankih usana zalebdi trpki osmijeh, kao da ju je nešto blago ujelo. Zalebdi osmijeh i ukoči se, ostade.

Ustala je polako, poravnala haljinu i poslušno pošla spram kćerke.

— Ta gdje si? Čekamo te. Toliko sam se nasmijala da me boli i trbuh. Valjala bih se od smijeha. Ovo je tatin dan, znaš — —

Zagrlila je i odvukla majku za sobom kroz predsoblje u prvu sobu. Na pragu Agneza je zastala, korak se nije nadovezao. Kroz širom otvorena vrata blagovaonice vidjela je muža kako rumen i raskuštran poskakuje u plesu, oko njega uzljuljala se na punim bokovima Ruža, bacajući ludo glavu slijeva nadesno, kao da hoće nešto u zraku uhvatiti.

— Zar nisu sjajni, mamice? — šaputala je djevojčica i zaljubljeno se privila uz mater.

— Da, silni su — tupo se odbijalo s Agnezinih usana — silni su obadvoje. Ali dijete nije razumjelo, nevino i još toplije ovilo je ruke oko krutog materinog pasa. Bolio je taj zagrljaj, no žena se nije usudila da raskine prsten dječjih ruku. Ostala je na mjestu, ukočena i mirna, kao svezana.

Gledala je netremice kako hitri koraci odvode plesače iz sredine u kutove sobe iza vratâ. Odande nije čula ništa osim teškog muškarčevog daha. Odjednom se muž razljuti, grubo stade ispred vrata, odgurne od sebe Ružu pa silovito položi njene ruke na svoje rame. Jedva je dosegla, no on se nije mnogo obazirao. Sagnut malo u koljenima zgrabio ju je s obje strane struka. Tvrdi dlanovi stegnuše još vitko tijelo, zatvori se kolut deset lakomih prstiju, igra se zavitla još brža, još luđa.

— A, šta vi današnji, vi od lembetvoka! — uzrujano je mumljao Krešo, a nad obrvama skupljala se prva rosa umora.

— Pazi, ovako smo mi prije rata, drž' korak — polka!

Njegov je bas zadovoljno, pijano otegnuvši zadnje slovo stiha, gunđao češku pjesmicu, a djevojčica uz materino krilo odvi ruke i, kad oni stadoše, zapliješće oduševljeno:

— Tatice, još molim! još!

Otac nije htio. Širokom kavalirskom kretnjom naklonio se šurjakinji te je ispod ruke poveo do naslonjača.

— Silan ti je muž danas, Agnezo. Vrti mi se od ludog plesa. Kako ono? — Ruža tiho zapjevuši: *ti ti tii, ti ti tii, ti to musiš platiti . . .*

I Agneza im priđe. Visoka i blijedo nasmiješena gledala je preko njihovih zavaljenih tjelesa oko kojih je lebdio vreo talas vonja, skoro kao kad se zaustavi dobra konjska zaprega nakon vesele šetnje.

— No, mamice, bi li se i ti koji put okrenula, a?

Nije mu uopće odgovorila. Ta zapitao ju je, a pri tom je nije ni pogledao. Otkrenuo se stolu i nalijevao si u čašu. Sifon nije odmah odbio mlaz, i Krešo se stade uzrujavati. Zaboravio je na ženu. Tresao je bocom ogledavajući je spram prozora. Pri tjemenu kosa mu se razrijedila otkrivajući ružan kolut ćele, samo se je brk držao pun i dobro timaren. Agneza je bez žurbe uzela sa stolića pred prozorom svoj ručni rad. Smiješeći se sveudilj tiho i predano, prionula je k poslu da ublaži bol što je prijetila da će šiknuti. Oko sitnog zvuka igala zašušti nit bijela pamuka.

— Uvijek radiš! — Ruža je nesigurno prišla k starijoj sestri i stala pored nje. Bojala se njenog šutljivog osmijeha koji kao da je nešto shvaćao i opraštao. Nervozno je prislonila obraz uz okno hladeći se dodirom stakla.

— Da, pri kraju sam. — Agneza je mirno razmahnula pletivom.

— Kolik trud!

— Jest, godina dana rada.

— Ha, Agneza se razumije u pokrivače. Zamisli: sedamdeset hiljada rupica! široke su bračne postelje, ne da se naplatiti, računali smo . . .

Krešo je nemirno lupkao prstom o rub stola rugajući se. Odahnuo je od plesa i uzalud nastojao da skrene na šalu. Prepao se odjednom. Od ženinog pletiva zastrujao je po sobi mir, sablast kao da vrijeme kuca u njenim iglama.

Uspavljivalo je i sililo da čovjek misli polako i na same ozbiljne stvari: život je kratak i prazan. Ne znaš hoćeš li sutra osvanuti i gdje . . . Ti si zapravo otac, čovjek si u zrelim godinama i uzalud se busaš u prsa, uzalud gladiš brk, izbrijavaš sjedine i glačaš bore oko očiju . . . Da, vrijeme, ono je ovdje oko nas, taloži se, kljuca u nama i ponire kroz najtajnije naše biće. Idemo, odlazimo, i neće nas biti. Ha, taj Agnezin osmijeh, uporan je, otrovom zaslađen. Do vraga sve! Neka bude što ima biti. Svejedno kako, svejedno da li će doskora opet leći u rov! O blatu je dosta rano misliti i kad ga već osjetiš kroz šav cokule. Sada nam treba čavrljanja, smijeha, šale i igranja. Bar još zericu veselja, još koji mali topli talas sreće, da nas ponese, a poslije svejedno — starost i mizerija, kako mu drago.

Njegov je prst lupkao po stolu stari vojnički korak marša. Drugom je rukom od vremena na vrijeme grčevito stezao čašu. Resko hrvatsko vino poklanjalo mu je bar kratkotrajne gutljaje svježine. — Da izađemo na zrak? — dobacio je bezvoljno — već je pola pet.

— U Šestine, tatice, u Šestine!

— Što ti veliš, Ružo?

— Ne znam. Neka odluči Agneza.

— Na zrak, kamo god, samo napolje. Jeste li razumjeli!

Ruža se naglo okrenula u sobu spram šurjaka. Smiono ga je pogledala čekajući da joj uzvrati. No muškarac se pravio nevješt, iskapio je dokraja svoju čašu, lupnuo po stoti put prstima o stol prateći hitru igru mišica na svojoj ruci, zatim se polako diže pazeći da mu iz kretnja ne izbije umor. Agneza se nije uplitala. Zato se on napokon odluči i milostivom rukom nespretno nasmiješen podraga ženu:

— Što je, mamice, a? kamo ćemo?

Zastala je u radu. Tek malko podigla glavu i začuđena blagim prizvukom njegovog glasa nije odmah našla riječ. Njihova dva osmijeha susretoše se kao dvije zrake iz zrcalâ, u prolazu, skoro slučajno. Zar nju pita? Već se je obradovala što ga je bar jednom u životu zbunila. Eto, kazat će mu samo jednu ciglu riječ, šibnut će pogledom po njima dvoma i lecnut će ih. A onda, onda će im možda oprostiti ili bar zaboraviti, prijeći će velikodušno preko svega što je bilo, radi djeteta i radi kućnog mira, što ona sama zna zašto — —

Nije dospjela da izreče. Muž se uopće više nije ni bavio njom. Spoznala je da su joj i ovaj put prišli tek reda radi i uz put, donijevši odluku još prije, bez nje, mimo nje.

U marljivim Agnezinim rukama polako se sve punije savijale meke pamučne ruže. U njih je plela svoje strpljenje i žalost, mudro pazeći da joj s blijedih obraza ne iščezne materinji osmijeh. Sunce je nad njom tonulo milujući sitne drage bore oko asketskih usana. U predsoblju je već davno zalupila muževa teška ruka vratima stana. Drhtav glasić njene djevojčice odlepršao je niz cestu u vragoljastoj pjesmici:

... ja to platit ne budu, ne budu —

Na zaokretu tišina proguta ritam slavenskog plesa. Dva ženska siva oka uporno su gledala u daleku crtu ranog jesenjeg predvečerja, ne sluteći da i u njihovim dubinama umire dan.

Savremenik, 1940.

ČRNI

1.

Drveće miruje u dubokoj sjeni, no krune krošanja već zaploviše maglicom kroz koju rudi dan. U širokom krugu oko paviljona za glazbu giblju se polaganim koracima ljudi u nepromočivim ogrtačima. Vuku za sobom naprave za polijevanje tla i od teškog rada tjelesa im se upiru koso o tle. Kad stanu, učini se na tren da su panjevi zabiti u zemlju a ne živa bića. Nabrekla debela cijev tamni se pod njihovim nogama, savila se poput ogromne uhvaćene zmije, još se trza, otimlje se i sikće, a iz razjapljenih ralja udara silan mlaz, penje se u dalekom lúku do krošanja, lomi grančice i vitla poneseno lišće. Čovjek što je upro obje ruke daveći široko okovano grlo, stupa bez žurbe, no sav je zaokupljen svojim radom. Ne razgovara sa svojim pomagačima, tek od vremena do vremena dobaci koju grublju riječ kad oni u čavrljanju zaostanu za njim. Onda se mladi uozbilje i prionu revnije, okrenu žurnije golemi kotač i olabave cijev punu vode. Prvi radnik samo življe povuče dim iz lule i od tiha zadovoljstva što sve ide po njegovom osovi mlaz uz stablo spram blijede krpice neba koje se pomalja između visokih krošanja. Živo uže vode uzvitla se naglo i silovito šikne po drveću, od udarca zadršće granje i tišinu jutra raspara bijes.

U krošnjama bude se gnijezda, raste sa zorom i prvi ptičji žagor. Gladni vrapčji narod ustaje, skakuće s grane na granu, kljuca i živka, ne čekajući da mu krila polije blaga sunčana zraka. Dovoljan je dar i sama svježina zore. Ta treba počavrljati, iskoristiti ovaj rani blagoslovljeni sat, i glavno je — ne prerano slijetati dolje u sivi suton gradskog perivoja gdje glomazni dvonožni stvorovi zvone teškim okovanim ci-

pelama kao na uzbunu, hvataju čvoravim prstima grlo zmije, savijaju joj tijelo i vuku je po tlima, sileći je da u svojoj nemoćnoj srdžbi sikće i prska stabla i tratinu. Zijevaju okovane ralje i pada slap zelenkast sa srebrnim preljevima. Kapljice lebde u zraku, hvataju se lišća, klize granama i silaze natrag k zemlji tiho šušteći niz koru stabala. Odviše studeni i svježine za mala vrapčja tijela! Odviše čudesa za njihov sitni mozak! Ovaj hlad i sjene preoštri su za krilašca navikla na bogati ležaj gradske prašine koja čeznu za sunčevom modrom poljanom iznad usijanih krovova grada o podne. A poslije, kad mekano zaromoni ljetni dažd, čeka ih topla gospodska kupelj u mlačicama koje život ostavlja usred velikoga grada na veselje zadnjem vrapcu, te on osjeća više od života nego ovi mračni uvijek upregnuti ljudi što gamižu dolje po tlima ukleti radom — prije sunca.

— A sad, dečki, povlečite šlauh! — vikne momak što prati u stopu radnika s lulom u ustima. Ovaj se i ne obzire na nj. Stariji je i radi svoj dio, a pomagač neka se brine kako će izvršiti svoje. Dva druga odzada sjeli su na časak uz rub ceste i na drugi poziv nevoljko se digoše na noge.

— Kaj je pak, Joža? Em ne gori, stignemo valda —

— Ajd, ne brundaj, Štef. Iva, potegni i ti, kaj spite denes? — ne popusti prvi, a kad vidje smrknuta lica svojih drugova, namigne im vragoljasto. — Vište onog tam, bumo ga malko sprefriškali. — Reče i pljune u šake pa potegne on prvi. Razumješe ga i prihvatiše se veselije posla. Kotač se okrene, i debela gumena cijev lijeno se zakoluta po tlima. Tada Joža dovikne veselu vijest u uho glavnom radniku, i ovaj se mirnom kretnjom glave suglasi s njihovim naumom te im odmahne u znak da razumije i da pristaje. — Nek bu malo huncutarije — pomisli i uputi se nalijevo u drvored pazeći lukavo da voda što tiše poteče po travnjaku.

Ondje pri ulazu u pokrajnu stazu šetališta ležao je Crni na klupi u dubokom snu. Zamorila ga skitnja po ovom gradu koji mu danomice prijeti neslućenim opasnostima, a ipak njegovo ludo pasje srce ne može odoljeti napasti, prikovano je sve novim i novim čudesima o blijedi asfaltni obraz ulica i trgova, mora danima čitati tajne poruke koje ostavlja pasji rod po uglovima, i tražiti pasju svoju sreću po skrovitim zakucima, sputano tim svojim prokletstvom čvrsto i neodoljivo, kao što kola život u njegovoj utrobi.

Dugo i ustrajno zalazio je sinoć u nerasvijetljene kućne veže odabirajući zaspale pokrajne ulice. Nadao se da će u mraku, ni od koga neprimijećen, moći prenoćiti u miru, no sjećanje na sve ono zlo što ga je već iskusio u svom lutanju, svaki put bi ga dignulo na noge, i on bi na prvi vonj strana čovjeka skočio natrag na cestu bježeći kao iz klopke.

Slučaj ga napokon nanese već kasno u noć ovim krajem, i on osjeti da bi se u tom zaboravljenom drvoredu mogao za noćas udomiti koliko treba psu putniku bez doma i bez cilja. Prokrstario je travnjacima, nošen snažnom željom za snom, izmjerio skokom visinu žičane ograde i pomno onjušio sve kutove da se uvjeri ne prijeti li mu ipak štogod i iz ovog mraka. Bio je on oprezan, iskusan pas bez gospodara, i sve je sam morao smisliti i odlučiti. Vidio je po svijetu što znači pasja sudbina, i podnio svoj dobri dio života. Nije stoga ni ovaj put odviše požurio da legne, već se šćućurio u travi, lukavo čekajući da i posljednjim šetačima u glavnoj aleji dosadi noćni razgovor. Tada se odlučio i skočio na klupu što se pritajila ondje podalje od prituljenog plamićka plinske svjetiljke. Sjeo je i ogledao se još jednom. Uvjerio se da je sasvim siguran, i zavrtio se nekoliko puta oko svoje osi da nađe svoju najpotpuniju pasju ravnotežu. Tijelo mu se skupilo u tamno klupko kao golem grumen ugljena. Sretan u svom umoru napokon se smirio.

Možete li zamisliti malu pasju sreću kad se pospana njuška napokon zabije pod svoj vlastiti topli trbuh! Trup se savije u svoj najbolji kolut i stražnje šape uvuku se duboko pod prsa, ondje gdje se nalazi ono jedino gološavo mjesto što se tako lijepo zabijeli u trku, otkrivajući svijetu onaj jedini tajni znamen koji mu je ostavio njegov neznani otac. Privukao je snažne stražnje šape, i one se priljubiše mekane kao za davnih dana djetinjstva, tražeći pahuljavu toplinu grudi. Drag je bio i sam dodir vlastitog krzna kad mu se prelomiše prednje noge. U prvom snu krhke su poput nježnih nožica zaspala janjeta i nimalo nalik na žilave šape psa bez gospodara.

Dobra ljetna noć padala je po spuštenim pasjim ušima. O ponoći još caklilo se nad klupom zvjezdano nebo i nečujno obašla krijesnica spavača, držeći stražu njegovu klonulom tijelu, no pred zoru zastudjelo, kroz granje zalahorio povje-

tarac, obigrao krošnjama i sišao na tratinu oko klupe, kao da bi htio pokloniti još jedan dašak svježine.

No Crni nije ništa više opažao, zatvorio je svoj svijet. U prvom drijemu uzdahnuo je još koji put skoro ljudskim uzdahom, ali u njemu bijaše beskrajno više zadovoljstva što se je ipak mogao prepustiti svom snu. U nevinoj pasjoj duši nije on znao za žalost prošlih dana. Kad bi se osvrnuo sam za svojim tragom, vidio bi mnogo prašine po putu, radosti igre i trčanja. Sjećao se je svojih prvih rvanja i pobjeda i bijega pred jačim, no nikada ne bijaše u njegovu sjećanju bespomoćne ljudske tuge od koje hod postaje tako drhtav, a dah kratak i sipljiv i najbogatiji zalogaj gorak u ustima. Bijaše on zdravo i punokrvno pseto. Vrijeme se je uvijek novim doživljajima navaljivalo na njegovo crno čupavo krzno, no Crni nije lako klecao u borbi. Savijao je leđa i režao na neprijatelja i nije popuštao. Nosio je svoj teret. Vraćao ugrize.

Još sasvim mlad ležao je bezazleno opet na proplanku mirujući do nogu svoje velike matere kojoj ništa živo nije moglo odoljeti kad bi se razljutila. Sretan i tih, kao zadnja travka pod šapom, disao je nečujno lepećući hrapavim jezikom u hladu pasje kućice i nije se brinuo ni za što na svijetu. Mati je visoko nad njim digla svoju veliku njušku i divno je bilo mirovati pružen uz njeno snažno tijelo, sit i zadovoljan igrom, sudionik materine veličine i mudrosti. Svaki dan bijaše uspon nabujalih mišića i svako veče nagrada slatkim snom mladunčeta.

Rastao je i jačao hvatajući se ukoštac sa zaprekama koje mu je od dana do dana mudro postavljala mati. Život se pružio pred njim poput ledine gdje je prvi put ugledao svjetlo dana. No najednom lecnuo se opazivši toga jutra kako mati postajkuje u igri. Skok joj nije onako siguran kao jučer, i dešava se te promaši svog malog protivnika, ne obori ga prvim udarcem šape kao inače. Nije znao je li se zamorila ili joj je odjednom dosadilo njegovo uporno navaljivanje. Dobre i krupne materine oči nisu se više smijale nad njim kad bi cvileći pokušavao da se u borbi održi na nogama. Umor je ležao u njenim zjenama, i Crni morade u pola igre stati. Mati je nenadano otkrenula glavu na drugu stranu, kao da njuši nov trag. Izvirio je ispod njenih tamnih prsa i ništa nije

vidio. Podiže stoga šapu i poče njezin goli trbuh što je umio nježnije. Mati ga nije ni primjećivala. Uporno se zagledala spram visokog tamnozelenog bedema njihove šume, kao da je naumila otrčati onamo u daljinu. Osjetio je tada svoj prvi veliki strah i zacvilio, čekajući dugo da ga ona golemim jezikom pomiluje oko ušiju.

O podne gazdarica prospe pred njih čanak sa žgancima i odmjeri znalačkim pogledom kujin plodni trbuh:

— Ajde — obodri kuju s dubokim razumijevanjem u glasu — prioni i ne daj sve mališanu. Trebat će ti...

Kuja joj je tiho liznula darežljivu ruku i bez žurbe gurnula njuškom svoje mlado, kao da ga prikazuje gospodarici. Zatim lijeno zagrize svoj zalogaj.

Gospodar u zelenom lugarskom ruhu, ozbiljan i golem, obrastao blatnosmeđom bradom, s brcima kao svila mlada kukuruza, gledao ih je sa strane i nije im kao obično prilazio. Samo je zastao u prolazu i naslonjen na pušku duplonku promrsio kroz zube ženi:

— Je l' opet?

— Ješt, Marko.

— Vidim. Ne znam što ću s njom — —

— Ma bog bio s tobom, čovječe: zato je kuja, da oteža i da okoti.

— Ne treba mi štenadi, ženo. Dosta mi je i ono tamo crno. Muško je, i ostavio sam ga uz mater. No kad dođe vrijeme, lako ćemo. Razumiješ me, u vreću pa — —

Žena se smrkne i diže ruke spram njega kukajući:

— Ne mogu, nemam srca. Ta živo je, zar da od matere otimam njeno?! Učini ti ako možeš.

— I hoću. Tko bi to hranio na ovo vrijeme!

Reče i dokrajči razgovor. Pusti ženu preda se pa mrk i mučaljiv uđe u kuću ne slušajući njezine prigovore.

Crni nije ništa razumio od svega što se zbivalo tih dana oko njega. Čovjeka u zelenom haljetku poznavao je otkad i mater i videći kako mati uvijek pred njim mahne repom, ni on nije lajao na nj. Pojeo je i ovaj svoj obrok halapljivo i nije dospio osvrnuti se na mater koja je gutala hranu polagano i ravnodušno. Napila se zatim vode dašćući brzim dahom od koga se zaljuljaše njene nabrekle sise.

Poslije malo vremena kuja iznese na svijet petero mladih. Slušao je njezino režanje u velikoj muci i nije vidio s

kim se bori. Nije joj smio ni doći u blizinu, već je samo iz svoga kuta gledao kako je čovjek u zelenom haljetku odvodi na lancu u sušu. Mlade je pobacao u vreću i odnio ih. Kuja je dugo tulila iza zatvorenih vrata, no bila su ovaj put čvrsto poduprta kolcem. Uzalud je skakala i grebla po zidovima, okno je bilo previsoko. Pred mrak je utihnula, i Crni odjednom prepozna materin lavež. Dugo u noć odlazila je za svojim tragom i vraćala se. Svaki put bi u zubima donijela po jedno mladunče držeći ga u zubima najlakšim pritiskom. Crnog je odgurnula u kut i na njegovo mjesto položila na ležaj mlađeg brata koga on nije dospio još ni prepoznati kao svoju krv. No mati nije imala vremena da se njime bavi, obliznula je svoje štene i odjurila u tamu cvileći za svojom tihom ranjenom srećom.

Kad se gospodar kasno uvečer vratio iz krčme svojoj kući i ženi, u pasjoj kućici život je opet potekao u svojoj punoći kao da se ništa nije ni desilo.

— Nemoj, Marko, neka ih! — žena se sutradan ujutro ražalila nad kujom i nad psićima, no lugar ostade neumoljiv. Presiječe rukom, i kad žena utihnu, on opet dohvati vreću, napuni je i odnese svoj teret u drugom pravcu gdje je šuma bila najgušća i puna divljači. Nadao se da će kakvo zvijere požderati štenad, ali kuja se i opet ote i donese natrag mlade. Gazdarica joj potajno dade mlijeka, a štenad stavi u košaru punu slame i pokri ih vrećom, moleći očima muža za milost. Nije pomoglo, samo ga je razljutila, te on sveže životinju za deblji lanac. Nije bježala i nije se borila s gospodarom, navikla da sluša njegovu ruku. Samo je zadahtala kad joj je stavljao debeo dugačak lanac oko vrata.

Tada se gospodar sagne, odgrne vreću i uze trpati golišava topla tjelešca po treći put u vreću. Kuja zareži, no čovjek sa zlatnosmeđom svilom brka kao od mlada kukuruza, golem i mračan, bez riječi dohvati kolac. Zakorači. Nije se obazirala na opasnost, vidjela je samo grubu i nesmiljenu čovjekovu ruku koja je zabacila vreću preko ramena. Skoči, prevrne čanak s mlijekom i prvi put u životu navali na gospodara. On ustukne korak natrag, ali ne ispusti svoj živi zavežljaj, već teškom rukom podiže kolac. Pokušao je udariti razbjesnjelu životinju, no ona je jednim skokom dosegla njegovu glavu. U zadnji tren dospio je podmetnuti kolac kuji u ralje i uteče

u kuću bacivši vreću daleko od sebe. Malo zatim pojavi se na pragu držeći u ruci dignutu pušku.

— Ovo joj je zadnje! — prosikće i podiže cijev k oku. Nanišani, no žena mu se svom težinom objesi na mišicu.

— Ne griješi duše, Marko, pogledaj je nesretnicu!

Poslušao je i zapanjio se. Pred svojom praznom kućicom kuja je divlje zabila goleme očnjake u grabov kolac. Grizla ga je i ujedala, kao da je živo, osvećujući se tako za svoj veliki jad. Tvrdo drvo za čas je prsnulo u iverje.

Duboko dolje, šćućuren na tratini iza kućice drhturio je Crni. Pun strave i zanosa žmirkao je na mater i potresen gledao kako ona krvavih očiju sve iznova ujeda mrsko drvo.

Žena se udivljeno uhvatila za kose, kao da životinja i njezinu borbu svršava, no čovjek s puškom u ruci samo se trpko nasmije i pokaza ženi spram bunara:

— Ajde, izvuci mi kabao.

Pogledala ga je i razumjela. Poslušno je izvukla vode, dodala mužu punu posudu, i on opreznim korakom pođe spram kuje.

— Dobra si! — nasmije se još uvijek mračan pa silnim zamahom polije i mater i Crnoga. Studen nenadano potrese životinju, te ona zadršće, i grč njezina bijesa popusti. Očnjaci ispustiše kolac, i kuja se ogleda oko sebe, nesigurnim pasjim očima tražeći svijet. Budila se, i Crni vidje kako pred njom stoji gospodar široko raskoračen, upirući snažno čizmama o tle. Podigao je posudu i ponovno zamahnuo. — Imaš previše krvi vučje — gunđao je sad već raspoložen. Mjerio je veličinu kujine snage i svoju pobjedu. — Previše vučjeg bijesa tinja u tebi — zaključi nakon kraće stanke i više od šale izlije ostatak hladne bunarske vode po leđima njemu i materi — evo ti! evo — —

Od ledenog mlaza kolut zaspalog pasjeg tijela rastrže se, i Crni još sanen jednim skokom preskoči klupu i ogradu travnika. Nije se odmah snašao i nije još razabrao odakle mu prijeti pogibelj, niti se dospio upitati — zašto? Studen mu presjekla dah, i on dremovan osjeti kako ga hvata grč i steže oko prsa. Strese se i zareži jer je bio odavno naviknuo zlu u oči pogledati, makar poslije morao i uzmaknuti.

Otrči prvih nekoliko koraka još malko pijan od duboka sna koji mu je povratio dalek dan djetinjstva. Ogleda se.

Napokon prepozna muške spodobe u sjeni drvoreda i otkrije napadače po surovim glasovima.

— Ha, jesmo li ga, dečki! — grohotao je prvi pomagač i od veselja lupi se po koljenu. Čovjek s lulom u ustima zadovoljno je pljucnuo na tle i opet upravi cijev spram psa, ali Crni bijaše iskusan borac, i nije bilo lako dosegnuti ga drugi put. Gledao je sad već spreman na borbu strancima u oči, pazeći samo da mu koji od njih ne zađe iza leđa. Sve ostalo bijaše nevažno u taj kratki trenutak odluke.

Oni ljudi kretali su se sporo i nisu mu bili dorasli. Znao je da ga je maločas pogodio leden udarac vode iz njihovih ruku, polio mu hrptenjaču, i streslo ga kao od struje. No sad je opet na nogama, ispavan je i okupan, još ga zebe malko, ali ako potrči samo stotinjak koračaja, mišice će proraditi, i nema toga dvonošca da ga stigne. Ta osjeća se jutros, ovako odmoren, jači no ikada, i što mu onda znači taj njihov podrugljiv smijeh i nespretna ruka što s naporom barata okovanim ždrijelom tamne vijugave zmije. Zalajao je na došljake i pomalo već se radovao svojoj pustolovini i ljudskim surovim glasovima.

— Brojutro, mladi gospon! kak smo spali, a? — šalio se s njime momak ržući od zadovoljstva kraj svoga golemog kotača. Riječi su mu zvučale pune ponosa što je našao izraz koji je morao pogoditi.

— Gleč, gleč, Joža, odmeknul se je — uvređen je...

— A voda je čista, z hidranta.

— Al je pesji friška!

— Kaj ćete, tak nas je mama odgajala...

— Fater, daj mu još jen špricer!

— Natašte je najslajše...

Prvi radnik pretvarao se da ne čuje i ne haje što mladići brbljaju. Mirno je čistio pred sobom stazu, no najednom zabaci uvis otvor cijevi, tako da se podiže bijel blistav stup vode spram Crnoga. Ovaj odskoči režeći, sakri se iza stabla i živo zalaje.

— Još i to, laješ, ti nevalanec nijeden!

— To nam je fala za kupelj?!

— Znaš kaj si ti: selski dotepenec, to si!

Stari čistač svadljivo se napokon razgalamio, ljuteći se tobože na pseto, a njegov pomagač podjarivao ga je ushićen svakom novom psovkom svoga vođe. Crni ih je pomno pratio

očima pruživši vrat iz svoga zaklona i dobro opazi kako se drugi momak sagnuo k zemlji.

— Pusti ga, fater, bum mu ja dal po repu...

Potražio je po tlima kamen, ali Crni je odavno poznavao ovu kretnju. Njom su ga toliko puta darivala djeca i odrasli. Nije stoga ni čekao da momak zamahne na nj. Okrene se i odjuri niz tratinu nehajno vitlajući crnom lepezom repa.

Jurio je pokošenim travnjakom i radostan od ovog ranog trka izleti na južni kraj perivoja gdje se drvored otvorio u širokom polukrugu. Ondje ga zateče rano jutarnje sunce, i pas morade na časak stati sav zaslijepljen svjetlošću. Ukoči se pun sreće. Osjeti se opet jednom licem o lice s velikim ljetnim danom. Svjetlo ga je polilo, i on opijen zaštekće te poskoči okomito uvis, kao da hvata u letu zlatnu mušicu. Ljudi ne bijaše u blizini, i zadnji nemir iščezne iz pasjeg srca.

Sve silnije penjalo se jutro, kliznulo najprije u njegove blistave zjene, nakostrušilo mu po hrptu dugu svilu dlake i svega ga pomilovalo od mrkih čuperaka po ušima pa tamo do toplog gološavog mjesta na trbuhu koje mu ostavi otac kao jedini tajni znamen.

Nije mogao odoljeti svome srcu. Trgne uvis tijelo i baci se u travu gdje je bila najdublja. Zavalio se poleđice i tiho režeći zapjeva životu svojim najdubljim, najsretnijim glasom. Šapama dugo je hvatao toplo nebo što se plavilo među visokim krošnjama topola.

2.

Stari Martin imao je tih dana pune ruke posla. Vrućina je pritisnula grad i okolicu, i već tjednima nije pao pravi ljetni pljusak. Ljudi se vukli po ulicama tromih zamrlih kretnja, lijeno, kao da se napiše vreline pa im udovi otkazali poslušnost. Od vremena do vremena našalio bi se u zoru lahor i rekao bi da će na kišu okrenuti, ali poslije podne suh oblak prašine uzvitlao bi se noseći otpatke papira, slamke i perje uvis. Domaćice su psovale lupajući prozornim krilima, jer nisu mogle odoljeti srcu: Ako zatvoriš, ugušit ćemo se u stanu... ako ostaviš otvoreno, možeš od jutra do mraka plaziti krpom po namještaju. Sahara — govorili su ozbiljni

časni starci što postajkuju na glavnom trgu dokoni, puni iskustva i puni riječi što su još lakše lepršale od samih otpadaka papira u zračnom vrtlogu. Ni glavu ne može više čovjek pomoliti na cestu — gunđali su starci — a da mu vihor ne odnese šešir. U zraku ni božje kapi, da orosi zemlju! Ne, čekaj, pamtiš li još ovakvu sušu? Ja borme ne doživjeh još ovakvo šta. Grlo mi se osušilo od ovo nekoliko riječi, požurimo, čovječe, sklonimo se kamo god, u podrum, »K barilcu« ili »K Tončeku«, svejedno kamo...

Ljudi kao ljudi, prigovaraju suši, a lani su gunđali na poplavu. To vrijeme kljuca u starim kostima, i to mora biti ovako. Zato se Martin dao na posao. Upregao kobilicu u svoja kolica, pregledao vratašca i kračun, iskušao rešetke na prozorčiću da bude siguran kad povuče iskusnom majstorskom rukom omču, pa podigne lovinu uvis. Mora on znati što radi i kako. Živinče je u taj čas bijesno i brzo kao divlja zvijer. Treba ga u tren oka pograbiti, podići visoko, da mu sve četiri šape zaveslaju praznim zrakom. Pa zatim ljevicom otvoriti vratašca na krovu kola, baciti tijelo pasje unutra i čvrsto zakračunati.

— Idemo, Maca! — pucnuo je jezikom na svoju kobilu jer biča već godinama nije uzimao u ruke. Bič je za one što jure gradom, a njemu je sve u životu polako i dostižno. Glavno je obaći svoj kraj i turiti nos u svaki kutić gdje bi moglo biti lovine. Glavno je naići. Posjedovati umijeće kojim se razlikuje majstor od početnika, popostati, saviti cigaretu, i još u zadnji čas bezazleno saći sa sjedala. Pseto ne smije ni naslutiti što mu sprema Martin, jer kad bi ono ma i samo malko osjetilo da mu se približava živoder, uteklo bi, i ničim ga ne bi natrag privabio.

Maca je u tom velikom trenutku kao iz tuča salivena. Neće ni zarzati a kamoli zakoračiti bez njegove riječi. Znade ona da gospodar radi, i čim osjeti kako joj se sve jače pritežu uzde, naćuli uši i neće dlakom pomaći. A on onda namota uzde o rub sjedala i zavrti kočnicu sasvim na kraj. Kobila se umiri i ukopa se nogama slijepa i gluha za čitav svijet. Mogu onda muhe u roju dosađivati oko repa koliko im drago, ona se neće baciti kopitom, jedva da će malko mučenički zadrhtati od bezobraznog ujeda, i ne daj bože da bi mahnula repom ili dapače savila vrat da pogleda okom u oko bezdušna napadača.

— A sad pamet v glavu, stara. Opet jen bolši komačec — šapne joj Martin još u zadnji čas i pogledaju se prijateljski kao dugogodišnji poslovni drugovi: kad se radi, radi se... čavrljanje i odmor — kasnije...

Jutros su već prevalili svoj komadić puta, prokrstarili čak tamo kroz istočna predgrađa, i starac je u dnu srca bio željan svog popodnevnog počinka, ali bijaše vrijeme najstrože pasje zabrane, vrijeme, kad i njemu kapne koja krupnija kap zlata, malo se pokrpa i njegov krov. Budale ondje po pločnicima i po birtijama psuju i hule, odviše im je vrućine, prejarko im sunce, ali on se smije naporu, on se poigrava sa svojim štapom i pokadšto mladenački još umije zazviždati kolutom žice da iskuša svoj zamah. Izračuna tako svoj hod i izmjeri sam sebi nagradu. Po koji novčić zaradit će prodavši poslije oderana krzna, a namjeri li se na matoro uhranjeno pašče, i sapunar će mu dati paricu. Za bolju robu lako mu je. Ono najmasnije zasladit će mu ovaj dan lova. Iz kolica već proviruju pasje njuške, i on ih u ono par koraka koje tu i tamo propješači da bolje pregleda svoje lovište, u mislima sve razmjesti po vrijednosti i udari im konačnu cijenu. Eno onaj ondje visoki prepeličar što je mirno spustio uši, kao da ga se ništa ne tiče ova zadnja dogodovština. On se sad vozi sa svojim lovcem kući iz bogate krajine. Naprtnjača na leđima puca od tereta, vire zečje šape iz zavežljaja, i puška ga drugarski klepa po nogama kad se zaljuljaju kola na neravnoj cesti. Ali Martin gleda drugim očima, on vidi dalje, on pipa stvarnost i zna da je za prepeličara dovršena sudbina. Ne donese li mu sutradan stotinjarku, lovac je zauvijek izgubio svoje pseto, a mlađo je i dobro uhranjeno, dlaka mu blista po čelu i njuška se ušiljila vlažna, plemenito zaobljena. Šteta ga je, odmah vidiš — gospodska kuća... Ako mu gazda po nesreći nije koji od policije ili od kotara, platit će sve što Martin zatraži. Zato je njemu glavno da pseto nosi marku i na njoj urezan broj, a na ogrlici s unutrašnje strane zapisan je nadimak na koji se odazivlje. Sutra će možda već saznati u novinama oglas sitan, no sa mnogo sadržaja i topline: pas dvogodišnjak, prepeličar izgubio se... odaziva se na ime Hektor... Poziva se pošteni nalaznik da prijavi nalaz na adresu — — uz primjerenu nagradu...

Martin pozna svoje mušterije i pazi na svoju robu. U kolima svi su još na okupu. Klupko se izmiješalo, i pokraj ple-

menite njuške izviruje kroz prozorčić prosta gubica odlutalog Bugarovog psa čuvara bez marke i bez pasmine. No to mora ovako biti radi brzine i obilnosti posla, radi kratkog prebogatog dana lova. Kod kuće, u samoći sve će on lijepo urediti i razvrstat će svoju robu: na jednu stranu psi s markama i ogrlicama, pudli i dakrli, kinezeri i terijeri i toliki drugi s rodoslovljem i pređima, iménā stranih i učeno pronađenih koja on jedva može i pročitati, ali radi kojih će doći sutra ujutro milostiva i zašuštati svilom oko njegovog priprostog praga: dajte, Martine, imajte srca, oprostite za ovaj put... a on će drage volje udovoljiti, samo ako nije psetance već odaslao drugom kupcu. Ta potražnja je uvijek velika, skoro tako velika kao njegova potreba za novcem. Tu smo i imamo dušu — duboko je uvjeren starčić — znamo za osjećaj... On strpljivo razvrstava svoje miljence i nahrani ih i napoji, ali vrijeme teče, i čovjek ne može pretrpati kuću i sve svoje nastambe psima što ostadoše sami, prepušteni svome udesu, bez gospodara i bez ljudske brige. Stoji to novaca i ne vodi k cilju. Zato Martinu srce puca kad naiđe gospođa sva zaplakana i mjesto svoga psića dobije tužnu vijest da je mezimac uginuo. Ali što se može, treba dati mjesta drugima, oni prekjučerašnji prvi su na redu da odu. To je poslovni običaj, i tako mora biti. No oni drugi, psi bez gospodara, sirotinjska paščad i omatorjeli, ostarjeli cucki, s njima je kratak obračun. Tko bi to hranio, tko bi čekao i tko bi takva šta nudio okolo. Za gospodu nisu, ni za pristojna građanina, a po selima i po gospodarstvima toliko se toga nakoti da bi čovjek mogao poludjeti pomislivši koliko ima po svijetu štenadi. Ne isplati se ni cipele poderati da okolo odeš nuditi živinče što je bez cijene i bez imena, bez pasmine, jeftinije i od samog laveža kojim tješi svoj pusti život. Za njih Martin sprema prašak i s prvim zalogajem koji halapljivo prožderu on zalupi vratima šupe i okrene se za svojim poslom...

U mislima cesta ga nanijela mimo tržnice pa kroz Tkalčićevu pokraj mnogih gostionica i bifea, pokraj dućančića i obrtničkih radionica, gdje po vratima vise zlatni i crveni rupci za žensku glavu, opanci sviju veličina i cijena i toliko blaga božjega što čeka svoju srijedu, da naiđe kupac, da se prilijepi kao muha na ljepenku. Martin bi stao i najradije bi ovlažio suho grlo, ta čovjek je, osjeća i on potrebu. Ali ne može, ne da mu savjest. Sunce još čvrsto sjedi nad krovovima, i u zraku ne zuje večernje mušice. Gdje je još do prvih šišmiša! a ovo je njegov najbogatiji kraj. Ovdje lumpuju kriomčari što su proturili svoje predmete, vojnici na povratku kući navrate se u ove lokale da još jednom slobodnije lupe šakom o stol i da pod starim kosim trijemovima što vonjaju po prošlim stoljećima zaborave na časak jad svoj svagdanji u plaćenom zagrljaju.

Gleda Martin već godinama ovaj narod i onako uz put vidi kako iz rupa mílē poput miševa i tiho izmiču sjene ljudske uza zid. Nestaju u tamnim vežama što se nikad ne zaključavaju. I znade starac, dok ne zabrunda bajs i ne ciliknu čaše o stijenu krčme — rano je. Sunce visi na zaokretu Kožarske nad ocvalim bagremom, i majstor pred svojom radionicom razgledava četvorinu teleće kože. Vrijeme je rada. Ali poslije, kad sjene puznu sve tamnije i dulje od spodoba što izlaze iz mraka na cestu, onda treba kola okrenuti i ne gubiti vrijeme: Maca, doma, bijstahe, stara! — Nećemo čekati ovdje večer i noć. Nećemo ni zaviriti na prag birtije! Jer uđeš li, gotovo je, ostao si. I tko zna da li bi onda pogodili put kući kroz pomrčinu što raste ovdje odasvud i kroz čitavog čovjeka se provuče kao da je sjena paučine. Pa da i ostaneš, da popustiš srcu svome, tko ti jamči da nije čija pogana ruka razvalila lokot i otvorila vratašca te iz kola oslobodila lovinu.

Požurio je koliko je podnijela kobila, starija skoro i od njega. Suho je dohvatio svoju misao i nije je ispuštao znajući da mora biti tvrd spram samoga sebe u ovaj prebolni čas žeđi i omare. Pograbi uzde i konačno zaključi: dosta za danas! — Pucnuo je jače no inače jezikom, i Maca se prenula iz svoga koraka. Pospano je kimnula glavom i umorno pogledala na gospodara da vidi što je naumio?

Martin stade, objesi svoj štap za kolut žice uz sjedalo kola te izvadi duhankesu. Dugo je strpljivo savijao i zadnjim ostacima sline zalijepio valjčić cigarete. Zatim opipa sve džepove hlača, no šibica nije bilo na mjestu gdje ih je običavao držati.

— Nema ni proklete! — progunđa kroz prosjedu bradu i zabrinuto jazavčjim očima ogleda se oko sebe. U blizini ni trafike ni sitničarije, a sad je eto već poslinio papirić. Mrsko mu bijaše i pomisliti da će morati okrenuti kola bez ijednog dima. — To sam bar zaslužil, da mu ajngela! — opsuje, ali se odmah razvedri. Sive jazavčje očice nasmjehnuše se s

mnogo dragosti, jer je razabrao kako mu opančar domahuje sa svoga praga. Priđe mu malen i gegav, gotovo potpun starčić i podiže veselo ruku sa zapaljenom cigaretom — vatre! vatre, majstore — —

— Imam, Martine.

Dunuo je i odmah porastao okrijepljen, mlađi, opet čovjek.

— Puno smo delali danas. Znate, ovo bogovečno popodne i pesji kontumac. Čovek bi popalil za tri trafike...

Reče i povjerljivo pokaza na svoja puna kola i na staru kobilu malo većom, gospodskijom kretnjom. No debeli opančar osmjehne se i pecne ga dobrodušno:

— A ipak ste pustili nekaj i za sutra...

— Ovde bormeš niš!

— Hehe, poglečte, Martin, malo bolše okol sebe.

— Gde? Koje?

— No, tam dole pri zidu...

Ogledao se i morao pocrvenjeti. Nekoliko prolaznika znatiželjno u hodu poglédahu na njegova kola. Siromaška odrpana djeca drsko su razgledavala kobilu i opipavala njegov živoderski štap. Dva-tri besposlenjaka zatvoriše krug bezobrazno pljuckajući uvredljive pučke riječi i doskočice po njegovoj sijedoj glavi.

— Leta su tu, deda — taptao ga je opančar upirući rukom odmah zatim u slijepi ugao gdje se svršavala ulica. Pred zidom stvorila se visoka hrpa otpadaka. Ovamo nije zalazio smetljar. »Zabranjeno je bacati smeće«, stajalo je na ploči, no nitko se nije obazirao na ozbiljnu riječ gradskih otaca. Među starim kantama crn i zaprašen vrzao se ondje Črni, tražeći hrane.

Psi u živoderskim kolima mirovahu klonuli od vrućine. Izgubiše zadnji svoj lavež i tupo su zurili preda se, zarivši njuške među uske otvore rešetki. Črni ih nije osjetio. Odviše je bio zaokupljen a da bi se obazirao na jedna kola u prolazu i na ono nekoliko ljudi što su dokoni stajali u razgovoru podalje od njega. Prevrnuo je prednjom šapom limenu posudu i zario glavu unutra jer je osjetio miris hrane. U zadnje vrijeme slabo je prolazio. Od onog tmurnog dana kad je prvi put nakon smrti svoje matere odlutao ispred surove gospodareve ruke u selo da zamoli hrane kod stranih ljudi, ne pamti da bi ga ovako pritisnula nevolja. Ta nema dugo ot-

kako je raskinuo zadnje svoje uže, preskočio plot i duboki jarak i otputio se cestom u nepoznato. Bilo je to par dana nakon one teške noći kad su mračne prilike ljudske sa sviju strana okružile njegov proplanak šuljajući se pomrčinom. Kuja je skočila bijesno trzajući lancem, ali ga nije dospjela rastrgati. Vidio je kroz mrak kako je zamahnula ljudska ruka, tijelo njezino muklo je bubnulo u travu, i samo je nekoliko puta bacila nogama u zadnjem trzaju. Bijaše on onda još psetance glupo i nejako i ništa nije učinio nego samo stisnuo njušku među šapama, drhtureći i ne shvaćajući što se oko njega zbiva.

— A sad napred i jezik za zube! — promrmljao je prvi od napadača nabivši šešir duboko na oči, tako da mu se u tami samo malko vidio crn spušten brk. Sjene ljudske nečujno kliznuše spram lugarske kuće, i malo zatim Črni je ugledao plamen kako na četiri strane liže ispod krova. Jeknuo je hitac kroz noć i zaparao vrisak gazdaričin, zatim sve utihnu. Na povratku ljudi se nisu žurili. Ta selo bijaše daleko, i oko proplanka digao se silan mračan bedem šume. Bukvik se prostirao satima daleko, i samo uska šumska staza vijugala je spram ljudskih naselja. Vođa je zapalio cigaretu. U ruci je još držao krvav nož, i Črni vidje u svjetlu divljeg plamena kojim su pucketale stare hrastove grede s kuće njegova gospodara, kako čovjek podiže nož spram garišta smijući se slavodobitno:

— I s ovim smo gotovi. Ne bu nikoga više tužikal vlasti, da mu seme njegovo!

Drugovi se nasmijaše odobravajući, a njihov vođa čučnu i polako mirnom domaćinskom kretnjom obrisa nož o travu, kao da je bilo poslije kolinja. Uputiše se zatim stazom pokraj pasje kućice. Jedan od napadača vidje kujino tijelo, gdje se pružilo na crnom sagu trave, i njeno pseto kako drhturi kraj vratašca svoje kućice. Podiže ga još slabašnog i pljune mu u njušku te ga baci daleko od sebe:

— Evo ti, pa služi svoga gazdu!

Svu noć požar je lizao stare hrastove stupove i svu noć čekao je Črni da se probudi kuja, no kad je svanulo, on ugleda taman trag krvi što se zgrušao po tlima oko njene iskešene njuške i u očima svoje matere vidje mir smrti. Nigdje ne bijaše oko njega živa stvora, i on prvi put u životu zatuli od samoće. Vjetar što je poigravao garištem, noseći

dim i pepeo, naježio mu crnu čupavu dlaku i vonj paljevine potjera ga šumskim puteljkom. Osjećao je da iza njega nema kućišta i da nema više matere u onom ukočenom pasjem truplu. Prvi put u životu potražio je ljude da mu dadu zaklona.

Odlunjao je do obližnjeg sela, osjetio prvi udarac nogom u slabine i čuo podmukao zvižduk kamena iz dječje nestašne ruke. Zatim ga nahraniše i staviše mu uže oko vrata, no on se nije predavao. Pregrizao ga je golim zubima i oslobodio se od spone te opet izletio na široku ničiju cestu.

I sad je tu u gradu u ogromnom pletivu ulica, izgubio se u vlastitoj slobodi. Prži ga ljetno sunce nesmiljeno i uporno danima, ali mu je vrat slobodan. Može skočiti za muhom što dosađuje oko njuške, može se oboriti na psa suparnika za prvi masniji zalogaj ili radi ženke, i zna — tko bude jači, njegova je, pripada mu.

Limena posuda u koju je zagnjurio pola tijela, miriše božjim darom. Ima u njoj sitnih pilećih kostiju na kojima je ostalo hrskavice i slastan zalogajčić mesa. I korice od sira našao je, a tamo sasvim u dnu kante miriše mastan papir. Da mu je samo dosegnuti šapom te izvući, da poliže jezikom i da zaprlja njušku! Šta njemu znači onda sva bijeda, briga njega za prašinu koja mu pokriva sjajno tamno krzno! Ta ovdje je svijet, prosuo se pred njim i nudi mu se, treba samo umjeti pročeprkati i odgurnuti ispod blata svoj zalogaj...

Dugo je ostao tako zabavljen svojim ručkom, i Martin je prezirno otpuhnuo dim i pokušao savladati nelagodnost koju je osjetio kad je ocijenio Crnog. Običan klipan, pas skitnica — zaključio je s hladnom zlobom. Zar da za takvoga potrči onamo na smetište! No ljudi nisu popuštali, i starac uvidje kako neće odoljeti vlastitom ponosu.

— Ah, onaj, potepuh? — branio se s prezirom u glasu.

— Da, onaj. Potepuh je, al ga bute puščali vujti! — opančar se pljesne po svom nabitom trbuhu i debeli prsti ostadoše tresući se na prljavoj košulji. Od smijeha suze mu kanuše na oči.

— Ne splati se, majstore — podupro je tobože Martina jedan od besposličara, govoreći s čikom u ustima, i pri tom namignuo svojim drugovima.

— Ili jesmo šinteri, ili nismo...

— Daj, ne frflaj! — okomi se starac na napasnika, ali se još ne maši svoga alata.

— Je, kaj je — je! priznati se mora: cucka nemate v rukam — ozbiljno nastavi majstor, promijenivši naglo svoj glas, i okrene se kao poslovan čovjek koga čitava stvar više ne zanima.

Sad u Martinu zaigra žuč.

— Če hoću, moj je, kad vam velim...

— Brus, nî to samo tak!

— No, valda znam. Kad sam tolke zmotal i spravil, bum i ovu selsku bitangu —

— Hje, to baš i mislim: selski je cucek, ima taj zube, gospodine moj!

— Taj je nafčen na opanek i na težu ruku...

— Pak još sâm — bez pomoćnika. — Ujede ga najbolnije onaj s ugaslim čikom.

— A kaj ti razmeš, žutoklunec!

— He, onda pokažite.

— Odmah.

Martinu bijaše za danas i previše svega, ali uvidje da mora ovdje učiniti reda, inače bi ovi neznalice ozbiljno posumnjali u njegovu vještinu. Pomoćnika! Kao da je on ikad trebao od koga pomoći. Zvučalo je skoro, kao da su mu dobacili: nasljednika! Dohvati dakle štap i prigleda oko omče da mu nije tko izvukao ili presjekao žicu. Kad se uvjerio da je sve kako je ostavio, pođe korak-dva i lako lupne dlanom Macu po vratu. Ona vrati gospodaru prijateljskim pogledom, te čovjek osjeti da ipak nije sam, okrene se k znatiželjnim ljudima i mahne im zapovjedno. Značilo je: ostanite samo mirni tam gde ste... ovo je moj posel...

Na časak i djeca utihnuše i blenuše za živoderom, ne mičući se s mjesta. I odrasli zaostaše kraj kola. Nitko se nije više rugao starcu. Ulica se smirila, u čudu nagnula i ona svoje siromašne pokrpane kućerke. Za Martinom se zatvorio krug, i on se uputi k psetu, gledajući prvi put u životu u njemu protivnika.

Šuljao se savitih koljena k svom cilju, a u zatiljak bole su ga zlobne oči dokonih promatrača. Požuri, i kad je već mislio da će mu uspjeti ono najvažnije u njegovoj raboti da se neopažen kao kakav tih i bezazlen prolaznik nađe pred svojom žrtvom, potepe se o truo sandučić što je ležao pun

smeća uz rub ceste. Drvo je muklo jeknulo i od udarca noge prospe se pepeo po starčevim cipelama. U zraku je visio događaj. Ljudi suspregnuše dah kao pred sudbinom. Bradati čovuljak jedva se održao na staračkim nogama i njegove jazavčje očice bijesno šibnuše spram onih što se odzada tiho zacerekaše. Sabere se zadnjim silama i sakri ponovno ruku sa svojim alatom iza leđa. Znao je vrlo dobro da pseto ne voli čovjeka koji mu prilazi s uzdignutim štapom, zato pokuša ne bi li poprimio hod i držanje ravnodušna šetača.

Igra se nastavi beznadno teška i turobna. Starac s oboružanom desnicom savitom iza leđa uvidje kako je odvratno glumiti pred ljudima svoj zanat.

Črni je čuo šum koraka i tup udarac o drvo. Jednim skokom baci se unatraške i zaslijepljen danjim svjetlom okrene se spram ulice. U susret mu je išao čovjek s rukom na leđima. Bio je mirnih, polaganih kretnja i očiju koje su rastreseno lagale: idem slučajno ovuda i neću ti ništa nažao ... ne boj se, ne bježi ... prijatelji smo ... ja sam tvoj i spadamo zajedno — nas dvojica ...

Povjerovao je ljudskom osmijehu i nije utekao. Samo je začuđeno motrio došljaka koji mu je prilazio neobično pažljiv, nasmiješen. Onako gladan i prljav od rovanja po smeću, Črni je izgledao stariji no je uistinu bio, i Martin se obraduje — neće biti sasvim naporna borba ...

Gledahu se netremice jedan dugi tren. Čovjek je oprezno koračao i sveudilj nasmiješen zaokrenuo u zadnji čas malo nalijevo, tako da može jednim jedinim zahvatom desnice učiniti sto puta ponovljenu kretnju te zabaciti omču psu oko vrata. Onda je sve igračka: potez k sebi pa uvis, dok se ne isplazi jezik među raljama, a prednje šape zagrabe smiješno po zraku. Oni tamo vidjet će napokon da je njegova ruka još majstorska i da ne treba pomoćnika.

U hodu grčevito stisne prste oko svog oružja i naglo podiže ruku. Štap poleti nad pasjom glavom i trebalo je samo trenutak — ne, još mnogo manje — dok nije dosegao svoju najvišu točku. Iza Martinovih leđa odjekne dječji vrisak, tiho i ustrašeno, kao iz daljine. Bradati čovjek lecne se, jazavčje sive oči žmirnuše i ruka ostade jedan hip neodlučno uzdignuta, zatim se spusti. No to bijaše dovoljno Črnom. Poput matere on zareži i skoči u borbu. Kolut žice zazviždi jedva čujno zrakom, no Črni se već otisnuo uvis. U skoku

zarije očnjake i jednim jedinim ugrizom slomi štap te preko Martinovog tijela poleti pokraj kola i matore zadrijemale kobile vitlajući crnom lepezom repa.

Čovjek s batrljkom štapa sjedio je na tlima s rukama u prašini. Zurio je za plijenom žalosnim pasjim pogledom, sve dok se nije po cesti slegnuo uzvitlan oblačak. Ustade zatim i odvuče se k ostalima. Pograbi uzde, potjera i ismijan umorno odšepesa kraj svojih kola. Stariji nego ikada.

U sjeni, 1942.

NAPOMENA

Novela *Damin gambit* preuzeta je za ovo izdanje iz knjige *Ljudi na raskršću,* a ostale novele iz knjige *U sjeni.*
Sve novele redigirane su po suvremenom pravopisu.

D. J.

ALIJA NAMETAK

Alija Nametak

ovelističko djelo Alije Nametka i motivima i doživljajem osjetljivo se razlikuje od svih književnih djela onih pisaca koji su se, kao i Nametak, bavili temama iz svoga zavičaja, iz Bosne i Hercegovine. Da bi se utvrdilo kolike su te razlike, i u čemu su one, treba, prije svega, imati na umu da je Nametak — za razliku od ostalih najpoznatijih bosansko-hercegovačkih pripovjedača Ive Andrića, Isaka Samokovlije, Novaka Simića — svoj književni interes ograničio samo na muslimansku sredinu, koja je u toj regiji dominantna i sasvim sigurno najkarakterističnija, ali koja ipak nije jedina (— iz čega proizlazi da je pisac, ovako parcijalnim zahvatom, nesumnjivo mogao produbiti svoja zapažanja i time dobiti na temeljitosti, ali je neizbježno morao izgubiti na obuhvatnosti, propustivši mogućnost da iz svoga aspekta stvori individualiziranu, vlastitu sliku toga složenog nacionalnog i vjerskog mozaika koji se zove Bosna —), a zatim, treba računati i s Nametkovom vizijom života koja će se nekome možda učiniti prilično starinskom, ali koja je usprkos svemu duboko njegova; on, naime, nije urođeni skeptik, kao toliki moderni duhovi danas i nedavno, nego kao svi nepopravljivi optimisti ima povjerenja u čovjeka i onda kad čovjek svojim postupcima ne pruža za to suviše opravdani povod ni suviše uvjerljive razloge. Te razlike između Nametka i ostalih — ne samo maločas spomenutih — književnika koji se bave bosansko-hercegovačkom tematikom, uvjetuju sve ostale diferencije među njima. Promatrajući Bosnu u cjelini, u zamršenoj njenoj nacionalnoj i vjerskoj raznolikosti, jedno Andrićevo lice — dr Maks Levenfeld, tip ozbiljnog intelektualca — izražavajući misli samoga pisca nazvao ju je (u *Pismu iz 1920. godine*) zemljom mržnje i straha. Alija Nametak, naprotiv, evocirajući likove i sudbine iz pa-

trijarhalno-idilične muslimanske sredine, često nas, čak i u neidiličnim trenucima, navede da se upitamo: da li su to bajke preobražene u život, ili je to život prerušen u bajku? I kada trpe zbog okrutnosti i nepravednih postupaka kojima su izloženi, Nametkovi ljudi ne poznaju mržnju. To međutim ne demantira Andrića; to samo znači da mržnja (kojom je Bosna zaista bivala kobno zatrovana) nije potjecala iz ove sredine; ona je obično bila umjetno podmetana, unošena sa strane, i mnogi Nametkovi junaci, na direktan ili indirektan način, također su postajali njene tragične, nevine žrtve.

Rođen u Mostaru (7. ožujka 1906), Nametak se u svojoj prozi ponajviše bavio likovima i motivima iz svoga rodnog, okamenjenoga grada na Neretvi, ali je unosio u nju i motive iz Bosne. I dok je Andrić, istražujući bolesti Bosne, u svojim pripovijetkama, među licima koja pripadaju ne samo jednoj nego svima vjerama što su bile raširene u tadašnjoj Bosni (muslimani, katolici, pravoslavni, židovi) često pronalazio maloumnike, bogalje, epileptičare, psihičke i fizičke degenerike, ljude opterećene atavizmima i psihičkim traumama, Nametak je, osim jednog ili dva izuzetka (Mujo iz novele *Ispod planinskih vrhova* i Hajrudin iz novele *Dobri Bošnjanin*), u svoju prozu unosio lica koja, i kad su opterećena ponekim nasljednim kompleksima, nisu psihički deformirana. To su pretežno zdravi, kršni ljudi, odgojeni u duhu duboko etičkih načela islama, ljudi besprimjerno pošteni, nepokolebivi u poštivanju starijega, privrženosti svome domu i bezgraničnoj ljubavi prema potomstvu.

Jedinstven je, neponovljiv način na koji je Nametak kreirao najbolje svoje novele; čudesna romantika, kojoj je ovaj svijet podjednako sklon i danas kao i u prošla, stara vremena, prenaglašeni senzibilitet koji je u ovim ljudima uvijek aktivan i koji nikada ne zataji, onaj specifični mentalitet, konzervativan, tradicijama okovan, vjerom i običajima ograđen od svoje najneposrednije okoline, čvrst i postojan u svome, a istovremeno beskrajno tolerantan prema tuđim shvaćanjima — sve to, i ne samo to, dolazi do izražaja u Nametkovu nevelikom novelističkom opusu.

Prvu Nametkovu zbirku pripovijedaka, *Bajram žrtava*, otvara veoma karakteristična i nadasve dopadljiva novela *Kmet*, jedna od meni najdražih njegovih proza. Pisana briljantnom stilskom elegancijom (poput većine njegovih pripovijedaka) i uzornim jezikom (kao sve njegove pripovijetke), ona ne donosi samo jedan izolirani detalj iz šarenog kaleidoskopa životnih zbivanja u ovoj ćudljivoj sredini, nego izražava i jedan kompletni pogled na život uopće i odnos prema njegovim manifestacijama. Usporedba s Andrićevom *Pričom o kmetu Simanu* neodoljivo se nameće, kako zbog analognog društvenog položaja pojedinih lica, tako još više zbog njihove krajnje oprečnosti. U Andrićevoj pripovijesti predstavljen nam je bahati kmet-»hrišćanin« Siman Vasković, koji poslije povijesnih događaja 1878. odlučno odbija da dade trećinu svom agi, Ibragi Saraću, iako je zakonski još uvijek bio obavezan da to učini, štoviše, on mu i prkosi, naslađujući se time da pred Ibragom, koji prema njemu nikada nije bio ni zao ni strog kao drugi age, u više navrata i na razne načine, drsko i namjerno izazovno, demonstrira svoju »moć« i svoja »prava«. Nametak, naprotiv, donosi krotkog, smirenog kmeta Ahmeda, koji se ni sada nije uzoholio kao što se ni prije nije ponizio. Taj Ahmed nosi svome agi Džankiću u Blagaj njegovu trećinu izlažući se time opasnosti da ga cijelo selo izolira i osudi, pa možda čak i ubije. Andrićev Ibraga ponižava se pred Simanom, dolazi ga moliti najprije košaru, a najzad makar samo šaku-dvije šljiva, iz svoga vlastitog voćnjaka koji sada Siman smatra svojim, stalo mu je da se ne vrati kući praznih ruku jer hoće da pred čaršijom nekako zabašuri bruku koju mu je nanio njegov kmet — a Nametkov Džankić-aga neće da primi trećinu što mu je, u onim istim burnim i nejasnim danima nakon austrijske okupacije, donosi njegov kmet Ahmed, »jer nije spao na to da mu se milostinja dijeli«. Pa ako je Andrićev Siman bezuvjetno uvjerljiv u svojoj mržnji prema Ibragi — jer ga je mrzio ne samo kao kmet agu nego i kao primitivni »hrišćanin« »turčina« —, njegov Ibraga je već sasvim nalik na likove konstruirane očigledno s određenom tendencijom u duhu naših dana: njegova puzavost i nepotrebna, nerazumna servilnost prema Simanu gotovo da je karikaturalna. U Nametkovoj noveli, međutim, nije uvjerljiv samo postupak kmeta Ahmeda, koji svome agi nosi trećinu jer mu ga je žao kao čovjeka, ne više kao svoga gospodara, svoga agu (kojega baš i nije odviše volio dok mu je bio gospodarom), nego upravo kao čovjeka, i to čovjeka iste vjere, kojega je nevolja izjednačila s njime pa mu on sada, iz najplemenitijih pobuda, želi pomoći; u Namet-

kovoj noveli isto je tako uvjerljiv i postupak age koji ni u svojim najkritičnijim trenucima nije izgubio poslovični ponos muslimanskog plemića.

Ponos, skromnost i poniznost — to su temeljne vrline, najviše etičke vrednote u prozi Alije Nametka. U njegovoj novelistici ta se svojstva ne protive jedno drugome: niti poniznost isključuje ponos niti ponos isključuje skromnost. Nametak je s tugom promatrao kako događaji nasilno ruše stari patrijarhalni život, izgrađen u harmoničnom prožimanju tih osnovnih ljudskih vrlina, i donosi nove običaje, koji i pored svoje objektivne privlačnosti nisu imali dovoljno snage, ni etičke ni poetične, da u svemu nadomjeste one napuštene običaje što ih je život pregazio. Prikazujući — za razliku od Andrića — isključivo bosansko-hercegovačku stvarnost između dva rata, njen sukob s tradicijom, Nametak je pisao o njegovoj sadašnjosti, dok su mu simpatije i nehotice bile na strani prošlosti. On je pjesnik staroga muslimanskog života, muslimanske obitelji i njenih patrijarhalnih, tradicijom utvrđivanih odnosa, shvaćanja i običaja (koji kao da su postali naročito privlačni onoga časa kad su se našli na udaru novog vremena). Pisac jednog anonimnog članka (Josip Horvath, u *Jutarnjem listu* godine 1931), nazvao ga je bosansko-hercegovačkim Đalskim: dakle pjesnikom starih krovova i plemićkog (begovskog) propadanja.

Doista, u književnom opusu Alije Nametka veoma je karakteristična tema propadanja muslimanske plemićke obitelji, sudbine pojedinih njenih pripadnika u novim socijalno-političkim uvjetima neposredno nakon stvaranja Kraljevine SHS, uvjetima što su nastali tadašnjom agrarnom reformom i pogotovo njenom nepravednom provedbom, koja je naročito pogodila posjednike-muslimane u Bosni i Hercegovini, begove i age, jer oni za svoju zemlju nisu dobivali nikakvo novčano obeštećenje kao što su ga dobivali neki drugi, od tadašnjih vlasti privilegirani zemljoposjednici. Iznoseći — sredstvima nadahnutog pjesnika — ne samo socijalni nego i moralno-psihološki refleks tih teških događaja u njegovu rodnom gradu, u Mostaru, Nametak je ujedno jedini u hrvatskoj književnosti dodirnuo — i opjevao — jedno od možda najkrupnijih, najprelomnijih zbivanja u povijesti naših bosansko-hercegovačkih muslimana, jednu od možda najsudbonosnijih promjena u njihovu životu. Ostavši preko noći bez

svoga posjeda, bez »djedovske zemlje«, a time i bez svoga jedinog materijalnog oslonca u životu, pojedini članovi obitelji Duranić, ne raspolažući nikakvim praktičnim životnim znanjima, dovedeni su u situaciju da ne biraju sredstva kako bi se održali. A, zapravo, u uvjetima tada još uvijek nerazvijene Bosne i Hercegovine, nisu ni imali mogućnosti da mnogo biraju: najviše što su mogli postići, bilo je da postanu sitni, bezimeni činovničići; pa i to su mogli samo najsretniji, najspretniji pojedinci među njima! Ibrahim Duranić, potomak te ugledne, osiromašene begovske obitelji, ne samo da nije znao nego nije ni mogao postati od plemića industrijalac, od aristokrate bankar, kao što je to i mogao i znao njegov budimpeštanski prijatelj »iz starih dobrih dana« Lajoš Szanto. Zemlja je za Duraniće bila jedina materijalna podloga, i tek kad su je izgubili, shvatili su šta im je značila. Ibrahim zna da je zemlja za njih jedini spas; on želi da samo komadić, samo krpicu zemlje može nazvati svojom, »zagrliti je, promiješati svojim prstima«, siguran da će inače uginuti, kao cvijet u vazi, jer se bez zemlje živjeti ne može. Lišeni toga jedinog oslonca, Duranići su morali prodavati obiteljske dragocjenosti da bi se prehranili: tradicija se tako postepeno ali sigurno zatirala, počelo je neizbježno propadanje, rušenje svega onoga što su generacije predaka stotinama godina gradile i utvrđivale. A s materijalnim propadanjem počinje i moralni pad pojedinaca. Nedretin »posao« započet je iz nužde, u početku možda kao svjesna žrtva, ali on ju je gurnuo strminom na kojoj se više ne može zaustaviti do samoga dna. U uvjetima početne moralne nestabilnosti, uvjetovane neizvjesnošću njihova materijalnog položaja, javljaju se i druge kolebljivosti: tu je i Hasnin pokušaj da se do kraja raskinu već napukle konvencije, raskuju već naprsli »okviri«. Njen postupak (u noveli *Izvan okvira*) možemo shvatiti kao neuspio pokušaj jedne djevojke da raskine s krutošću koja je tradicionalno sputavala muslimansku ženu, oduzimala joj i najminimalnije pravo na slobodnu volju i pretvarala je u objekt tuđe igre, tuđih računa, tuđih želja i potreba, ali je sigurno da bi takav pokušaj, kad bi do njega došlo u sređenijim materijalnim i moralno-psihološkim okolnostima, prošao ne samo uspjelije nego i dostojnije. I kada Nametak intimno žali za prošlošću, mislim da je gotovo suvišno napominjati kako on ne žali za onim što je u njoj bilo okrutno,

nego za onim što je u njoj bilo iznad svega pozitivno, a to je red, rad, čestitost, lično poštenje, stabilnost etičkih normi, sigurnost i povjerenje u sutrašnjicu. Svega toga preko noći je nestalo, a sve bi to — mutatis mutandis — moglo i moralo predstavljati jedinu solidnu osnovicu i novoga socijalnog poretka; štoviše, sve bi te klasične moralne vrline vjerojatno ostale nepovrijeđene te bi, neokrnjene, kontinuirano urasle i u novo vrijeme, da ono nije protiv zastarjelih životnih oblika istupilo nasiljem: događaji su tako iskočili iz prirodnog toka razvoja, a na udaru novoga našlo se ne samo ono negativno nego i ono pozitivno što je i prošlost nesumnjivo sadržavala. Proces ponovne afirmacije tih istih moralnih vrijednosti bio je težak, naporan i dugotrajan, kao što je bio i put do životne rehabilitacije pojedinaca, put koji su, uostalom, samo najvredniji pojedinci znali naći, a samo najuporniji i prijeći do samoga kraja, našavši se tako na početku svoga novog života. Ima jedna Nametkova novela — *Preporuka,* iz knjige *Dobri Bošnjani* — koja je višestruko zanimljiva upravo kao ilustracija toga s naporom prijeđenog puta do jedinoga pravog životnog rješenja: poslije svih svojih lutanja i posrtanja Hasna postaje radnica, manuelna radnica u tvornici duhana. Netko bi mogao reći da je to ono posljednje što je preostalo samo onima koji nisu imali nimalo sreće u nesreći, ali upravo ta spremnost da se prihvati takvo posljednje rješenje svjedoči o djelotvornosti onih starih i nekada odbačenih, a sada ponovno nađenih i s uvjerenjem prihvaćenih moralnih nazora s kojima se Hasna suprotstavila općem nemoralu oko sebe, najokrutnijem izrabljivanju kojemu je izložena i novim poniženjima i sramotnim ucjenama kojima je izvrgnuta.

Junaci Nametkove proze imali su u sebi dovoljno prirodne snage i zdravih poticaja da nađu izgubljeno mjesto u životu i uspostave moralnu ravnotežu koja je neko vrijeme bila poremećena; pa ipak, jedna njegova pripovijetka — *Njegova osuda,* iz knjige *Bajram žrtava* — ukazuje i na mnogo tragičnije posljedice plemićkog, begovskog propadanja. Omer Alajbegović neće svojim potomcima namrijeti ništa od onoga što je sam baštinio od svojih predaka: ni gospodstvo, ni ugled, ni kulu, poslovičnu kulu Alajbegovića, simbol njihove važnosti u cijelome tom kraju. Zadužen, Omer je prodaje, i to upravo svome bivšem kmetu Nikoli

Đuriću. Ali taj Nikola nije zadovoljan time što je sada gospodar na posjedu svoga bivšega gospodara, on u svojoj obijesti počinje naočigled cijele okoline vrijeđati i uspomenu starih begova Alajbegovića, što Omera dira kao da sve te uvrede svome ocu Muhamedagi sam nanosi. I kad je Nikolina bahatost, prilikom njegove svadbe, prevršila svaku mjeru, a Omerove strpljivosti ponestalo, desio se dramatični finale: Omer je u nastupu očaja potpalio kulu i, prislonjen uz njene zidove, izgorio skupa s njom.

Obijest nekadašnjega Alajbegovićeva kmeta Nikole sasvim je nalik Simanovoj. Ali Nametkov aga i opet pokazuje uspravnost kakvu ne pozna Andrićev Ibraga. Omer Alajbegović bio je spreman podnijeti neimaštinu, ali nije mogao uvrede, jer ni u siromaštvu nije izgubio svijest o vlastitoj prošlosti.

U Nametkovoj novelistici, a naročito u knjizi *Dobri Bošnjani,* veoma su uočljivi folklorni elementi, sadržani u pučkim legendama i praznovjericama. U njima kao da su najbolje, najpunije izražene sve specifične karakteristike našega priprostog bosansko-hercegovačkog svijeta, naročito muslimanskog. U Nametkovoj prozi i najnevjerojatnije pučke priče i praznovjerice stapaju se s realnošću, dobivaju privid i okvir realnosti, i nije uvijek lako razlučiti jedno od drugoga; upravo kao i u životu tih ljudi i kao ti ljudi u životu! Apstrahiramo li dvije nepretenciozne, međusobno povezane crtice — *Umetaljka* i *Skoka iz čusteka* (u kojima folklorni motiv sadrži i veoma jasne aluzije na tadašnji reakcionarni velikosrpski režim Bogoljuba Jeftića, koji je poput istoimenog lica iz ovih proza na kraju ipak izgubio izbornu bitku — posebno su u ovom smislu zanimljive dvije novele, *Ispod planinskih vrhova* i *Začarano ogledalo.* U prvoj se pojavljuje nijemi Mujo, gorostas o kome nitko u selu ne zna nikakve stvarne, provjerene pojedinosti i o kojemu zato kruže najnevjerojatnije priče, naime da je sin šumskog medvjeda i čobanice Fate. Mujin zločin, o kojem govori ova novela — obljubio je i u izbezumljenom sladostrašću doslovno rastrgao najljepšu, najkrupniju djevojku u selu, Merku — imao je, prema navođenju jednog kritičara, predložak u događaju koji se upravo u Nametkovu kraju desio otprilike godinu dana prije izlaska ove knjige, pa je možda pisac, potaknut upravo tim događajem, napisao svoju novelu, kao što je i

mnoge druge svoje pripovijetke gradio kao slike stvarnih događaja odnosno kao portrete realnih ličnosti, često čak i ne mijenjajući im imena. Ali taj podatak, ma koliko bio zanimljiv sam za sebe, ni najmanje ne utječe na literarnu sudbinu te novele niti išta pridonosi njenoj dojmljivosti. Impresivnost ove proze leži prvenstveno u neizdiferenciranosti i nerazdvojnom prožimanju bajke i stvarnosti. Ima trenutaka kad će se čitaocu učiniti da je cio ovaj dekor, cio taj ambijent, to zabitno selo »ispod planinskih vrhova«, produkt mašte, legende, bajka isto tako kao i ovaj potomak medvjeda i djevojke; a malo zatim, kad se čitalac pomiri s mišlju da je poprište ovog događaja viđeno i nađeno u životu, prestaju sve nevjerojatnosti (pa i ona najnevjerojatnija) i sve odjednom postaje moguće, pa čak i takva legenda kao što je ova o Muji. Ponekad kao da i sam Nametak, rekli bismo: pod neodoljivom impresivnošću takvih legendi i pučkih vjerovanja što su tokom stoljeća nastajala među ovim maštovitim i senzibilnim ljudima, povjeruje u njihovu realnost; u noveli *Začarano ogledalo* čitalac bi u prvi čas mogao zbunjeno pomisliti kako i pisac, zajedno sa svojim licima, vjeruje da je Sekana uistinu bila učarana, »opsihirena«, kad je samo jedan letimični pogled na ogledalo što ga je dobila od mladoga vlaha čarobnjački vraća njenoj ranijoj, u međuvremenu već odbačenoj odluci da se uda za nj.

Međutim, posrijedi su nagoni. O postupcima većine Nametkovih junaka odlučuju prvenstveno nagoni, uvijek nezavisno o razlozima, a često i usprkos njima. U pripovijesti *San čovjeka božjega* Dervišaga, na primjer, ugleda kako mlada žena, kmetica-vlahinja, pere rublje na Radobolji i kako joj se pri pokretima otkrivaju obrisi bujnog tijela, i sav pomaman šalje smjesta prosce da mu odmah isprose i dovedu nevjestu, Nazu mostarskoga hodže Bubića, koju nikada nije vidio, tek zna da je mlada i da se pjesme pjevaju o njenoj ljepoti. Odluku je donio nagon, a ne možda razum, ili barem neki stabilniji, provjereni osjećaj. I postupci Sekane (u već spomenutom *Začaranom ogledalu*) mogu se objasniti jedino nagonima: dok razmišlja o svemu, ona shvaća razloge zbog kojih joj brane da pođe za Iliju Golužu, i tada odustaje od svoje odluke; ali kad su joj pokazali ogledalo koje joj je on poklonio, u njoj opet bukne strast koja ruši i briše sve ograde što su ih nametnuli obziri. I završetak pripovijetke sasvim

je u skladu s ovom pretpostavkom: još istoga dana Sekana se udaje za stasitog muslimanskog momka, stvorivši odluku o tome čim ga je ugledala.

Erotogene strasti, čežnje i spoznaje iz toga doživljajnog kruga, veoma su utjecajna komponenta u psihičkoj strukturi Nametkovih lica. Nametak je dao mnoge nijanse te strasti u širokom rasponu od divljeg, bezumnog, gotovo animalnog nagona pa sve do produhovljenog estetskog užitka. Zanimljivo je iznad svega da muslimanska žena u Nametkovoj prozi nije samo objekt tuđih želja i potreba, koji mora tajiti svoja osjećanja jer nema prava na vlastitu volju — kao npr. Naza u već spomenutom primjeru; žena se ovdje pojavljuje i kao subjekt koji ne samo otkriva svoje osjećaje nego i provodi, ostvaruje svoju volju. U *Začaranom ogledalu* Sekanin nagon je još primarnog, isključivo biološkog podrijetla; u noveli *Krik*, međutim, Fatima je tragična žrtva vlastite sreće: ona je — svjesno, svojevoljno! — izgorjela u neugasivom požaru erotskih strasti, što ih je u njoj izazvalo dublje osjećanje ljubavi, osjećanje duhovne, a ne samo tjelesne bliskosti i potrebe.

Ta silna, neukrotiva erotika, uvijek i svugdje zagonetna, u svijetu Nametkovih lica dobiva sva obilježja orijentalne egzotike i gotovo neke istočnjačke mistike. To je mračna, nedohvatna snaga koja se okrutno poigrava ljudima i njihovim sudbinama. Ni skrušeni Hamid (u noveli *Napast*), koji je u mladosti lakoumno profućkao cijeli svoj od predaka naslijeđeni, vjekovima umnožavani imetak, kad je, zajedno s cijelom čaršijom, ludovao za pjevačicom Sofijom (isto onako kako je i Andrićev Ćorkan pomahnitao za Švabicom na cirkuskom trapezu), pa onda neočekivano, ne pod tuđim pritiskom ili pandurskim batinama kao Ćorkan nego vlastitom unutarnjom spoznajom i čvrstom voljom, doživio odlučni moralni preporod i preko noći postao sasvim drugi čovjek, ispunjen svim krepostima — ni tako preporođeni i prekaljeni Hamid ne može joj odoljeti usprkos nekadašnjoj čvrstoj odluci da će ubuduće živjeti samo za boga, i nepromijenjenoj, iskrenoj i svjesnoj želji da pri toj odluci nepokolebivo ostane. Izbezumila ga Nedreta, ta mlada, već izvikana djevojka, iako je znao da je on prestar za nju i da ona ni inače nije za njega. Nastojao je da samoga sebe uvjeri kako na njoj nema ničega lijepog, svjesno je htio da je sebi na bilo koji način omrzne,

ali je poslije svih tih mukotrpnih nastojanja bilo dovoljno da se ona samo pojavi u njegovu vidnom krugu, da se u hodu zanjiše bokovima, i on je već gubio pamet, svjestan tragičnih posljedica do kojih bi ga to bezumlje moglo dovesti, a istovremeno nemoćan da bilo što učini u svoju korist, za spas od te neželjene ali neizbježne i, što je još gore, neodoljive napasti. I novela *Podne* prožeta je slatkim, bezumnim drhtajima što ih izazvaše prvi proplamsaji još uvijek suzdržljive, ali utoliko vrelije mladenačke erotike, virtuozno utkane u sve slojeve ovoga složenog proznog tkiva. I koncizni dijalozi, i sugestivno nagoviještene kretnje, i krepki opisi vrelih pejzaža — sve je tu podređeno primarnom doživljaju, objedinjeno osnovnim ugođajem, onim samo jednim čuvstvom koje ostaje nedorečeno, a koje latentno buja i nezadrživo izbija iz svakoga detalja i od kojega lica ove proze — četrnaestogodišnja djevojka i osamnaestogodišnji mladić — osjećaju nemir pri kradomičnim pogledima i žar pri nedužnim dodirima. I novela *Behar u jesen* nije tek jedna više-manje zgodna anegdota iz muslimanskog obiteljskog života nego svojevrsni primjer aktivnog erotskog senzibiliteta koji, u vidu igre, traži priliku i mogućnost da se osvježi i obnovi. Međutim, vrhunac senzualne nabijenosti i estetski pročišćene erotike dostignut je, rekao bih, u noveli *Sunce*. Tridesetogodišnji krovopokrivač Salih Hujur ugledao je, s krova jedne kuće, u susjednom visoko ograđenom dvorištu mladu činovničku ženu — onako kako još nikada nijednu ženu, pa ni svoju vlastitu, nije vidio: ugledao ju je kako se — naga — izložila suncu. Taj prizor ga je zanio. Njeno golo tijelo omamljivalo ga je neuporedivo jače nego žarko mostarsko sunce tog ljetnog podneva. Odbacivao je samooptužbu da je grešnik što ovako gleda tuđu ženu, pobijao prigovor da bi nju moralo biti stid da leži ovako gola, s prebačenom nogom preko noge; opijao se tim prizorom koji se iz dana u dan ponavljao, zanemario svoj posao, ležeći danima, nepomično, bez daha, na istome krovu, izgubio stabilnost dotadašnjeg osjećaja prema svojoj ženi, istrošenoj radom i rađanjima, našavši u tom slučajnom doživljaju — koji je bio njegov najdublji, najpotpuniji, najuzbudljiviji i ujedno najčistiji erotski doživljaj — poticaj da u tom svjetlu razmotri cio svoj život i spozna njegovu nepotpunost. I kad ga je trenutna pomisao da ona zna kako je on već danima zadivljeno gleda, navela najzad na bezumnu, fatalnu misao da ona time njega mami i zove k sebi, Salih je pružio ruku za njom — i našao smrt, tu pored nje, preplašene iznenadnim padom čovjeka sa susjednog krova, postavši tragična žrtva jedne zagonetne, neuhvatljive snage koja je u njemu bila jača od njega samoga. Salihovo nastojanje jednako je nestvarno, bezumno i preuzetno kao i Đerzelezov pokušaj da zadobije ljubav Venecijanke; pa i nestvarnije, bezumnije i preuzetnije. Ali Nametkov Salih ipak ni u jednom trenutku nije postao smiješan kao što je postao Đerzelez u svom zanosu za Venecijanku. Đerzelez je svoj nagon manifestirao fizički, Salih emotivno, s time što je njegov zanos zauvijek i ostao u regionima spiritualnog, i sigurno je da ga nije samo smrt izbavila od opasnosti da na kraju sve uništi, kao Đerzelez koji je svojim kupljenim zadovoljenjem sasvim devalvirao, emotivno obescijenio taj svoj nagon i sveo ga na nivo animalne požude. Snaga duhovnih veza, i kad su one erotskog podrijetla, u Nametkovoj novelistici zna i drukčije nadjačati erotiku, čak i kad su erotske želje i potrebe ostale, a mogućnosti ispunjenja sasvim nestale. Novela *Bojićka* nije zanimljiva po tome što u njoj žena poslije smrti svoga muža, iako još mlada, ostaje zauvijek udovica, nego zato što je on i dalje neprekidno prisutan u njenom životu: ona je navečer zaključavala kućna vrata nakon vremena u koje bi se on obično vraćao iz čaršije; kad bi pila kavu, stavljala bi na stol i njegov fildžan; sjela bi kraj mangale na pod, kao što je uvijek radila, dok je njegovo mjesto i dalje bilo namijenjeno njemu; kuhala je samo što on voli, i ne pomišljajući na jela koja je ona voljela ali nije on; i tako u svemu, godinama. Za tradicionalnu muslimansku obitelj izvanredno je karakteristična ova apsolutna podložnost žene mužu, njegova psihička superiornost čak i u slučaju kad je on u biološkom pogledu bio inferioran prema njoj.

Nametak je virtuoz detalja. Crtice, novele, novelete, croquisi — to su njegove najčešće (i najuspjelije!) prozne forme. Čak i složeniju, razrađeniju materiju Nametak nije prezentirao opsežnijim proznim oblikom. Jedan potencijalni psihološko-socijalni roman — onaj o Alajbegovićima — realizirao je u jednoj sažetoj pripovijetki, drugi socijalno-psihološki — o Duranićima — raspršio je u sedam detalj-novela,

od kojih je svaka samostalna, zaokružena cjelina, ali koje ipak, sve zajedno, svestranim i beziznimnim podudarnostima jasno otkrivaju da su iverje od istoga duba. Za procjenu Nametkovih literarnih sklonosti i mogućnosti veoma je značajno da, upravo u tom ciklusu, one novele koje nisu opterećene akcijom, u kojima su lica zatečena u nekom događaju (ili događanju) pa se pisac okrenuo isključivo analizi njihova psihičkog stanja, prednjače pred novelama koje su zasnovane prvenstveno na radnji, tj. koje bi u presumptivnom romanu bile oni dijelovi teksta koji pokreću događaje. U prvu grupu poimence ubrajam novele *Napast, Izvan okvira, Hamidova kavana, Cvijet u vazi,* za drugu je najkarakterističnija već spomenuta *Preporuka.* S obzirom da u potonjoj prevladava socijalno obilježje, nameće se misao da Nametkova snaga nije u socijalnoj tendenciji, u analizi društvenih zbivanja, nego u snažno dočaranoj atmosferi u kojoj su živjela i kretala se njegova lica, u vještom nijansiranju njihovih unutarnjih svjetova.

Nametak je pjesnik idiličnog života naših bosansko-hercegovačkih muslimana koje nikakve teškoće nisu uspjele trajnije izbaciti iz njihove životne kolotečine. Novela *Cjepar* gotovo da uokviruje Nametkov vrhovni životni nazor. Stari Ibriš, iako fizički već sasvim nemoćan, neće da primi milostinju nego svaki dan iznova nudi svoju uslugu u cijepanju drva da bi zaradio svoju koricu kruha; i umro je tako, da li od glada ili staračke iscrpljenosti, sjedeći na svojoj »kozi« i oslonjen o pilu, a prolaznici, navikli da ga godinama viđaju na tome mjestu, u prvi mah nisu ni primijetili da više ne živi. Taj stari, siromašni Ibriš kao da simbolizira ono duboko, nezamjenjivo osjećanje mira i zadovoljstva koje ponekad osjećaju siromasi, onaj njihov ponos i dostojanstvo koje se nikakvim bogatstvom ne može platiti. Bez velikih uspjeha, bez slave i snage, bez moći i bogatstva, Nametkovi mali ljudi nalaze u životu i smisao i zadovoljstvo i radost zahvaljujući svome unutarnjem miru i spokojstvu, divnoj uravnoteženosti u sebi: zahvaljujući upravo onome čega Andrićevi ljudi nemaju. Pa ako je tiha, dostojanstvena smrt Ibriševa — koji je, malen i neprimjetan u životu, postao velik po svom uvjerenju da je časno i čestito proživio svoj ljudski vijek — karakteristična za Nametkova shvaćanja života, za Andrićeve poglede karakteristična je smrt Mustafe Madžara: slavni junak, pred kojim su svi strepili, rastrojen užasnim, bolesnim snima koji su ga mučili, najzad pogiba bijedno i sasvim nedostojno: neki Ciganin pogodio ga je komadom zarđaloga gvožđa u sljepoočnicu.

U ovim oprečnim detaljima sadržana je bitna razlika između dva suprotna doživljaja iste sredine. U njima je ujedno i srž i zalog Nametkove stvaralačke izvornosti.

Pa ako, poslije svega što je već rečeno, još uvijek treba odgovoriti na dilemu: bajke ili život, zaključio bih da Nametak nije bajke predstavljao kao život — ali je često život prikazao kao bajku. Bajku koja odgovara njegovim plemenitim etičkim nazorima i uzorima, koji su ujedno svojstveni i sredini kojoj je Nametak poklonio sav svoj umjetnički interes. I još dodajem: U manje uspjelim slučajevima, kad bi popustila lirska napetost u njegovoj prozi, a prevladao deskriptivni realizam, uslijed čega bi nestalo i one magnetske privlačnosti kojoj čitalac ne može odoljeti, to je bila duboka zamka u koju se lako moglo bespovratno propasti — ali je Nametak u svojim najuspjelijim novelama, a njih, kao što se vidi, nema malo, te opasne zamke odlučno prebrodio sredstvima izgrađenog, zrelog i samosvojnog umjetnika.

DUBRAVKO JELČIĆ

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA DJELA ALIJE NAMETKA

Bajram žrtava. Novele Sadržaj: *Kmet; Njegova osuda; Krik; Bajram žrtava; Napast; Izvan okvira; Hamidova kavana; Cvijet u vazi.* Matica hrvatska, Zagreb, 1931.

Dobri Bošnjani. Novele. Sadržaj: *Ispod planinskih vrhova; Dobri Bošnjanin; Stećak; Začarano ogledalo; Umetaljka; Skoka iz ćusteka; S puta; Srce materino; San čovjeka božjega; Pola konjske sile; Božja ptičica; Susret; Ljudi iz krša; Preporuka.* Matica hrvatska, Zagreb, 1937.

Ramazanske priče. Sadržaj: *Dobri; Cjepar; Otmjeni prosjak; Naš efendija; Turci i turkuše; Pravda za sve; Lešinar; Tellal viče; Sarajka djevojka; Priča o skorojeviću; Ramazanska priča.* Sarajevo, 1941.

Za obraz. Novele. Sadržaj: *Kiša; Na pruzi; Inoča; Ilmi-sijasi; Cjepar; Otmjeni prosjak; Bojićka; Šeh-Jujo; Behar pod jesen; Za obraz.* Matica hrvatska, Zagreb, 1942.

Omer u načvama. Pučki igrokaz iz seoskog života u Bosni s pjevanjem u tri čina. Sarajevo, 1942.

Mladić u prirodi. Lovačke i druge omladinske priče. Sadržaj: *Rotimlja; Puta; Lisičje kupanje; Golubinka; Na pojilu; Moja puška; Prvi lov; Oranje u krčevini; Zimska zmija; Patlidžan; Ratno trganje; Poplava; Ahmetov medvjed; Prvi žulj; Moj težakluk; I zasvirati i za pas zadjeti.* Sarajevo, 1943.

Dan i sunce. Novele. Sadržaj: *Dan (Zora; Podne; Večer); Sunce.* Zagreb, 1944.

Abdullahpaša u kasabi. Komedija u tri čina. Sarajevo, 1945.

Trava zaboravka. Pripovijetke, s pogovorom Dubravka Jelčića. Sadržaj: *Trava zaboravka; Njegova osuda; Koliko čovjeku treba; Kiša; Kmet; Ahmedov medvjed; Stećak; I zasvirati i za pas zadjeti; Pojka; Suze za majkom; Za dan groblje; Napast; Izvan okvira; Hamidova kavana; Otrgnuti cvijet; Susret; Ljudi iz krša; Preporuka; Dobri Bošnjanin; Dobri Šejh-Jujo; San čovjeka božjega; Bojićka; Inoča; Poderano vime; Pola konjske sile; Sasvim romantična priča; Laokoon; S puta; S onu stranu; Hadžije; Cjepar; Pravda za sve; Otmje-*

ni prosjak; Ispod planinskih vrhova; Podne; Sunce; Ilmi-sijasi; Behar pod jesen; Olakšanje. Znanje, Zagreb, 1966.
Ramazanske priče. Sadržaj: *Dobri; Cjepar; Šeh-Jujo; Muftija Sarajlić; Otmjeni prosjak; Čoban duduk čaldi; Bedeli; Naš efendija; Vaiz Ahmed efendija; Mujezin Mujaga; Turci i turkuše; Zašto su turski sultani gubili ratove; Pravda za sve; Nusafirhana; Ramazanska priča, I; Ramazanska priča, II.* Sarajevo, 1967.

VAŽNIJA LITERATURA O ALIJI NAMETKU

O[linko] D[elorko]: Alija Nametak: Bajram žrtava. *Književni život,* 1/1932, 3.
A. R. Buerov [Andrija Radoslav Glavaš]: Bajram žrtava. *Hrvatska prosvjeta,* 19/1932, 6.
B[ranko] M[ašić]: Alija Nametak: Bajram žrtava. *Novosti,* 26/1932, 50.
A. R. Buerov [Andrija Radoslav Glavaš]: Dobri Bošnjani. *Hrvatska prosvjeta,* 24/1937, 9—10.
Vladimir Jurčić: Knjiga Nametkovih novela. *Obzor,* 77/1937, 264.
Ivica Mežnarić: Jedna knjiga bosanskih novela. *Hrvatska revija,* 11/1938, 7.
Rikard Simeon: Književni prikazi. *Savremenik,* 27/1938, 5.
Rizo Ramić: Muslimani književnici u novom vremenu. *Hrvatski dnevnik,* 5/1940, 1369.
Dubravko Jelčić: Alija Nametak — stvarnost i legenda. Alija Nametak: *Trava zaboravka;* Znanje, Zagreb 1966.
Nasko Frndić: Živa slika muslimanskog svijeta. Republika, 23/1967, 7—8.

D. J.

PRIPOVIJETKE

PODNE

Okrenusmo gradu leđa i nakon naporna hoda dođosmo u naš stari čardak — naš ljetnikovac. Oslobodismo se svih muka kad posjedasmo po sećijama, a Fata, kći našega sijedog susjeda, donese nam crnu kahvu. Ne zboreći ni riječi, posluži nas sve. I ono najmlađe, što mlađe bijaše od nje. A njoj bijaše istom šesnaest proljeća. Poslije dođe njen otac, stari Jusuf, i zapovrže sa starijima razgovor.

Sjeo sam na prozor. Dolje na podvornici kukuruz išđikao. Vjetar me miluje s Veleži. Miluje i njega i otresa mu pelud s crvenkastih klasova i sije ga po raznobojnoj svilici klipova. Kroz redove jablanova míli voda. Sunce je pije i biva sve manja, dok je nestane dolje u Šafrinu Naklu. Na bari pod jasenom leškari kosac i kucùkā čekićem po kosi. Òštrī je. Polijegali ostali kosci po ledini. Svaki metnuo torbu pod glavu, rupcem pokrio lice da ga muha ne smeta. Na gumnima se vŕšē žito. Okreću se konji, taru kopitama klasove, sagibaju glave s časa na čas da dohvate koji klas, ali ih odmah ljeskov prut vraća zbilji. Svako je zrno skupocjeno.

Grožđe zri u vinogradu i sit kosovac pjeva.

Duhan razastro lišće, sunce pije i zri. Zašle djevojke pa mu škope klasove. Pogdjekoji ostave za sjemena. I pjevaju.

U Humu jarebice čukaju sjeme od kadulje, a jedan se jareb ispeo na kamen i draži me: pit-tirit, pit-tirit.

Hoću da uzmem pušku, da mu se približim do plota i da ga pogledam niz puščanu cijev, ali se predomišljam. Neću nikog krvlju da pozdravljam.

Ljeto vlada krajinom, a sunce nad svim.

Fata, kći moga susjeda, prišla i pita me:

— Kako ti se sviđa?
— Sve je dobro, a ti najbolja, sve je lijepo, a ti najljepša.
— Umijem ja i zločesta biti, i ružna.
— Žene mogu biti zle, ali ružne nikako.
Krv joj je podbila lice.
— Šta vi to tamo pričate? — pitao njen otac.
— Ništa. Pričam o »bijelom zecu«.
— Da ne bude crn. Pazi se! — rekao mi on, Kao da me poznavao.

Lijepa je ona bila. I bijela. Još lani, kad smo prvi put ljetovali ovdje, vidio sam je i nekako djetinjski zavolio. Jednog jutra, kad se ona opraštala od djetinjstva i kupala na šumskom izvoru, a ja je skriven gledao, rodilo se u meni neko posebno čuvstvo. Htio sam da poput srednjovjekovnog viteza klečim pred njom i ljubim joj ruku. I moj prvi pokus potpuno je propao. Nisam kleknuo na koljeno, nego sjeo kraj nje, nisam joj ruku poljubio, nego usta, i divljački joj obuhvatio petnaest proljeća u čvrsti zagrljaj. To je bilo mojih osamnaest godina.

I nakon deset mjeseci opet se vidimo. Ona je još ljepša. Ženskost joj svijetli iz očiju. Lice joj je malo bljeđe. Tijelo puno krvi. I bez mâljā je. Ja to volim, a ne mogu joj ništa pred starijima. Zovem je dolje, pod murvu, a ona se nećka.

— Idite dolje — tjera nas otac. — Ne uplićite se u naš razgovor i ne smetajte nas!

Sašli smo i sjeli na sofu. To je gomila kamenja, pokupljena s njive i iz bašče, poravnana, pa se na njoj uhvatio sloj zemlje i nikle dvije smokve, koje su se već razrasle, a iz susjedove avlije nadnijela se golema murva murgulja.

— Kada ćete nas opet ostaviti? — pita ona.
— Pa istom smo došli — velim ja. — Zar bi željela da nas se čas prije riješiš?
— Nije to, nego da znam koliko ću biti sretna — prošaptala ona.
— O, ako će ti sreća tako dugo trajati, mala moja, koliko ćemo mi biti ovdje, onda će s prvim hladnim danima pasti studen na dušu tvoju.
— Molit ću boga da grožđe polako zri, da ljeto traje još dugo, dugo, da ne odete vi.
— Pa kad oni i odu, ostat ću ja, mala moja; a ja znam da je tebi lako za sve. Ti mene želiš. Reci.

— Da, tebe — rekla ona.
I oborila pogled.
I moj je pogled ostavio njene oči i išao naniže.
— Fato, pa ti gojiš ptice u kavezu.
— Gdje? — snebiva se ona.
— A šta rade dva goluba bijela?

Položio sam ruke na njena prsa, kao što svećenici stavljaju ruke na svetu knjigu.

— Pusti me, vidjet će nas ko.
— Tuže li se golubi na sudbinu svoju? Nije bilo ruku koje bi ih gladile. Nije bilo daha koji bi ih grijao kad im je trebalo topline. Nekad im je i prevruće bilo od tvoga srca, a nije bilo na njima hlada od moje kose.
— Pusti me — šaptala je, a oči joj se sklapale od sreće.
— Sunce nas grije i kroz granje. Iziđimo iz hlada, neka nas spali! Ostat će od nas šaka pepela, iz njega ćemo se opet roditi kao feniks-ptica, mala moja.

Mi smo sretni. Ljeto vlada krajinom, sunce nad svim.

Nije bila ona seljanka. Otac joj se ovamo doselio iz grada na svoju djedovinu. I imao nju. Rodila mu se kad je već posijedio, a bez majke ostala kad je prestala biti dijete. Lijepo su živjeli, a kuća im bila kraj naše. I to nam je jedino društvo bilo na selu.

A nas dvoje uvijek jedno s drugim. Nekako vršnjaci ili bar bližih godina, a sve ono drugo ili daleko pred nama ili iza nas i nije spadalo u naše društvo. Ako se išlo kùpiti triješća u šumi, nas smo dvoje išli; ako se čupala slatkovina u kukuruzu, opet smo mi tamo bili. Ako se išlo po vodu, natovarili bismo burila na magare i potjerali ga pred sobom do vrela. A vrelo je bilo nedaleko od kuće, na polju, bez ikakva zaklona, i sve se dobro vidjelo s našega čardaka. Ja sam najvolio ići u triješće i vazda sam pitao je li ga nestalo. Kradomice sam ga bacao bez potrebe na vatru, da ga čas prije nestane.

I onda u šumi mi smo bili djeca. Ona bi brala drenjine, a ja sam kupio treskotine od starih posječenih dubova. Slušali bismo kako kosovac fićuka i kako žuna kljuca koru na starom dùbu. I jeli bismo sočne drenjine koje su nam opijale usta, pa smo se morali mrgoditi.

Jednom zamalo nisam uzeo zmiju i strpao u vreću u koju sam sakupljao triješće. Pod jednim drijenom ležala ona savijena, i meni se učinilo da je to komad debele dubove kore. Uzeo sam je u ruku, ali kao da sam mraz dotakao. Zmija se pružila. Vrisnuli smo oboje. Ja sam uzeo šipku da je ubijem, a Fata mi je branila:

— Nemoj je biti, nije ni ona tebe ujela.

Zmija, neka ogavna, kratka i debela, crnokrug zvana, polako se valjala i primicala gomilici kamenja.

— Ova je opasna — kaže ona. — Kad lijena zmija ujede, ne prèbäljā se. Znam ja, kad jednom ùjede zmija Hatidžu Besarinu, sva ȍteče. I po rukama i po nogama iskočiše joj crni koluti kao što su koluti u crnokruga. I umrije jadnica.

Netko nam se približavao.

— Otac — kaže ona.

— Šta vas stoji vriska? — pita on i strogo nas gleda. Sumnjiv sam mu. Boji se moje krvi što mi je podbila lice i zalila mi bijelo u očima.

— Zmija, bâbo, velik crnokrug.

— Pa gdje je?

— Zavukla se u onu gomilu.

On uzeo debelu batinu i njome obarao kamenje. Zmija ležala nepokretna, troma. On uzeo tanku drenovu šipku, ošinuo je jednom po glavi, ona se prevrnula i strašno se motala. Još dva-tri udarca batinom i u zmije je samo kusasti rep podrhtavao. Zadjelao je klin, probo zmijinu glavu i prikovao je za zemlju.

— Neće, lje, više nikoga — kaže starac zadovoljno. — Idite kući — veli nama.

— Nismo nakupili drva — kažem ja.

— Nemojte ni kupiti po ovoj vrućini! U šumi je vrúćē u ljetu nego izvan nje. Drvo se zagrije — tumačio on. — A i zmíjā ima sad mnogo. I najopasnije su među Gospojinama.

Pokoravamo se i idemo pred njim.

Izlazimo iz šume, a provijenca nas zapljuskuje svježinom. Nas dvoje pjevamo. Starac zadovoljan i lice mu vedro.

Vidim neku maglu iznad nas i čujem zuku. Kažem njemu.

— Pčele se rojile — veli on.

Uzimam šaku zemlje, bacam je visoko, i pčele se spuštaju na trešnjevu granu u našem vinogradu.

— Sad ćemo ih uhvatiti — veli on. — Pričekaj ti mene dok donesem ulište, a ti, Fato, naberi ljubice.

Ostao sam i gledao kako su se pčele objesile o granu kao zrio grozd. Eto i njega, nosi staro ulište. Trljamo ga iznutra lišćem od ljubice, a on šapće:

— U kuću, majka, na domak, majka, u kuću, majka...

I otrže se od skupa žuta, duga pčela i uniđe u ulište, a sve navrvješe za njom.

Držim ulište na rukama, a pčele se penju po meni i škaklju me.

— Ujest će me.

— Neće, ne boj se, samo se nemoj braniti.

— Škaklju me.

— Strpi se! Nek znaš kako je kad se netko škaklje. — Smješka se on. Starac.

Sve su unišle, a on prihvatio ulište i ponio ga našoj kući, stavio ga u zavjetrinu i pokrio teškom pločom.

— Kasno se rojilo, izvan vremena, ali može biti lijepa jesen, pa će na vrijesku sakupiti hrane. A i ja ću ti dati jedno ulište, pa zametni uljanik. Malo se kome dade u pčelama. Samo sretne ljude vole pčele i množe se kod njih.

Donosi mi još jedno ulište, i ja mu se zahvaljujem, a on me gladi po kosi kao dijete i miluje. On. Starac.

Polijegali svi na podne. Sunce pritislo. Priroda nekako umrtvljena pa ni makac.

Nas dvoje idemo da čupamo slatkovinu u kukuruzu. Ponijeli smo i nož, jer u jednom kraju njive ima bostanluk, a karpuze zrele i drob im kao krv.

Naš susjed osobito ih njegovao. Kad nije bilo kiše, on dogonio vodu s vrela i zalijevao ih, a one pružile vriježe s golemim plodovima. Kuckam prstom po njima. Koja zazvoni jasno, zrela je. Berem i križam jednu, pa križe izlažem suncu.

— Ugrijat će se — kaže ona.

— Neće. Ovako se rashlađuju kad su vruće, a nema vode da se u njoj rashlade.

Griska ona dilumiće i čudi se kako su se na suncu rashladili.

Nagnula se prema meni, i duboki otvor na košulji pao, a oni golubovi kao da klepću krilima, hoće da polete i da panu meni na dlane. Uzimam dilum karpuze i bacam im. Ona se sva stresa.

— Šta to radiš? — kao da me kori.

— Hranim ptiće da mi ne ogladne.

Nju golica zalogaj i hoće da ga vadi, a ja lijevom rukom hvatam obje njene, a desnom idem prema njedrima.

— E, pa kad voliš da su gladni, ja ću ga izvaditi.

— Nemoj ti, ja ću — kao da moli ona.

Jaka je ona. Mogla bi istrgnuti ruke iz moje, ali se pravi kao da ne može i uvija se. Moja mala vragolanka.

A dilum se topi u njedrima. Ja se topim uz nju i ona uza me. A nas sve žeže ono sunce, toplo i žarko. Podne.

Kiša je padala i oprala sve. Sve umiveno. I grožđe. Jagode na grozdovima kao ćehrùbār i bistre, vide se špice u njima. Šuljamo se unutra da nas tko ne vidi. Malo je sad loze. Pomire stara, a mlada još ne rađa. Štedi se. To je uz duhan sad jedini prihod. Ali mi još ne razumijemo brige starijih koji cijene svaki grozd, svaku jagodu. Ulazimo tajom na klanac. Svatko spava sad na podne, i ne bojimo se nikog. Idemo i kušamo od svakog trsa pokoju jagodu i, ako nam se svidi, beremo. Sve snosimo pod veliku smokvu crnicu. I one počele zoriti. Kora im se rumeni.

Grožđe slatko, a mišćètin upravo pârā grlo od preobilja slasti.

Mi sjedimo jedno prema drugome. Na vlažnoj smo zemlji i ništa nema pod nama. Ali se mi ne obaziremo. Najprije smo ubrali nekoliko smokvovih listova i na njih poredali grozdove. Šapćemo nešto jedno drugome i sreća nas guši.

Čitav grozd bacam joj u njedra.

— Nek mi golubovi čukaju, nek nisu gladni.

Ona se ne brani, a zažareni joj pogled luta gore. Najednom prigušen cik, i ona se sa strahom za me hvata.

— Šta je? — pitam ja.

— Nešto me ujelo za prsa.

Vadi grozd iz njedara, a pčela se savija u smrtnom grču. Žalac je zaboden nad bradavicu lijeve dojke koju još nitko nije podojio. Pčela samo jednom ubode žaocem i umre.

Dršćem pred golim njedrima i kušam izvaditi žalac. Ruke drhte i prsti se spliću. Napokon mi uspijeva.

Uzimam tri kamička i svakim potarem ubodeno mjesto i bacam joj ga preko glave.

Berem tri vrste trave i svakom potarem ubodeno mjesto. Kažu i vjeruju da to pomaže.

A onda padam na njena prsa i isisavam pčelin otrov. Ona dršće sva i mi ne znamo šta radimo.

Navečer došao njen otac na sijelo. Donio grožđa u rupcu. U vinogradu mi nismo sve mogli pojesti, pa ga ostavili pod smokvom.

— Neko mi je danas pokrao vinograd — kaže on — ali se stope dobro poznaju i sutra ćemo gledati ko je.

Ja se zažario i jagode mi staju u grlu.

Noću je kiša padala i stope se izbrisale. Spašeni smo.

Donekoliko se vraćamo sa sela u grad. Lete dani kao na vjetru lišće.

— Još ćemo malo zajedno biti, mala moja — velim joj ja.

Uzdiše ona i boji se onih deset mjeseci što će ih sama na selu provesti.

— Dok smo ovdje, da smo bar što više zajedno. Hajdemo na vodu!

Tovarimo burila na magare i tjeramo ga pred sobom. Ne žuri nam se. Vode ionako ima dosta kod kuće, ali mi eto tako, samo da nismo starijima na očima.

Zahvatamo drvenom posudom vodu i nalijevamo u burila. Puna su, a nama se ne žuri. Gledamo kozliće kako su klekli na koljena i iz járka niže vrela piju vodu. Dižu glave i otresaju malim svilenim bradicama. Sunce stalo navrh neba i miruje krajina.

— I ko zna kad ćemo više ovako? — veli ona. — I hoćemo li više ikada?

— Sretni smo bili, mala moja, i sebični. Davali smo milovanje jedno drugom, a i drugi čeznu za našim milovanjima i tijelima. Tko zna tko će tebe grliti, mala moja, a koje li ću ja?

— Ne govori, ne daji mi pelin poslije ovo nekoliko medenih sedmica! Kad ne bude tebe, sklopit ću oči i u sanjama ću te milovati.

Tovarimo burila i konopcima ih utežemo na samaru. Moje se ruke zapleću i neprestano bježe u svoj zaklon, kao ptica kad je nevrijeme goni u gnijezdo.

— Hm, hm — usiljen kašalj iza nas. To je njen otac. Mi oborenih glava idemo kući.

— Pa ti veliš, nije još vrijeme da se on ženi — veli starac ocu.

— Kakva ženidba? Istom dijete progledalo očima.

— Eh — uzdahnu on.

Ja sâm slušam iza zida kako se oni razgovaraju pod čardakom. Istom malo sjene na ledini gdje oni sjede.

Puše i odbijaju dimove, dršću im ruke s findžanima punim kahve. Teško je to.

I sve je već u suho uneseno. I trganje grožđa prošlo, i kukuruz obran i okomišan. Mi se spremamo u grad. Sve je natovareno na konje i otišlo prije u grad. Praštamo se sa susjedom i njegovom kćerkom. U njenim očima nekakvo svjetlo.

— Pa dosta smo i bili sretni — veli ona ispraćajući me. — Tä da je ovako uvijek, dosadilo bi nam, i to više ne bi bilo pravo zadovoljstvo.

— Deset ću te mjeseci željeti i onda ću te još više voljeti, mala moja.

Moji su odmakli preda mnom, a ja se praštam s njom.

— Pa da mi njeguješ golubove, mala moja. Neka im je perje uvijek bijelo.

— Bojim se da ne umru od gladi.

Ostavljam je sa samim jednim poljupcem u samoći. Čuvat će moje pčele i sjećat će se mene.

Odmičem i osvrćem se. Naša kuća sa zatvorenim prozorskim kapcima gleda za nama i žali nas. Čini mi se, najviše mene.

Sunce poklopilo krajinu. Podne.

Savremenik, 1928.

NAPAST

Proživio je on pet godina u odricanju i jednoga dana dođe mu napast u obliku djevojke.

Ali nešto o njemu. Stara porodica, begovi pod fermanom sultanovim, a jedan je izdanak, vjerojatno posljednji, on, Hamid. Prije njega rodilo se u Bajlozovoj kući šest sinova i nijedan se ne podgojio, a kad se on rodio, sve izvalilo u nj oči kao u kap vode na dlanu. I kad su ljudi čestitali ocu po starom običaju: »Neka ti je hairli, pa onda živ«, otac im odgovorio: »Neka je vala živ, pa ...« (ne dorekao: »makar bio i nesreća«).

Njegov otac i majka bili dobri, sveti ljudi, što se rekne: samo da je više ljudi na zemlji. I kad se Hamidu još jedna sestra rodila, izgubio majku. Otišla ona da pomete jedan kutak u raju i da rastvori rajska vrata mužu koji ju je samo dva dana preživio.

On nije ništa znao o svemu. Bijaše dijete. Neku staru strinu zvao je majkom, a rođene se nije ni sjećao.

U sreći dani lete kao misli i tek što se svane, čini se, već se i smrkava. A ni godine se ne opažaju. Odmiču i bježe i samo behar po kosama staraca sjeća ih negdašnje mladosti. Skrb nad njim uzeo ujak, dobar i plemenit čovjek, na ranu bi ga privijao. I pošten — imetak se Hamidov množio, i pametan — Hamid odgojen, pa je dika i ponos ne samo ujaku nego i mahali kroz koju prolazi. Sestra mu se već udala, on izvađen iz malodobnosti, i jednoga dana grom puče u sve.

U naš grad dođe jedno garavo Ciganče — Sofka. Pjesma joj je lijepa kao i ona, pa u kavani gdje ona pjeva uvijek puno. Prate je četiri violine. Pa kad zapjeva koju sevdalinku a izvrnutom šakom udara u def ili defom o goli lakat, nastane

pravi lom — bijesno vriskanje starih i mladih, neoženjenih i svezanih. A u def, kad s njim prošeta između gostiju ljubazno im se smiješeći, pàra pada kao pljeva. Pa starac Ibrahim-efendija, sijed kao ovca, stao kraj baščene ograde — ljeto je pa ona pjeva vani — izvadio neku plavu banku, pa joj dobacio preko ograde:

— Deder onu: Kun' ga, majko . . .

Ona se zvonko nasmijala i, da mu ćeif bude na mjestu, zapjevala:

Kun' ga, majko, i ja ću ga kleti,
ali čekaj, ja ću započeti.
Tamnica mu moja njedra bila,
a sindžiri moje bijele ruke.

Ona je još pjevala, a starac bježao, mašući rukama oko glave, kao da goni đavla koji mu je um pomutio.

Hamid je bio tada zdrav, mlad i bogat, a ona zapalila okom i glasom dvadeset njegovih ljeta, i on je živio. Vjekovi i godine slagali novac u teške hrastove škrinje, a noći trošile. I potrošile. Zemlja se prodavala. I prodala. Onda je on, negdašnji beg pod fermanom sultanovim, otvorio kavanu, radio i trošio, a stanovao kod sestre.

Svijet okretao od njega glavu. Dugo, dugo, tko zna koliko godina.

Jedne noći za vrijeme zelenoga kadera, kad su ljudske glave i po gradovima bile jeftinije, Hamid se vraćao u sitne sate kući. Zapravo i nisu bili sitni sati, jer je već truba budila vojnike u svim logorima našega grada. Iz jedne pokrajne ulice iskočili nepoznati ljudi, zgrabili Hamida i, dok mu je jedan začepljavao usta, drugi su mu prebirali džepove. Tek kad se on okrenuo prema električnom svjetlu, oni se zabezeknuli — prepoznali su svoga redovnog druga s akšamluka. Nasmijali se i ispričali mu se zbog straha što su mu ga pripravili.

Lako su me mogli i zadaviti, mislio on žureći se kući. Pa šta bih onda? Zar da pijan pred boga izađem? I nečist, bože, nečist? Pa na Sudnji dan, kad svi goli izađemo pred gospoda boga da nam sudi posljednji sud, da mene vikne: »Hamide, sine Omerov, položi djela svoja na tereziju Pravde!« A ja dršćući predao u jednu zdjelicu Dobro, u drugu Zlo što sam ga za života počinio, i zdjelica s dobrim djelima odskočila

visoko gore kao da je u njoj pljeva, a zlo preteglo, i zdjelica samo što ne dotiče tálā. A otac i majka gledaju me i crvene se. Oni su u hladu mirisna oblaka, a mene peče sunce, koje se spustilo na jednu milju blizine zemlji. Alahu moj, oprosti mi! — jauknuo Hamid u svježe jutro i požurio se kući.

Kod kuće mu sestra već ustala i ispekla kahvu. On prošao mimo nju, a onda se vratio, zagrlio je i zaplakao kao malo dijete:

— Oprosti mi! Koliko sam te puta namučio i uvrijedio! Nikada više neću ono raditi.

I ona zaplakala. Rekao joj da mu ugrije vode, da se okupa. Činilo mu se da iza tople vode i sapuna ostaje tijelo kao u novorođenčeta, a duša bijela i čista kao snijeg ujutro dok još nije nijedna noga ljudska stala na nj. A kad se okupao i presvukao, mujezin je pozivao pravovjerne na jutarnju molitvu. Uputio se Hamid prema džamiji. On na džamijska vrata, a preda nj Mula Mustafa Oručević. Da se sunce rodilo sa zapada, ne bi se više začudio nego kad Hamida vidje da ide u džamiju. Tà sinoć je pijan bio kao ćuskija i, bezobraznik jedan, njegovu kćer zadirkivao i pitao bi li pošla za nj. A sad, eto, dozvao se i došao u džamiju. »O Gospode, Ti si svemoćan i najmilostiviji milòsnik«, rekao je on i unišao u džamiju, odmahnuvši neodređeno rukom, a za njim i Hamid.

I otada je Hamid drugi čovjek. Predao se samo bogu. Ide putem koji vodi k Njemu.

Mula Mustafa Oručević, hodža te džamije, upravo ga zavolio. Jedna ovca iz njegova ionako malena i prorijeđena stada vratila se kad je on bio izgubio svaku nadu u njen povratak. Hamid gdjekada zamijeni i mujezina, a glas mu je ugodan, treba ga u toplu večer poslušati pa osjetiti kako nešto blaženo čovjeka golica na dnu srca. A kad se moli bogu, sav se zanese i uroni u molitvu, ništa oko sebe niti čuje niti vidi.

Tako je on proživio pet godina u čistoći i pobožnosti, kadli mu jednoga dana dođe napast u liku mlade djevojke.

Ne bijaše ona lijepa. Ne mora žena ni biti lijepa da je čovjek zavoli.

Mjesec se mijenjao dvjesta puta od njezina rođenja. Bijaše njena porodica nekad bogata, ali, kao i ostalo sve naše, umirala je polako kao večernja rùmēn. Već kao djevojčica od petnaest godina bijaše izvikana. Tà u našem gradu djevojke koje mrak zateče izvan kuće i nisu više djevojke. A ona nije

marila što se o njoj govori, pa ni uza sve očeve prijetnje nije htjela promijeniti život. I kad joj otac umrije, ona tek onda dobi slobodu. Tako je ona jedne večeri govorila s Hamidom. On je nije gotovo ni poznavao. Jer kad je on život provodio na svoju, ona je bila dijete, a kad se on počeo u se povlačiti, ništa svjetsko nije više ni vidio. Te večeri on se ranije vraćao iz kavane. Ona je stajala pred kućom. Mimo običaj javio joj se, kao stari momak nabacio se nekom šalom i otišao kući. Ali se brzo vratio i poveo s njom razgovor. Pitao je kako sada žive otkako joj je otac umro, a ona sitno drobila i čavrljala kao vrapčić: Tà bog se brine i za ptice, a kamoli ne bi za ljude. Dok je ona govorila, njega prolazili srsi, a jedan mišić na uglu donje čeljusti pod uhom neprestano podrhtavao. Ona kao da je osjećala neki znojni dah što je strujao od njega, brzo se ugnula, savivši se u strúku, a to je njega još više zagolicalo.

Kad se od nje udaljio, udario se dlanom u čelo:

»Pa šta je meni? Jesam li ja lud? Tà ja sam star i sijed. Preko četrdeset mi je godina. Bliže pedeset nego četrdeset. A sad da mi mota mozgom ovo dijete. Ne valja, ne!«

I on utonuo u molitvu i rad.

Ali napast nije bježala. Ona njega nije voljela. Htjela je da se samo njime igra. Kao sita mačka s mišem. Nije joj potreban za jelo, nego se naslađuje njegovim cviljenjem, kad mu pandže zarije u živo meso. Tako i ona Nedreta, pomalo ga gnječi i pušta ga, ali ne daleko.

I jednoga dana, pošto se dugo od njega skrivala, uđe u njegovu kavanu. On je zadrhtao, poblijedio i sjeo na stolicu. Netko je iz jednog dućana naručivao kahvu: »Hamide, veliku«, ali on nije čuo nego je piljio u nju. Ona se udaljivala kao neko čudno priviđenje ne rekavši mu ni riječi.

Mučila ga je okrutno. Kad nje nije bilo pred njim, a on o njoj mislio, korio bi sam sebe:

»Pa jesam li dijete? U što sam se zagledao? Šta me kod nje zanijelo? Ništa u nje nema lijepo, ništa.«

Pa i ono što je kod nje lijepo htio je sebi omrznuti:

»Ni to nije lijepo baš zato što je kod nje.«

Gdjekada je bio miran i uredno vršio posao. Pogdjetko bi ga zapitao:

— Ma šta je tebi, Hamide? Ne čuješ kad tko naručuje kahvu. Ja onomadne vikao veliku, pa čekaj, čekaj, a tebe nikad.

— Pusti ti Hamida — dobacio bi drugi — ima on jednu što ga voli, pa mu sama na noge dolazi. Ne može da čeka do večeri da joj on dođe.

Crveneći se kao dijete, on bježao i korio sebe:

»Zar sam dotle spao da i drugi moju sramotu pričaju? Ovo ne valja! S ovim valja kidati.«

Vazda bi on tako rekao i vazda, kad bi je vidio, strepio bi i drhtao.

Jednoga dana kad je grožđe zrilo po odrinama, u avlijama i baščama našega grada, a sunce blještilo po sivim krovovima njegovih kuća, došla ona u kavanu da se igra. Mačke i miša. Zrak je bio sparan, a krv se grušala u žilama.

— Pa šta hoćeš? — rekao on. — Što me više mučiš? Ako ćeš poći za me, reci! Poslat ću prosce radi običaja do matere ti. Ako nećeš, a ti me se okani! Ne muči me! — Nestalo je njegove hrabrosti s kojom je to nadúšak rekao. — Ta ja sam tako slab ... i ... izmučen — i zamalo da nije zaplakao.

Ona se nasmijala i otišla njišući strûkom kao vitak jarbol, a to je njemu pamet zanosilo. Istrčao je na vrata i zagledao se za njom dok nije zašla, ne mareći više za ovaj svijet.

»Ah, šta ću od života svoga?« jadikovao on. »Što me ovo dijete zanese, pa da ne znam više ni za što na svijetu nego za nju.«

I koliko god se trudio da ne misli na nju, iskakao mu pred oči njezin stas. Događalo se da bi pronio kahvu mimo dućan u koji je naručena, a onima koji su na veresiju pili za jednu bi kahvu našarao i po nekoliko crta. Pa kad bi se na »prvog« obračunavao s dužnicima, bilo je bruke i pokora.

— Ljudi moji, oprostite — ispričavao bi se — nisam ja često bio pri sebi kad sam pisao.

— Malo si ti kada pri sebi — dobacivao bi mu tkogod više ozbiljno nego u šali — otkad se zagleda u onu ženku. Dozovi se već pameti, bolan, tà brada ti je već procvjetala. Preče ti je misliti na onaj svijet nego na žene.

I kad nju ne bi vidio za pet-šest dana, on je već drugi čovjek. Râdi, trijezan je. Ali je ona kao kakav stari grijeh koji se ne zaboravlja, nego se vraća u svijest u nekom izvje-

snom vremenu. Pokaže se, blijesne i nestane ga, a u duši ostane samo tegoba i bol. Ona obično ne govori mnogo. Samo se nasmije, uvije se pa ode i ostavi njega zanesena.

Mula Mustafi Oručeviću veoma teško kako se Hamid odmetnu od džamije. Ta ionako ih je malo koji je pohađaju, a eto sad ni Hamid ne dolazi. Šta mu je, to on ne zna, samo mu je žao. Već ima pô godine kako nije prekoračio džamijskoga praga. I on pođe jednom u kavanu Hamidovu.

Ljetno je prijepodne. Gostiju nije bilo. Hamid je čistio kahveno suđe i mislio o njoj. Jučer, kad je prošao ispred njene kuće, pjevaše ona:

Kad sarhoši iz mejhane prođu,
svaki nosi ruku na saruku,
a moj, majko, ruku na srdašcu . . .

I sjećajući se toga, jauknuo kao ranjen ris: »Ah majko, što ću od života svoga!«

I nemoćan sjeo za sto i podlaktio se. Unišao Mula Mustafa. Naručio kahvu, sjeo u kut pa pije odbijajući na čibuk dimove guste i plave.

— Hodi, džanum, ovamo da te nešto upitam, ako ti nije mrsko.

— Evo me. — Pristupio Hamid krotko i nekako bojažljivo sjeo preda nj, kao da je on sudac koji je vlasnik i ljudskih života.

— Šta je tebi, Hamide, pa te nema u džamiju? Eto prije, kad si bio »onakav«, nitko nije ni očekivao od tebe da dolaziš. Ali sada? Bio si mi ȍdražao kao rođeno dijete. Nekako bježiš, pa bih rad znati zašto?

— Neću od tebe kriti ni trun jednu, jer si ti meni kao otac. Samo, tako ti boga, da ovo što ću ti reći ne ode dalje od nas.

— Pričaj!

— Eto ova . . . znaš je . . . Nedreta . . . — skanjivao se on.

— Znam, pa šta?

— Šta ću ti duljiti? Čovjek kao čovjek, zagleda se u jedno žensko, pa tako i ja. Ali da sam se ja u nju zagledao, bože sačuvaj, samo eto, kad mi je na očima, mene svega obuzme nekakav drhat, svega me znoj oblije, ja gorim sav kao vatra. Gorim, efendija, i izgorjet će mi i tijelo i duša ako ovako potraje. Kad mi je na očima, ja ne znam za ovaj svijet, a kad je nema, pa i nema ništa. Da se hoće udati, da je đavo nosi, jȁ za v l a h a, jȁ za t u r č i n a, samo da je moje oči ne gledaju. Jer, jer, kad je gledam, ja ne znam više ni za šta na svijetu. Ona je nekakva napast koja me progoni i koja će me prije vremena u grob stjerati. Uzalud je gonim. Kad je ovdje, ona se samo šejtanski smije, a ja začepim uši da je ne čujem. Ona dolazi preda me, uvije tijelom, a ja sam odmah lud, nasmije se i odlazi. Ja padam na koljena, stišćem oči i vičem: **Bježi, nápasti!**

I dok Mula Mustafa zamišljen odbija dimove guste i plave, Hamid umoran spušta glavu na sto i šapće:

— Nápast, nápast.

Hrvatska revija, 1929.

SUNCE

Prolomilo se sljeme na Dizdarića kući pod silnim teretom ploče. Sasulo se nešto krova u kuću, ali nikom nije falila ni dlaka s glave. Poštedjelo ih, pa eto, stari Memišaga dijelio i kapom i šakom za sreću u nesreći, a dok se kuća ne pokrije crijepom, odveo čeljad na selo. Dao ključ Salih-majstoru Hujduru, pa eto njega, eto kuće, neka preda ključ i uređenu kuću, a na dlan će primiti koliko je pravo.

Salih omjerao, računao i prvoga dana popeo se na krov da skida tešku ploču.

Vidio je on sa sljemena ustalasano kameno more — hiljadama takvih kuća kao što je i ova, s koje on treba da skine kameni oklop i da joj natakne crvenu kapu od crijepa, kakva je kod onih kuća što se dižu u pravac, tamo gdje su nekada bile njive. Vidio je stare raspukle zidove, iskrivljene i sklone padu, a mjesto kojih se dižu novi i uspravni. Eto, Salih je mlad, istom je u tridesetoj, ali je njemu žao toga starog što iz dana u dan gine i ustupa mjesto novome. On bi htio da ovo staro uvijek ovako ostane, pa makar se nekako i krpilo. Ove su mu stare kuće ugodnije, s malim prozorima na ulicu a velikim na dvorište i bašču, sa visoko ograđenim dvorištem svaka je bila kao osamljena, kao mala država, u kojoj je muž bio vladar, a ostali slušali i pokoravali se. Visok je zid svakog dijelio od susjeda — nitko se nije htio miješati u tuđe poslove — malen je prozor gledao na ulicu, jer je čeljad okrenula svu pažnju na kućni red, a malo se obraćalo vanjskom, zajedničkom. Žao je njemu što to tako gine iz dana u dan, pa su crveni krovovi češći (on običava reći da su to crvene, otrovne gljive), što se ruše zidovi između susjeda i što se na starim kućama probijaju široki i visoki prozori na ulicu.

Tako je eto i ova susjedova kuća »pod plan«, jer činovnik koji je došao odnekle daleko iz švapske zemlje, nije htio useliti što se nije preuredila. Ostalo je ipak dvorište po starom. Po zidovima i oko cijelog dvorišta razapete odrine, pa se kroz lišće smjèhūljē teški grozdovi, a sunce se šeta preko njihovih jagoda i òglēdā se u njima. U dnu smokva sa širokim lišćem i šipci s crvenim plodovima i velika murva, koja je prekrila pola bašče. Stari Hamzić, kad je izdavao kuću strancu, nije htio poremetiti red u dvorištu. Neka stoji kako stoji, a ako im se ne sviđa, šuplje im ispod neba, pa neka traže. I činovnik, s mladom ženom, za kojom su se svi okretali napasajući na njoj oči da su im niz bradu bale curile, sažeo ramenima i uselio se.

Tako sad Salih ne zna zašto se popeo na krov, jer dolje u dvorištu susjedovu na stolici za sunčanje leži gola žena. Ljubi joj sunce mladost na bijeloj koži. Leži ona zaklopljenih očiju i s prebačenom nogom preko noge.

»Kako je nije stid?« — zaletjelo se Salihu u mozak i pritajeno legao po krovu, pa ni da bi dahnuo. »Možebit misli da je niko ne vidi, pa onako naslobodno legla nasred dvorišta među odrine. A bože, zašto li ona ono onako radi? Ta, pocrnjet će, grom je ubio, pa ne bi onda čovjek ni glavu okrenuo na nju.

Rudi njena koža, jer sunce pakleno peče. Salih osjeća kao da će mu sad mozak provreti, a ne može da se digne. Oči se izbuljile, kipti znoj iz njega. Ona se okreće na počivaljci, pa je sunce zapljuskuje sa svake strane.

»Ona sigurno nije nijednom rodila dok joj je onakvo tijelo. Pa one dojke, malene i rumene. Zašto joj, bože, dade sve lijepo, da bude mimo druge žene, pa će se uzoholiti? Je li baš žena ili je rajska hurija? Žena je ona, pa da, kakva hurija! Grešnik sam ja, teški grešnik, što ovako gledam tuđu ženu. A i ona bi se mogla sakriti. Kako je nije stid! A što da je bude stid? Kad joj je bog dao onakvo tijelo, trebala bi gola da ide ulicom i da ljudi padaju na zemlju kuda ona prolazi, kao što se pred bogom nice pada. Bože, oprosti mi, ja sam grešnik. Ne, nisam grešnik. Zašto bih bio? Tā dao si mi oči da njima gledam, a dao si nju da i nju gledam.«

Ona se mazala nekakvom mašću, to je on dobro vidio, sva se namazala i na suncu se prelijevala kao zmija. Zabacila ruke za glavu, kosa joj se raspustila i grudi iskočile, pa nje-

gov pogled klizi s jednoga rumenog vrha na drugi i veze nevidljive antene.

»Zašto je meni nisi, bože, dao? Zar ja znam kakva je ona s kojom ja već četiri godine živim i koja mi nosi treće dijete već sedmi mjesec? Nijednom je nisam golu vidio. I svaku sam noć kao i prvu utrnuo svjetlo kad sam joj išao u dušek, i samo sam znao da je žensko, a nikad je nisam vidio kako sada vidim ovu tuđu ženu.

Kako sam ja svezan bio, bože! A ti si me svezao. Ili, ne ti, to su me drugi svezali. Oči su mi svezali da ne vidim kud prolazim. Ja nisam u svoje žene nikada vidio ništa osim lice i dojke, ali kad je već rodila i počela hraniti djecu, pa i tada su već bile crne i obješene kao jalovi oblaci. A ova je žena ovdje možda i vidjela mene, ali se ne stidi svoje golotinje. Pa i zašto bi se stidjela?«

On već ne vidi ništa. Neka prozirna magla treperi nad čitavim krajem. Dan je kao da je posuđen iz pakla. Sunce stalo da pjeva podnevnu pjesmu. Tiho. Pjeva svakom čovjeku na uho da je svatko čuje na svoj način. Salihu grmi u ušima kao što nije nikad u životu. Lomi se u njemu i kida sve.

Između njega i ove žene koju on sada vidi prvi put, dolazi muškarac. Pozdravlja ženu. Ljubi se s njom, a onda prilazi dolje smokvi u dnu dvorišta i bere širok list. Ona se smije i žmirka, a on ga polako polaže na nju.

Salih se spušta polako s krova kao mačka. Vrti mu se u glavi i povodi se u hodu. Ide kući a da nije ni jedne ploče skinuo s krova. Tetura kao nikad. Prema njemu ide žena u feredži. Jedno se dijete drži feredže, drugo je u naručju, a treće je na putu da postane mučenik. Pa to je njegova žena.

— Pa gdje si bio, za mila boga? Ja mislila da ti se nije što, ne daj bože, dogodilo.

— Dogodilo mi se, ženo, dogodilo — dahnuo on tek da nešto rekne.

— A što, žalosna mi majka? Da se nisi ugruhao? Šta ti je?

— Ništa, šta bi mi bilo. Ovako ja . . . vidiš . . . drago mi se našaliti . . .

Vidjela mu je u očima nekakav plamen.

— Da ti nije . . .

— Šuti!

Unišli u kuću. Stara, malena, naslonjena na druge, pa opet kao i sve druge osamljena. Tri ključa, krov nad glavom,

dvorište s odrinama i šipcima, smokva i murva, to je ova kuća, a takva je i svaka s kraja na kraj grada. U svakoj kući samo jedna porodica i mir.

Prostrla ona da se jede. Uzeo on zalogaj, žvakao ga kao prebijenih vilica i blehnuo neodređeno.

— Zaključaj dvorišna vrata da ko ne bi došao!

Bez pogovora.

— Lezi djecu, neka spavaju.

I djeca kao da su razumjela, pa se umrtvila u sobi.

— Prostri dušek na dvorište!

— Da ti ne bude vruće? — usudila se ona prošaptati.

— Zar ću ti ja dvaput govoriti?

Što se ovo s njim dogodilo, bože umiljeni? Nikad nije ovakav bio, a već smo četiri godine zajedno. Kuku meni nesretnici! šapnula ona prostirući dušek i po njemu bijelu, svilom prošaranu plahtu.

— Svuci se — rekao on oporo i ne gledajući je.

Šta mu je sad na um palo, bog mu pomogao, u po dana?

— Sramota je, čovječe, dan je . . .

— Šta je tebi, ženo, danas? Nikad mi nisi pogovarala nego danas. Svuci se!

Ni oklijevati nije smjela.

— I košulju?

— Da.

Okrenuo se prema njoj. Na dušeku je ležala njegova žena.

»Je li to žena ili je to nekada bila žena?« zaletjelo se njemu u mozak. Pošao mu pogled od bosih, ispucalih peta, pa preko mršavih nogu s ožetom kožom na trbuhu u visokom stupnju trudnoće. Pa onda te dojke, crne, s pomodrelim žilama i duge kao u koze. Pa lice puno širokih mrlja koje će ona nositi sve dok se ne riješi bremena. I kosa crna, i duga i kuštrava.

— Zabaci ruke za glavu!

— Nogu preko noge!

Opljunuo je, zaletio se stisnutih šaka na nju. Ne mičući se dočekala je udarac. Jedan pa drugi. Kleknuo je kraj nje. Uzeo joj glavu među ruke, zagledao se u oči koje su bile pune straha i neizrecive blagosti. Zagledao se svojim izbuljenim i zakrvavljenim očima u nju, primaknuo se njenim usti-

ma, poljubio ih i zaplakao, a suze mu potekle po njenu vratu i prsima kao nabujao potok.

»Zašto, zašto?« šaptao je on grizući je i udarajući šakama, a zatim je počeo mahnito ljubiti, kao da je za godinu nije vidio. Ona je ležala ne dajući od sebe glasa.

— Zašto ti nisi kao ona? — prostenjao on.

— Koja ona? — usudila se ona jednom.

— Ona, hurija. Tijelo je u nje kakvo ja nikad nisam vidio. Ona je hurija. Onakve će biti u dženetu nagrada. Ono su vječite djevice. A ti, kujo jedna! Da si mi barem jednog sina rodila, nego kurve. I to je sigurno, što ga nosiš, roba za bordel.

Drhtala je. On je udarao, ljubio i plakao.

»Šta je on to vidio? Koga je on vidio? On je bolestan. Mozak mu je progorio.«

— Da nisi bolestan? Hoćeš li da ti prostrem da legneš, da se malo odmoriš? Možebit da si danas mnogo radio, a sunce žestoko, pa da ti nije što naudilo?

— Ah, pusti to! Zdrav sam ja, kuku meni nesretniku! Zdrav sam ja. Zar misliš da me bole oči? Ta vidim ja da si ti gad mrcini. Ti se ne znaš ni namazati kao ona, pa joj je koža kao u djeteta pod pazuhom kad se istom rodi. I miriše, pa čovjeku zavije mozgom, ti smrade najzadnji!

— Što sada cmizdriš? Još i to. Ionako mi je svega preko glave, pa još i tvoje suze. Ulazi unutra da te sunce ne vidi!

Dan je gonio dan, noć je gonila noć, a on je sate i sate ležao na krovu i gledao kako žena rúdi na suncu kao grozd.

»Zašto me ona izaziva? Ona zna sigurno da ja danima ležim ovdje na krovu, i mjesto da skidam ploču i pokrivam crijepom, ležim i gledam njena proljeća na ovoj koži koja dobiva boju mladog meda. Ona me vidi i okreće se sva meni. Ona i kad čita knjigu prokida listove i kroz rupu me gleda. Zašto se ona sva meni okreće? Mogla bi se i skriti da joj se hoće. Ali ona naročito uživa što mene ovdje sunce suši kao razlijepljenu smokvu na ljesi i što ja već i nisam čovjek nego grana suha i bez života. Ona hoće mene da ubije. Pa ja sam već i ubijen. Ja sam lešina. Zaboravio sam i kuću, i ženu i djecu. Zar je ono žena? Meso je ono staro i smrdljivo. Ovo je žena što leži preda mnom kao što se leži pred svojim mužem.

Zašto ona prebacuje ovako lijevu nogu preko desne i zabacuje ruke za glavu? Ona žmiri na me i namiguje mi. Je li ona hurija ili vrag? Ili oboje? Ona hoće da me nestane, da se rastopim na suncu, pa da idem odmah u raj gdje ću zateći ovakvu huriju. Ne ovakvu. Ja hoću baš ovu. Samo ovu koju sam dobro vidio.«

Sunce na zenitu, pa nečujni slap rastaljena zlata pada na krajinu i svaka se zraka razbija o kamen i prska u bezbroj kapi. A on se već spušta niz krov prema ženi plazeći kao gušter, crn i suh. Glava mu je naniže i ostaci krvi slili se u nju, pa mu šumi i grmi u ušima. Pred očima sama magla i žena.

»Možda me ona zove dok sam još na zemlji, da ovdje uživamo kao u raju? Jer tko zna i ima li taj raj. I za koga je on? Ovdje treba iskoristiti sve. Zove me ona. Mâmi me. Možda. Ali ona ima i onoga što joj svaki dan dolazi o podne. Ona njega neće, jer svaki dan stavlja na nju lišće i skriva mi krajeve neba. Moje je nebo crno. Ona mene hoće makar da sam već sjena. I ona je sjena. Zemaljska sjena rajske hurije. Ali ja i sjenu volim na zemlji nego huriju u nepoznatom. To tamo je nepoznato. Ovo ja mogu dohvatiti. Evo odavde s krova sam već kod nje. Samo pružiti ruku.

Sunce ja hoću, ovo sunce što sam ga pun. Da li sam ja sunce? Pa da. I ovaj se krov poda mnom zagrijao od mene. I sunce se ònō na nebu zagrijalo od mene, jer ni u njemu nema toliko vatre koliko u meni. Ona crni na meni već dane i dane i postala je kao zreo med kad pčele padaju na vrijesak. Ja nju grijem odavde s krova.

Ona će se rastopiti i bit će jedna kap. I ja ću postati jedna kap, pa ćemo se oboje dići negdje i otići izvan svega. Još sam sunce, ali neću više biti sunce. Bit ću čovjek. I ona je sada hurija, ali će biti samo žena. I spojit ćemo se pa ćemo biti dvije kapi. I jedna će kap biti od mene, druga od nje. Bit ćemo jedno. Sad k njoj. Još se malo spusti, pa korak-dva, i već smo jedno. Evo, već mi je pod rukom ... jedan ... dva ... je ...«

Ona je vrisnula i skočila prema njemu. Još je jednom otvorio oči:

— Žena ... hurija ... sunce ... že ...

Krv mu je zakrkljala u grlu.

Savremenik, 1919.

SAN ČOVJEKA BOŽJEGA

Dervišaga Osmanović sanjao raj
sa svim njegovim duljinama i širinama,
sa svim njegovim raskošima:
đakonijama, vrtovima i hurijama.
Ogroman je raj.

Tako je Dervišaga uvijek mislio o raju i razgovarao se s bogom, a radio sve da mu se ne zamjeri, da jednom, kad strese sa sebe prah zemaljski, steče taj raj. I mlad se oženio, jer se bojao da ga strast ne povede neprirodnim putem.

Rujansko popodne ležalo u granama kao razgolićena djevojka na dušeku kad u mislima miluje muškarca. Sjedio on u svom vinogradu iznad Radobolje u Ilićima. Pjenila se Radobolja i vrtjelo mlinsko kamenje da se klopot čuo po svim humcima, zasađenim lozom i smokvama. Sjedio on pod smokvom tenicom kojoj su plodovi izbricali bili i med im kapao kroz rascvale cjetove. Sunce tri koplja nad Žovnicom i žāri sive krovove Grada. Zrak se ušutio zasićen nekom vreloćom, pa niti romori niti govori. Sve kao zamrlo. Samo dolje na Radobolji kmetica Anđa Smiljanića pere rublje i mlati pratljačom i pjeva, a košulja joj se raspučila pa se dojke tresu i taru kao kad se oblaci pred kišu pobiju. Gleda djévčevih dvadeset godina odozgo. Oči kao da će iskočiti, a plameni ližu uz obraze. I kao da su mu sad krila na plećima nikla, pa da ih treba samo rasklopiti i poletjeti, skočio na noge i potrčao niz vinograd, a onda se kao u zemlju zaboden kolac zaustavio:

»Dervišu, žalosna ti majka nikad ne bila! A džehènem? Zar za jedan tren, za jednu kap, osamdeset godina u vatri? A svaki je dan tamo kao ovdje godina. Vraćam ti se, o Gospode, vraćam i oprosti mi« — pokajao se on i vratio pod tenicu.

A Anđa dolje mlatila pratljačom i pjevala:

Evo dana, evo milovanja,
eto noći za ašikovanja.

I dojke joj se tresle i bradavicama rumenim kao višnje probole košulju na dva mjesta. A dojke su njene bile pune i bijele.

Dervišaga drhtao, a od nekakva bijesa koji ga je raspinjao suze mu potekle i zaustavile se na brčićima. Skočio je na noge i riknuo:

— Arifeee!

— Evo me, šta je? — odazvao se od mlina glas, zaletio se u svaku uvalu i strostruko se rasplinuo.

— Odmah da si amo došao!

Odozdo iza mlina penjao se uz vinograd momčuljak.

— Šta je, što si me zvao?

— Sedlaj đogata!

— A kamo ćeš?

— Ja neću nikamo. Nego, ti ćeš đogu pojahati pa hajde u grad, vrcem u hodže Bubića. Zakucaj halkom na vratima, pa kad izađe Omer-efendija, pozdravi ga i reci mu da sam te ja poslao da mi zaprosiš njegovu kćer.

— Da ti zaprosim . . .

— Šuti! Tvoje je da slušaš. On će ti je dati jer smo sojevići. Ti s njom odmah u fijaker, pa ovamo. A kad budeš na Musali, svrati se po kadiju, nek i on dođe da nas vjenča.

— Zaboga, brate, šta govoriš?

— Šuti, velim ti, edepsuze. Tko je vidio odgovarati starijem bratu? Hajde, trkom! Jer, vjere mi u kojoj sam, ako ne dođeš do jacije s njom, tebi ćemo je vjenčati. Hajde!

Arif odjahao, a domalo iza toga, dok je sunce krvarilo vrhove Veleži, cestom se digao pramen prašine, tanak kao dim iz lule, i zamaknuo za Kljajinu mehanu.

Dervišaga čekao pod tenicom. Sunce već zašlo. Anđina pjesma davno već zamukla. Samo je Radobolja klokinjala verući se kroz kamenje, i u njegovoj je glavi šumilo.

»A kakva je ta Bubićeva Naza?« mislio on. »Zašto je baš nju zaprosio? Eto, otac joj je hodža, učen, pametan i razborit čovjek, pa je valjda takva i ona. A lijepa? Svakako. I šta je ljepota? Je li to tijelo, sâmō tijelo? Mlad čovjek samo na to misli. A šta godine učine od ljepote? Pa ipak, mora biti lijepa. Dva su joj brata kao dvije zlatne jabuke, a i ona joj mlađa

sestra, što se još nije sakrila pa izađe i na sokak, lijepa je kao upis. Pa i ona je. I mlada je. Istom da je valjda u petnaestu zagazila. A momci polomiše njezina vrata ne bi li je vidjeli. I pjesme kolaju po gradu o njoj.«

Tek kad je crvèni nestalo na nebu, on sišao do Radobolje, umio se i unišao u kulu. Sve je bilo na nogama, sve nekud trčkaralo zbunjeno i mûkom kao da je mrtvac u kući. A kad se očula zvrka kola fijakerskih, njemu srce zatuklo, snažno, ubrzano. »Da li je vodi?« pomislio, a onda se nasmjehnuo: »Pa da je ne vodi, vraćao bi se sam na konju.«

Izišao je s majkom na avliju, a putem išli Arif i Naza, za njima kadija. Tek kad se vidjelo da se Arif sam ne vraća, skleptale se neke djevojke iz susjedstva, zgledale se i zapjevale:

Dobro došli, gospodo svatovi . . .

Dervišaga stajao na avlijskim vratima. Otvorio je jedno krilo, prislonio se uz vratnice, podigao desnu ruku i dohvatio njome drugo krilo. Ispod ruke prošla Naza — znak da će pod njegovom rukom uvijek biti. Spustio ruku i pozdravio se s kadijom.

— To u tebe bî da nitko ne zna. Dà bōg dā bilo sretno!

— Amin.

Unišli u kulu. S mlâdē skinuli feredžu i uveli je u čardak. Ona oborila glavu, prišla kadiji, poljubila ga u ruku, a onda se izmicala natraške do u međùvrāta, skrštenih ruku. Kadija izvadio neke papire i zašiljio trskov kalem.

— Eh, Nazo, je li sila ili mila volja?

Nije znala šta da rekne. Zar mila volja? Zar ona uopće ima svoju volju? Je li šta ona ikad uradila po svojoj volji? Zar se mogla nadati da bi ipak možda nekad mogla izabrati nekog muškarca i zavoljeti ga? Pa da, svejedno je. Danas ili poslije. Jednom mora biti. Ovaj ili koji drugi.

— Mila volja — prošaptala ona.

— Sad ću te pitati, a ti pazi dobro. Pristaješ li da uzmeš za svoga halála i zakonitog domaćina ovog ovdje Dervišagu?

— Pristajem.

— Pristaješ li?

— Pristajem — glas je padao da se jedva čuo.

— Pristaješ li?

— Pristajem.

— A ti, Dervišaga, uzimaš li Nazu za ženu?

— Uzimam.

Još je dvaput ponavljao pitanje i dvaput je odgovor jasan i čvrst pokazao odlučnost mladoženjinu.

— Pa u koliko ćeš, Nazo, da te vjenčamo za Dervišagu?

— Kako to, efendijo, u koliko?

— Pa znaš, običaj je da djevojka rekne, kad se vjenčava, u koliko novaca želi da bude vjenčana. Jer, ako bi došlo, ne daj bože, do rastave braka, treba muž da taj novac dadne ženi, osim njene i djetinje opskrbe, ako se rastavi od njega zbabna.

Rumen stida nju oblio kad je čula riječ o tome. Još nije bila ni ložnica, a već se spominje dijete. A šta je to novac? Čemu novac? Je li on samo za to da se za nj nakit kupuje, kad sve ostalo donose kmetovi?

— Ja ne znam ništa, efendija. Ne daj bože da do toga dođe! Prije mi bog dao smrt.

— Pa radi običaja reci nekoliko, a ja se uzdam u boga da do rastave neće nikad ni doći.

Derviš râstao i činilo mu se kao da mu nešto prsa puni, kao da će sada prsnuti. »Kako je ona pametna i kako pametno zbori! Pa kako je lijepa!« — dobacivao joj on kradomice poglede.

»Čemu bi mi novac?« — pitala se ona. »Nikad ga u životu nisam imala. Čemu bi mi služio? Kako su mi se prsa počela širiti, nisam izašla na ulicu. Ništa nikad nisam kupila. Sve je otac donosio. Sad će o n donositi. On. Domaćin kućni. Dervišaga. Ali ipak, mora se nešto reći. Običaj je. Pa neka bude. Sve se ovo zbilo kao u kakvoj priči iz hiljadu i jedne noći.«

— Hiljadu i jedan groš — dobacila ona i malo se nasmjehnula.

Kadija zabilježio, a onda im pročitao sve što je zapisao i pozvao ih da se potpišu. Dervišaga pritisnuo na lúču namrčeni muhur na papir. Naza prstom nacrnila. Svjedoci su potpisali i kadija kleknuo na koljena, ruke digao prema prsima i učio poglavlje iz Kur'ana: Imetak i djeca nakit su ovozemnog života. Vjenčanje bilo gotovo, mladu odveli u odaju, a muškadija ostala u čardaku, razgovarajući i pijući kahvu. A kad je nastala jacija, ustali svi, klanjali, pa onda mladoženju sveli u đerdek Nazi.

I njih dvoje živjelo mirno. Život njihov bio kao dúga koja se pružila s brda na brdo i vezala rođenje i smrt. Nikad joj nije davao znaka da je voli. Bavio se svojim dnevnim poslom, svojim dućanićem — da mu se mjesto zna u čaršiji — mlinovima i vinogradima u Ilićima, a njoj prepustio kuću i, poslije, djecu. »Oči ne gledaj, a djecu mi gledaj!« govorio on. »Volim da ih nemam nego da ih svakakve imam.« Nikad joj nije dopuštao da ga poljubi gdje drugdje nego u ruku, a ni on se ne bláznio oko nje. Volio ju je. Silno. Od prvog viđenja. I sve bogatstvo ovoga svijeta nije mu vrijedilo koliko jedan dan života s njom. I ne bi mu bilo teško cio život robovati za jednu noć života s njom.

Pa ni svoje rođeno dijete nikad on nije pogledao dok nije moglo sámo dopuzati do njega i sjesti mu na krilo. A djeca se nizala jedno za drugim, i svake druge godine po jedno se našlo. Nju pomalo bivalo i stid rađati pri odrasloj djeci, jer su i najstariji sin i kći bili zreli za brak, ali se ona nije pitala. Rodilo se već osam sinova i tri kćeri, a oni još uvijek mladi.

A djeca rastu i htjela bi pomalo ispod roditeljskog krova. Hatidži prošlo petnaest godina. Zna ona da joj se i mati u tim godinama udala, ako nije čak i Murata rodila. Već se momci zaglédajū u nju. Nije ono staro vrijeme kad se djevojka udavala za onog koga joj otac dosudi. Probirala svaka po srcu. Pa nestalo i mušebaka i prozora, a i feredže se prorijedile.

Dervišaga se srdi. Tko je to vidio da djevojke govore s momkom? Pa ako je tko prema njoj zaprosi, dat će mu je. Kad je roditelj stao na put sreći svoga djeteta? A neće je ni on svakom dati. Tȁ otac je. Pa gdje bi rođeno dijete u propast bacao. Šta smeta njemu što Nazu nije vidio prije nego što se s njom vjenčao? Pa nikad ih ni dlaka na glavi nije zaboljela.

I da se tko vrza oko Hatidže nego nekakav Krčenda. Nekakav mladunac što nosi hlače. Proklet bio i tko ih je izmislio. Ne može se u njima ni klanjati.

Pa kad bi pošao kojem susjedu na sijelo, zaključavao kćer u odaju gdje su na prozorima bili demiri kao ruke debeli. »Volim da je mrtva nego da ode za onog hojratina.«

Jedne večeri dok je snijeg praminjao, kad se on vraćao sa sijela od susjeda, nekakav se žar u njemu rasplamtio. Onakav kao one večeri kad se oženio.

Mlada srca unišao ženi u sobu. Dušeci bili prostrti po podu. U peći praskala grabovina.

Raspasivao se i slagao odijelo na sećiji više glave. Legao u dušek i dohvatio suhe smokve i grožđice. A Naza dolje udno sobe, okrenuta licem Ćabi a mislima bogu, klanjala i molila Alaha.

Sklanjala je i počela se raspremati.

— Rašta si prostrla dva dušeka, stara?

— Pa hoću li i ja spavati?

— A zar ne bi, bona ne bila, smjela sa mnom?

— Idi, đavle! Zar nikad se smiriti?

— Hajde, ne budali! Smotaj svoj dušek i jorgan, pa lezi kraj mene. Toplije će nam biti.

I ona je pokorno prišla njemu.

Musliman mora da se okupa poslije zajedničke postelje sa ženom. Sav da se okupa. I usta kojima je ljubio treba da ispere. I nos kojim je kožu žensku mirisao treba da ispere. I ona mora, sva. I naušnice izvaditi, da ni one rupice ne bi ostale suhe. Sve treba očistiti »da ne bi na tijelu ostalo ni toliko suha koliko može rt od igle pritisnuti.« Tako veli Ilmihal. A džùnup, neokupan poslije najraskošnije raskoši, donosi nesreću sebi i onima s kojima dolazi u dodir.

Ujutro se Dervišaga okupao i onda otišao u dućan. Hladno je bilo, a on raspalio u mangalu ugljena, iznio ga pred dućan da ga vjetar raspiri i zažeže, pa ga onda unio. Sjeo Dervišaga na sećiju, metnuo preda se mangalu, plavi jezičci zalizuju mu ruke. Noge je nadnio nad žeravu. Pregrnuo se ćurkom, postavljenim lisičinom, i zagrijava se, a očni kapci, kao olovom nabijeni, padaju sami od sebe i sklapaju se. Neki zeleni i modri kolutovi prelijeću ispred očiju, i on osjeća da se nekamo diže, diže, daleko, ni sam ne poima kamo.

I vidi: pomaljaju se neke sunčane livade i hladovite bašče, i potok neki. Čuje neku nadnaravnu glazbu, pjevanje neko. Osjeća da to nikad ne bi ostavio. To je raj. A onaj potok, to je Kevser, i onaj koji ga se jednom napije, nikad više ne ožedni, ne mari za zemljom.

I on prilazi vodi i pije je, pije, i čini mu se da nikad ne bi odmaknuo usta od nje. Ali eno na stablima mu se osmjehuju hurme i smokve, i on prilazi, jede ih i osjeća neku slast koja hoće gotovo da ga zaguši, i čini mu se da se nikad ne bi od tog jela odmaknuo, ali, eno, u onom hladu leži hurija i čeka njega, božjeg ugodnika. I on joj prilazi, a to je njegova

Naza, onakva mirišljiva i prozirna kao prve noći. Glas iz dubine. On čuje, ali ne vidi tko govori:

— Dervišu! Zadovoljan sam tobom. Narodio si porodicu. Ljude si rodio. Eto, vidio si kakav je raj. Ne treba ti mnogo pa da budeš stanovnik njegov. Slobodu daj onima kojima si je uzeo, i u duši ćeš osjetiti oslobođenje. Osjetit ćeš raj!

On strepi i pliva svemirom. I pada. Čini mu se: rastapa se. Prelijeću ispred očiju zeleni i modri kolutovi. Nestaje rajskih boja. Nestaje glazbe rajske. Zamire ona, ali neki bliski glasovi, njemu poznati, čuju se oko njega. Piska i plač. Rasklapa oči i vidi djecu. Jedanaestero ih.

— Djeco moja!

— Hvala bogu, bâbo, kad si nam živ.

I pričaju mu kako su ga našli gdje sav pomodrio spava i hropi u dućanu, pa ga unijeli na ćilimu u sobu. I liječnik dolazio i rekao kako se mogao lako plinom zagušiti da se nije na vrijeme došlo u dućan.

— Djeco moja, djeco moja, što me ne ostaviste da umrem? Hodite da vas izgrlim i izljubim. Hodi i ti, stara. I ti mene poljubi, evo, pred svom djecom, gdje god hoćeš. I u obraze, i u usta i svakud.

A kad se djeca razišla videći da im je otac dobro, zovnuo on Nazu.

— Šta je? — pitala ona s drhtajem u glasu.

— Čuješ, eto — govorio joj on tiho, prekrstivši noge i savijajući cigaretu — ako ona baš hoće za onog Krčendu, pa neka ide, sretno joj bilo.

— Tako, bog ti dao i iz neba i iz zemlje — sjala ona od radosti i otrčala kćeri, a ostavila njega da sanja o raju, kako je golem,

ogroman sa svim svojim duljinama i širinama,
sa svim svojim raskošima,
đakonijama, vrtovima i hurijama.
Ogroman je raj.

Savremenik, 1929.

NJEGOVA OSUDA

Kad se Omer vratio iz rata, zatekao je sve kako je ostavio. Dva brata, oba preko šezdeset, nisu ni išla u vojsku nego ostali kod kuće. Trgovali u malom seoskom dućaniću koji je bio i trgovina životnim namirnicama i kavana i brijačnica; nadgledali ono zemlje što je iza svega Alajbegovića imetka ostalo, i svađali se.

Stari Muhamedaga Alajbegović bio je u turskoj vojsci kapetan. U mirno doba dobivao je plaću za trideset pandura koji su imali čuvati granice njegova područja od upada Crnogoraca, a držao svega dvojicu. Kula mu bila na Brštaniku, pa se s nje vidjelo na sve strane koliko ni najbolji pješak ne bi mogao za dan pregaziti. On bio vladar u svemu tome jer je sultan bio daleko, u krilu žena zmijolikih tijela, daleko, gdje se ljube dva mora i priželjkuju dva kopna, i ništa ga se nije ticalo kako tamo u Hercegovini, u onom izlomljenom i razbacanom kršu, sa pogdjegdje kojom šakom zemlje i krpom šume, u i m e n j e g o v o vlada Muhamedaga Alajbegović.

Ne zna se čija je ta kula bila, premda ne bijaše vrlo stara. Dizala se na tri kata. Prizemlje svi zvali »izbom«; tu nije nitko stanovao nego se ljeti nizao duhan, a zimi, kad udare jugovine, slagao u snopiće i vezao. U velikoj ploči nad vratima uklesao zidar arapskim slovima i turskim jezikom da vlasnik ne bi razumio:

»Da znadem da je i jedna para koja je utrošena u zidanje s pravdom stečena, uzeo bih čekić pa bih je svu prevrnuo i ne bih ostavio kamena na kamenu.«

Otac Muhamedagin, Memišaga, malen i neugledan — »šaka jada« — bio je kod Ali-paše Rizvanbegovića nadglednik kónjā i u velikom ugledu. Nije ga bilo tko bi znao s njime

uporedo pojahati. Pa kad je postao kapetan nad pandurima u ovom kraju stolačkoga kadiluka, uzeo tu kulu i naselio se u njoj. Zimu bi zimovao u Mostaru, a čim Jurjevo, on opet gore na Brštanik. Kad je umro, ostavio je uvećan imetak, mnoge kmetove i položaj jedincu svome.

Koliko je god on bio naprasit, sin ga dvaput prestigao. Oženio se bogatom udovicom, pa kad joj je došao prvi godišnji prihod s imanja prvog joj muža, među ostalim i velik zemljani ćup masla, a ona, ne poznavajući mu ćud i kao da se pohvali da je i ona bogata, rekla: »Vidi kako valja i moje Bijelo Polje!« (to je cijelo selo naslijedila od prvoga muža), on gurnuo nogom ćup niza stepenice, i maslo poteklo i rastopilo se na božjem suncu. »Eto, to je tvoje«, rekao on zabacivši glavu nazad i nagnuvši je malo na lijevo rame (a takvo držanje glave naslijedili su i njegovi sinovi), »i da mi nikad više nisi takvo što rekla!«

Ona ušutjela kao što su i sve žene onda morale ušutjeti muževima, i bez smijeha i bez plača rađala mu djecu, kuhala jelo, natakala mu rakiju i pripaljivala lulu na dugom čibuku.

Rađala se djeca, umirala, rađala, i četvero ih se poodgojilo. Samo bila jedna kći, a samo se jedan sin blagom ćudi bacio na mater. Ahmetom ga zvali.

Rijetko se kad u Muhamedaginu službenom području dogodilo štogod da bi morao uredovati. Pa kad bi se štogod i zbilo, on bi to presudio preko koljena: ako je što usitno, nekoliko batina, a ako je što krupnije, mutesarifu u Mostar.

Nikada on ne bi propustio zalaz sunčani, osim uz ramazan, da ga ne »oseiri« s findžanićem rakije i voćkom, kakva se kad zadesila. Sve dolje pod njim kao na dlanu: i podvornice i kmetske kuće (njegovi kmetovi Đurići stanovali pod tri slamna krova, a bilo ih je osamdesetak glava, od kojih je vazda netko morao biti pod kulom, da aginici ne uzmanjka vode), cijela Rotimlja, pa Stanovići, Dubrave i dolje Neretva, i preko nje druga sela, i u dnu dolje maličak mora, kolik suzica. Nad svim sunce kao bakreni kolut, pa zalijeva mlazovima krvi krš i lomi se o njegove bridove. Gleda on to tako već trideset godina, i kad se u to vrijeme ne zadesi kod kuće, čini mu se kao da je nešto veliko izgubio. A sve je to njemu poznato do najmanje sitnice. U svemu tome kraju nema viđenijeg čovjeka koga on ne bi poznavao, niti ima i najmanjeg djeteta koje njega ne bi poznavalo. Stotinama djece on je kumovao i

svako darovao dukatom, a desilo mu se da ga je kadgod zasvrbio dlan i ne bi se smirio dok se na nekome ne bi iskalio. Malo je trebalo da tko skrivi, i već bi zapamtio svoju krivnju. Tako je on kmeta Marka Đurića izdevetao kandžijom zato što nije aginica imala vode da se okupa, pa je morala propustiti molitvu, a Marko dotle besposlen leškario na gumnu pod kruškom. Od jednog udarca zasjeklo mu se uho, pa se činilo kao agine ovce, kojima se u proljeće zùmbā komadić uha da se mogu prepoznati među ostalim kmetovskim ovcama.

I da je Marko bio kakvi su mu bili mlađi ukućani, Muhamedaga bi se njihao na vješalima kad je sultan iznajmljivao drugom caru ove dvije pokrajine na neizvjesno vrijeme uz malu najamninu.

Na njegovu se dušu navalio bol, velik i težak kao ona Velež, koja se nàtkapila nad njegovu kulu, i on, da je mogao, prekoračio bi sva ta brda i stao pred sultana i zamolio ga da ga zadrži u svojoj milosti — da umre »jedući njegov kruh«. Ali nije mogao ostaviti svoju kulu, od oca naslijeđenu, one široke podvornice, vinograde, kmete koje mu Švabo nije oteo, nije mogao ostaviti svoj »seir« u zalazak sunca kad ga oživljava kapljica rakije i one žarke boje, prolivene po kršu.

Nije prebolio gubitak. Tri godine kopnio je kao snijeg na suncu i ne vodio brige ni o čemu, i jednoga dana u zalazak sunca odbacio findžan od sebe, pružio se po ovčjoj kožici i polagano, kao da je usnuo, umro a da nitko od njegovih nije ni znao.

Ahmet, srednji brat, upravljao svime. Zet odvalio dobar dio imetka, a Omer ostalo gotovo upropastio.

Sve ono ludo što se s koljena na koljeno nasljeđivalo u Alajbegovića kući, palo na Omera.

Ni Huso, najstariji, ni Ahmet nisu ga držali za brata. Bilo nešto divlje, priprosto u njemu. I majka mu i otac bili sićušni, pa i braća mu i sestra, a on kao od brijega odvaljen. Kad je u Beču služio »aktivnu«, divili se njegovoj snazi i proždrljivosti. Bio je trubač, pa da dokaže snagu daha i prsa, zatrubio je i »hornu« raskinuo dahom. U toj je kumpaniji služio i jedan kmet s Brštanika, pa je on to poslije, kad je došao kući, i pričao, kunući se svačim da je istina.

Zarana se u njega pokazivali znaci rasipnosti, pa bi mu otac ponekad, gledajući mu crte na dlanu, rekao: »Ako ikada

Alajbegovića imetak spane na nj, propast će.« Bilo Omeru tri godine kad je on umro.

Izrastao Omer brzo i divlje kao kakva divljaka. Bio uvijek s čobanima u brdu i divljina se njegova samo pojačavala. Nikad ništa nije čuo osim sočnog pastirskog rječnika.

A njegova braća nisu voljela da se druži sa seljacima, premda su i oni sami bili napol seljaci, bar sa svojim stalnim životom na selu i sa vrlo malim prekidima u gradu preko zime. Znali su oni i da je suha zemlja tvrda i da od motike ostanu na dlanovima žuljevi, ali ono rođeno agovanje priječilo im da se miješaju sa seljacima. A u čemu oni nisu imali razvijene sposobnosti, on ih u tom pretekao. Oba su bila davno oženjena a ne imala djece. Nitko nije ni pomišljao da Omera oženi.

Došao jednom njegov otac u napast. Dvadeset godina pirovalo u njegovoj krvi, bogat, istom imenovan kapetanom, nikakve vlasti nad sobom osim mutesarifa u Mostaru i cara u Stambolu, pa zašto da ne kuša odmah svoju vlast. Zovnuo kmeticu Delfu na kulu. Izišla ona savivši ruke na prsima. Zaključao on sobu, a ona, kad je vidjela kamo on smjera, pala preda nj: »Nemoj, lijepi aga, i ovog ti i onog svijeta, poganiti svoje lijepo t u r s k o tijelo o poganu v l a h n j e t i n u!« »Kao da me tko ključalom vodom polio«, pričao on poslije, »ja se zgadio sam sebi, otišao odmah u Mostar i oženio se.«

Znali su i njegovi sinovi, naravno poslije, za tu očevu zgodicu i ponosni bili kako je on bio čvrst i ne podlegao časovitoj mȁhniti.

Samo Omer, kad mu se pružila prva prilika, a bilo mu je tad dvadeset godina, ustrajao do kraja.

Ležao on potkraj ljeta pod oskorušom, a naišla Mejra Salatića. Svratio on nju pod drvo i natresao joj oskoruša toliko da bi jedva i sâm ponio.

— Pa u čemu ću ih ponijeti kući? — pitala ga.

— Skini dimije, pa u njima!

Bila ona bez oca i matere otkako je na noge ustala, pa pala na vrat stricu. Premda joj je prigrabio sav imetak koji je bio kolik i njegov, hranio ju je gore nego bi i posljednjeg slugu da ga je imao. Za najcrnje zime slao je u brda po drva ne bi li se smrzla ili je gladni vukovi razderali, a njoj ništa. Tukao je po glavi, pa ostala suluda i nerazvijena. Tek negdje u osamnaestoj godini dobila nešto prsa i bokova.

Takvu je Omer svratio pod oskorušu. Skinula se ona i počela sakupljati oskoruše u dimije, a Omer joj pomagao. Sve je to bilo u hladu i zaklonjeno visokim plotom.

Poslije ona posrćući i klonula došla kući s dimijama punim oskoruša i cerekajući se.

I upravo je zbog te Mejre u Alajbegovića kući pošlo sve po zlu. Sve je njiva gonila njivu i vinograd proždirao vinograd, najprije da bi se to kakogod skrilo, a poslije plaćajući uzdržavanje.

Štedjelo se, krparilo, vezao se jedva kraj s krajem, i od svega imetka ostale do potkraj rata dvije-tri njive koje su bacale toliko da su se i tri kuće kolika je njihova mogle hljebiti, dva vinograda, kmetovsko selište, dućan i k u l a, ponos i ugled Alajbegovića.

To je od svega Omer zatekao kad se vratio iz rata.

Zatekao je oba brata sijeda, malena, smežurana. I njemu se sažalilo na njih. »Ja sam im sve te sjedine i brazgotine natjerao. Sad valja da slušam kao rob.«

Dočekali ga oni kao da je s drugog svijeta došao. Pa kad su se nakon nekoliko dana njegova odmora jednom okupili navrh kule, u odžakliji na sijelo, Ahmet poveo razgovor o Omerovoj ženidbi, najprije onako tiho izokola, dok je došao na glavno.

Krivo su mu, govorio on, učinili svi što ga nisu za vremena ženili, pa ne bi činio ono što je učinio. Ali, šta je, tu je. Dijete je već odraslo, dvadeset mu je godina, plaćeno je uzdržavanje, nije se ostalo sasvim bez imetka, pa moći će se živjeti, a ako bude po redu mrijeti, i njihovo će ostati njemu i njegovoj djeci, jer su i oni i žene im ostarjeli, a nemaju djece. Samo, eto, neka se sada dadne na posao, neka upre koliko može, da kuća ne propane, da radi, pa da ostavi sve ovo djeci, kao što su i oni ovo od oca naslijedili. On slušao i pristao na sve. Ni za što se on nije brinuo oko ženidbe. Ahmet otišao nekamo u Bosnu i doveo mu ženu.

»Žena je, dobra je«, rekao on i vjenčao se.

Kad u kojoj porodici kola pođu strmo, onda krîvē ili ono dijete koje se istom rodilo ili mlâdu koja se istom dovela u kuću. A šta je jadna Aiša kriva što je osamnaesta odnijela kmetove i donijela španjolsku groznicu, od koje je umrla kućna glava, Ahmet.

Pa ipak su je svi s nepovjerenjem susretali od prvoga dana. Nju — mučenicu. Jer otkako je na svoje noge ustala i očima progledala, vidjela je nesreću. U jednom jakom iseljeničkom naletu i njeni roditelji iselili se u Tursku, nekamo u Makedoniju, blizu bugarske granice. U balkanskom ratu doživjela je sve ratne strahote. Pobjegla, i nakon dugih muka došla još u gore.

Jetrve je nisu voljele. Ni kruh nije znala zamijesiti, pa joj se i zbog toga rugale. A zar je ona bila kriva što se nije mogla ni tomu naučiti potucajući se po svijetu. Govorile joj i da je luda. A zar bi bilo i čudo da je izgubila pamet gledajući bradata bugarskog vojnika kako stoji nogom na očevim joj prsima i nožem ga kolje šarajući mu bradu krvlju. Ona se i sada toga sjeća, i ta joj slika ne može nikada pobjeći ispred očiju. Vidi kako je njegova sijeda brada izvézena crvenilom, a na dlake kao da su se nanizali koralji. A tek smrt majčina. Nakon duga gnječenja — bila je zbabna — istisli su iz nje krvavo dijete, odrezali joj grudi i glavu. A ona je to sve, nijema i suhih očiju, gledala između nekakvih kaca i ljesa ispod nastrešnice na dvorištu.

I premda je ona u Alajbegovića kući sve činila da im se svidi (reklo bi se, ulagivala im se), da je zavole, da je priznaju sebi ravnom, jer je po rodu bila plemenitija od obje jetrve, one bile hladne prema njoj. Samo ju je Ahmet, za kratkoga svoga vijeka, štitio. Vidio u njoj tešku mučenicu. Pa uvečer kad bi svi poslije večere posjedali navrh kule u odžakliji, a ona im pričala koju zgodu iz svoga ropstva, u njega bi suze niz lice grohtile. A kad španjolska pritište sve, ona njega više njegovala nego mu žena.

Nicali dolje na groblju novi grobovi, a on, kad bi mu se malo u bolesti razgalilo, sjeo bi kraj prozora i gledao kako stižu svaki čas nosila sa po dvojicom-trojicom ljudi u pratnji i kako cvatu humke od ilovače.

— Ondje mene zakopajte pod onu divlju krušku — govorio on, a Aiša u plač.

— Brâto dragi, ne govori tako! Dat će bog, ozdravit ćeš.

— Pusti, nêvo, vidim ja sve. Naživio sam se, ali mi je žao ovih što ostaju. Otići će ovo, nevo, sve po vragu. Žao mi je tebe, jadnice. Neće ti pàtnjē uzmanjkati kao ni dosad.

I odmah kad su se vratili s groblja, svadili se i podijelili. Otišao Huso u grad. Imao ondje blizu ženinstvo i ne vodio više brige o Brštaniku. Omera zapala, pored drugoga, i kula.

Pošlo sve strmo. Kud god se makni, za što god prihvati, ne ide ruci.

A dolje kmetovi podigli čardake crijepom pokrivene, nabavili plugove, krče okrajke i sve one haledine što ih nisu prije htjeli obrađivati da agi, pa makar i njima, manje bude. Žēnē se, i vazda puška puca kao na Zasavici.

A Omer sa ženom u kuli grize usne, i tek kad dolje kod bivših kmetova vrisne puška, procijedi kroza zube: »O glavu ti pukla, da bog da!

On samo to može i ništa više. Nastoji da radi oko zemlje, ali ne umije. Godine izmiču, izmiče sve komad po komad zemlje, a Omer samo pridobiva u kućnoj čeljadi. Već ima i troje djece.

Naiđe koji seljak, musliman, ispred kuće, pa kad ih vidi, tek uzdahne: »Eh, što ćete prositi, žalosna vam majka, a sve s očeve pameti!«

On je osjećao da bi nešto morao učiniti da se jednom makne naprijed, ali ne zna šta da učini. Čini mu se da mu se kradu prihodi, da ih ne može nadzirati, jer je kula daleko od njiva i vinograda, pa ide bliže njima, kraj puta, gdje je nekad bila njihova trgovina i kavana. Kad je tu blizu njiva i vinograda, mislio je, bolje će ih čuvati, bolje i raditi, pa će i prihodi biti veći. Iseljava se iz kule da se u njoj legu slijepi miši i da duhovi lijeću oko nje. Opada s kule žbuka, polijeću ploče s krova i svaki čas nešto na njoj propada. Propada kao bolesnik prepušten sam sebi.

A Nikola Đurić, bivši kmet Alajbegovića, koji se vratio iz Amerike i nakupovao sada po Brštaniku i Hodovu najbolje zemlje i bare, obilazi oko kule i omjera je.

Lako bi se dala popraviti, misli on. Skinuti krov, izmijeniti nešto drveta, šupljine zaliti cementom, ožbukati, a onda nanovo pokriti, ali ne kao dosad pločom, nego crijepom. »Bit će ona moja, već da ne budem živ! Pa onda crkavajte, t u r c i, koliko vas god ima odavde do Neretve, odakle se vidi Alajbegovića kula! Ne zaboravljam ja rascijepljeno očevo uho dok sam živ životom. Skupo ćeš mi to, Muhamedaga platiti!«

Zna on da je Omer zaplivao u banku i da mu nad glavom visi mač. A Omer, kad vidi da ne može zaustaviti kola koja su pošla strmo, i sam gura da propanu dalje i dublje.

Dolazi Omer Nikoli, pa izokola počinje šarati kako bi mu za koji dan trebalo nešto malo novaca, dok mu ne dođe ženin miraz. (Umro, tobože, u Turskoj negdje neki ženin mu rođak i ostavio golem imetak ženi mu. Sve zlatne lire! Moći će kupiti pola Brštanika.) Smješka se Nikola i nudi mu koliko god hoće, ali u jamstvo da poklopi kulu. Omeru kao da nož promiješa srce.

— Kulu?

— Pa da, kulu. Zemlje ti neću. Hvala bogu, imam je dosta. A tebi kula ionako ne treba. Šta će ti kad u njoj ne stanuješ? Ti je ne možeš popraviti, a onakva ti ne valja.

— Šta ne valja, kopilane! — razmahnuo Omer na nj šakom. — Alajbegovića kula, pa da ne valja!

— Polako, sebi ruke! Nije ti ovo turski vakat.

Povukao se Omer. Boljelo ga strašno kad mu je spomenuo kulu. Svu bi zemlju radije dao u zalog nego kulu.

Ali napokon, šta bi i bez zemlje? Sad mu je to sve. Pa za ovo nekoliko godina naučio se i raditi o njoj i zavolio je sve ako i nema velikih prihoda.

»Kula! Bože moj, kula. Šta bih bez nje? Istina, ona je gomila kamenja koja ništa ne daje nego se samo na nju porez plaća, ali je nešto više nego zemlja. Ona je pleme, snaga, moć. Pa kad stranac upita čija je ono kula, svatko mu odgovara: Alajbegovića. A sad da bi se reklo: Đurića... Ne daj bože! Prije mi bog dao smrt. Ili, ako netko pođe od Počitelja ili Hrasna prema Nevesinju, pa ako ne zna puta, upućuju ga: »Do Brštanika vazda gledaj u Alajbegovića kulu, a odande ti je lako, sve cestom do Nevesinja.« A sad da upućuju ljude na Đ u r i ć a kulu. Ne, ne, ne!«

Primicao se rok kad je trebalo isplatiti banku. Komu da se obrati? Zar drugim seljacima muslimanima koji su također bili kmetovi a »sad su gori nego ikakav v l a h«? Zar da se ponizi pred Meškićima, ili Huskićima, ili Memićima, da ih moli za novac? Ne, voli prodati još koji komad zemlje, načeti koju njivu pa se odužiti i početi novim životom i okaniti se svega raskoša u kojem je dosad živio. (A sav je njegov raskoš bio u tome što je mjesto ostupana ječma ili bungura jeo pirinač, što se malo bolje zamašćivalo jelo u njegovoj kući nego u drugim seljačkim kućama, i što se po starom običaju triput na dan kahva pila.)

Sad se trebalo odreći svega i vječno jesti púru i kukurúzu, a pogdjekada, kao svečano jelo, krumpir.

Došao opet Nikoli, ali tiho, krotko.

— Eto, komšija si mi, pa bih ti nešto rekao. Do onoga ženina miraza kasno ću doći, a meni bi sada trebalo nešto novca, pa bih ti dao najbolju njivu u zalog. Eno onu »kupinjaču«, što graniči upravo s tobom.

— Ne treba mi zemlje, rekao sam ti već jednom. Prodaj mi kulu!

— Ama, dobar čojče, šta će ti kula? Što si na nju zarznuo?

— Eto, nju hoću. I dat ću ti za nju dvadeset hiljada dinara.

On se već davno propitao u banci koliko je Omer dužan, pa već izračunao da mu dade toliko da se može odužiti i da mu ostane nešto novca.

— Jesi li ti pri sebi? Dvadeset hiljada! Tā drvo u njoj vrijedi toliko. Ni pedeset da mi dadeš! Ni pedeset!

— Od volje ti. Ako ti je banka ode prodavati, nećeš dobiti za nju ni pet.

Otišao Omer kući, ali se nije mogao smiriti nego izašao na njivu i tu legao. Bacio samo stari gunj poda se i mislio.

Još je on jednom tako noćio na ovoj njivi, na »kupinjači«, koja je bila njegova vlastita, »mobina« kako se to rekne, a do njega je ležao isti Nikola. Omer se posvadio s braćom pa otišao na njivu, u mladi kukuruz, a i Nikola, koji se spremao u Ameriku, bio na njivi, na kmetovštini.

Legli oni jedan kraj drugoga, izvalili se na leđa i gledaju u zvjezdano nebo. Kiša je padala prije dva dana, i kukuruz, koji se bio dotle zapreo od suše, živnuo i lišće mu dobilo opet zdravu boju.

— Čuješ li, čuješ? — pitao Nikola.

— Šta?

— Čuješ li kako cīkā kukuruz? Ono raste sada iza kiše, pa puckara u koljencima.

— Hajde, ne luduj! Odakle ćeš ti čuti kako kukuruz raste? Šuti pa spavaj!

Zašutjeli. Tišina. Ni daška vjetra, ni cigloga pokreta lista.

— Osjećaš li ovaj miris? — pitao Nikola.

— Kakav miris? Ništa. Samo smrad od đubreta što je razbacano po njivi, pa se sad rascvalo na kiši.

— Ne, čovječe božji! Ovo zemlja iza kiše miriše. Nadojila se vode pa se sad raskvasala i ùduši njen miris.

— Može biti. Što jednomu miriše, drugom smrdi. Da spavamo.

Ušutjeli i zamalo zahrkali.

Leži Omer i sada, nakon više od dvadeset godina, i sjeća se čitava razgovora. Kako se sve promijenilo! I sada, baš kao i onda, hladovina iza kiše. Sva zemlja drhti od nekog umora teškog. I miriše mirisom zdrava punačka djeteta. Čuje sad Omer i kako kukuruz cìkā. Rástē.

Kako on sada voli tu zemlju! Sada, pošto ju je desetak puta preorao i uskopao, istrijebio iz nje svaki kamen i s kraja na kraj nasuo je đubretom od one jedne krave. Nema grude zemlje koju on nije imao u svojim rukama. Njiva je strma i svake godine voda odroni zemlju i snese je na dno njive, a on je s proljeća opet nosi i nasipa po vrhu.

Žao je njemu i kule, ali mora se od nečega rastati da spasi obraz i da mu sve ne rasprodaju za dug.

Mora se spasiti obraz i poštenje. Odužiti se, pa onda početi uredno živjeti.

Obuzela ga studen, i on se vratio kući. Zaspao, a ujutro rano otišao Nikoli:

— Hajdemo, Nikola, u Stolac. Ja ti prodadoh.

— I ja kupih.

Razglasilo se to brzo svukud. Pa gdje god se sastanu dva muslimana seljaka, makar nekoć bili i Alajbegovića kmetovi, a ono samo što im suze ne poliječu. Ne bi njima žao bilo da se makar šta prodaje, ali se radi o Alajbegovića kuli, o kuli koja je na tri kata, koja se vidi dokle oko može doseći i koja je viša i od crkvenog zvonika, pa sad, eto, da se zove Đurića kula. I onda udare u proklinjanje:

— Ej, da bog da mu zemlja kosti izmećala, šta uradi! Što zavi sav kraj u crno! Što slomi svoj Hercegovini krila!

— Hej, rahmetli Muhamedaga, što ga rodi onakva, nestalo mu traga, da bog da! Bolje bi ti bilo da si kamen rodio nego njega.

Pa tek kad Đurić poče popravljati kulu, preziđivati je i

dotjerivati izvana i iznutra, ljudi samo škripe zubima, a gdjekoji ne može da otrpi nego zaplače iz svega glasa:

— Hej, grdna rano!

Đurić se ženi. Sleglo se »vlaškog uha«, kako reknu muslimani, kao na Sudnjem danu. Puška pušci nè dā da oduši. A Nikola prosuo novac pa selo pliva u vinu. Izveo svate na kulu, pa guslač gusla u Muhamedaginoj sobi. A Nikola uzme čašu vina pa je prolije na mjesto gdje je Muhamedaga sjedio: »Deder, Muhamedaga, deder i ti jednu! Nemoj se stidjeti!«

Svatovi hihoću i vrište, a Nikola ide u obor po svinjče i nosi ga na kulu.

— E, Muhamedaga, nisi ni ti mislio da će u tvoju kuću doći ikad »zlatni papak«. Nisi dao ni nama da ih gojimo, da ti ne bi opoganili t u r s k u zemlju.

Pa okrećući se opet Muhamedaginu mjestu, povaljuje kezme, kolje ga, a krv štrapa po zidu i po podu, gdje je Muhamedaga klanjao okrećući se Ćabi.

Stariji svatovi ostavljaju kulu. Ne sviđa se to njima iako ni oni nisu voljeli svoga bivšeg agu. Prolaze neki ispred Omerove kuće i govore o tom, ne s namjerom da ih on čuje, a on ih iz dvorišta čuje. Čuje ih jer, po seoskom običaju, govore i u svagdašnjoj zgodi toliko glasno kao da se s nekim nadvikuju.

— Nije mu ono valjalo da prolijeva vino i da kolje krmče gore u Muhamedaginoj odaji — kaže Martin Perić.

— I ja velim. Ono nije ljudski. Dao bog da mu izdobri, ali neće. Jer je Muhamedaga bio i čovjek, ako je bio i naprasit.

Oko Omera sve se okrenulo. Svu noć nije mogao oka stisnuti od ženina plača. Njoj je kula spram mrtvom glavom, makar da je u njoj samo malo proživjela. A kako je tek njemu! I sad, kad čuje da su oskvrnuli ono mjesto sveto gdje je njegov otac cijeloga vijeka molio, njemu je sve crno pred očima.

A šta da radi sada? Ne može vratiti kule. Prošlo je već pola godine kako ju je prodao. A i čime bi je vratio? Gdje su toliki novci? Pa što! Ne može ni ovo dopustiti. Ne može dopustiti da se vječno vrijeđa ono mjesto, njemu najdraže i najsvetije. Mora se to sve uništiti. Ubiti Nikolu, pa makar odmah išao na vješala. Ali što? Ako njega ubije, ostat će kula drugima. Đurićima. I na vječnu sramotu i sprdnju potomstvu

pričat će se da je to bila nekad Alajbegovića kula koju je prodao Omer. »S vječnom će se sramotom spominjati moje ime.«

Unišao u sobu koja je nekoć bila dućan. Od neprodatih stvari na polici je bila kutija lagumskog baruta. Uzeo ju je, a onda se obazreo po sobi. Žena mu istom zaspala, a troje djece povaljalo se po podu jedno do drugoga. Sagnuo se da ih poljubi, ali se odmah odmakao kao da je gubav. Ne, ne smiju ih se dotaći ovakva usta.

Istrčao je i iz pojate uzeo naramak slame. Požurio prema kuli.

Obašao je sa svake strane. U jednom uglu bila duboka rupa, koju su zaboravili zaliti cementom. Spustio u nju kutiju, zatiskao je slamom, a onda u duljini od dvadesetak koraka nasuo slame.

Gore se u kuli orgijalo.

Nikola vrištao:

— Deder, Muhamedaga, deder ovaj zalogaj. I tvoj bi ga imenjak svetac u slast pojeo. Deder ovu čašu! Nema ovakva vina ni u dženetu.

Omer škrinu zubima i zapali šibicu. Primaknuo je slami. Gmizao plamen, a Omer okrenuo prema žandarskoj stanici. Najednom se okrenuo: »Ne, nije još kasno«. Potrčao prema kuli i prislonio se uza zid.

Hrvatsko kolo, 1929.

KMET

Nije mi se dalo u naš čardak, pa sam došao Ahmetu da prenoćim. U čardaku su zidovi hladni, pa bi trebalo cijelu sedmicu bez prestanka ložiti da bi se moglo u njemu stanovati. Na visini je ovo selo. A onda, i neobičaj je samu čovjeku.

Osam je sati. Vatra u odžaku plamti. Vani je snijeg, a u sobi smo Ahmet i ja. U drugoj njegovoj zgradi, preko dvorišta, čeljad mu je i krava pod jednim krovom, u prizemnici kojoj je pod kao i ovaj nabijen ilovačom. Sigurno već spavaju. Jedan mu je sin oženjen i leži sa ženom u istoj sobi u kojoj, među ta četiri zida, leži još pet duša. A Ahmet sjedi sa mnom i priča. Razvezao mu se jezik, pa najprije počeo o lovu, a onda prelazi na drugo.

Za mene je prostrto kraj odžaka. Ležaj je od dasaka, na njima slama i preko nje gunj, a gunj je i pokrivač. Kad zakunjam, treba mi se samo na ležaj prevrnuti. Spavanje mi nije ni nakraj pameti.

Ahmet priča, a ja slušam.

... Tebi je čudno da se može u ovom kršu živjeti, gdje ne vidiš ništa dokle ti oko dopire nego kamen, gô kamen. Između kamenja vidiš bus trave, ovdje-ondje ovcu ili kozu, negdje nekoliko dubova, krpicu zemlje i ništa više, ništa više. Pa i čovjek je ovdje kao iz kamena izrastao kamen. Okošt, tvrd, zna za patnje, a ni veselje ni žalost mu ne ravnaju brazde po čelu. Mi se u kršu rađamo i, kad mremo, pod krš liježemo. Svi mi govorimo: nema jadnijeg života na svijetu od našega, a niko ne ostavlja ova brda tako blizu nebu.

Moj otac bio slobodan seljak, a to je onda rijetko bivalo. Ovo malo što imamo bilo božje pa naše. Otac se jednom za-

dužio do grla. Dvije hiljade groša. I upravo za toliko svu zemlju prodao, a sâm sebe unajmio u kmetstvo. I svi mi bili kmetovi.

Dok je otac bio još slobodan, rodile mu se tri kćeri. Udario svijet na nj:

— Oženi se, bolan, na ženu; ova ti samo ženskadiju rađa. Ostat će ti imetak tuđinu.

I, bogami, natjerali oca, pa će on jednoga dana materi:

— Stara — veli joj on — otiđi sutra u hrašće, pa kad dođe Kuna Šafrina, zaprosi je za me i podaj joj amanet!

A moja mati, bog joj dušu pomilovao, ni pet ni šest nego njemu:

— Neće za mene živē druga u našu kuću!

Bilo je to prvi put da ga nije htjela poslušati otkako su počeli sô i hljeb zajedno jesti. On je gurnuo od sebe. Ona ušutjela; šta će, pa se opet savila njemu pod noge. Bog dao pa bila tada zbabna. I ona baš niti je Kunu isprosila, a ni on o tom govorio. Primaklo vrijeme rođaja, a ona bila u brdu za ovcama. Jednoga dana pred zalazak sunca, upravo kad je ovce sjavljivala, osjeti da rađa. Dijete pani na tle. Ograda, nigdje nikoga. Ništa oštro da djetetu pupak ureže. A ona izvuci usukan konac iz kose, podveži pupak, nasloni ga na kamen, a drugim oštrim udri odozgo i presijeci ga, pa onda dijete zamòtāj u rubac s glave. I to joj nije bilo dosta nego nakupi naramak drva, sjávi ovce, òptjerāj ih oko Kućina, pa preko Ćeteništa i Džoklinih vrtlina do kuće.

— Evo ti, stari, sina — rekla mi ocu kad je došla.

— Vjerujem, na moju dušu.

Ona mu ga dodala, a on zaplakao kao malešno dijete:

— E, neka te, Vranjevka — bila ona iz Vranjevića — a sad se ne bih na te oženio da mi daju carevu sultaniju.

Rodio se bio tada Osman, te on umrije za ovoga rata. Spomenulo se, ne povratilo se!

Poslije, kad god bih nešto o tom mislio, čudio bih se ocu: kako se mogao srditi na mater što je ona žensku djecu rađala. Tà to mu je bilo u silu boga govoriti. Kako bi meni, na priliku, mogao biti draži Meho ili Alija ili Mustafa nego što je Zejna. Svi su mi kao prsti na jednoj ruci: udri po jednom, boli, udri po drugom, boli. A svi ne misle o tom ovako. Nekako svi gledaju na žensko kao na tuđe čeljade u kući. A ne zna čovjek od kojeg može više dobra vidjeti.

Pa onda, meni nije moglo leći u pamet kako drže da je muško dijete starije od najuglednije starice. Kad naiđe muško, ma tko to bio, žene, ako sjede, dižu se na noge ispred njega. Pa ako i zbabna žena naiđe, dižu se ispred nje. Vele: Možebit je u njoj muško. Čudno je to meni vazda bilo. Ja sam bio kmet, a moja, ili svakom drugom njegova, žena još jednom kmetica. Kmetica agina i moja robinja. Istina, na selu je od veće potrebe radi zemlje muško, ali je meni vazda žensko bilo nekako draže. Ono se uda, ode iz kuće, pa možda i za slobodna seljaka. A onda, žensko je, brate, upravo kao zemlja. Plodovito, brate, milo i ljubokrvno.

Postali mi kmeti. Ja se rodio za novog stanja. Kmetsko dijete. Bili smo kmetovi, ali ne valja duše gubiti, kao da i nismo bili. Aga Džankić iz Blagaja, koji je od nas kupio zemlju a nas ukmetio, nije nikad došao u nas. Otjerali bismo mu u jesen onu trećinu prihoda što ga je bog dao, a on vjerovao vazda.

I tako to bilo uvijek. Za četrdeset godina ja sam mu vazda na tri-četiri konja stjerao ono žita, malo masla, jaja, koju kokoš, a on me ne bi dočekao kao kmeta nego kao svog brata i uvijek mi, kad bih se vraćao kući, nešto čeljadima poslao. Malo za ovog nesretnog rata bijaše naopako pošlo. Digoše jedno vrijeme u vojsku, a ostario sam bio i onda, pa njimene uzoraše ženskadija. A je li žena plug uzela u ruke, nema tu vu sreće. Nije nju bog stvorio za teška posla. Srećom, mene brzo vratiše. Bijah u Slavoniji, a srce puče za ovom golotinjom.

Zašto li je ovo, bože jedini? Šta je ovo, kakva je ovo slast u ovoj zemlji, pa je ne možemo ostaviti, a kad je ostavimo, ne možemo je zaboraviti? A puste one ravnice onamo pukle kao more, zemlja crna, pa ispod pluga kao da se mast cijedi, i ima je, brate, ima, pa je se pola ne može uraditi. A ovdje, ona šaka što je ima, urađena je da ni dlanom ne bi mogao neurađeno pokriti, slomi se radeći i nikad da ti rodi ni ono najnužnije, nego ti je rēda na rad, u tuđ svijet, da mogu ovi kod kuće živjeti. Najsretniji si kad si zaradio da ti može biti brašna do novoga i malo platna za preobuke, a na drugo i ne misliš, niti ti srce za tim hlepi. Pa onda, zdrav si, žena ti mlada, ako je mlada, čvrsta, dvoje-troje bucmaste djece prpa ti se u lužini, biju se od šale, igraju, a u tebi se srce širi, širi i kao da će sada kroz prsa izletjeti.

I tako dan gonio dan. Ja radio zemlju, ona rađala onih desetak tovara žita, a ja trećinu vazda gonio. Mislio sam katkad je li ovo pravo: da ja radim a da nosim drugom koji mi nije ni rod ni pomozibog. Ali kad bih se sjetio kako je došlo do toga da ja nosim trećinu, onda bih rekao: E, pa pravo je. Tko zna šta bi bilo od oca da mu se nije onda Džankić u nevolji našao. Mislio sam i kako je tih dvije hiljade groša već valjda i s kamatama plaćeno, ali nisam mogao drukčije. Zakon je bio tu koji je govorio: jedna trećina prihoda zemljovlasniku, a dvije zemljoradniku. Dobro. Drugi možda nije o tom ni mislio. Kod drugih su bili drukčiji povodi kmetstva, a ja sam vazda mislio o svom slučaju. Ako je moj otac bio kmet staromu Džankiću, zar ja moram biti mladomu? Je li to pravo? On nikad nije došao ni da vidi gdje je ta zemlja, a ja sam je svake godine triput premetnuo preko ruku. Kiša ju je snosila niza strminu, a ja je u vrećama na vratu iznosio i nasipao po vrhu njive. Nije bilo stope zemlje na koju nije za ovih pedeset godina što sam na njoj motikom mahao kanula kap znoja. Moga znoja.

Pa eto, svejedno što sam ja tako buntovno i zaonda protivzakonito mislio, kad je došlo novo stanje, nisam prestao biti kmet. Moja je duša već kmetstvo obiknula. Drugi su palili čardake aginske, rušili kule, pirovali na zgarištu negdašnje aginske moći, a ja sam, kad je pao prvi plod, potjerao agi trećinu prihoda.

Svi drugi seljaci podigli se na me, kamenovati me htjeli, a ja ostao pri svom. I djeca se moja meni protivila, a ja stajao kao kamen na kamenu. Stalan. Čvrst. Digli se na me svi, a ja natovario na četvero konja pšenicu pa potjerao u Blagaj.

S kamenjem i sohama podigli se na me. Šta ću? mislim se ja. Zašto da ja nosim agi trećinu, a drugi nitko neće? A i meni se i mome životu prijete. Ali moram, moram. Govori nešto u meni: Možda je Džankiću nastupio onakav čas kakav je ocu bio kad je prodavao zemlju u kmetstvo. On sigurno nema ove godine ni zrna žita u hambaru, a i on je čovjek. Rẽda je jesti.

Pa neka. Neka mi glava pane ovdje na putu, ali ja ću ovo, što je pravo, otjerati.

Presreli me seljaci. Svi su me oni voljeli, i svi smo braća, a sve selo jedna porodica, ali ovdje su im oči plamtjele, a sohe se u rukama vijale kao teške prijetnje.

— Kuda ćeš?

— U Blagaj.

— Komu goniš žito?

— U mlinicu.

— Dobro — vele oni meni — ali se pazi da ne ode na drugu stranu. Da nisi jadan, ne goni agi, jer ne bi više ni cigloga časa stariji bio. Ne damo mi da naše žito ide iz našega sela. Čuvaj se! — zaprijetili mi složno.

I meni na um padalo kako smo mi svi ovdje na selu bili braća. I kakvo je naše djetinjstvo bilo?! Majke bi nam dale komadić hljeba i malo sira u drvenom čanku za ručak i užinu, i mi bi se uputili u brda s ovcama. Nisu nam davali drugoga suda nego drven, da ne bi muzli ovce i varili mlijeko, a mi bismo se dosjetili pa naložili vatru i u njoj zagrijavali kamenčiće, pa ih drvenim mašicama bacali u čanak pun jomuže, vadili ih i opet ih bacali u vatru, da se zagriju, a vruće bacali u mlijeko, i tako bi zamalo u drvenom čanku provrelo mlijeko i mi se častili.

Pa i momaštvo naše bilo bratsko. Ako je momak iz drugoga sela uvrijedio kojeg od nas, svi mi kao jedan udri na nj. Vazda smo bili jedno, a sada, vidim ja, ne šale se oni, ubit će me.

Nema fajde duše gubiti, malo me i strah, ali opet, kad ja na nešto ustanem, prije ćeš me prelomiti nego saviti.

Došao ja u Blagaj. Okrenuo pravo aginoj kući. Pokucao zvekirom na vratima. Izišao aga, suh, zelen, upalih očiju. Vidjelo se na njemu da je odavno blagoslov ostavio tu kuću. Ali svejedno ohol, visok, uspravan.

— Što si došao?

— Evo, aga, ja dotjerao što je bog dao i godina donijela.

Nekakav drhat mi ušao u grlo, a noge se podsjekle. On upro oči u me i reže me, probada svega.

— Goni, fukaro, nisam ja gladan! Nisam spao na to da mi se milostinja dijeli. Goni, uši jedna gladna i pogana! Ti da meni dadeš četiri tovara òšuljinā, a drugi nijedan da mi ne dotjera ni zrna od sto tovara! I sad ću ja tebe mekinjama kupiti, rđo jedna. Znaš li ti tko sam ja?!

Bale mu se suču iz usta do tálā, a crnog od očiju nestalo, i samo bijelo, podliveno krvlju, koluta se tamo-amo. Noge mu klecaju, a prsa se nadižu, i gola krupna rebra, a u njima nešto hropi kao kad se zakolje mlado june.

I ja otišao u mlinicu, samlio žito i vratio se kući. A gore na granici našeg sela sve na nogama: muško, žensko. Naoružano kócem i kamenom.

— Znao sam ja, ljudi — dere se Luka Pavlović iz svega grla — da on neće goniti agi žita. Tà nije nitko lud svoju muku davati drugomu. Evo vidite da je bio u mlinici.

Ja šutim i svoju mislim.

Pa eto, mislim je i danas. A šta će biti s njim? Od njega je sve oteto i nitko mu nije dao ni šaku žita, ni šaku zemlje da je sam obrađuje. A i on je čovjek. Mora i on živjeti ili ga je trebalo ubiti odmah kad je ostao gô, da ne skapava kao pas. Čovjek je on, brate moj, čovjek. Boli i njega kad ga tko udari, a milo mu je kad ga tko pomiluje. A ne valja da umire polako, dlaku po dlaku. Nije to ljudski. Zar misliš da je meni slatko ovo što sad jedem, kad znam, da ima čovjek koji nije ni danas, ni jučer, ni prekjučer jeo? Tko ne misli o ovome, njemu je u slast svaki zalogaj koji jede...

Dâni se već, i mi se spremamo za lov. Ahmet je izvrstan lovac (i lagan, premda mu je blizu sedamdeset godina), ali je sinoć, pričajući o svome stanju, pao u sjetu, pa se bojim da će biti mnogo beskorisnih hitaca. Drukčije, kad naleti zec ispred njega, puca i ne može fàliti, ali ranjena zeca uvijek zakolje da se ne muči.

Hrvatska revija, 1930.

HAMIDOVA KAVANA

Hamidova kavana ili, kako je kod nas svijet zove, k a h v a, sklonište je za bivše ljude. Duge jelove klupe okolo, u vrhu kàhveodžāk, nizak strop, a okolo na stropu visi nekoliko karpuza, grozdova i šipaka, ako bi kakvu bolesniku na um palo zimi ovakva voća, da se nađe, jer to razgali posljednje časove čovjeku kad mu se duša sprema u neznane krajeve bez povratka. Hamid to naročito drži da može učiniti djelo milosrđa. »Bar ovim sitnicama«, veli on, »kad mi se ne dade da poslužim bližnjemu svome dok imadoh čim«, misleći time na ono vrijeme prije nego Sofka zapjeva u ljetnoj bašči našega grada, a njena pjesma bi plač zatvorenih žena što duge noći čekahu muževe, i bî bolest vinograda naših prije filoksere i propast naših njiva prije agrarne reforme.

Nekad su skakali konobari na Hamidov mig, a sada on osluškuje neće li se odakle čuti:

— Hamide, veliku!

— Hamide, sarajku!

— Hamide, jednu utroje! — da prepozna svakoga po glasu, da onome pravi tanju, a drugome jaču kahvu, i da im ih kredom po direcima bilježi.

Smirene su njegove crte. Ni traga od one buke i veselja, kada zarada bijaše bolja i svugdje obilatosti.

Baš u ovo doba godine, uz trganje, kada seljaci potjeraju karavanu konja i magaradi, natovarenih kljûkom, on bi izašao iz kavane, ostavio sav posao pa uzeo veliko ogledalo i stavio ga pred magare nasred ulice. A tad bi nastala očajna dernjava i revanje, smijeh besposlenjaka i psovka trgača.

Pa dođoše godine i izoraše mu brazde po licu, umrije Nedreta i niče pamučasta kosa. Sad Hamid ostavi obijest i vrati se opet bogu milostivom.

Uniđe Hamid u svoju kavanu još za zvijezda, pa zàvatrī u kahveodžaku, pomete i ispeče prvu kahvu sebi. Zna on koja će mušterija prva viknuti, koji li će starac prvi doći i sjesti. I čeka ih. Ako gazda Jovo prvi ne vikne: »Hamide, veliku!« i ako Memišaga Handač ne uniđe prvi, nije posao poslom. Tako je to ovu posljednju godinu-dvije.

I prije su oni vanjski naručivali kahvu od Hamida, ali ima dvije-tri godine kako po cijeli dan sjede kod njega ljudi koji drugdje ne ulaze. Ne ulaze drugdje ljudi, jer se odmah od njih traži da nešto naruče, a Hamid to od njih nikada ne traži. Zna on da ne bi imali čime platiti, a nekamo moraju izaći, jer je teško gledati u prazne zidove gdje je visjelo oružje, pozlaćeno i u srmi, jer se ne može sjediti u sobama golim, gdje nekad bijahu šilte i bilećki ćilimi, a po sećijama serdžade i kadifeni jastuci. Sve je to izneseno, i nad svim je telal vikao: »Trista dinara, prvi, drugi, hoće l' iko više . . . i treći put«, dok se srce paralo i suze pekle u očima koje su to motrile iz prikrajka. A svaki je predmet odnosio pokoju uspomenu i donosio kesicu brašna, grumen soli i tovar drva, kojih je nestanak značio ponovo izginuće kakve uspomene iz kuće.

Kako kod jednoga, tako i kod svih njih.

Tako uniđe prvi Memišaga Handač i prođe uvrh kavane kraj kahveodžaka. Usrpljen je sav i lice mu je okošto. Odijelo koje je na njemu pucalo od pretiline, sada je kao na štapima. Nekada je on u ovo doba godine bio u Ortišu, razapeo čador, a trgači zašli niz vinograd pa beru u sepete i snose u màsnice kod čadora. Mêčka promiješa kroz grozdove i šikne màst gust. Jalovica dvizica vrti se na ražnju, kora joj zarudjela i miris škaklji nozdrve što srču širom mirise zemljina roda pod vrelim suncem. Sa Zimalja dođu drva i mrs, s Blata sijeno i, neka ti je hvala, bože veliki, čovjek s mirom čeka zimu.

Ulazi za njim hadži Vejsilaga Haznadarević i sjeda do njega. Utonule su mu oči, ne bi ih izvadio kukom od kantara. Davno je to bilo kad je on jahao arapske atove i uticao prvi na trkama. Sjedi sad i zagleda se u kut. Nepomičan je i oči je upiljio u daljinu, gleda sebe na doratu gdje kao krilat leti Sofi hadžinskoj, a svijet se iskupio kao na Sudnjem danu. Prvi za njim ostao za pet konja, a zadnjemu se i zna rožina.

Pa hadži Vejsilaga ljubi dorata u oči, a dorat se jòrdāmi, pa samo što ne progovori. A sad je sam u pustoj kućerini i dvije unuke idu u tvornicu i hrane djeda što je na Meki devu u kurban mjesto ovna zaklao.

Ulaze i sjedaju do njih: Sulejmanbeg Defterdarević, pa Uzeiraga Oruč, pa Muhamedaga Zambak, pa ih se zamalo napuni kavana. Ako koji ne dođe, ostane mu prazno mjesto, neobično je bez njega, ali se ne govori o tome. Ne govori se ni o čem. Tišina je kao u napuštenom groblju. Potegnu se čibuci i naspe se u lule smrdljike. Nekad se pušio duhan žut kao dukat, mirišljiv i pitak, a sada kakav najjeftiniji zapane.

Zadimi se iz desetak lula i naoblači se strop niske kavane. Pa ljudi traže u neobičnim likovima prošlost i žive od uspomena.

Sjede oni sate i sate i šute. Tek ako kraj kavane prođe sprovod i sazna se tko je mrtvac, progovori se o njemu i zaželi mu se božja milost i mir. Progovori se koja i o starosti mrtvačevoj.

— Od mene je bio dvije godine stariji.

— Moj je vršnjak.

— Od mene je deset godina mlađi, pa vidi!

— E, ne probire smrt po starosti . . .

Zašute, dok će netko u po glasa:

— Da se može kúpiti smrt, mnogi bi je kupio.

Kad se podne primakne, počnu se pridizati i odilaziti svatko svojoj kući.

»Sutra smo čitav dan stariji«, misli svaki od njih.

»A nekada dan postara čovjeka više nego godina«.

Kako danas, tako sutra, kako sutra, tako i dalje dolazit će oni dok jednoga po jednoga ne odnesu na ramenima ljudi dobra srca, spuste ih u zemlju i po daskama naspu kamen i zemlju.

I njima ne bi toliko bilo neobično kad jednoga dana ne bi zatekli Memišagu Handača, da je umro; umro — *Allah rahmet ejle*, koliko im bî začudo kad jednoga dana upade u Hamidovu kavanu Prnjat. Otkud mlad čovjek da dođe među starce? Otkud bivši kmet među bivše age? A oni bi htjeli da je on još uvijek kmet i ne mogu se pomiriti s činjenicom da nije kmet, jer oni sebe osjećaju agama, pa makar i nemali ničega.

Svima bî nelagodno kao da im je na glavu sjeo, svi se promeškoljiše i nastaviše — šutjeti. Ali Prnjat nastavi pitati.

Sa svakim lijepo. Sjedne pokraj Memišage Handača, naruči crnu udvoje, pa pije i pripitkuje ga kako živi i šta radi.

— Čekam smrt — odgovara Memišaga, i njegov glas bi kao kad kamen bućne u vodu.

Dolazi Prnjat svakoga dana, naručuje kahvu udvoje i sa svakim naizmjenice pije. Voli razgovor, a svi oni vole šutnju, jer u njoj su potpuno mirni i u njoj mogu da ožive prošlost. Ne osladi usta govoreći o medu, ali kad misliš o onome što se nekad zbilo, doživiš još i bezbroj puta prošlost, makar i bez one jačine. Doživiš je i proživiš načas, ali i to ti je često dosta da imadneš snage za nastavak životarenja.

Dolazi Prnjat svakog dana, ali je danas uzvijerenih očiju i povodi se u hodu.

Naručuje jaku kahvu. Još s vrata ponizno se sagiba i ispričava:

— Oprostite mi, drage moje age i begovi, ja sam malo... eto vidite... ovo nesretno vino... ne uzmite za zlo.

Sjeda kraj Omerbega Šahinbegovića, pije s njim kahvu i razgovara. Priča da se sada bavi pčelarenjem. Ima desetak ulišta i pokraj njih sjedi čitave sate. Gleda ih i promatra njihov život i rad. Zanimljive su one. Rade i neumorne su u poslu. Ali je najzgodnije kod njih što izbace između sebe one koje ne rade i koje su nesposobne za rad. Ako pčela ima jedno okrnjeno krilo, ili joj je otpala noga, ili je što malo zgnječi, izbačena je iz društva. Druge je pčele ubiju jer nije za život. A što god nije sposobno za život i za rad, to treba ubiti, uništiti, izbaciti iz života.

Bore sa žutih saruka, što su nekad svileni bili a sada su izgubili sjaj, i bore na čelu stiskaju se i grče se pesnice.

Zar nismo ubijeni? Zar nam se mogla desiti gora nesreća od ove, da nas u životu veseli jedino misao da ima i smrt? Pa zar ne bi trebalo blagosloviti ruku koja bi nam zabola nož u srce iz kojega bi iscurila krv i u tijelo uvela smrt?

Zašto, zašto je on došao? Zar je trebalo to? Zašto će ovaj vjetar, ovaj vihor što mrsi otkose, pokošene zamahom oštre kose što prekide život zelene trave do novog ljeta?

Neugodno je ljudima, slabi su i šute.

A Omerbeg Šahinbegović, visok i uspravan kao bor, sa osamdeset ljeta za sobom i živom slikom budućnosti pred sobom, u koju on vjeruje kao u boga jedinog, grči šake.

Njemu je od svih ovdje najteže. Sestra mu Nura, dvije godine mlađa, prikovana je uz jedno mjesto i sjedi kraj prozora.

Sestrić mu umro, a sestrina unuka, Nedreta, nakon lutanja i jada, nakon strme i trnovite ulice, namrla mlađoj sestri, Hasniji, ulicu i kruh, stican svakodnevnim poniženjima. I već je prošao mjesec dana kako ju je odveo neki Švabo, neznano kuda, pa se istom sada saznalo da je živjela s njime kraj mora, ali da se sprema oluja na tom moru i da će njega nestati za talasima. Šta će biti od nje? Gledat će je svi s preziranjem i odbaciti je iz društva. Ona nije za ljudsko društvo, kao što nije ni pčela krnjega krila za ulište, samo što nju ljudi neće ubiti, nego će je ubijati iz dana u dan pogledima punim prezira. I unuk njegove sestre Ibrahim, očajan zbog sestrina bijega, luta grobljima i razgovara s kamenjem na grobovima.

Zaboravio je on sve svoje jade pri jadima ove porodice što život svoj dobi u krilu njegove sestre. A ni njegova bol nije malena. Unuk je njegov šezdeset metara pod zemljom, i kad god mina dolje u rudniku oglasi da je razbijen zid crnine što je mnogima zlato a mnogima crni kruh, u njemu premre srce: da nije došlo ono najgore. Jer to je slika njegova sina što ga raznese granata na obali tuđe rijeke, u tuđem ratu, gdje svi biše pobijeđeni, to je hranitelj četvero crvića što će jednom biti ljudi, to je potporanj njegov što će ga položiti u grob kad bude volja božja.

Sjeda Prnjat kraj njega i potkučuje mu findžan kahve crne kao što je sve njegovo crno sada, ali on ipak kroz to crnilo vidi daleku rūmēn što je kao zora. I to svjetlo iz daljine, to je jedino što ga drži uspravnim i u što su mu oči uprte.

— Pa kako si mi, Omerbeže moj?

— Živ sam i preživjet ću svoju smrt. Hvala bogu, dušmana imam dosta, a to će reći da još nešto značim.

Dršće na njemu svaka dlačica i u očima mu plamen sijeva. Lica se oko njega razvedruju i ljudi se pomiču i premještaju s bedre na bedru gledajući plamen što mu izbija iz riječi.

— Neka si ti zdrav, milom bogu hvala! Dok je ovakvih kućića i odžakovića, znat ćemo da smo živi. A, boga ti, Omerbeže, šta se ono govori za onu kćer od sestrića ti, za onu Hasniju? Vele da je hoće onaj Švabo da ostavi u tuđem mjestu. Šta će od nje biti sada? Hoće li itko od njezinih po nju ići?

Uspravilo se osamdeset godina na noge, zanjihano kao ljetorast od zanovijeti o prvom jesenjem vjetru.

Pomutilo se nešto duboko u njegovoj nutrini i on vidi samo dva ustrašena oka što blesavo zure u njega.

Ćuti on u srcu kandže zabodene duboko, pa ruju ga i krvare svega. Brizga krv na sve strane i on gubi svijest. Sav se pretvorio u jednu čvrstu šaku sa snagom koju je bog raskošno darovao. Sve ono na što mu je žao ostalo i sve ono što mu je krivdu učinilo čučalo je pred njim prestrašeno.

Pao je udarac kao grom.

Omerbeg se oborio ničice na tle, kao da je sam udaren najtežim udarcem, savio lice među dlane i stresao se. Protegnuo se uz prigušen jek, i tijelo mu se smirilo.

Novi behar, 1930.

LJUDI IZ KRŠA

On nikada nije trčkarao za vijestima, jer šta se tiče kojeg bilo čitača velikoga mađarskog dnevnika da se sluškinja ta i ta otrovala lizolom jer se osjetila bremenitom a ljubavnik je ostavio, kad tog imaju napretek i kod kuće. To ne bi bilo zanimljivo ni onda da je ta sluškinja član neke stare begovske porodice, jer i to je već obična stvar. A kako se njegov »kolega« osjećao sretnim kad je mogao svome listiću takvo što dojaviti bilo dopisom bilo, u veoma važnim slučajevima (ubojstvo, samoubojstvo), telefonom! Kako li je bio očajan kad se za ljetnih dana sve stiša pod sunčanom tegobom, pa nitko ni da umre (on bi odmah pisao: ugledni građanin... poštovana starica... sirotinjska majka ... veličanstven sprovod... ucviljenoj porodici...), ni da se pobije, ni da se utopi u rijeci, i sve je tiho, mirno kao mrtvac na odru, a on nema šta da javi iako mora svakoga dana odaslati listu, po pismenom ugovoru, barem tri vijesti, pa tako piše o potrebi popravka Wilsonove ulice, o polijevanju Masarykova šetališta (tâ imena došla su i do sélā) i o čišćenju kanala.

Nije htio namjerno ni gledati po svijetu, a ipak je vidio više nego što su drugi vidjeli. Da je to što je viđao rekao kada drugima oko sebe, oni bi se nasmijali i rekli bi mu da je preosjetljiv. Iskrsavalo je to preda nj netraženo i nenametljivo. Bilježio je više za sebe, jer je bio gotovo i zaboravio da je obrekao Lajošu pisati pokoju vijest. Tek katkad bi poslao koju refleksiju, umornu priču, kakav lirski odsječak. Ali svega vrlo malo za cijelu zimu. I sve je bilo tiskano. A Lajoš ga bodrio.

Tako je jednom pisao, prvih ožujačkih dana, o Jeanu. Bio je to hrabar pilot. Izvodio je najsmionije akrobacije svojim avionom, kao što mu je i djed bio vanredan konjanik te je

zadivljavao paše koji bi provodili vojske na ustanike i zaustavljali se radi odmora u Polju. Kad mu je u jednom čarkanju na granici ubijen pod njim konj, vratolomno je brzo i vješto s njega skočio da ga konj ne pritisne. Tako je Jean (drugovi su ga tako zvali, jer je svaki imao po jedno ime osim rođenoga), kad mu se pokvario avion na visini od osam stotina metara, izmanevrirao spuštanje bez ikakvih zlih posljedica po sebe i po pratioca (osim što je odgovarao za upropašteni avion). Nije imao namjeru da javlja da se jedan avion skrhao (toga bude svugdje često), nego da uporedi djeda na konju i unuka u avionu, vješto upravljanu.

Proljeće propjeva u čovjeku i u prirodi, i jednoga dana dođe glas da su se seljaci pobili s financima u Vučjim vlakama i da je jedan financ mrtav.

Vučje vlake! Sjeća se on njih dobro. Bilo je još pred rat kad je kao dječak išao s ocem u selo da vidi kako im napreduju ovce. Put je vodio kroz Vučje vlake, a seljaci im rekli da treba tuda ići ili kad dobro òdānī ili dobrano prije zalaska sunca, jer se vuci tuda provlače iz planine k rijeci da ugase žeđ i usput da u Polju što zagriznu. Jedni idu iz planine, a drugi u planinu, i svi istim uskim puteljkom prorezanim kroz krš kao procijep. Dva konja pod tovarom ne mogu tuda uporedo proći, a kamene litice u visini samo što se ne sastaju, te se vidi jedva vrpca plavog neba kad je vedro, a zimi, kad se namrači, strah je čovjeka i danju proći.

»To bi nešto bilo«, reče i pođe. Znao je da su to krijumčari koji tuda prolaze kao i vukovi da pronesu svoj plijen iz Donjeg polja u Gornje, gdje će ga prodati Gornjašima, a ovi će ga onda pronijeti u bližnja sela, pa čak i preko planine. Dostizao je i prestizao seljake koji su vodili za sobom konje bez tereta. Drva su prodali u gradu i sad se vraćaju kućama sa svojim brigama. (Dobio šesnaest, a brizga loja dvanaest; botana po osam, a treba je najmanje za jednu preobuku tri, to je dvadeset i četiri, i onamo dvanaest, heee, trideset i šest, a on dobio samo šesnaest. Treba još dvadeset. To je još dvaput u grad sa dva konja, a za to treba četiri dana.) A onda se sjetio da ne treba žuriti. Nije daleko, a istom je pola dana. Pa može gdje u Gornjem polju noćiti. Zaboravio je već kad je noćio pod samim nebom i gunjem. Sjeo je kraj puta i odmarao se. Naišao je drvar, odrpan kao strašilo za ptice u bostanu.

— Da uzjašem, Ramo?

— Umorni su mi konji — promrmlja seljak i ne osvrćući se na nj.

— Dat ću ti dva.

Strignule mu uši kao u zeca.

— Odmah?

— Evo. — I zajahala su oba. Htio je da sa seljakom povede razgovor, ali je znao da je on nepovjerljiv prema svakom dotjeranu čeljadetu. (Sad je i on istom opazio da je pošao u selo bez ikakve pripreme.)

— Umlatili ga, a?

— Eeeh.

— S duhanom pošli?

Slegnuo je ramenima kao da je htio reći: »Ništa prirodnije od toga. Ko drukčije i da ide uz Vlake osim šverceri i vuci po noći i drvari za vida, kada se vraćaju iz grada?« Jahali su uporedo. Ponudio je seljaku kutiju da savije cigaretu.

— Kako se živi?

— Dan za dan, dok i smrt za vrat.

— Vazda u drva, a?

— Još malo, pa će i njih nestati. Sad ih siječemo uvrh planine. Za dvije-tri godine sjeći ćemo ih s onu stranu, a onda će trebati tri dana dok se stjeraju u grad. U nas kod kuće samo se lože treskotine i po kršu čupamo kadulju pa time vatru ložimo.

— Sigurno pušite samo eškiju?

— Vala, ako si i preobučen financ, neću ti reći nego kako i jest. Ako smo i seljaci, nismo pali na glavu da za prstovet duhana u papiru plaćamo koliko se ovim Donjepoljcima plaća u Otkupnom uredu za kilo. Mi ga kupujemo po dvadeset, pa kad ga prokrhamo u Gornje polje, ili nam ga oni izbace, već vrijedi dvaput toliko po što ga prodajemo planištacima, a oni ga dalje nose i pronose. — Najednom se zaustavio u pričanju, kao da sebi predbacuje: »Jesam li budala? Sve mu kazah, a bog zna ko je i šta je.« — A što ti ideš gore? Da nisi sudac? Rekoše jutros, kad sam pošao u grad, da čekaju nekakvu komisiju.

— Nisam ja u tom poslu. Prahnulo mi da izađem malo gore. I prije sam izlazio s ocem, pa i djed mi je izlazio, i pradjed i šukundjed. Gore u Zlomušica . . .

— Pa ti si, onda, Duranić.

— Jesam.

— Pa što ćeš s a d a gore?

— Eto, kažem ti, na um mi palo da obiđem malo gore iako ja ondje nemam ništa svoje.

— U njih leži onaj financ što je ranjen, a onaj jadnik u Vlakama. Čeka komisiju. Strahota u njih i pogledati. Kraj puta leži nauznač, rascijepljene glave, a svukud okolo poprskala krv. Mora da je sinoć prigustilo obojima. Jer je i iza švercera ostao krvav trag do pod selo. Zapuca sinoć oko ponoći kao da sô bacaš na vatru.

— Bude li toga često?

— Pa i nije. Kad se ovako što oglasi, onda i financi bolje čuvaju kasarne, a i šverceri promijene neko vrijeme put. Nevolja je to jedna. Onako zdrav, mlad, pa eto sad gotov. A možda ima ženu i koje dijete? Jad, pa eto ti! Živjeti i o n i moraju, a i mi. A u ovakvim stvarima stradamo opet mi i oni. Kažem m i, ali ja baš o tome nisam nikad radio. Seljaci iz Donjeg polja, gdje samo o duhanu rade, prebace ga nama, osim ono što predadu Otkupnom uredu, a mi dalje drugima. Zaradimo štogod i mi i oni, a i financi službu vrše. Uhvate koga, gdjegod pripucaju za kim, možda koga i rane, i ubiju, pa eto i pokojem se od njih smrkne. A svega toga ne bi trebalo među ljudima...

— Bi li se imalo gdje gore noćiti?

— Pa lako je za to ako nisi izbirljiv. Gdjegod u pojati po slami gunj baciti, a drugim se pokriti, pa ko carska majka...

— Bi li me ti primio na konak?

— Bih, pa kako ti bude. A sad ćemo malo sjahati. Strmenito je ovud, pa kad bude i živina, grehota ju je mučiti.

Sjahali su i sprva malo geguckali dok su otegli noge, prežuljane o drvene stranice samara. Kroza ždrijelo Vučjih vlaka vjetar je s planine bridio. Konji su uznemireno strigli ušima čim su unišli u klanac. Tu je dan uvijek kratak, jer se sunce rijetko nadviri nad dubinu.

— Eto, još malo, pa ćemo izbiti do onoga mrtvog. Evo za ovom prvom okukom. Ha, eno dvojice žandara na kamenu. Čekaju sigurno komisiju. A pod kamenom je on, siromah.

Došli su i nazvali boga žandarima koji su bili ukrućeni i šutljivi.

— Jeste li se obazirali ide li kakva skupina ljudi, komisija?

— Nema nikog za nama dokle oko zahvata.

— Čini mi se, morat ćemo ovdje noćiti.

— Pa kad se ovo svrši, izađite malo gore. Dobro mi došli kad god naiđete.

— Hvala, doći ćemo možda i večeras ako kojom srećom izbije komisija.

Obazirali su se na leš koji je raskoračen ležao ukraj puta, pa zajahali konje i pošli dalje.

Kao kad se putuje dugim tunelom, u kojem dim guši putnika, pa se izađe iz njega i otvaraju se svi prozori na vagonu, tako i Ibrahim Duranić osjeti neko razvedravanje u duši kad ugleda pred sobom polje. Široko i ravno, makar gdjegdje i izbijao tvrd kamen usred njive ili livade, a nasuprot klancu blag uspon planine, gole, kamenite, samo na najvišim vrhovima sa nešto bukava, ono mu obli toplotom i nježnošću svu nutrinu. Na ustalasanim mjestima kuće sitne i šćućurene pojate i torovi. Bojažljiv dim nad gdjekojim krovom.

— Eto, k meni ćemo. Smrkava se. Valjat će što založiti pa pod gunj.

— Ja bih volio gdje na izvanu da izbaciš malo slame i jedan gunj.

— Rano je još za spavanje na izvanu. A ovo je kao u planini. Ako ti baš hoćeš, onda ću i ja noćiti kraj tebe.

Prolijetala su djeca kraj njih, zagledavala se u stranca i bježala.

— Je li vam materešina doma? — upitao je djecu kad je došao u dvorište i svezao konje.

— Jest — odvratilo najstarije.

— Kaži joj da sam joj rekao neka položi konjima i neka mi pošalje čanak mlijeka i dvije kašike na guvno. I hljeba. A ti iznesi tri gunja!

Na guvnu su večerali kruha i mlijeka. Crna kruha i tvrda. Ni život tu nije bolji od kruha, od takva kruha.

— Kako je s mlijekom u tebe? Ima li ga dosta.

— Varènikē koliko bog dadne, mlàćanicē koliko domaćica hoće.

— Ti sve na šalu okrećeš — nasmiješio mu se Ibrahim.

— A da što bi jadni čovjek?

— Hoćemo li ovdje i leći?

— Hoćemo. Daj, Sajo, gunjeve.

Namjestili se na slami, po kojoj je gostu bio bačen gunj, a drugim se pokrio do vrata. Veliki pas tornjak smotao se niže njih, pokrivši repom gubicu, pošto je dobro onjušio gosta.

— Šta misliš, Ramo, hoće li sutra osvanuti lijep dan?

Ali je seljak već spavao. »Uostalom, možda on i nije Ramo«, misli Ibrahim, »ali je ovdje svaki drugi čovjek Ramo.« A on je gledao nebo.

»Zvijezde, sestrice drage, zvijezde, gledam vas i miran sam gledajući dubinu neba i vaš sjaj. Svaki čovjek ima svoju zvijezdu na nebu i dušu u tijelu. I kad se zagleda u koju zvijezdu, pa ako pogodi da je to ona prava, ònā njegova, onda mu duši otiješnja njegovo tijelo, i ona mora odletjeti i utopiti se u zvijezdi. Ima okrutnih ljudi, a njihove su zvijezde one krvave. Njih nema mnogo, ali su sve krupne. Ima umnih ljudi i zlatnih zvijezda, a zvijezde onih nevinih bistre su, one najsićušnije blijede nebeske pjege, onaj bezbroj posijan na nebu iznad mene i iznad svakoga tko gleda u nebo. Zvijezde marnih ruku. Da, ona najsitnija, ono zrnašce bisera zvijezda je ovoga čovjeka kraj mene što leži. Zvijezde, sestrice drage...«

— Bogme si spavao da ne može bolje. Došli i žandari iza velikih jacija, i paščad se uzlajala, a ti kako si legao, onako i zaspao, pa spavaš li spavaš.

Tako ga Ramo ujutro diže da se okrijepi mlijekom.

— Je li komisija došla?

— Jest. Ojutros će onoga financa u grad, a oni išli u selo. Sjatilo se ojutros još nekih žandara osim naše patrole.

— Pa i ja ću k njima da vidim što su pronašli.

— Zajedno ćemo. Oni su u Zlomušica.

Zlomušice imaju osim svojih kuća i staja još jednu visoku zgradu, kulu, što im je pripala iza rata. Duranića kula. Nije ga to nimalo potreslo. Pregorio ju je davno. Čovjek se u nesreći tješi da nije sam. A s njim saučestvuje sto hiljada. U kulu se navraćaju obično gospoda: komisije, ovako kojom zgodom, liječnici kad urezuju ospice, geometar kad dijeli dva pedlja zemlje četvorici braće.

Komisija je sjedila u čardaku, a on ne pođe odmah gore nego sjede na kamene stepenice koje svana vode na prvi kat.

Široko dvorište bilo je popržnjeno. Stara baba čučala kraj tora i ispuštala koze, muzući ih na vratnicama, promećući im dižvu među noge i potežući za sise.

— Rke, vuk te zaklao, zar nisi mogla pričekati — proklinjala je baba kozu, kupeći brabonjke s mlijeka. — Prrs bara, na, na — baba ih propuštala jednu po jednu štrcnuvši od svake iz sisa po dva-tri pjenušava mlaza jomuže.

Do tora je bila vìđāćā kuća, i dim se provlačio kroz krov od ražene slame. Tamo je snaha tucala jaja u tavu za gospodu u čardaku. I došla mu misao na sliku po kojoj je on učio jezike dok je išao u gimnaziju: Dans la cuisine la jeune villageoise prépare le déjeuner. Sur le seuil de la porte la grand' mère est assise. Elle tient son petit-fils sur ses genoux. Le petit caresse un mouton blanc. Über den Steg, der über den Bach führt, geht ein Mädchen. In der linken Hand hält sie einen Strauss von Veilchen. Za babu, naravno. I neke lastavice prȁvē gnijezdo pod krovom kuće, kojoj bi ovdje rekli dvorac. I djed trijebi gusjenice s trešnje koja je u cvatu, a djeca, s neizbježnim vijencima od lišća na zlatokosim glavicama, igraju kolo. A nad svim tim božjim blagoslovom pjeva ševa u zraku.

Baba je pomuzla i posljednju kozu, a curica od dvanaestak godina otjerala ih iz dvorišta putem u planinu. Jedno dijete od pet-šest godina, zavezana čela nekakvom krpetinom (uopće, ovdje su sva djeca imala ili čvoruge na glavi ili razbijeno pa povezano čelo), uvlačilo se u kokošinjac da izvadi jaja. Snaha je pronijela kajganu u čardak.

Malo nakon jela sišli su u dvorište i snijeli ranjenog financa, blijeda i povezana da su mu samo oči virile.

— Strašno je bilo — šaptom je govorio. — Nisu to bili ljudi nego divovi. Dvadeset ih je bilo, ako nije više, a nas samo dva. Jadni moj drug! Nosili su pune vreće. A kad smo ih pozvali da stanu, ni obazirali se nisu. A kad je on opalio iz puške, onda su i oni osuli iz revolvera kao roj pčela. I umakli ovamo u selo.

— Pa gdje su ti žandari? — razgoropadi se sudac. — Zar nisu nikog sumnjiva našli u selu?

Ali ni žandari nisu sjedili skrštenih ruku; pomoliše se iza ugla goneći gomilu seljaka koji su pridržavali jednoga ranjenog u nogu.

— Jednoga smo pravog našli. Krv je tekla putem do pod selo, pa je morao biti u selu jer nije imao kada otići u planinu. A ni ovi nisu čisti. Svi će se oni u zatvoru iskazati.

Za njima su povirivali drugi seljaci što su ostavili posao toga dana da vide kako će se to sve svršiti, i bojažljivo stupali u dvorište, držeći se zida. A ranjenik zvjerao očima po skupu, šibajući bičem svojih pogleda po uniformama i odijelima koja nisu kao u njega: bijela košulja, modre vunene čakšire, crvene dokoljenice, zeleni pâs i fes sa šarenom mahramom i sve kao namjerno izderano, sa zakrpom na zakrpi.

— Deder ti nama reci tko je bio s tobom? — pita sudac.

— Ljudi.

— Koji su to ljudi?

— Vi ste škole svršili pa sve znate.

— Daj ti nama, dobar čojče, njih kaži, pa će i tebi lakše biti.

— Mene ste ljeh uhvatili, a prije ćete mi dušu izvaditi nego ime ijednog od njih prijeđe preko mojih zuba.

— E pa kad je tako, nema se što čekati. Treba ići.

Namjestiše ga na konja. Bio je to Ramin konj, a na sebi je nosio Ramina ranjena brata.

»I Ramo je sinoć onako zaspao odmah kad je legao, kao da ništa ne zna«, misli Duranić, pridružujući se golemom skupu koji je kretao u grad. »A sigurno ima i njegovo nešto ondje, kod one krvi i krvavog trupla u Vlakama. I kad prođe jučer onuda, i ne pogleda leš niti se promijeni u licu, kao da prođe kraj krepane uši.«

— E, tako danas idem džaba u grad — tuži mu se Ramo, a sve se u duši boji da i njega ne zadrže koji dan u zatvoru. Da sam barem na onog konja natovario drva da izbijem današnji trošak. A ovako će biti rěda otkinuti od onog jučerašnjeg. I bog zna, ostat će tamo sigurno godinu, to mu ne fali, a meni je rěda raditi i za svoju i za njegovu kuću.

A ranjenik se grči na konju i mršti se, držeći se za jabuku na sedlu, dok na drugom konju financ kunja zavijene glave kao novorođenče.

A do tri mjeseca, kad je izliječio nogu u bolnici i osuđen na godinu strogog zatvora (nije nikog odao od svog društva), išao je s drugim kažnjenicima pilati drva. Jednog dana vidje ga Duranić kako se izmaknuo od posla (pilao je drva u podrumu neke državne ustanove) i prišao podrumskom prozoru iznutra, a Ramo čuči vani, u uzanu vrtu kraj ulice, zapalio cigaretu pa je puši i dodaje kroz prozor hapšeniku koji je s požudom udiše i brže opet dodaje Rami, da ga stražar ne opazi, a Ramo je tek meće načas sebi u usta, pa kad uhvati stražareve oči, opet je dodaje bratu koji mu šapće:

— Smiju li sada zasjesti u Vlakama? Pronosi li se?

— He, he — smješka se Ramo — dok god ga oni plaćaju po četiri, a on se može prodavati po četrdeset, pronosit će se vazda. Pa da i zaspu Vlake kamenom, prokopao bi svijet sebi drugi put.

Hrvatska revija, 1934.

PREPORUKA

Hasnija nije još ni znala težinu riječi prevrat kad je on prevrnuo život u očevoj joj kući, i svima koje su graničile s njom, i onima sve dalje, dokle ne bi ljudska noga ni za petnaest dana dokoračala. Ona je čula obijesne oslobođene kmetove koji su polazili s pazara i kroz mahalu propijèvali:

Prometle se šljive u rogače,
a Behrami age u kopače . . .

čula je a nije razumjela ni riječi. Bila je tada još djetešce, a bila je dijete i kad bi nekoliko godina poslije izašla za avlijska vrata i, dok je vani bura cviljela kroz telegrafske žice i dizala pijesak od kojega bi oči pokrvavile, obijesno govorila za ženama koje su se umorne vraćale iz duhanske tvornice:

Idu žene iz fabrike,
crvènē se ko paprike.

Ali je došlo vrijeme i saznala je za značenje prije izgovaranih riječi i stidjela se svoje djetinje obijesti koja je bila samo obijest sita djeteta što ne zna koliko treba mahova tijelom, a često i poniženja da dijete ne zacvili sa gladi. Kad je došla nestašica u kuću i s njom svakojake nesreće, ona je pošla u brijačnicu da radom nahrani četvera usta. Jednoga je dana u njoj žena (željna da proživi koji ugodan časak daleko od teške svakidašnjice) prevladala radnicu koja je morala sapuniti brade niz koje su curile pohotljive bale i glačati nokte na rukama koje su se znojile u njezinima, pa s prvim strancem koji joj se svidio krenu na more. A kad nedugo zatim nestade u njega sredstava za idiličan život, ona, koja nikad otkada je znala nešto htjeti nije htjela da bude nekome na teret, vrati se u rodno mjesto. I povuče se u svoju kuću. Raditi u brijačnici nije više htjela. Bolio bi je svaki krivi pogled ovoga čudnoga malogradskoga svijeta što prezirno gleda djevojku koja je doživjela muškarca i što se divi muškarcu koji doživi mnogo žena. Da veze čipke i da za sedam dana rada od zvijezde do zvijezde dobije najmanju novčanicu i skoru kratkovidnost, to nije htjela, jer za to ne bi mogla dobiti ni kruha bez smoka, koliko je trebalo njezinu zdravu i skladnu tijelu. Nije htjela ni da prolazi kroz muške ruke kao roba da bi se time izdržavala, jer je sad osjetila da je takav život njenu sestru Nedretu kroz trnje poniženjâ doveo do ranog groba. A zima je blizu i porodica traži više nego za žarkoga ljeta i jeftine jeseni, kad je dovoljno i onih nekoliko kupona od beglučkih obveznica što ih je brat Ibrahim ljubomorno čuvao.

U kući nije htjela da pita koga: ni bàbu koja kao okamenjena sjedi vječno na jednom mjestu, ni majku koja mora biti u kući za zaključanim dvorišnim vratima, jer je to jedini način da je spriječe u kleptomaniji, a brata sada nije mogla pitati kad je u zatvoru. On se, na svoju nesreću, slučajno sastao sa starim poznanikom Mađarom, dopisivao se s njim, preko njega zapravo slao neke reportaže u mađarske novine, i to ga je dovelo do sobe sa skromnim namještajem, duge četiri a široke dva metra, s jednim prozorom pri stropu, na kojem su čvrste unakrsne željezne šipke. Mislio je da ima neke novinarsko-književne sposobnosti, a bio je nesposoban da smišljeno odgovara na unakrsna pitanja, pa sad tu mora da čeka na glavnu raspravu, a onda tko zna kamo će s njim i da li će se moći opravdati zbog svoga pisanja o ljudima koji sa malo ili nimalo truda imaju mnogo više nego oni kojima su u životu vedri dani rijetki, a kosti im pucaju od umora.

I njemu treba štogod poslati u zatvor, jer onome koji je uvijek jeo za stolom sa tri-četiri osobe teško se priučiti na jelo koje se pripravlja na metričke cente. A onda, svega pomalo nestaje u kući, jer se novac od kuponâ drugoga polugodišta gotovo iscrpio.

Prvi je snijeg na planinama pao i prvi je stùdenī sjevernjak procvilio kroz tijesne ulice gradske i zavukao se pod mršavu kožu, prilijepljenu na rebra.

Subota je, pred večer. Radnice su prolazile iz duhanske tvornice, svraćale se u dućan i kupovale robu, i kad je trgovac vidio da im još ostaje novaca na dlanu, onda im je silom gurao lijepe jeftine đerdane i rupce i rudenjake, koje mogu

i na dva-tri puta platiti, i tople čarape. Sve je to Hasnija gledala s prozora i sjetila se djetinjstva i bezbrižnih ludorija, gledajući ove djevojke i žene što im je vjetar natjerao krv u lice. »Idu žene iz fabrike, crvènē se ko paprike.« O kad bih ja mogla dobiti posla u fabrici! Ali i tamo često otpuštaju na desetke radnica, jer nema uvijek posla, ili rade preko dan, pa se u subotu dobije na dlan tanka zarada.

U ponedjeljak bilo ih je više nego obično. I dalje svaki dan bivalo ih više, jer su seljaci dogonili duhan na otkup. Odlučila se i Hasnija da pođe ne bi li je primili. Snažna je, u ruke se uzda, moći će izdržati. Obukla je materinu feredžu, da se poznanici ne osvrću za njom. Više od godine nije iz kuće izlazila, a prije, dok je radila u brijačnici, nije se pokrivala.

Pred kancelarijom čekalo još dosta žena. Radnici se vrzli hodnikom, prolazili preko mnogih stepenica, a iz susjednih se zgrada čuo štropot strojeva koji su rezali duhan, punili cigarete, odbrajali ih u kutije, ili su rezali daske za sanduke u koje će se slagati kutije. Ulazile su u sobu i neke se dulje zadržavale, a neke odmah otpuštane ili primane. Izlazi uplakana žena, mršava i bremenita: »Kažu mi, nije za mene da radim naporne poslove, nego da se odmaram jer sam u blagoslovenom stanju. Bog njih ovako blagoslovio! On mi u reštu, a kod kuće troje gladne djece, ne zatekla ja, da bog da, nijedno živo, ili ja živa do kuće ne došla . . .«

I tako se čekaonica prazni. Iz kancelarije za primanje radnog osoblja izlaze snažne žene koje odmah upućuju na rad, a one slabije vraćaju kući. Ulazi Hasnija i skida feredžu. Činovnik i liječnik koji primaju radnice gledaju je s udivljenjem. Liječnik, kao da kupuje kravu, opipava joj mišice. »Sposobna za rad.« Uzima je za nogu, iskušava čvrstoću lista i stegna.

— Zar i to mora biti? — pita ona, a sili se da bude hladnokrvna i neće da porumeni.

— Jà, treba znati da li možete izdržati osam sati stojeći uz klupu i prebirući duhanske listove. Kašljete li kad?

— Ne, ne sjećam se. Nisam obraćala pažnju.

— Skinite košulju!

Poslušala je. Liječnik je prislonio uho na leđa i osluškivao drhtaje prestrašena srca. Sad ovdje, kao i prije u brijačnici, osjećala se kao srna među psima i lovcima koji su je okružili i uperili u nju plamena ždrijela pušaka.

— Ne, gospođice, niste vi za rad u tvornici.

— A zašto, molim lijepo? — I već osjeti suze u grlu.

— Vaša pluća ne mogu podnijeti napor ovakva rada kao što je čišćenje smolastih duhanskih listova, slaganje i odabiranje što diže neprimjetnu prašinu koja nagriza pluća. Ruke su vam čvrste, noge također mogu izdržati dugo stajanje, ali za prsa, ako i dobra sada, postoji opasnost lakog oboljenja.

— Uostalom, milostivice . . .

— Nisam ja nikakva milostivica. Ja sam radnica i hoću da budem radnica.

— No, no — gotovo je tepao činovnik kraj liječnika — ja nisam ništa ružno rekao. Grehota je da vi teškim radom uništavate svoje zdravlje. A zarada se može naći i i lakšim poslom.

— Kakvim, na primjer? — prkosno je rekla oblačeći košulju.

— Zašto veliko naprezanje a mala zarada, kad vi možete imati sve ugodnosti, tako reći, bez imalo truda.

— Ali, eto, ja hoću da radim. I nije mi životni cilj leškarenje i užitak o kojemu vi sa puno žara a malo duhovitosti govorite . . . Nego, molim vas, gospodine doktore, mogu li ja na svoju odgovornost biti primljena na rad?

— Ne možete. Ja ne mogu uzeti na dušu taj grijeh da vas ovaj rad surva u bolest i, možda, u smrt.

— A da li vi svaku radnicu tako savjesno pregledate?

Liječnik se smješkao, ne znajući da li da završi ovaj razgovor, koji bi on produžio da nema trećega, nepoželjnog, koji odgovara katkad i nepitano:

— Zavisi od toga da li je osoba koja se pregleda vrijedna svake pažnje.

— A zar ima radnica koje ne zaslužuju svaku pažnju?

— Kako se uzme. Mi sortiramo duhan u šest vrsta; prva je najskuplja. Ni sa svakim se duhanom ne postupa jednako, a kamoli bi sa svakim čovjekom.

— Vidim ja da nije bojazan za moja pluća ono što mi priječi ulazak u ovu tvornicu, nego nešto drugo.

— Inteligentni ste i pravo razumijete, a eto, kao da nećete da se pametno vladate.

— Ako vam je to na što smjerate pametno vladanje, onda mi zaista nije tu mjesta. Zbogom.

— Do viđenja — rekao je činovnik, a liječnik, postiđen, prošapta »Zbogom!«

— Dobro su te kroz ruke propustili — dočekale je radnice što su čekale da prođu kroz iste ruke. — Ostala si u sobi koliko drugih pet.

— I nisu me primili — prodrhtala joj suza kroz grlo.

— Šta se praviš kao svetica? Zaradila si za po sata što ne bi u tvornici za petnaest dana.

— Ne griješi duše, ženo!

— Kakva duša? Šta? Kad iza takve ulizanice dođem ja, ovakva ćorava i ospičava, neće me ni pogledati.

— Nisam ja, ženo, drûgo moja, kriva, što me bog ovakvu stvorio, pa mi ljudi neće da dadu posla, da ga sa deset svojih prsta radim, nego traže moje krilo i prsa, oko njihovih se, da bog da, nespomenica ovila! — I suze joj provreše u nuglacu i potekoše niz obraze. One što su čekale požališe je, a jedna joj se starica pridruži i sa mnogo sućuti svede je drhtavu niza stepenice.

— Dijete moje, ako baš na drugoj strani ne možeš naći posla nego ti je ovo jedino mjesto, otiđi Ahmet-efendiji Bliskavcu; on je prijatelj s upraviteljem tvornice. Neka mu on jednu riječ rekne, vjeruj mi, primit će te odmah u posao i mimo liječnika, i neće te držati kao sezonsku radnicu nego kao stalnu.

— Gdje on stanuje?

— U Branjevini; odmah mu je kuća kako se uđe s glavne ulice. Imaju dvoja vrata u kući. Uniđi na prva. Tu je njegova soba.

— Hvala ti, ženo, bog ti platio, a i ja, kad mognem, odužit ću ti se.

— Ništa, drûgo, ja bih svakom pomogla.

»O kako je teško do kruha doći«, uzdahne idući Bliskavcu. Nije mogla pravo shvatiti odakle je on tako utjecajna osoba.

Odavno ga je poznavala.

Njegova je soba bila ukusno namještena, samo gotovo polumračna zbog oleandra pod prozorom. Pisaći sto s telefonom, mali čajni stô u jednom uglu sa tri fotelje naokolo, uz jedan zid otoman, presvučen lanenim platnom, a kraj vrata umivaonik. Učinila joj se soba na prvi mah kao liječnička ordinacija. Jak, rumen, nešto prosjed gospodin zakovrčenih brkova sjedio za stolom i listao novine.

— Izvolite, hanumice, sjedite. Koja vas je sreća donijela k meni?

— Sreća, kad vam dođe ovako nesretno stvorenje kojemu ne daju da pošteno zaradi, što se rekne, koricu kruha?

— Kako to? Kakav vi to posao tražite?

— A gdje se danas još može naći posla osim, bar u sezoni, u tvornici duhana? Jutros sam bila ondje, ali me ne htjedoše primiti, jer su mi tobože pluća sklona oboljenju zbog loša zraka u radionicama za odabiranje lišća. Makar sam ja govorila da me prime na moju odgovornost, ne htjedoše. Jedna me starica uputi k vama jer da vi imate velik utjecaj na gospodina upravitelja tvornice, pa sam došla i lijepo vas molim da me preporučite da bi me primio.

— Hoću, drage volje. Dajte, sjedite, nije hitnja, a ja ću to sve telefonom udesiti. Hoćete li čaj ili kahvu? Nešto toplo da se zgrijete?

— Hvala. Zgrijali su me danas uvredama, pa mi vatra i sad posipa lice.

— A tko to, molim vas, tko vas je vrijeđao?

— Tamo jedan činovnik koji je htio na svaki način da ja zarađujem drukčije novac. Pa i liječnik je nišanio na to, ako je i bio pristojniji. A kad sam se s pregleda vratila u čekaonicu, tu su me druge žene dočekale gorim pogrdama nego kakvu bludnicu.

— Ah, bezobraznici jedni! Oprostite mi za ovaj izraz, zar tako oni zloupotrebljavaju svoju službu? No, to će zapamtiti. Dajte, raskomodite se, molim vas! Skinite feredžu!

Uze šibicu i zapali špiritnjaču. Plamen je obavio limenu posudu u kojoj brzo proključa voda. Zamalo se miris čaja rasprostrije sobom. Kora od jabuke mirisala sagorijevajući na peći.

— Nije potrebno bilo, Ahmet-efendija. Niste se trebali truditi.

— I da je što više, ja bih se potrudio. Hoćete li malo ruma?

— Hvala, ja ću malo limuna.

Pili su polagano. I očekivali su šta će se po čaju započeti.

— Šta vam je taj činovnik rekao?

— Pa rekao mi je da nije za mene teški posao koji daje malu zaradu, jer ja mogu imati sve ugodnosti bez imalo truda. Nekako je tako, otprilike, bio govor, a značenje sam odmah shvatila, jer, na žalost, nisam više dijete.

— Vi ste slatko i dražesno dijete.

Ona je naglo ustala.

— I vi ste počeli?

— Ah, ne. Ja to samo izričem sud iskrenog divljenja, i nemojte me, molim vas, krivo razumjeti. Za dokaz, evo, odmah sam voljan da vas preporučim. Oprostite što zaboravih vaše ime. Kako rekoste da se zovete?

— Oprostite vi meni, jer ja vam ga zbog vašeg preljubeznog dočeka ne rekoh pri dolasku. Ja sam Hasnija Duranićeva.

— Hasnija?

— Da, Hasnija Duranićeva.

— Ne mogu da se snađem. — I ruka koju je prinio slušalici pade mu na sto. — Vi, vi? Pred godinu i po nestalo vas, odonda vas nisam vidio, i sad najednom u feredži.

— Bio je to čitav roman.

— Vjerujem. Ja vas nisam prepoznao. A sad zbilja vidim na licu one vaše crte, samo su sada zrelije. I bolje vam stoje.

— A ja sam vas odmah prepoznala, ako i niste onako ... izbrijani kao prije godinu i po. — Nasmjehnula se.

— Da, nije bilo vas u brijačnici, pa nemam razloga da češće tamo zalazim. A zbilja, kad ste se vratili ovamo?

— Ja sam malo dana bila izvan grada, na moru, a onda sam se uvukla u dom naš sirotinjski kao spuž u kuću, i tu tavorim s majkom i babom. Brat je u zatvoru.

— Da, zbilja, neki dan čuo sam kako govore o njemu.

— Je li, zaboga, opasno za nj?

— Tako, tako. Ali budite bez brige! Ako budete dobri meni, ja ću se zauzeti na odličnu mjestu, i bit će oslobođen.

Uzdahnula je.

— Danas, kao nikad dosad, požalila sam i što se sviđam ljudima i što sam uopće žensko. Šta hoćete zaboga od mene? — Prigušivani vrisak htio joj je prodrijeti prsa.

— Ne, ne. Ta ništa. Eto, ništa neću. Što ste čudnovati! Ništa. Ja tako. Meni se to samo otelo.

— Idem. Oprostite što sam vas smetala.

— Ama, ne, zaboga. Ne budite dijete! Dopustite da se malo porazgovorimo. Eto, vidite kako je to smiješno. Sjedimo tu neko vrijeme, a ja ne mogu nikako da se sjetim ni tko ste, ni da vam iskažem dužno poštovanje. Eto, sjedite ovamo kraj mene na otoman, kao da sam vam otac! Pa otprilike imam toliko godina da bih mogao i biti. Evo vidite, počeo sam i sijedjeti. Tako. — I još je koješta govorio, ne znajući ni sam šta bi htio reći, a želeći da je zadrži, zaustavi, jer možda će mu ipak uspjeti što nije nikom uspjelo koji je radi nje dolazio u Šparavalovu brijačnicu.

— Da, sjest ću, ali samo zato što ste rekli da ćete sa mnom biti kao rođeni otac. Vidite. Ja tražim čovjeka s kojim bih se mogla porazgovoriti, a ne ljubavnika. Ja tražim râda od kojega bih se mogla umoriti, da bih mogla misliti na njegovu vrijednost, a ne da je rad koji se traži od ljepših žena samo skupo raskoračivanje. I učinit ćete mi golemu uslugu ako me preporučite da radim u tvornici za petnaest dinara na dan, veću nego kad biste mi našli ne znam kako bogata ljubavnika ...

— Zbilja, ako vas ne vrijeđa, recite mi nešto o onom čudnom strancu s kojim odoste davno, pred godinu i po.

— Dojadila mi čamotinja u kući, u gradu, u ovom svijetu koji me okružuje. Došao je Hans koji je obećavao više nego je dao, kako to valjda vazda s takvim obećanjima biva. Više da odem nekud nego zbog njegovih obećanja otišla sam i proživjela nekoliko bijelih dana. Uvrijedila sam čovjeka koji me voli i koga sam ostavila zato što je morao živjeti u ovoj sredini koja mi je onda užasno teška bila. Pošla sam s drugim, ali sam ljubav ponijela i sačuvala za prvoga koga sada neću da pogledam samo zato da samu sebe patim. Hoću da trpim zbog uvrede što sam mu je nanijela pošavši za tuđincem namjernikom ... Previše pričam, a došla sam tražiti preporuku za posao.

— Preporuka je već tu. Vi samo pričajte.

— Eto, gotovo je. Bila jedna neugodnost, a sad nastala druga. Zakucala nestašica na vrata. Kad se brat oslobodi, bit će drukčije u kući.

Čitava priča nije na nj učinila nikakav dojam, on je samo želio nastaviti ondje gdje je Hans prestao, i dok je ona govorila, on je samo o tom mislio. Njegove su drhtave ruke tražile njezine ruke i stegna, kako je i liječnik jutros istraživao

njezinu izdržljivost. Ona je sjedila kao kamen. Najednom je raspučila haljinu i počela se svlačiti. Bio je uzbuđen, nije znao kako da protumači tu njezinu promjenu. Legla je na otoman.

— Izvolite! Ako baš i to mora biti da bih dobila vašu vrijednu preporuku za posao, onda ne branim. Samo žalim što nećete doživjeti što očekujete. Na ovom otomanu leži daska. Ili, ako hoćete da me zagrlite, vidjet ćete da ćete osjetiti pod prstima mrzli kamen.

Gledao ju je razrogačenih očiju, a onda zaustavio započeto raskopčavanje. Prihvatio je za telefon.

— Halo, tvornicu duhana molim.

— Halo, gospodina direktora molim.

— Halo, jesi li ti to, Huso? Ovdje Ahmet. Molim te, primi jednu radnicu među stalne. Zabilježi, zove se Hasnija Duranić. Halo, da, Duranić. Jest, njegova sestra. Da, ali šta se to tebe tiče? On za svoje odgovara, a ona mora da izdržava cijelu porodicu. Uposli je tamo u pakovanju cigareta. Neka lijepi vinjete ili tako što slično. Ne, ne, halo, ne, stari grešniče. Nije što ti misliš. E, hvala ti! Zdravo!

Ona je još ležala.

— Obucite se, uredio sam. Možete poći.

Hrvatsko kolo, 1935.

INOČA

— Tako ti boga, nemoj to raditi — kroz plač je molila Subhija muža, koji je i noćas došao kasno kući i opet pijan, makar da nije podnosio piće.

— Ne zaklinji me bogom! Stoput sam ti govorio, seljakačo nijedna, nije bog krumpir da ga vazda u ustima držiš.

— Znam ja to, ali ti za boga ne znaš kad se ne čuvaš ovoga što je zabranio nego svaki dan piješ.

— Ja pijem da se razgovorim. Da tugu razbijem.

— Pa čime bih te zaklela, kad u boga ne vjeruješ? Da ti reknem: »Živa ti ja, nemoj piti!« ti bi silom pio, ne bi li me čas prije nestalo. Da te zaklinjem mladošću, ostario si, sad će ti četrdeset. Da te zaklinjem djecom, jadni smo kad ih nemamo, kad nam ih bog nije dao.

— Ah, ne spominji mi djece! Zato ja i pijem što ih nemam. A kako ću ih imati kad si stara.

— Nije bog htio da ih imamo.

— Bog. Opet ona: bog. Ama, da te ubio, ne spominji ga vazda! Da ti nisi mazga, bog bi ti dao djecu po meni.

Ona je zaplakala, skupljena u uglu sobe, a on se izvalio na minder i othukivao, mučen podrigivanjem od kisela vina i stara mesa što ga je u krčmi cijelu noć žvakao.

Tako on, Fejzo Bisić, financijski preglednik — filanca, kako seljaci reknu — svaku noć, kad pijan dođe, prekorava ženu zbog njezine jalovosti. Ona se rasplače, on je izgrdi, ona njega kumi i preklinje da se prođe pića, on njoj predbaci besplodnost i starost, legnu i zaspe nekad tužni oboje, nekad ona pogružena, a on razjaren, i sutra nastave isti život. On ode na službu, dođe na ručak, pa opet ode i dođe na večeru.

Kad na večeru dođe trijezan, sve je dobro, jer onda ne govori, ne prigovara ženi, samo je zamišljen, zabrinut, sjađen, ali ako je uvečer kakva zabava kojeg mahalskog društva i kad njega zapane da bude na blagajni, da nadgleda naplatę ulaznica ili priloga, onda se, gledajući razgolićene djevojke, ples mladeži, slušajući pjesmu i obijest, ražalosti nad samim sobom. On mlad, u najboljoj snazi, sa trideset i pet godina mladosti, a zna, kad dođe kući, zateći će ženu koja ga je mogla roditi a koja mu je nesretnim i nespretnim slučajem postala ženom.

Odsluživši vojsku javio se u finance, i odmah ga primili. Išao je svaku drugu ili treću noć u službu po planinama između Kreševa i Fojnice čuvati šumske prijelaze kuda prolaze krijumčari s duhanom iz Hercegovine. On i još koji financ u ophodnji zasjeli bi u razmaku od nekoliko stotina metara i očekivali. Nekad bi uhvatili pune torbe duhana i pohvatali krijumčare, nekad bi im sam duhan dopao ruku, nekad su i pucali i ranjavali bjegunce, a nekad strahovali i za svoje živote, jer bi često čitave čete krijumčara prolazile kao u ratu s prethodnicom i odstupnicom, i tada im financi nisu smjeli ništa nego bi se pritajili da ne budu opaženi.

Ali jedne večeri, dok je Fejzo čuvao jedan opasan prijelaz a drug mu bio udaljen koju stotinu metara, naišla je u sam sumrak čobanica Subhija Ophođaševa i tjerala pred sobom kravu i četiri-pet ovaca. Duboko prekrivena lica, da su joj samo oči i nos iz šarenog rupca virili, skromno je išla gledajući preda se. U po glasa nazvala je boga financu i tiho prošla kraj njega.

— Curo — dozva je on.

Ona je zastala ne okrećući se.

— Što mi, curo, nazivlješ »Pomozbog!« kad sam musliman? Što mi ne rekneš »Selam alejć?«

— A ko će znati šta si kad ti je ta šapka na glavi.

— Jesi li se umorila?

— Pomalo, a ti?

— Ja vala nisam. Evo, odmaram se odavno ovdje.

Ona je pošla za kravom.

— Kud hitiš?

— Mrači se. Vrijeme je kući.

— Stani malo!

— A što ću ti?

On je prišao i uhvatio je za ruku.

— Pusti me! Nije to slobodno!

— Meni je noćas sve slobodno.

Pustio je pušku i dohvatio je i drugom rukom kao kliještima. Ona je oslobodila jednu ruku i pljusnula ga po nosu, da mu je krv udarila. Zakrvavljenih očiju i zapjenjenih usta nasrnuo je na nju iznova. Jedan kratak vrisak, prekinut njegovom snažnom šakom po ustima joj, zaletio se pod homare i zamrsio se u gustim krošnjama.

Kad je došla kući, bio je uveliko mrak. Da što ne primijete braća, nevjeste i mati, jela je kao i svagda, samo su joj zalogaji zastajali. Umorna braća i nevjeste, koji su jedva čekali jaciju da poliježu, nisu ništa primjećivali, ali majčinu oku nije izmakla njezina pritajena uznemirenost.

Ustali su iza sofre, oprali ruke i izvalili se kraj ognjišta, otimljući se drijemežu ljetne noći.

— Vala, kratka noć ko u koze rep. Dok se spusti na postelju, čini mi se, nisam čestito ni utvrdio, a ono zora.

— A, bože mi oprosti — kaže mlađi brat — kao za inat ljeti najdulje od akšama do jacije.

— Sad će i jacija odmah. Jesi li ti klanjala akšam, Subhija?

Ona zaplaka. Braća se zgledaše. Šta je ovo sad? Ona pobožna Subhija koja je strpljivo podnosila dugo djevičanstvo, sad plače. Mimo običaj na selu, gdje djevojka rijetko dočeka dvadesetu godinu i gdje se svakoja uda, ona je ostala usidjelica. Nije bila ni ružna ni slaba. I gore su se poudale. Sad joj je preko četrdeset godina, podigla je svu njihovu i mušku i žensku djecu na noge, radila oko nevjesta kad bi rodile — a rađale su sve preko godine — i nikad se ni na što nije pojadila i sve mirno podnosila, a sad plače. I to nekako žalovito da ih jeza poduze.

— Šta ti je, Subhija?

Ona se samo gušila u suzama, sklupčana u uglu kuće, lica među rukama, da se od slabog plamsaja vatre s ognjišta ništa nije vidjelo osim podrhtavanja ramena od uzrujanosti.

— Iziđite vi! — zapovjedi im majka.

A kad je ostala sama sa Subhijom, ogrlila ju je sestrinski, jer joj je i bila više kao sestra nego kao majka. Rano se udala, a Subhija joj prvo dijete, koje se ne udade i ostarje,

na žalost majci, u roditeljskoj kući. Jadno je žensko koje ne rodi makar i mrtvo dijete, jadila je majka, s Subhija je skrušeno i pobožno očekivala suđenika, ne tražeći u kolima, mobama i sijelima. Nije da se ne bi ona udala, ali nije marila za društvo, a momci je kao čudnu djevojku izbjegavali, i ostala zrela i prezrela djevojka.

— Majci ćeš ti svojoj reći šta ti je.

— Ne mogu klanjati.

— A što?

— Nisam čista.

— Pa prekjučer si se kupala.

— Jesam, ama sam sada obraz okaljala.

— Ne dao mi bog!

— Dao je.

— A ko je, jadnice moja?

— Ne znam ni ja. Nekakav financ.

Starica se smršti.

— Što se nisi branila? Što nisi vikala?

— Gledaj! I sad me bridi po mišicama kao da mi je kliještima meso kidao. Gledaj vrat! I sad mi gori kao da ga je žeravom posuo.

— Modrice — othuknu stara. — Hajde ti u svoju sobu.

Subhija tromo ustade i pođe. Zastade kod matere, a plamen joj zasja u očima:

— Ali sam i ja njega uredila. Tako sam ga šakom po očima i po nosu dohvatila, da više nisam ništa osim krvi vidjela.

— Hajde ti! Smiri se! Sve će biti dobro, ako bog da. Mušane, Omere!

Uđoše sinovi i u jedan glas upitaše:

— Šta veli?

— Nekakav joj financ na obraz udario.

— Pasji sin, što će to platiti! I to još večeras.

— Hajdemo, Omere!

— Šta si smislio?

— Pa tražiti ga. Nije daleko. Na prijevoju. Čeka duhandžije.

— Dajte nam sjekire!

Nevjesta uđe sa sjekirama. Začas obuše opanke koje su malo prije izuli i dohvatiše sjekire. Žene i djeca ostadoše prestrašeni kraj ognjišta.

— Mušane — šapnuo je Omer. — Gledaj da ne dadne glasa kad ga udariš, ako na te nabasa, a ja ću već gledati kako ću ako bude moja sreća pa mi pod ruku dođe.

— Ako bude v l a h, dobro i opet, ali ako je t u r č i n...

— Da je on ne znam kakav turčin, da je iz Medine, krvi bih mu se napio za ovo.

— Da se mi malo zdogovorimo! Ako bude turčin, da ga oženimo Subhijom!

— Kako možeš to govoriti, ako boga...

— A što? Sjedi malo da se razmislimo. Evo da ga nađemo i ubijemo, pa šta onda? Mi se iskalili, ama onda dođe istraga. Zar misliš da ne bi pronašli ko ga je ubio? Pa ti sud nas u zatvor. Šta misliš koliko? Ja mislim najmanje po desetak godina. Pa sijedih brada doći iz Zenice, a dotle, djeca nejaka, zapustiti zemlju, mâl isprodavati, kuća se raskućiti.

— Dobro, Mušane, ali ako ne bude naša vjera? Ne može je po šerijatu uzeti, a niti bi je mi dali. Osta crn obraz na kući, a njemu ništa. Malo zatvora, jà nimalo.

— Ja bih mu, vala, u krv zagazio da nikad više sunca ne bih vidio.

Na prijevoju zaustavio ih financ:

— Hej vi, jeste li to pošli šumu obarati?

— Nismo, ne. Znamo mi kakav je red. Kad nam treba šuma, znamo mi gdje je šumska uprava.

— Ja šta tražite?

— Sestra nam se izgubila. Kako je otišla jutros za hajvanom, nije još kući došla. Hajvan došao, a nje nema.

— Davno je ovuda prošla u selo jedna djevojka s kravom i nekoliko ovaca.

— To je ona. A šta je to tebi po nosu i po licu?

— Nije ništa. Šta mi je?

— Pa eto, na mjesečini se vidi kao na danu, sav si krvav.

— To su moje stvari. Odmičite se odavde. Ja vršim službu.

— Ne odmakoh, vjere mi — veli Omer. — To nisu tvoje stvari, nego i tvoje i naše.

— Odmičite se, u ime zakona! Pucat ću.

Mušan priskoči, strgne mu pušku s ramena i uperi je na nj. Omer podiže sjekiru.

— Ako ćeš se prekrstiti, krsti se, da ti bude makar malo po tvom zakonu, jer ti nemamo kad popa dovoditi da te ispovjedi.

— Pobogu, ljudi, ne krstite me bez nevolje! Ja sam musliman. Meni je ime Fejzo.

— Nisi ti ni čovjek, a kamoli musliman! Da si ti čovjek, zar bi ti napadao na djevojku samu? I još ti, koji si, na priliku, jedan službenik koji treba da čuva red!

— Ama, o čemu, ljudi, govorite?

— Priznaj! — I podnio mu Mušan pušku pod grlo.

— Nemojte, ljudi, nemojte me ubiti! Jesam, ali se kajem.

— Nije to samo tako. Ta se stvar ne pere kajanjem. Glavom se plaća osramoćen obraz.

— Aman! Ne ubijte me, pa radite šta hoćete.

— Moraš se vjenčati s njom.

— Pristajem.

I svadba se obavila. Tajom, kao da je krađa. Ali nije nikad bilo povjerenja među šurama i zetom, nikad više one ljubavi između matere i kćeri, između zaove i nevjesta. Uvijek im kao neka tjeskoba dolazila kad bi se našli zajedno, i nikad razgovor nije bio iskren i srdačan. Svima im oblakšalo kad je Bisić premješten malo podalje od Ophođaševa sela.

Subhija, koja je nenadano ušla u brak, nastojala je da se priljubi novom životu, ali je brzo opazila da je na teret Bisiću, koji se njome oženio samo zato da se ne bi oženio zemljom. A kad ju je podrobno razmotrio, vidio je da je ona prezrela djevojka, da ga je gotovo mogla roditi i da je svoju mladost uz nju pokopao. Ali se bojao uvrijediti je zbog braće joj. Jednom mu preletjelo umom da ima neka ustanova rastave braka, a zatim mu se odmah prisnilo kako ga njezina braća drže za ruke, a šupljik od puške pod samom mu jabukom na grlu.

U časovima kad joj je kao muž prilazio, osjećala se ona preblaženom i raskošno ga darivala dugo suzdržavanim treperenjem djevojačke duše, ali kako nije bilo nikakvih znakova da će ona postati materom, njega obuzimala čamotinja, osjećao se uz nju samim i besplodnim i zebao od pomisli da će tako uvijek ostati, da će uzalud starjeti uza staru ženu.

Subhija se navikla na novi život. Nije bilo više skakanja za ovcama i kravama na paši, nije brala granje po šumi, nije

plijevila kukuruza. Iako iz imućnije seoske kuće, osjetila je da je sad došla u neko gospodskije stanje. Bili su redovni prihodi. Svakog prvog u mjesecu dolazila je plaća i sve se kupovalo, ali njoj se to činilo bolje nego ono u majčinoj kući. Nije radila teretne poslove, a pomalo joj i godilo što joj je porastao ugled među seljankama. Tä ona je gospođa, činovnička žena.

I onda, svega ima: i kahve, i šećera i pirinča. Kad je, dok je bila djevojka, okusila pirinča? Od Bajrama do Bajrama! A sad svega ima.

I teško joj bilo pomisliti da se vrati na onaj stari način života. Da čuva krave i ovce, da im čupa travu i muze ih, da bere suhad po šumi. Ne daj bože da je Fejzo pusti! Da se rastave, pa da moradne materi i braći na selo!

I udešavala je sve svoje držanje da mu se što više svidi, da mu omili, da on osjeti da je ona dom radi kojega se treba brinuti i raditi.

On se u mučnoj službi po planinama umarao, dolazio kući, prospavao i opet otišao u službu. Samo što sad nije išao na odmor u kasarnu, nego kući, a sad mu nije pripremala hranu kuharica koja spada gotovo u inventar svake kasarne, nego domaća kuharica, koja nekad za nevolju može poslužiti i kao žena. Pa kad bi pogledao i druge žene i djevojke po selu, vidio bi da ni one nisu ljepše od njegove. Sve su one izmorene teškim poslovima, poljskim i kućnim, a žene još i čestim rađanjem, pa se u tridesetoj godini čine starijima od njegove Subhije koju drži miran život i nerađanje. I navikavao se na taj život kao na nešto što mora biti, što je kao i služba, koja se vrši dok se može izdržati i dok se ne ode u mirovinu.

A zatim je premješten u grad u kojemu se oboje teško snalazilo. Gotovo je petnaest godina po selima služio i nije ni tražio bolje. Stariji ga se sjetili i pomakli ga. A onda je došao novi posao. Nije bilo više mučnog stražarenje po vjetrometinama i čekanja krijumčara. Sad je išao službeno na zabave, plesove, koncerte, čajanke. Vidio je jedan potpuno novi svijet. I osjetio je da se ponovo rađa. Zapravo, da je već rođen, i ne tako davno kao njegova žena koja je tako različna od ovih dekoltiranih i utegnutih dama kojima se ispod tijesne, uz tijelo pripijene haljine naziru svi oblici tijela kakvo on nije nikad osjetio uza se.

Blagajnici na ulazu u te vesele dvorane, pune života, častili ga da bi vidio manje prihoda nego što ga je bilo. A on je pio ne bi li zaboravio da će, kad iz te dvorane dođe kući, zateći staru ženu koju je već davno trebalo otpisati.

Subhija se prestrašila kad je prvi put došao pijan. Nenavikla u pobožnoj roditeljskoj kući na takve ispade, ona je preplakala čitavu noć, a onda se navikavala i svaki put ga molila i zaklinjala da se okani pića.

No jednom je tajom otišla za njim da vidi šta to biva s njim. Prislonjena s ulice na prozor gledala je parove kako obilaze dvoranu u pomamnom plesu. Utrnule su joj noge stojeći cijelu zimsku noć na ulici i gledajući što nije razumjela. A onda je vidjela da i on pleše. S nekakvom curicom koja mu se vragolasto smiješila i unosila mu kuštrave kose u lice obilazio je cijelu dvoranu. A onda su izašli na ulicu. Vodio ju je ispod ruke, tijesno se priljubivši uz nju. Ona ih je slijedila. Škripao je snijeg pod njezinim nogama, a on se nije obazirao. »Ona mu pamet zanijela, pa ne čuje ništa«, mislila je Subhija. Uzavrelo je u njoj, ali nije smjela ništa. On je dopratio kuštravku do vrata, a ona se opraštala i pružala ruke koje je on ljubio. Onda su još govorili, šaptali, i on je ušao u vrata, a ona je posrćući došla do kuće. Jedva se svukla i pala po postelji. Plakala je nad sobom, plakala je za njim.

»Sve, sve bih mu mogla oprostiti, ali ne mogu ga vidjeti s drugom, i to još ovako nepošteno. Što pije, neka ga voda nosi. Eto boga, eto njega! Ali što »onamo njih« traži? To mu i bog, ako hoće, može oprostiti, ali ja ne mogu i neću.«

»Pa što« mislila je, »on će i dalje onakve tražiti i s njima mladost provoditi, a mene zanemariti. Šta ja tu mogu? Da se braći potužim? Dosta je njima i njihova mučnog težačkog života. A on će sad, kad je u ovo udario, samo na »onamo njih« trošiti, a mene će pustiti i od gladi da umrem. On će sad sve razasipati, i zaradu, i mladost i zdravlje. O, da hoće bog dati pa da umre! Da ga ne bude više! Da se opruži, ukoči!«

I već ga je vidjela ispružena u postelji, spuštenih očnih kapaka, otvorenih usta, ukočenih ruku i nogu s pomodrelim noktima, a lijepo njegovani zavrnuti brčići tužno mu obješeni niz požutjele obraze.

»Ne!« kriknula je. »Ne, ne daj bože! Ne slušaj mene budalu i nesretnicu! Nek mi je živ i zdrav, pa makar i druge tražio. On je ipak moj, makar malo, makar sasvim malo.«

I plakala je tiho. A on je došao i zatekao je budnu.

— Još ne spavaš?

— Ne spava mi se.

— Da te šta ne boli?

»O, dobar je on, moj zlatni, vidiš kako se on za me brine, strahuje radi mene, da me šta ne boli.«

— Boli me, ali nema mi lijeka dok ti ne znadneš za kuću. A ja znam, i nisam tome kriva, bog mi je svjedok, da nema ništa što bi te vuklo kući.

— Hajde, što drobiš! Lezi pa spavaj!

»O nesretnik jedan, ja skapavam nad njim, mrem da se ne upropasti, da se ne uništi, a on meni veli da drobim!«

— Ne drobim ja. Ja znam šta govorim, ali ti ne znaš šta radiš. Zašto uzalud svoju mladost, svoju snagu prosipaš kojekuda? Što se ne oženiš? Što ne dovedeš mladu djevojku, da se imaš oko šta savijati, pa će ti i kuća omiljeti.

— Ti, ti to meni.

— Da, ja. Nego šta!

— A šta će biti od tebe?

— Pa i ja ostajem. Ja sam tvoja žena. Ali tebi treba i mati tvoje djece. Ti nju nađi, i svi ćemo zajedno živjeti!

— Subhija moja! — i u glasu mu zadrhta suza.

— Zlatni moj!

— Neće tebi biti krivo? — bojazan je treptila u pitanju.

— Neće. Ako je nisi našao, ja ću ti je tražiti. Ja ću joj sve svoje što imam dati. Ja ću i kadiju moliti ako bi iznalazio kakve zapreke da vas vjenča, jer ja to hoću više nego ti. Vi se ništa ne trebate brinuti. Ja ću oko djece. Ja to umijem. Ja sam i Mušanovu i Omerovu djecu svu na noge digla. Odmah ću stan sklopiti i pelenice i povoje nastaviti tkati. Samo ti, oči moje, ja ne tražim da polovicu budeš moj. Nek si sav njezin, a moj makar samo malko, malacno. Makar samo katkad.

I zagrlili su se, a njemu su izvirale suze iz nekog izvora u duši kojemu nije znao imena, dok ga je ona nježno milovala staračkim prstima po širokim ramenima, ne znajući da li da zaplače od prigušena bola što ga prepušta drugoj, ili od radosti što ga vraća domu.

Hrvatsko kolo, 1939.

CJEPAR

Stari Ibriš nije prosio, a bio je već prosjak. Kao da još može pilati i cijepati bukove ili grabove cjeplje, nosio je svakodnevno u lijevoj ruci pilu, a na desnom ramenu preko sjekire »kozu«, ali je već nekoliko godina kako nema snage da prestruže gotovo ni slabovinu, a kamoli jȇdrō drvo. Ali je on imao ponosa i nije htio pružiti ruku i iskati milostinju, nego bi čučnuo kraj Careve ćuprije, naslonio se na »kozu« i strpljivo čekao zimsko sunce da mu òtkrāvi zamrzle žile. Čekao je on i koga da ga pozove da mu iscijepa kola bukovine, ali kad bi se i pogodio s kupcem i pokušao da se nasadi na utrnule noge, svaki kupac kola drva ostavljao ga je i odmah tražio drugoga, jer nitko nije imao povjerenja u njegove mršave ruke, škljocave noge i koščatu glavu, na kojoj je bila zategnuta žućkasta koža s prorijetkom sijedom bradom.

Poznavao sam ga još dok mu nije bila iščezla svaka snaga. Kúpio sam kola bukovine i obazirao se za kakvim bilo cjeparom, ali ga nije bilo kao za inat. Dok je seljak istovarao kola, on se polako spuštao niza strmu ulicu s alátom na ramenu. Popričekao je dok je seljak ubacio i posljednju cjeplju u dvorište.

— Hoćemo li ovo pretrati, efendija? — upitao je polako, nenametljivo.

— Trebalo bi. Koliko ćeš tražiti?

— Lahko ćemo. Nećemo se čuti.

— To je najgora pogodba. Kaži ti meni šta tražiš, pa da vidim . . .

Pogodili smo se, a on se prihvatio posla. Rezao je vješto, ali i posustavao brzo. Već su tu bile gomile godina. Kad mu je iznesen ručak, a potom kahva, pa kad je još i zapalio, razmahao se i nastavio cijepati, ali svojski i prijateljski, bez prijevare, kao da sebi radi. Potom je iscijepana drva složio s velikom pažnjom, kao da je to kakva skupocjena roba u dućanskim policama.

Kad sam mu platio, zadovoljan njegovim radom, rekoh mu da se navrati kad misli da će mi nestati drva i da je red nova kupovati.

I tako je on tri li, četiri li godine cijepao u mene drva, a onda ga jednom nȅ bi na vrijeme. Nestalo u drvarnici, ama ni za otpale.

Nađem kola drva i potjeram kući. Ibriša nema niotkud. Nije druge, uzmem dvojicu cjepara koji začas izrezaše i iscijepaše. Dođem u drvarnicu da vidim kako rade, a oni samo nadvoje-natroje rascijepe pa bacaju, tobože slažu.

— Krupno je. Ne valja tako.

— Ne može sitnije. Neću ja cijepati svoje nokte — osijeca se jedan, a drugi prihvaća:

— Sitno brže gori, pa nije durećno kao kad se ovako cijepa.

Odmahnem rukom, jer znam da me ni onako ne bi poslušali.

Do nekoliko dana dođe stari Ibriš, ali još mršaviji i bljeđi nego što je bio.

— Šta je s tobom, Ibriše, po bogu brate!

— Ne pitaj me, efendija, slab sam bio, a ko bećarina, pa niko poslužiti. Ali opet, fala bogu kad sam ja na noge ustao, pa će se nešto i zaraditi. Ne daj mi, bože, ruku pružiti!

Pogleda drva i zavrtje glavom.

— Kakvi su ovo helaći radili? Ovo je ko ni sebi ni drugome. Kako će im bog dobro dati kad ga oni drugom ne žele. A naplatili su, bezbeli?

— Sigurno!

— Crn im obraz! Kako bi bilo da ja opet ovo iscijepam? Svako se ovo drvo može natroje jȁ načetvero razbiti. Pa kako su složili!

— Ako nemaš drugog posla, a ti cijepaj.

Najprije je oborio kamaru pa onda počeo cijepati po svom tabijátu, kao da pravi taslake za nanule. Ali, opazio sam za ono kratko vrijeme što sam ga gledao da nema više snage zamahivati sjekirom koliko je trebalo. Jednom mu se sjekira iskrenu i zamalo ne posiječe sve prste na lijevoj ruci.

Kad sam došao na podne kući, on još nije ni pola posla svršio.

— Ibriše, ako ne možeš, hajde ti kući, pa dođi drugi put!

— Mogu ja, efendija, ko mladi mladić. Samo sam se nešto zamislio bio, pa me to prevari i zadangubih.

— A o čemu si to mislio, Ibriše?

— A ništa, bresposlice.

— Deder da čujem.

— A eto... ama ništa...

— Pa kaži mi, majka mu stara — i potkučih mu kutiju.

Kvrgavim prstima savi podebelu cigaretu, pa kad odbi dim i dva, otpoče kao da sâm sebi kazuje:

— Ja sam ti, efendija, od Ljubuškog, ako ćeš pravo, iz Studenaca. Ako si kad čuo, tu može i pirinač biti, tako je tamo zemlja dobra, samo je klêtē nema dosta. U mog oca bila dva dunuma, a bilo nas petero: tri sestre, brat i ja. Otac i mati pomrli, sestre se poudale i odnijele nešto prtenine i rubenine, a nas dvoje na dva dunuma. A u komšije nam prvoga, Mate Pažina, bog dao isto tako i u zemlji i u čeljadi. Ostala dva brata na dva dunuma, pa Cvitan odmah u Ameriku, a Jure ostani na starini. Neki dan, dok sam sihodio u čaršiju, govorio jedan Ljubušak u kahvi kako se Cvitan nakon trideset i više godina vratio kući iz Amerike, pa sad kupuje zemlju. Pa to kazuje kako hoće i bratovo da kupi, a brat bi i prodao, ali u gruntovnici zapisan i ja. Sad, to kazuje onaj Ljubušak — a i ne zna da o meni govori — hoće brat da ga (to, bîvā, mene) proglasi mrtvim, pa da proda. Ja se ušutio, ne prokazujem se. A i nisam se nikad ni kazao ko sam ni oklen sam. I rat došo i prošo, a ja radio svoj posao. Nisam s policijom nikakva posla imao. Nemam nikakve isprave ni ćageta, a sva čaršija zna Ibriša. Bratu se nikad nisam javljao.

— A što, ako boga znaš?

— Pisati ne znam, a i da znam, šta bih mu pisao? Ako je dobro, hvala bogu, a ako i nije, i tako mu hvala, a ja mu nemam oklen pomoći. Ali ovo me od neki dan pobrka, pa ne znam kud udaram. Hoće me, eto, živa zakopati. Hoće da reknu da me nema, da sam već zemlja i da se moje proda. A ja to ne dam. Ali šta ću! Da se sad kažem ko sam, niko mi neće vjerovati. Više je od trideset godina kako sam otišao od kuće kao golobrad momčuljak. A sad sam grumen zemlje. Da odem kući, niko me poznati neće, ni brat rođeni.

— Pa vjerovat će ti. Znaš šta si ostavio i gdje si ostavio. Kad odeš u svoje selo i kažeš koga sve znaš, tko je onda bio živ, koja je čija bila njiva, svi će ti vjerovati. To i sud priznaje.

— A može li se onda onaj moj dunum prodati?

— Ne može ako ti nećeš.

— Ja neću nikad. Ja bih da se ono nikad ne mogne prodati, nego da vazda bude u našoj kući, pa neka sad bere što bog dadne, a iza njega njegova djeca i unučad.

— I to se može urediti.

Uputio sam ga kako će to uvakufiti i pomogao mu da ode nakon više od trideset godina kući.

Kad se vratio u najljepšem što je imao, iskrpljenu i čistu, sav preporođen kazivao mi kako je onaj dunum uvakufio, kako će brat to zemlje raditi i davati svakog ramazana dvije oke zejtina za kandilje na ljubuškoj džamiji. Brat se začudio kad ga je vidio, a drago mu bilo što je živ, i odustao da proda onaj svoj dunum.

— A ja ću, ako bog da, odraditi za ono što si mi dao da dođem do kuće.

— Lako ćemo za to, Ibriše. Ne prekidaj se ti!

Iza toga još je dva-tri puta dolazio i cjepukao kao mrav, da mi ga je žao bilo iz dna duše, ali milostinje nije htio. Htio je da zaradi svoj kruh.

Ne mogoh ga više gledati kako se nemoćan pati, pa pozvah dva snažna cjepara, a njemu dadoh funkciju da ih nadzire, da im pokazuje kako ja hoću da bude iscijepano, složeno i uređeno.

Kod Careve ćuprije sjedio je obično i čekao da tko kupi kola drva i da se ponudi da iscijepa. Upozorio sam nekoliko prijatelja na njega, i oni su mu svaki put dali ponešto, ali ne da on cijepa nego da će on to novca što od njih dobije odraditi dok se malo oporavi, osnaži.

Ponekad bih ga vidio kako oči hrani toplim somunima što ih pekar prodaje na drugom kraju mosta i kupio bih mu jedan, a on bi se nekako zasramio:

— Nemoj, efendija, nisam ja mùhtāč sadàdži. Imam ja svoje ruke i svoj àlāt; ja ću, ako bog da, zaraditi.

— Ja ti to i ne dajem kao sadaku. Gdje bih ja to tebi? Ti si vákif jedan. Samo ko mislim, lijepi somuni, topli, a i tko

zuba nema, neće se s njima namučiti. A ti ćeš ovo, ako bog da, odraditi kad se malo oporaviš.

I tako je on primao milostinju ne pružajući ruke i ne cigančeći kao drugi, ali je zato često ostao i gladan i kao stijena leden.

Posljednji put vidio sam ga prošloga ramazana. Iza iftara pošao sam u čaršiju. Na uglu kod Careve ćuprije sjedio je na »kozi«, ali nekakav spadnut, kao prazna vreća. Svjetlo kandilja s Careve džamije umivalo mu je blijedo lice i srebrnu bradu.

— Ibriše, kako si? Jesi li mogao iftariti?

Nije odgovarao.

— Bi li šta mogao pojesti? Hoćeš li kahvu jednu? Hoćeš li zadimiti?

Nema glasa. Sagnuh se. Ibriša nije bilo među živima. Ljudi su sigurno prolazili kraj njega žureći se svojim kućama ili prijateljima na iftar, a on se, nijem od danjeg posta i noćnog gladovanja, osvrtao za njima ne dajući glasa. Ljudi su prolazili kraj njega, žurili se i ne osvrtali se na nj. Ulice su začas zanijemjele, sumračak se spustio na zemlju, s tabije se oglasio top, kad su i kandilji planuli, a on ostao sam sa svojom gladi. Ali mu je duša bila puna, što sada, dok sjaj stotina žarulja obasjava njegovo lice, u njegovu malom mjestu žmirkaju tri kandilja na munari, tri kandilja s njegovim zejtinom, i čitavo mjestance s božjim imenom pristupa skromnoj večeri, dok će ovdje sada jedni podrigivati od preobilne sofre, a on prazne utrobe i čista srca, ohlađen, a čitava je života radio da bude drugima toplo, poći u prosekturu bolnice, pa onda u ilovaču na Bakijama, bez pratnje, bez suza i govora, bez nadgrobnog biljega, da u predsoblju vječnosti čeka da stupi pred Vječno Svjetlo.

Napredak, Kalendar, 1940.

BOJIĆKA

Najprije je bila velika ljubav, a iza nje došlo veliko razočaranje i strah. Mehmed-efendijina Aiša godine je i godine ašikovala s Mušanom Bojom, i to je već prešlo i u pjesmu koja je uz behar lepršala kroz vratničke bašče i sokake i s beharom se trusila u čašice bistre rakije što je mutila oči i um društvancu mladića koji već eto četvrtu godinu nerazdvojno akšamluče, a onda ide svaki svojoj na vrata ili pod prozor. Tu onda pričaju mnogo, bez kraja, o svojoj ljubavi kakvom nikad nitko nikog nije ljubio kao što svaki od njih voli svoju odabranicu. Prestoje tako po pola ljetne noći, a i zimi ne osjećaju led ni snijeg koji škripi pod nogama, pa im se oženjene sijeldžije, koji idu sa ženama i djecom na sijelo i sa sijela, čude kako mogu toliko stajati na jednom mjestu po svakakvu nevremenu — i šta imaju više jedno drugom reći.

— Kakav je ono hodžica bio ovdje na mojim vratima? — pitao je Mušan Aišu kad je te proljetne noći došao i dugo je čekao da izađe.

— Ovo su bábina vrata, a nisu tvoja! A ja sam djevojka, pa mi je slobodno s kim hoću razgovarati — odgovorila Aiša prkosno, premda nije osjećala onako kako je govorila.

— Nije to tako, curo moja! Ako je ovo tvoga bábē kuća, ova su vrata moja i tvoja! Ako ja samo čujem da se ko primakao s ove strane njima, prosjat će sunce kroza nj i skratit ću ga za čitavu glavu, da je do neba narastao.

— Vidiš kakav si! Malo ti je što piješ, pa bi još i ljude bio, a i ne misliš da bi u tamnicu dopao, jà, ne daj bože, i na vješala otišao.

— Eto vidiš, bona, da me voliš, kad veliš »Ne daj bože!« A ja znam da ti ne bi ni za koga pošla da ja i tamnice dopa-

nem, već bi čekala dok ne bih izašao iz nje. Da ja umrem, ti se ne bi nikad ni udala.

— De, boga ti, ne govori nekakve besposlice i tamnice i smrt! Ja ti samo kažem, otac te ne begènišē. Ne voli što piješ, što si kavgadžija, pa, kaže neko jutro materi, a ja slušam iz druge sobe: »Udat ću je za hodžu.« Mati mu veli: »Pa nije mahane ni Muhamedu«, a on kaže: »Jok, nije ono Muhamed, ono je Muše.«

— E, baš mi hvala punici kad me brani, a nadoći će i on. Kao da mi je i on bio bolji dok je bio mlad! Znamo mi i njegovo. Slušao sam ja kako je on od kuće iz Posavine donosio rakiju u medresu, pa muderis čuo za to, te istraga, pretres po sobama, a on brže-bolje prolij vodu iz testije, pa u testiju rakiju, kao da je đôjā voda, a u nju kitu cvijeća, i tako spasi glavu.

— Nije bogme moj babo bio taki, ne do bog!

— Eto nije. Ja ne znam ništa. Ja ovo izmislio, iz prsta isisao.

— Sad se opet srdiš na me.

— A šta je tebi briga za me. Tebi će babo naći hodžu.

— Nemoj, živ bio, Mušane! Nemoj biti takav! Pa ti znaš da ja... Samo, eto, da se dozoveš, da budeš kako treba, možda bi i babo...

— Sve će doći s vremenom. I brada, i žuta svilena ahmedija. Možda ću i ja biti barutovac kao i tvoj babo... A hoćeš li na Jurjevo na Trčivodu?

— Bezbeli. Bit će nas dosta iz našeg sokaka.

— Voliš li me, Aiša?

— Pa znaš... Šta vazda pitaš?

— To hoću vazda da čujem. To mi je najdraže. A ako opet dođe onaj hodžica na vrata?

— Ja ću mu izaći...

— Ah!

— ... i kazati mu da se ovuda ne vrza.

— Aferim!

— A ti?

— Nešta?

— Okanit ćeš se, je li de, tih besposlica. Ja ne smijem preko bábinē volje.

— Gondže moje!

— Hajde, dušo, kući. Zora će ùrēd, a mi još ovdje.

— Da zna zora što je milovanje, ne b' svanula za tri godinice.

— Ùrēd će i otac ustati da ide u džamiju na sabah. Sramota je da me zateče na vratima.

— Dobro, janje! Dovále!

— Ej sahatile!

I on je pošao uz sokak i zapjevao iz punog srca:

O djevojko, ne kuni me mlada,
proći ću se vina i rakije,
pit ću tvoje suze iz očiju,
suze piti, lice mezetiti...

a ona je već osjećala nevidljive suze koje će joj srećom vlažiti oči i kako joj se lice žari od vrelih poljubaca koji će doći.

Na Jurjevo na Trčivodi on ju je »potegao«. Nije više imala kud, i pošla je s njim njegovoj kući. Sutra su otišli kadiji. Mehmed-efendija razljutio se na Aišu. Nije htio za nju ni čuti. Kanita-hanuma polako je stvar zaglađivala, smirivala, i Mehmed-efendija jedva pristao da se Aiši pošalje njezino djevojačko ruho. Ali ni za nju ni za Mušu, koga su sada u čaršiji Muhamedagom zvali, nije htio da zna.

Bilo je to samo kratko vrijeme, pa je već nakon desetak dana raspitivao ženu zna li kako žive, da se ne pate, kako je Aiša i šta radi »onaj njezin«. To je bio dobar znak, i njih dvoje sutra uvečer banuše Mehmed-efendiji na sijelo. Mušan je pristupio smjerno puncu i punici, poljubio ih u ruku, a Aiša stidljivo gledala po kući, kao da je prvi put u nečijem tuđem domu.

Bojo je bio terzija. Jutrom je silazio u čaršiju, sjedio na ćefenku, šio gunjice i čakšire, a navečer zatvarao radionicu i s punim zembiljem išao uz Kovače i kroz Širokac na Vratnik svojoj kući. Nije više svraćao uz put u krčmu, nego kao kućenik išao pravo kući gdje ga je Aiša očekivala.

Iza skromne večere sa mnogo nježna razgovora uzeo bi iglu i konac pa šio sad fermen, sad čakšire, jer nije dovoljno što se na dućanu uradi. Htio je svakako da imadne još koju kućicu radi kirije, a ni dućan nije još bio njegov, i trebalo mu je zapregnuti rukave da ga za godinu-dvije isplati.

Često bi Aiši, koja bi ga ogrlila, pripijajući se uza nj povjerljivo, zapjevušio, otimajući se milovanju: »U terzije tanka

igla — tanja večera«, a ona bi mu stavljala dlan na usta, da ne govori tako, jer je ona zadovoljna, ničim se ne pate, i imaju više nego im je i dovoljno.

Nije rado išao ni puncu na sijelo, jer se time samo dangubi, a nije se veselio ni da mu tkogod dođe, upravo zbog toga a nipošto zbog troška. On to ne bi ničim odao, nego bi se čak pokazao i raspoložen. Došla bi mu sestra Hafa, udata za Hrvu, i povela troje sitne djece, osim onog što joj se istom pod srcem zàčedilo. Djeca bi pospala na sijelu, pa bi nastao pravi plač dok bi se razbudila kad se trebalo vratiti kući. Hrvo bi uzeo srednje u naručje, Hafa-hanuma najmlađe, a najstarije od šest godina, bunovno iza sna, drhtureći, uhvatilo bi se materi za skut i skakutalo kraj nje. Često bi Bojo rekao ženi, vraćajući se sa sijela od punca ili od Hrve:

— Hvala bogu kad nema nikakve cvrke oko nas. Kud hoćemo i kad hoćemo; samo obuću na noge, a ti još feredžu na glavu, pa serbez. A koja je kod njih glavobolja!

Tako je on govorio tri godine, a onda mu nešto došlo iznenada, pa se zapitao: »Hafa ima četvero pa je raspoloženija od mene. Manje ima i zacijelo da teže živi, ali je veselija. Šta njoj bude kad se nagne nad dijete da ga počešlja ili mu haljinicu popravi, pa joj se lice razvedri?« Tako se on sam pitao, vraćajući se s Aišom od Hafe sa sijela.

Sjeli su kod kuće na sećiju. Ona je zapalila svjetiljku, rasplela pletenice i spremala se da legne, a on savijao cigaretu, prikresavao i počeo odbijati dimove kraj prozora, kojemu je čekmu podigao. Gledao je nježno Aišu, ali bio i sumoran.

Bila je još ljepša, mnogo ljepša nego djevojkom, ali je on osjetio da im nešto oboma nedostaje.

Nijedno nema onog raspoloženja kao Hrvo i Hafa kada im se djeca pobockaju i kad ono najmanje protepa prvi put koju novu riječ. A kad se srdi na samog sebe što je razbio findžan ili što je Aiša prevrnula punu pepeonicu po ćilimu, čini mu se da mu to nanosi veću bol nego Hrvi kad mu je najmlađa kći prevrnula kavonos pun đulbešećera i razbila ga.

— Hoćeš li ti ŭrēd lijegati?

— Evo dok popušim.

Ona je prošaptala ajetel-kursiju, legla i navukla na se jorgan.

— Aiša!

— E?

— Šta ti veliš, kako bi bilo da i mi imamo punu bešiku, pa . . .

— Ako bog dadne, imat ćemo. Mladi smo; ima vremena.

— A bi li ti voljela da imamo?

— Jà šta bih nego voljela. Ali eto, nemamo.

— Da ti šta ne radiš da ne bude? — briga mu drhtala u glasu.

— Ne radim, bogami. Niti šta radim da bude ni da ne bude.

— Ama, eto, oboje hoćemo da bude, a nikako nema, pa ja mislio da ti to ne sprečavaš. Nisam ti za to nikad ništa htio reći. I ja sam vazda volio što još nemamo, što smo serbesniji i kod kuće i prohodati, ali mi nešto večeras dođe kao iz gore. Čini mi se, da ga imam, ne bi mi ga mogao niko ni zlatom premjeriti.

— Ako nam bude suđeno da ga imadnemo, imat ćemo ga, pa sve kad bismo radili da ga ne imadnemo.

I očekivali su iza toga znakove njezine trudnoće, sanjarili o golom gostu koji će doći, u velikom povjerenju šaptali jedno drugom: »Sad je ovolicno«, pokazujući nokat s malog prsta, ili: »Nije nego ovoliko«, pokazujući čitavu jagodicu od palca, ali im se redovno uvijek razbijala nada, iz koje je opet rasla vjera da neće ostati suha grana.

— Ne mora to biti odmah, ni prve ni pete godine, kaže im danas mati. Eno, veli, Bećarevke, pa rodila tàmām nakon sedam godina prvo dijete, i jučer, opet nakon sedam godina, drugo. Ono starije prispjelo u posao, a mlađe se istom našlo.

— E, kad bih ja znao da ćemo ga imati nakon sedam godina . . .

— Pa Kresinica rodila dvanaest godina iza udaje.

Ali je on sumnjao da će ga ikad imati, kad ga dosad nemaju. Čuo je neku večer kako žena budalastog Vejsila u sam mrak kune djecu, a dvanaestero ih ima, da joj barem jedno hoće do sabaha umrijeti, jer ih ne može ni suhim kruhom nahraniti, i on se zgranjavao kako se može željeti smrt svome djetetu koje je još i zdravo.

— Mati kaže da je govorila s ocem o ovom našem, pa on rekao da ja idem doktoru da vidi je li sve u redu.

— Šta da gleda? — zabezeknuo se on i oči mu se zakrvavile pri pomisli da bi neki drugi muškarac mogao gledati njegovu ženu i dirati ono što je samo njemu posvećeno.

— Pa da me pregleda da nemam kakva ćurùkluka.

— I to ti možeš govoriti?

— Ne znaš kako mi je. Stid me o tom i misliti, ali sve bih, oči moje, za te učinila da se razvedriš da budeš onaj prijašnji.

— Nikad! Pa kad ga nikad ne bismo imali, to nećeš raditi.

— Kažu, ima i jedna ženska doktorica koja je od tih stvari.

— Ne, ni žensko. Ne mogu ja dopustiti.

— A da doktor tebe pregleda?

— Šta oni znaju o tome? Ništa.

— Pa onda se nemoj gristi! Nemoj da si mi snužđen i mračan!

Otišli su nakon mnogo oklijevanja doktorici. Bio je u čekaonici nestrpljiv, kao da na žeravi sjedi, dok je liječnica u ordinaciji pretraživala Aišu, plačnu i rumenu od stida.

— Kaže da sam potpuno zdrava. Uh, kako može onako biti bezobrazna! Veli, izbacivala bih ih, bîvā djecu, kao iz topa.

Kad se tog predvečerja vraćao kući, prvi put pošto se oženio, svratio se u gostionicu. Popio je tri velike, i već je nalio dušu. To mu je, dok je bio momak, jedva dostajalo da mu se odriješi jezik, a sad ga uhvatilo. Bio se za ovih deset godina odučio, a danas je osjetio potrebu da se opije kao životinja, da zaboravi sve što se toga dana zbilo.

A zbilo se mnogo toga.

Odmah nakon ručka na ćefenku odlučio se da ode liječniku. Kazao mu je što ga boli. Pitao je liječnik najprije za ženu, a Bojo mu raskazao sve od početka, i da je bila kod doktorice, i šta je ova rekla. Liječnik onda nastavio s ispitivanjem kao da je strogi sudac s kijametskog dana. On pričao od ženidbe, a liječnik pitao od početka, od one prve mladosti, kad je kao obijestan ždrijebac pretrkivao kradom preko Miljacke u ćerhane na Hisetima. Kako se nekad, dok je imao oca, iskradao iz kuće i dolazio u zoru, a kad je umro otac i nestalo stege, kako se događalo i da noći ondje. Kako se jednom razbolio, ali ga stid bilo ikome kazati, dok ga nisu muke osvojile i povjerio se majstoru kod koga je bio na zanatu, a on ga uputio berberu, koji ga je liječio vodom od varenog majdonosa.

Liječnik je klimao glavom i na kraju slegao ramenima:

— Kakva vremena idu, a kakva je već sada mladež pokvarena, bolje ih je nemati nego imati.

— Biva, neću ih imati? Nikad?

— Ako ti žena rodi ikad, znaj dobro da nije tvoje.

Bez pića je išao pijan iz ordinacije, ranije zatvorio dućan i pošao kući. Ali se onda uz put sjetio da je prije ženidbe imao jednu razbibrigu, i svratio se u gostionicu.

Izdaleka je opazio pred kućnim vratima nekog muškarca kako podiže mandal, koji odzvanja i odjekuje po čitavoj mahali, a kad se primaknuo, čuo je njezin glas. »Što je to? Ona razgovara s tuđinom!«

— Koga tražiš? Šta hoćeš u nevrijeme na mojim vratima?

— Porez! Triput dolazim, a tebe nikad kod kuće.

— Ja imam svoj dućan. Što me ne tražiš, pasji sine, u dućanu? Odmiči, dok te nisam rasporio!

— Pazi se ti, nemoj da me smetaš u službenoj . . .

Ali prije nego je dovršio što je htio reći, Bojo je spustio na nj šaku i prostro ga pred vrata, a onda hrupio u avliju, gdje je Aiša drhtala od straha.

— Šta uradi, za boga miloga! Mogu te u zatvor za to.

— Zatvor je ništa. A šta ti uradi! S tuđim muškim razgovarati, a?

— On je zvao. Nisam ja.

— Tko zna da nisi baš ti zvala. Veli da je triput dolazio, a ja za to ništa ne znam. Što mi nisi nikad rekla da je dolazio, nego me onako ùrezili pred svijetom, kao da sam ja fukara, pa nemam da platim porez?

— Bogme, ja nisam nikad bila kod kuće kad je on dolazio, osim ovo danas. Ja sam mu i danas govorila da on ide u dućan, a on veli da mora unići da popiše stvari. Ja sam se otimala da ne provali u avliju dok ti ne dođeš.

Svaka njezina riječ opravdanja njega je srdila i vrijeđala: Pošao je teturajući preko avlije. Aiša se zabezeknula, prestrašila se, jer se od toga davno odučila, još otkako se udala. A onda zaplakala.

— Šta je sad? Što cmizdriš? Ako sam malo glasnije progovorio, nisam se s tobom svađao, a ni bȉo te, vala. A da sam te i ubio, imao bih rašta. S tuđim muškarcem govoriti!

Pri kraju je spustio glas u kojem je bio trunak i blagosti, ali je od toga susreta ispucalo ono duševno tkivo koje se tka-

lo i prepletalo ovih deset godina braka osim onih ranijih godina ašikovanja.

Ujutro, pri kahvi, ona mu je povjerljivo rekla da joj je ima nekoliko dana zastalo i, moglo bi biti, ako bog da, da je noseća, a on, na vijest koja bi mu dotad donijela najljepše treperenje duše od ushićenja, iznenađen zastao, oštro je premjerio, spreman i da je ubije, namrtvo, ako imadne povoda da išta posumnja.

— Kako?! Čije je?

— Ko je čiji?

— Pa to što veliš! Valjda dijete!

— Božje, pa tvoje i moje.

— Vražje i tvoje, a moje nije! Kazuj, s kim si . . .?

— Mušane, za milog boga, zar ćeš me svakakvom držati?

— Ubit ću te, ali tu sramotu neću doživjeti. Zar za mene živa druge tražiti da ti dadu ono što ja ne mogu?

— Ko je rekao da ti ne možeš?

— Ja znam. Ali neka znaš, istinu ćeš mi kazati, ili ću kidisati i tebi i sebi.

— Kakvu hoćeš istinu, ako boga znaš?

— Jesi li imala ruku i s kakvim drugim osim mene? — polako je cijedio riječ po riječ.

— O, da bog do nisam ovaj čas živa dočekala da me ovako pitaš! Meni više ni onako nema života kad ti i trunku jednu sumnjaš u moj námūs. — Ustala je i s police dohvatila veliki nož. — Zakolji me! Halal ti bila moja krv! Ja nemam više rašta živjeti.

Bojo je uzeo nož, ali ga pokolebala njezina odlučnost. Da je šta bilo, ne bi ga onako netremice gledala. Ali odakle njoj sad to stanje kad je liječnik rekao da on neće nikad imati djece?

Tko je mogao to biti? Da nije onaj od poreza koji je triput dolazio? Tko zna da on nije prije ulazio, a možda je i sinoć htio ući, ali on uto došao iz čaršije. Ili je možda već i bio u kući, pa se onda išuljao iz avlije, a ona ga tobože upućivala da ide u čaršiju, na dućan Boji, da tamo traži porez.

A možda se i liječnik prevario? Možda zbilja nije presahnula u njemu plodnost, kao što mu nije propala ni mladićka snaga?

Zbunio se, odbacio nož i naglo otišao u čaršiju.

Na podne mu je, kao i obično, dijete iz komšiluka donijelo ručak. Nije ga ni dirnuo. Otkrio je kapak s meteriza i otpuhnuo:

— Šta mi šalje varene kolačiće kad zna da ih ne volim!

— I dijete odnijelo meterize kući.

Pred večer je zatvorio dućan i pošao kući. Premišljao je o svemu jučerašnjem i današnjem, i na sve to nije mogao samo rukom odmahnuti. Htio je stvar izvesti načistac. Ako je ono tuđe, jer liječnik veli da nije moglo biti njegovo, onda on mora tu sramotu oprati. Nije dovoljno samo pustiti ženu, pa da ona u svoje matere rodi i da se dijete zove njegovim imenom, a tko zna tko mu je otac. On ne može dopustiti da mu se netko naruga kako mora ženi i djetetu davati nafaku, na što će ga kadija osuditi, a on je uvjeren da nije otac djetetu.

Ali ona njezina najprije sažaljiva blagost u očima, pa onda odlučnost u tvrdnji, koju doduše nije htjela riječima reći, jer bi se valjda već time smatrala oskvrnutom, ulijevala mu nadu da će možda drugi i treći liječnik koji će ga pregledati pronaći da je njegova muškost životvorna, a da se onaj jučerašnji liječnik prevario. Bívā to kod njih. Osude čovjeka na smrt i čak reknu koliko će još živjeti, a on ozdravi i poslije još dvadeset godina gazi po zemlji i svoje liječnike otprati do groba.

Pred gostionicom zamirisala mu janjetina s ražnja i svratio se. Već ga je čekala i deca na stolu, i on ju je brzo suhnuo, a onda je došla druga, pa treća, i on ju je polako pijuckao, žvačući zarudjelu koru s plećke ili izvlačeći na čačkalici sitne komadiće mozga iz glavuše, pa ih onda oblizivao.

Šutio je baveći se sam sobom. Kao da su neke tanane koprene padale na svijest, a onda sve neke deblje i grublje, osjećao je nekakav duševni drijemež.

Prošlo je davno vrijeme u koje je za ovih desetak godina dolazio iz čaršije kući. Sad je već Aiša zabrinuta što ga nema. Možda plače? Osjeća se usamljenom uz muža koga gubi. A izgubit će ga sasvim. On više ne vjeruje u se. On zna da ni ovih deset godina nije bio muškarac.

A ona je prava ženka. I sad ona ima dijete. Ili će ga imati. Možda istom do osam mjeseci, ali će doći. Oh, kako bi on sada razvalio tu krvavu utrobu, raskidao taj život koji sigurno nije

od njegove krvi, ali koji ona nosi pod onim srcem za koje je uvijek govorila da za svog Boju kuca.

Navlačila mu se krv na oči, mrak mu obuhvatio svijest, nemoć tijelo, i jedva se dovukao do kuće. S mùkõm je otvorio vrata i uvukao se u sobu. Aiša je ležala budna. Dugo je čekala i plakala.

— I večeras kao i sinoć?

— Može mi se, hoće mi se — govorio je i ne znajući šta govori. (Ujutro se zaklinjao Aiši da on te riječi nije govorio, nego je valjda ona sanjala.)

— Ostavio me samu da skapam. Malo li mi je samoj po čitav dan, pa si me i uveče počeo ostavljati.

— Nisi ti sama. Štene je u tebi.

Ona je ciknula da se i na sokak moglo čuti.

— Crn ti obraz, da bi li! Ja večeras istom što sam živa ostala, a ti meni tako. Nisam do vrátā mogla doći da zovnem koje dijete iz komšiluka da poručim po mater...

— A što će ti mati? Šta ti je bilo?

— Ono što i dosad, samo mnogo, puno. I zakasnilo nekoliko dana, pa se ja bila ponadala...

— Da nisi šta sobom kvarila?

— Nisam. Ali eto, dragom bogu hvala, kad ima i ovo, kad me nećeš smatrati onakvom kakav mi niko nije ni u rodu bio?

Prije nego je mogao shvatiti šta bi mu draže bilo: ili ovo što se sad dogodilo ili da je ranije ona mogla postati majkom njegova djeteta, svalio se neraspremljen na dušek i zahrkao.

Sutradan je već smirenije s njom razgovarao. Malo se stidio zbog onih riječi kojih se kao kroz maglu sjećao, neke nije htio nikako priznati, a onda odlučno rekao:

— Žena mora slušati, nema tu šta! Ako ja podviknem, tvoje je da šutiš. Kad zaradi žena, može biti i bijena. To šerijat dopušta.

— Ako ćemo o bitki govoriti, pusti me odmah! Da odmah idemo pred kadiju!

— Znam ja da bi ti to htjela, pa se onda prije pola godine za drugoga udati. I da drugi miluje ono što sam ja. Nema toga. Da ja i umrem, ti se ne bi nikad više udala. Ja bih te i u snu i na javi progonio.

Ona je sa strahom slušala njegove riječi koje su zvonile u sobi. I osjetila je da je sve onako kako on govori.

Još dok je bila djevojkom nije se smjela ni sanjati s drugim muškarcima osim s Bojom. On je bio gospodar njezina sna kao i jave i maštanja na javi. A otkako se udala za nj, nije drugih uopće ni viđala, kao da i ne postoje. Viđala je samo oca, zaovina muža i Boju, ali je samo on bio muškarac, a daleko je bilo od nje i da pomisli da bi se netko među njih dvoje mogao umiješati.

Pa i kad je kratko nakon toga Boju prekinula rakija, ona je osjećala u svakom uglu kuće nazočnost Bojinu. Nije se htjela ocu vratiti niti je ikoga primala u kuću osim mater, i zaovu. Iznosila je svako jutro kahvu u mangali na kameríju, stavila bi na pervaz dva findžana, svoj i Bojin, sjela skromno kraj mangale na pod, dok je Bojino mjesto bilo prazno na minderu, pila kahvu, a onda oprala oba findžana: i svoj i Bojin, vječno netaknut.

Večerom bi pravila onakvo jelo kakvo je Bojo volio, jer je on samo večeravao kod kuće, čuvajući se da ne bi za živu glavu pomislila o jelima koja on nije podnosio. Kad joj je jednom mati poslala večeru, otkrila je meterize, i kad je vidjela da su unutra vareni kolačići, vratila ih je nenačete, premda joj to bijaše najdraže jelo dok je bila djevojka.

Pred večer bi ga osluškivala da dođe iz čaršije, i makar da je znala da mu već ni kost s kosti nije zajedno, ne bi zaključavala avlijska vrata dok ne bi prošlo njegovo vrijeme.

U noći se nije bojala hrsuza. Mislila je: tko je taj tko smije udariti na Bojinu kuću dok je on u njoj! A on je zaista u njoj, u svakom njezinom kutu, u svakoj stvarčici.

Kad joj je jednom mati rekla da ga je dosta ožalila, više nego je vrijedilo (ne bilo mu stoga teže na onom svijetu!), da bi se sad trebala udati, a mlada je još, zdrava, ima mušterija, Aiša se zabezeknula kako se to može govoriti u Bojinoj kući.

— Pa dobro! A šta će on?

— Ko on?

— Bojo! Kako bih se ja udala pokraj njega?

— Dijete moje! Tebi, bogme, kao da se, ne daj bože, u pamet krenulo. Bojo je umro. Ti ćeš još poživjeti i rahat još možeš biti. Ti si se istom rodila.

Ali je ona samo na trenutke shvaćala da Boje nema, kad se morala brinuti o naplaćivanju kirija kućnih i dućanskih, kad je morala slati porez, a onda ga opet osjetila uza se,

nekad blaga kao blag dan, a nekad stroga kao da mu gromovi udaraju iz očiju, kad se tu, u njegovoj kući, govori o drugom muškarcu.

Pa i kad je mater oplakala, nije htjela da joj samohran otac prijeđe u kuću niti da se ona, jedinica, vrati ocu. I otac je brzo za materom otišao na Bakije, kamo su prije dvadeset godina odnijeli Boju, a ona je sveudilj živjela po navikama iz onih deset godina velike ljubavi i velikoga stradanja.

Kad joj je zaovična neku večer htjela prije akšama zaključati avlijska vrata, dok je ona nešto bolesna ležala kraj prozora, skočila je kao najzdravija:

— Nije još prošao vakat kad on dolazi.

— To si ti, daidžinice, htjela reći: kad je rahmetli daidža dolazio iz čaršije.

— Ah, vižlice jedna! Kao da daidžinica ne zna što govori! — I tromo se spustila na dušek.

Mandal je zamlatio na vratima!

— Poteci brzo, vidi ko je!

Curica je potrčala preko avlije i razabrala tko je na sokaku.

— Nekakav od poreza. Kaže, nije odavno porez plaćen, pa hoće da uniđe da pravi popis.

Aiša je prestravljeno gledala:

— Goni ga, goni! Zna li on ili je zaboravio što mu je onda bilo? Zna li taj nesretnik da on sada dolazi? Goni ga!

Dok je curica u nedoumici gledala čas u nju čas u dvorište, Aiša se stropoštala. Jedna je ruka pokazivala prema dvorišnim vratima, a sa zapjenjenih usta otkidale se posljednje riječi:

— Eto njega!

Hrvatsko kolo, 1940.

KIŠA

U Salih-hodže danas su seljaci u pòdvōrnici. Jāri se kukuruz. Petnaest težaka pomiče se uz blagi uspon podvornice u kojoj tu i tamo ima koja velika gomila kamenja obrasla divljom lozom i škrobutinom, ogrću mlade kukuruze koji su prorasli mimo koljeno, ali ih je suša uhvatila pa im se lišće već od ranoga jutra zàprēdā. Noću malo povrate dušu, ali ima nekoliko dana kako nema više ni rose.

Kopači rade od zvijezde do zvijezde na mobu svome hodži, koji i sam kopa kao i svaki tèžāk. Samo njega ne zovu drugi seljani na mobu, jer ipak — kakav je da je, hodža je, pa mu treba odavati čast i ne zvati ga na teški posao. Ali nije da on ne bi kome drugom pomogao. Toga nema. I njegovi sinovi rade kod drugih na mobu, a ako ustreba, i na nadnicu.

Salih-hodža i nije pravi hodža koji godine i godine uči u medresi, zamota oko fesa bijelu ahmediju i onda uči djecu u mektebu, klanja u džamiji i kupa mrtve muškarce. On je učio malo više nego njegovi suseljani, pa ga prozvaše hodžom. Selo obično ima drugog hodžu koji zimi drži vjersku nastavu u mektebu, a ljeti, kad djeca iziđu sa stokom na pašu, ide i on za njima, i kako kojeg uhvati tako ga odmah i pita iz vjeronauka što im je zimus predavao. On nosi i bijelu ahmediju, klanja u džamiji i kupa mrtvace, a hodžinica žene. Stanuje u zgradi uz džamiju, koja služi i kao mekteb, a seljani ga plaćaju varićakom žita po kući, runom vune, sa malo mrsa i tovarićkom drva godišnje. Ako mu poneki ni to ne da, hodža je strpljiv, a ako sasvim presuše prihodi, hodža traži drugo selo. Onda Kuline ostanu bez hodže, kao i ljetos, ali im za nevolju dadne ruku i njihov Salih-hodža; samo, ako tko umre, on neće da kupa mejita, nego treba ići u drugo selo po drugog hodžu.

Zato je Salih-hodža i najpriznatija osoba u selu. Kad njegovi seljani rade u njega, kao ovo danas, na mobu, rade kao da je na ùšćen, pa ih ne može dostići, a kamoli prestići.

— Alahu umiljeni, baš je pripeklo! — kaže Salkan Beširić i tare rukavom znoj sa čela, a košulja od beza pripila mu se uz mokra leđa.

— Jah. Pravo je čudo da još ima išta zeleno dokle oko dopire.

— Ovdje se, na moju dušu, kukuruz dobro drži. Ako bog da pa porosi kiša, bit će ovdje lijepa zimnica.

— Ovaj je kukuruz napredan kakvih ih ima. Može se odmah zaći sa srpom pa ga požeti kravama. Da rijeku kroz njivu navratiš, ne bi bilo fajde.

— Izgorjelo, jah!

— A i ne izgorjelo, kakva svijeta ima na zemlji!

— Da otpočinemo, ljudi — viče Salih-hodža. — Evo, nevjesta nosi ručak. Hajdemo pod oskorušu!

Ostaviše motike i sjedoše u hlad. Pun žban hladne vode za čas se isprazni kad ga dohvatiše petnaestera žedna usta.

— Ostavite, ljudi, vodu! Nećete moći ručati!

— Ne boj se ti, Salih-hodža! Nama ne treba zapisivati od nejela.

Salih-hodžina nevjesta prostrije bošču i na nju stavi starinski karavan, pun ovršit púrē. Kraj njega spusti kablicu mlaćenice. Začas udariše drvene kašike grabiti masne zalogaje, a kad nestade s pure masla, poliše je mlaćenicom. Salkešina se kašika rascijepi i držak joj se prelomi.

— Preklàdat ćemo se — kaže Ibro Špago i dodade mu svoju kašiku. Svi su šutjeli i gledali u svagdašnju težačku hranu koje je brzo nestajalo, a od koje malo kad ljepšu vide na svojim skromnim soframa.

Dok su ručali, nevjesta je otišla na vrelo i donijela žban vode.

— Bog zna, braćo, nije dugo do kiše. Voda je ko led ledeni!

— Bože, s hairom!

Oprali su ruke i polijegali u hlad. Mlađi su odmah zahrkali, a Salih-hodža i njegova dva-tri vršnjaka zapališe lule.

— Ja mislim, ima mjesec dana kako nije pala kiša.

— Više, više. Bože mi oprosti, čini mi se, ne znam ni kako je kad kiša pada.

— Ah, lijepo, brate, kad pane ona istiha, pa kvasi, kvasi, a zemlja zamiriše ko duša, eh.

I muhe se nekakve užestile, pa kolju ko bijesne. Odmah krv otvore.

— Prilika je kiši.

— Grešan je svijet. Da nije djece i staraca đuturuma, da bog na njih ne pogleda, sve bi skapalo: i insan, i hajvan, i travka, sve, sve. Dobro je da nam ikako ikad pane.

— Neki dan kazuju u kahvi kako je nekakav došao iz Bosne, pa tamo od suše, kaže, ispucala zemlja da se ne smije nitko noću uputiti kroza selo. Može, kaže, propasti čitav čovjek koje su pukotine i po putu i po njivama.

— Kažu ljudi, a mučno je vjerovati, nekakav seljak tamo u Slavoniji izišao na njivu, kao ovo mi danas, da kopa, a sunce prižeglo i njemu dodijalo, pa on dohvati pušku te je okreni na sunce i opali . . .

— Uh, uh, neuzu bilah — čude se svi i zgranjavaju se.

— . . . I kako on ȍpāli, a ono prirásti za zemlju, ko da je niknuo iz nje, pa se sad s mjesta ne može pomaći.

— Aman jârabi, kako to može biti!

— Eh, božje davanje! Neki dan to kazuje nekakav stranac u Mušana u kahvi. Veli, svijet se na nj kupi ko na kakvo čudo, a i jest čudo da ne može biti veće.

— Može svašta biti — veli Salih-hodža. — Tko je vidio na sunce pucati! Zar mi znamo kada zgriješimo, i zar znamo hoćemo li za to biti kažnjeni ovdje ili na ahiretu. Ah, malo nas bog kažnjava koliko griješimo. Eto, Salko Palata za dvije godine posadio krumpire u vrtlu, pa bog podaj i suša uništi da ni sjemena ne izvadi. Tako on i proljetos iznio na njivu desetak kila krumpira izrezanih da ih posadi, pa mu nešto zdurni u glavu, pogledaj u sunce, kao da je ono hâšā, bog, pa mu zaprijeti rukom: »E nećeš«, veli, »ove godine prevariti, ako si lani i preklani«, pa s krumpirima u lonac.

— Nema više onih starih vremena — kaže Ale Handžar. — Sad niti se radi ko je bog zapovjedio, niti se pjeva ko je bog zapovjedio, niti se igra . . . Eto, sve se izvrnulo, pa i bog, bože mi oprosti, ko da veli: E neću ni ja sada vama kao dosad. Zaboravili ste na me, pa ću i ja na vas.

— Nemoj, Ale — veli mu Salih-hodža. — I prije je bilo i suša i zlih ljudi, a i danas ima dobra svijeta. Ima ga, da bi ga na ljutu ranu privijao.

Sunce se primicalo vrhu neba. Sjene se kratile, a motikama presječena trava po današnjem kopu već je davno privehnula. Od zapada podigla se tanka maglica, a ispod nje zalahorio vjetrić.

— Dajte, ljudi, da započnemo! Hora je. Čini mi se da nećemo dugo. Pokisnut ćemo.

— Eh, da hoćemo! Bože, s hairom! Ja ne bih žalio pokisnuti, samo da ona natopi lijepo.

Digli su se i opet zašli u red. Zvonila je motika kad bi udarila u kamen, zgrčena leđa kao napeti lukovi naginjala se nad mlade stabljike u kojima je život tinjao. Tèžāk ga je osjećao kao smrtni hropac u čovjeka kad mu duša dođe u podgrlac. Ali se duša može i povratiti, makar se činilo da će i ostaviti suho i ispaćeno tijelo.

Zaleprša pod prstima vjetra upredeno kukuruzovo lišće, a iz tanke plavičaste magle sa zapada izdvojiše se bjelkasti oblaci, koji nahrupiše nad Kuline. I dok prijeđoše nekoliko sela, natustiše se i posivješe, a svjetlica ih propara s kraja na kraj, dokle oko vidi. Nejasna tutnjava zamnije odnekud, ne znaš da li je iz prekritog neba ili iz zemlje... Ne razabireš dolazi li ti do uha ili je osjećaš kako ti iz zemlje raste u noge i savija se u srce, pa nisi načistu je li to strah od groma ili od grȁda, ili je ustreptala nada radi sreće što je donosi plodna kiša.

— Pohitite, ljudi, samo što nije udarila! — viče Tale Jamak, dok sjajna motika zvoni o suhu zemlju, prevrće je i sitni ostavljajući udolice među prorijeđenim kukuruzima.

— Braćo, da ostavimo posao pa da pohitimo kućama. Valja duhan unositi pod krov, pa kad ga smjestite, a vi se vratite da užinamo — nudi Salih-hodža poslenike, ali oni kažu da će im ih kućna čeljad i sama od sebe unijeti.

— Ne bih bio rad, ne dao bog, da itko zbog mene bude na šteti ni koliko muha može na krilu ponijeti.

— Hvala ti ko rođenom ocu!

I pognuti nad zemljom pomicali se Salih-hodžinoj kući, motike zvonile, ogrtale kukuruze, mrvile zemlju, izvrtale žile od pirike i sretve koja je davila njihovu glavnu hranu, a znoj udario na svaku poru njihova tijela i kapao po istoj zemlji koju su i njihovi očevi i djedovi zalijevali.

— Na me pade jedna kap.

— I na me.

— Evo i na me — javljaju se težaci ispravljajući povijena tijela i otirući kažiprstom orošeno čelo.

— Dosta je, braćo, hajdemo u kuću — zove hodža mobu.

— Razmitit će ovo — vele neki ne ostavljajući posla.

— Neće. Sad će ona udariti. Gledaj kako se zaolujalo od Hrguda!

— Samo da bog dadne da prođe bez grȁda!

— Boga mi, čuje se iza Kotačnice huka. Prilika je da ga onamo ima.

Munja je proparala nebo i trijesak se razlijegao selom.

— Suhbanellezi jusebbihurradu bi hamdihi... — počeo je hodža potrčavši uz podvornicu, a za njih nagrnuše težaci. Neki nemadoše kad ni motike ponijeti. Nema straha bez božjeg straha!

Krupne kapi učestaše. Natiskoše svi na uzana kućna vrata, ali dok se svi izuše, zadnjima se leđa skvasiše.

— Samo nek ona s hairom natopi, pa ja ne žalim ni više pokisnuti!

Po kamenim pločama krova počeše zvoniti zrna grȁda. Lica se otegoše i oči pomutiše. Hodža izbaci izvrnut sadžak nasred avlije i zaokuisa. Opet grom propara nebo i obori se u jablan usred sela, kao da potrese čitavo selo. Drhtavim glasom hodža dovrši ezan i utrča u sobu. Sve se načičkalo na dva prozorčića i gleda. I onih rijetkih zrna grȁda nestade, a poče jednolična kiša. Užeženi krov začas se zasiti i strehe počeše kapati najprije prljavim kapnicama, a onda se izbistriše. Svjetlice prestaše tkati nebom i nestade one zloslutne huke od Hrguda i hladnog vjetra koji je sigurno dolazio kroz grȁd.

— Samo da nije gdje u kojem selu omlatio ljetinu — misle s brigom svi. U onog je kći udata u Dabricu, onome je nevjesta ispod Crnugovca, pa ako budu prijatelji postradali od grȁda, rȅda će biti odvojiti im koji zalogaj od svoje sirotinje. A kome je danas do davanja?

Kukuruz je raspleo zelene bajrake i požudno srkao kapi koje su se niz žljebasto lišće slijevale u suha usta zemljina iz kojih je izbijalo do maloprije drhtanje žedna samrtnika. Zapara i zadah mokrih tijela napunili su sobu, ali je oni nisu ćutjeli jer je izvana dolazio svježi miris porošena tla, a do njihovih ušiju dopirao slabašan šum od kvasanja suhe isitnjene zemlje, koju su zakuhavale nebeske vode onako kako su oni svi željeli da bude, polako, polako. Jer, ne daj Bože, da udari pljusak, odnio bi usitnjenu zemlju niza strme njive

i ostavio gole litice bez života. Da potraja gràd, pobio bi svaku travku, svaku biljku, i sad bi iskaišano kukuruzovo lišće visjelo, a stabljike bi stršale bespomoćno kao ljudi kojima su odsječene ruke.

Puni osjećaja zadovoljstva jednako su gledali njive pod kućom i sve one do nakraj sela, koje su utješene mirovale, a ispod krovova im se spuštali plavičasti dimovi i savijali se k zemlji.

— Dajte, ljudi, smjestite se lijepo. Ne tiskajte se u prozore, ružno vam je — nutka Salih-hodža mobu, ali se poslenici ne miču, nego zure u svoje njive i u nebo iz kojega rosi.

— Bujrumte, evo i užine — ali njima se žao odmaći od prozora, iako rijetko vide ovakvu zahiru na svojoj redovno suhotnoj sofri.

Izlaze, peru ruke i sjedaju, a Salkan Beširić uzeo motiku i udario jednom u neojaren kukuruz.

— Dva je prsta nakvasilo. U novom kopu sigurno je natopilo čitavu podlanicu.

Šuteći jedu i svaki čas pogledaju na njivu ili osluškuju da nije možda prestala, premahnula, a ovo bi bilo premalo, jer je zemlja ožednjela, ispucala, umrtvila se.

Kiša je padala i nade su rasle. Pšenica i ječam izdali, osobito ozimi, jer su ih zimušnje vode izjele, ali bog je pogledao na sirote Kulinjane, pa će barem kukuruz roditi. Možda će se i oni prevehli povratiti, a duhan će sigurno điknuti uvis. Još ako mu cijena poskoči, bit će barem desetak svadba u Kulinama, a još smo i mi jaki, misle seljani, pa će, ako bog da, o Petrovu zacvrčati dvadesetak golih góstā i zaškripat će i nove i stare bešike.

Slatki zalogaji slijeću niz grlo, a tiha kiša zalijeva nade u srcima, i ona rastu, pune se i trepere.

— Ako bog da pa se uzme što para za grožđe i duhan, valjat će mi ženiti Selima — kaže stari Duran Koldžo. — On će uskoro iz vojske, pa nek se dijete smiri i nek se ima oko koga savijati.

— Bit će još svadba, bit će jah. Što ja znam, sprema se sedam-osam momaka jesenas pred kadiju — kaže Beširić.

— Šta velimo, ljudi, da ovo iza užine dovršimo podvornice? Šteta je da ostane neokopano.

— Nećete, vala — kaže Salih-hodža. — Dok kahvu popijemo, pa svak svojoj kući. Ne gonim vas, nego svak treba svojoj čeljadi. A mi ćemo ovo, inšalah, koji dan dovršiti.

Još svi nisu ni ruke oprali, a Husika Behram uletje kao bez duše:

— Čudne nesreće, po bogu braćo!

— Šta je, kazuj!

— Kad ono prvo vrijeme puče, ovdje gluho bilo, ubilo Mujkana Salihića i Sekanu. Sjedili oni u Humčinama i čuvali ovce, kad ono posred njih.

— Aman jarabi!

— Uh, uh . . .

— Je li baš namrtvo ili ih je samo malo dohvatilo?

— Kao ćumur su.

— Učuvaj nas, bože, od nèvidōvnē i nènādnē.

— A što ćemo sad, kad nemamo hodže? — Tko će Mujkana kupati? Eto kakvi ste vi! — počinje se Salih-hodža srditi na njih. — Za sitnicu se s hodžom zainatite i ne dadnete mu što ste se pogodili, pa ode tražiti glavi selámeta.

Šute seljani i osjećaju se krivima.

— Jesmo, Salih-hodža, krivi, nema fajde zboriti, ama sad je nevolja, pa se nema što razmišljati. Ovo nije za čekanja, bit će rèda tebi zapregnuti rukave i okupati ga, a do jeseni tȅ zȃr da i mi nađemo nešto hodže.

— Tko? Je li ja da kupam? — I Salih-hodža se sav stresao. — Ja znam da će svak umrijeti i da to i mene čeka, ali mrtvaca dirati . . . ne . . . ne . . .

— Nema tu nekanja! Dužnost ti je kao najučevnijem među nama.

— Danas je svakako kasno. Sunce se već kloni zapadu, a nema nikoga tko bi Sekanu okupao. Neka stoji do ujutro, pa ćemo vidjeti.

— E pa tàmām.

Raziđe se moba. Ode svatko svojoj kući, ražalošćen smrću Mujkana i Sekane. Dvoje sirotana voljelo se od djetinjstva, i kad je lani Mujkan odslužio vojsku, načinio je nešto kućice i prekrio je raževim krovom, pa se odmah sprva jeseni oženio. I milovali se njih dvoje, kao što se miluje sirotinja koja ne zna da ima i boljeg života. Bili su nerazdvojni, i Sekana je trebala kroz koji dan poviti čedo.

Salih-hodža se zagrnuo gunjcem i izašao u podvornicu. Ponio je motiku. Zakopao je u današnjem kopu, i već je za čitavu motiku nakvasilo. U neojarenom kukuruzu navlažilo za podlanicu. Mokro hladno lišće kvasilo ga pri prolazu. A smo-

kvova grana zape mu za fes i sa širokih listova izli za vrat vodu. Strese se i obazre na planinu. Bila je sva u magli.

— Samo da se ne uhvati kora na Veleži i ne puhne ispod nje sjever — pobožno je zaželio hodža i duša mu se napunila zadovoljstva s ovog obilnog današnjeg berićeta, ali ga onda opet obuzela tuga zbog Mujkana i Sekane.

Pozvao je sina i u sam mrak poslao ga u Lokve i Aladiniće da traži gdje bilo hȍdžu i hódžu radi mrtvácā.

— Reci im, moj je trošak, samo se ne vraćaj bez njih!

— Sijeda — zvao je ženu. — Noćas se neće zaspati od muha. Kiša ih je utjerala unutra. Evo ti nekoliko listova škrobutine, pa ih poprskaj jomužom.

Napravio je snopić od loza i objesio ga o strop u sobi. Miris bijelih cvjetova i jomuža navukli su muhe među pruće i lišće, pa je Salih-hodža oprezno navukao raširenu vreću na snop, podvezao je i skinuo sa snopićem zajedno, pa bacio u dvorište i izgazio.

— Moći će se rahat spavati.

Iza večere svladao ga umor, ali se otimao čekajući da klanja jaciju. Sina još nije bilo, ali se on nije brinuo. Doći će. Ako ne dođe noćas, doći će ujutro.

Klanjao je i legao. Začas je škripalo iz soba jednolično hrkanje. Sva se čeljad smirila. Umor ih pokosio, a kapanje streha uljuljalo.

Ali bojazan da ne prestane uskoro kiša, da ne puhne sjever s Veleži, koji bi osušio i opekao zemlju pa bi bila kao ploča, odvijala je u Salih-hodži snove o gazanju po studenoj vodi i poplavama, i on se budio i osluškivao tihi romon sa streha i istakanje žlijeba u veliki bakreni kazan. Svaki put mu raspoloženje raslo i nije mu se dalo da odmah zaspi nego bi prisluškivao, i činilo mu se da kroz prozorčić čuje pucketanje kukuruznih trska koje naglo rastu od ove tople ljetne kiše pa im se koljenca protežu kao što se dremovan mladoženja proteže i zglobovi mu pucketaju kad hoće da zaklija novi život.

S klepetom pijevčevih krila u zoru i jasnim kukurijekanjem oču se bahat iz mahale. Nasrnu tornjak i uzdiže graju, a kad poznade čeljade iz komšiluka, povuče se i savi pod strehu, gunđajući na samog sebe što je poremetio svoj jutarnji drijem.

— Hodžinice, hodžinice — zvala je curica lupajući na kućna vrata.

— Tko je, šta hoćeš?

— Ja sam. Poslala me mati da odmah dođeš. Trebaš joj nešto.

I Salih-hodžina žena poznala je po glasu tko zove i zašto zove, pa se začas diže i navuče dimije.

— Kud ćeš zòrōm? — razbudi se Salih-hodža njezinim spremanjem.

— Zove me Beširevica. — Sagnuvši se nada nj prošapta, da ne čuju djeca u drugoj sobi i da se ne razbude: — Bezbèli râđā. — I žurno izađe.

I njemu se razbi san. Ustade i primače se prozoru. Podiže čekmu. Svježi jutarnji zrak zapljusnu ga da sav nasrhnu. Prigrnu se gunjcem, skide čibuk s police i napuni lulu u duhankesi. Nitko nije sišao u »kuću« da raspreće zapretanu žeravu na ognjištu, da ispeče Sijedom kahvu i pripali lulu. Izvadi iz tehare kremen i trud i udari čakmakom dok uhvati iskru. Povuče dim i dva, zakašlja se, i dok otkašlja jutarnje kašljanje i očisti ždrijelo, razbistri mu se pred očima. Dovrši lulu i napuni drugu, pa kad oćejfi prvo svitanje, podiže se i sađe na podvornicu.

Kiša je prestala i obilna se rosa iskrila na svakom peru kukuruza, na svakoj travci. Prestrašeni zec skoči s gomile na kojoj se cijedio od noćašnje kiše što je svu noć lila nad selom, a u Humu zapirlitaše jarebice: pit-tirit, ćit-tirit.

»Što mi ovo nema Sijede, što se ne vraća?« misli Salih-hodža zagrćući rukave jer je već vrijeme umivanju za jutarnju molitvu. »A šta li je s Avdom? Je li našao hodžu?« — Zagleda se prema Lokvama i kao da osluškivaše dolazak sinov. »Bože jedini, što ti je ovaj svijet! Jedno se rađa, drugo umire, jedno se veseli, drugo plače i jadiče. Da, jedno se rađa, a jučer je dvoje umrlo. Nije bogme dvoje, nego troje. Sekana je bila téška. I eto, troje nas je u selu manje, a samo se jedno rađa.« — Pa zađe okom po selu i vidje da se prevario u brojenju.

Pamti od djetinjstva koliko je bilo kuća, a sad ih ima dvaput više. Sad njegova mahala ima više djece nego prije čitavo selo. Ima više i zemlje, njiva, ali je šume manje. Pamti on u Hrašću osam golemih dubova gdje je mogao sve s jednog na drugi prijeći da ne shodi na zemlju, a sad nema ni šibljike

dubove, nego krš i sitna kukrica. Pa koliko je otišlo Kulinjana u grad! Odselili se i rade u tvornicama. Jedni se pate ovdje na zemlji, drugi u gradu, i sve tako do božje volje, kao ovo jučer Mujkan i Sekana.

Dohvati iza kućnih vrata ibrik, natoči u nj iz burila vode i uze abdest na avliji. Počeše se dizati i djeca. Dok on klanja sabah, već mu je Hatuna ispekla kahvu.

— A gdje je ovo mati?

— Doći će — odgovara on mirno, i djeca više ne pitaju nego svako odlazi za svojim poslom.

Došao je Avdo i doveo Musli-efendiju Čizmića i njegovu ženu čak iz Aladinića. Opremili su mrtvace i selo se iskupilo. Jedni su zorom otišli na groblje i iskopali grobove u miljevini. Iz grobova je izvađeno više kamenja nego zemlje. Pred grobljem su se poredali i klanjali mrtvacima dženazu.

— Kakva znate ovoga čovjeka? — pitao je Musli-efendija seljake.

— Dobar, Allah rahmet ejle!

— Da mu halalimo!

— Halal olsun!

I prihvatili su opet za nosila. Pustili su mrtvace kraj iskopanih grobova.

— Čini mi se da su plitki — kaže Musli-efendija.

— Neće iz njih uteći, koliki su da su. Da si ih ti kopao, ostavio bi ih pliće — kaže Meša Husković. — Otpale su mi ruke kopajući. Više sam lomio sjekirom miljevinu nego lopatom i motikom.

— Dobro, dobro, što se obrecuješ na me — veli Muslija — nisam ti ništa dužan ostao, ako nisi ti meni — prigovara i njemu i još mnogim Kulinjanima koji mu ostaše dužni hodžarinu, pa on morade ići u Aladiniće. Ne bi im ni sad došao da ga je tko drugi pozvao, ali nije htio ištetiti hater Salih-hodži.

S groblja se raziđoše svatko na svoj kraj. Salih-hodža pozva svoje mahaljane da se uvrate k njemu. Sjeli su u čardak i cura je iznijela velik ibrik kahve.

— Dođe li vam mati? — pita pomalo i zabrinuto Salih-hodža.

— Istom sad. Eno je malo legla da se odmori. Plaho se, kaže, umorila.

— Eh, od šta će se umoriti? Tä nije ona rađala! A šta je rodila Beširevica?

— Muško. Ama nije ona sama rodila. Do sahat iza nje rodila Mahmutovica kćer, a iza nje mlada Mujkanovica sina od naramka.

— Hàla-hàla — čudi se Salih-hodža. — Eh, ljudi, ovo nisam nikad čuo. Tri jetrve, pa sve tri da za jedan dan rode. E, ovo je baš čudnovato!

— A što ti je čudnovato? — kori ga Musli-efendija. — Kad je bila jesenas Mujkanova svadba, najela se braća bureka i halve, pa eto ti . . .

— Znam ja da je to božje davanje, ali ko će im u kući raditi kad su sve tri rodulje?

— E, bogme, pomoći će komšiluk. Danas neko iz ove kuće, sutra iz one, a i one se neće izležavati. Dva-tri dana, pa na noge.

— E daj nam, Hatuna, razmuti šerbe! Rođaci su mi, pa je red . . .

Uđe Mujkan, stidljivo, pozdravi ih i stade kraj vrata, kao da je kakav krivac.

— E nema fajde, Mujkane, vrijedan si — kaže Musli-efendija. — Prvo, pa muško!

— Eto, jah, šta ćeš . . . Nego ja došao da zovnem da se djeci imena nadiju.

— To može i Salih-hodža.

— Ne, ne. Ti si danas dvoje otpremio na onaj svijet — veli Salih-hodža, — pa je red da ovome troma otvoriš vrata u život i da im dadeš lijepa imena.

— Peke, ne branim. — I pođe s Mujkanom, koji je skakao s kamena na kamen i vješto se prebacivao preko stûblā. Činilo mu se da mu podrastaju krila, pa će poletjeti, ali onda se najednom snuždio.

Trebat će štogod dati hodži. Došao je iz trećeg sela. Nije doduše radi njegova sina, ali, eto. Da je to Salih-hodža, ne bi trebalo ništa jer je iz našeg sela i jer nije pravi hodža nego seljak kao i mi, a ove druge hodže koji nemaju zemlje nego se potucaju od sela do sela, ne bi ni imali od čega živjeti da im ne ispane ovako.

A on ima samo dvije banke i nema što manje hodži dati. Ostat će prazne ruke.

Ali se brzo utješio: Tko je jučer ujutru mogao misliti da će se ovakva kiša izliti i oživiti zemlju. Pa sad sve klija, pupa, raste. Tako će i on danas ostati prazne ruke kad dadne hodži posljednje dvije banke, ali će mu ostati puno srce, i on bi, da ga nije stid od kućne čeljadi, pomilovao ženu, poljubio sina i zagrlio ovu toplu vlažnu zemlju.

Hrvatska revija, 1940.

TRAVA ZABORAVKA

»Onda će tako zemlja biti sva ravna kao dlan. Neće se znati ni za brda ni za doline. Neće biti nigdje ni drveta ni travke. Tako će trajati četrdeset godina iza kijametskog dana. A onda će uliti iz neba kiša gusta kao mènija, i nakon nekog vremena počet će nicati ljudi iz zemlje, goli kao od majke rođeni. Tada će se početi suditi ljudima, i bit će postavljene mízān-terèzije. Naš će Alejhiselam biti uz terezije, pa kad se bude sudilo muslimanima za njihova djela, on će se za njih zauzimati. U jednu će se tezulju metnuti zla djela, a u drugu dobra. Onda će, bezbeli, pretegnuti zla djela, jer grešni smo ljudi, a naš će Alejhiselam skinuti sa sebe džube pa će ga metnuti u onu tezulju gdje su tvoja dobra djela, ne bi li prevagnulo. A ako ni tada ne pretegne, on će uprijeti prstom, ne bi li dobra djela pretegla rđava.«

Seljaci, seljanke, stariji ljudi i mladìna, svi su pozorno pratili kazivanje Emin-hodžino, kad se naglo vrata otvoriše, a u sobu hrupi Salih Džoklo. Bio je blijed i nekako kao prestrašen, a i zamoren, sumoran. Pozdravi ih i sjede na ponuđeni stolac.

Večeras je rěda hodžina kazivanja u Hùskovićā na Zekovini, pa se okupilo Rotimljana sva sila, najprije na komanje kukuruza, pa na sijelo i potom na hodžino kazivanje vjeronauka. Rotimlja nije onda imala mekteba, pa bi Rotimljani uzeli putujućeg hodžu da im s jeseni i u zimu kazuje djeci vjeronauk, a hodža bi nekoliko dana bio u jednoj mahali, nekoliko u drugoj, trećoj, petoj, i obredao bi sve kuće u selu. Mladež bi hrlila za njim, jer se uz njegovo kazivanje može i pozabaviti sijelom na koje možda stariji ne bi dali da se ode. Naročito ako je kuća šira, onda bi bilo dosta mladeži, pa bi zamolili hodžu da im štogod iz vjeronauka ispriča odmah

sprva noći, da bi oni mogli kasnije dulje sijeliti, razgovarati se, zabavljati, poigrati pa i zapjevati.

I Salih Džoklo došao bi na ovakva sijela, iako je svršio u Mostaru mekteb. Zapravo, njegov je otac od svojih bivših kmetova osvojio komadić zemlje koju su oni uzurpirali dok je bio maloljetan, i počeo isprtljavati na Rotimlju odavši se zemljoradnji, a zimujući u gradu. Na selu je provodio od Edreleza do Kasuma, a evo ima dvije-tri godine i ne silazi u Mostar. Proširio posjed da je prvi u Rotimlji, zaseljačio se sasvim, ali opet drži se nekako podalje od seljaka, premda su svi muslimani. Njegova žena, pa nevjesta i još neke žene poseljačenih ili napola poseljačenih aginskih kuća nazivaju one seljanke koje ne pokrivaju lice i nose dugu bijelu košulju »kotulašušama«, a seljanke opet njih zovu »dimijašušama«, jer nose dimije. Inače se paze i slaze i lijepo slažu. I Salih tako ne dolazi na ova seoska sijela zbog vjeronauka jer on zna i više nego mnogi seoski hodža, ali, eto, momak je, hoće progovoriti s kojom curom, makar i sa sela. Otac i majka, rođeni građani, Mostarci, ne bi mu nikad dopustili da se oženi seljankom, osim možda kojom »dimijašušom«, kakvih ima u svim dubravskim selima, ali Salih bacio oko upravo na Sekanu Aličušića. Djevojka lijepa, čvrsta, kao od brijega odvaljena.

Bila je Sekana, kad joj je bilo petnaest godina, slabašna, tankovijasta, blijeda, ali jednog dana dođoše u selo čergaši, i jedna je kotlarka nasvjetova. »Eto«, veli joj, »kad vam se krava oteli, uzmi svako jutro tele u naručje pa ga iznesi na gornji boj u kući. Radi tako godinu dana, a svako jutro popij naštesrca jednu ćásu jemuže, pa ćeš vidjeti. Objačat ćeš da ćeš biti najkršnija cura u selu!« I zbilja je Sekana poslušala čergašicu, a nakon godinu dana već je čitavo june iznosila na gornji boj kuće. Mogla je vreću žita uzeti i bez po muke baciti je na konja. Šta je njoj bilo zametnuti se stránõm sijena i iznijeti je uvrh pojate, pod samo sljeme? Vreću krumpira donijeti s njive kući, na najvećem trku zaustaviti konja, za nju je bila igračka. Da je nije bilo stid, pozvala bi najjačeg momka da se s njim porve, i vjerojatno bi ga oborila, ali opet, to bi baš bio zazor i sramota. I nije bilo seljačkog momka da bi se mogao mjeriti s njome, samo je Salih Džoklo bio od jednake građe sazdan. Ono što reknu naši ljudi — strževa japija.

I Salih mislio na nju, kako bi to bilo da je uzme, da se njome oženi, da izvadi uzorak djece kakva bi trebalo da se rađaju, a ne nekakvih grintavaca kakvih je puno selo. Nemaš nigdje momka da vidiš da je štrk na nogam', širok u plećima. Gdje su onakvi mladići o kakvima pjeva stari Ishak uz gusle, na sijelima i svadbama? Izrodio se narod, pa bi trebalo izvaditi novu rasu!

Govorio jednom materi, onako postidno, kad mu je ona predbacivala što se ne ženi kad mu je već dvadeset godina — govorio da bi se on oženio ako bi oni, to jest otac i mati, privoljeli da uzme Sekanu. Mati se snebila. Nije ona bila zadovoljna što se posljednjih nekoliko godina ne sprtljaje zimi u grad, a sad, kad bi se toliko povezala sa selom, da joj i snaha bude prava seljanka, »kotulašuša«, izgubila bi svaku nadu da će se opet vratiti u svoju kuću u Mostaru, u onaj čardak u koji je kao mlâda dovedena, gdje je njega, svoga Saliha, uoči Lejlei-kadra rodila, pa ga odmila Kadrijom zvala.

— Ne govori o tom, sine, ni s kim više! Nè dō mi bog da Mujaga za to sazna!

— A ako ja, majko, samo nju hoću?

— Hajde, bog ti dao svako dobro, ne budi takav! Kao da je ona jedina cura na svijetu?! A zar si tako brzo zaboravio svoju Eminu?

— Ono je bilo pa prošlo.

— Ne prolazi to tako, moj Kadrija. Koliko si ti puta Emini otišao pod pendžer! I riječ joj dao, pa sad je, zar, ostaviti za hátur jedne seljakače.

— Bio sam ja njoj dao riječ, ali ona nije u posljednje vrijeme za me marila. Ohladila je ona od mene, pa sam i ja od nje. Svršeno je među nama.

— Hajde, sine, ne govori besposlen! Stotinu si puta otišao odavlen sprva večeri u Stolac, pa jȁ progovori s njom jȁ ne progovori pô sahata i do zore se vrati na Rotimlju, pa prihvati za posao.

— Jesam, majko, i više od stotine puta. I bivalo je da ne mognem ni progovoriti s njom, a u putu ostavi šest sahata, ali je ona mene uvrijedila. Dva-tri posljednja puta nije mi htjela ni na prozor izići, a kamoli na vrata, da probesjedimo.

— Moj sinko, kao da cura nije mogla imati toliko razloga da ne mogne sići i s tobom progovoriti! Možda joj je i otac bio slab? A stari Alijaga Husić baš je onakav čovjek

kakav treba tvome ocu za razgovora, kad dođe prijatelj prijatelju. I cura je lijepa kao upis. Prâvā građanka. Viđala sam je u Stocu, a i na Trijebnju, kad je dolazila u Hasanagića. Ne ostavljaj je, sine, grehota ti je! Ne znaš ti koliki je grijeh ostaviti curu.

Ali Salih nije hajao za materin govor. Otac, stari Mujaga, kao da nije ništa znao o svemu. Sigurno mu Mujaginica nije ništa o tom govorila. Pa kad god je bilo sijelo gdje se nadao nju vidjeti, išao je odmah tamo sprva večeri. I večeras, kad je i mekteb i sijelo u Huskovića na Zekovini, on odmah, tek što je večerao, bacio samo fermen preko ramena pa krenuo preko Kućina na Zekovinu. Kad bi mu netko svezao oči, mogao bi stići na Zekovinu za deset minuta, da nigdje ne posrne na panj, ali se večeras desilo čudo s njim. Čim je ušao u Kućine, kao da se odnekle stvorila Emina pred njim. Sprezнuo je kao da je vidio živo biće pred sobom, a ono je bila sama pomisao na nju. Uselila mu se u dušu i prekoravala ga što ju je zaboravio, pa joj ne dođe. On joj govorio da je gotovo s njihovom ljubavi, jer joj je dolazio tri noći za redom, a ona zna koliki je to put — tri sata u Stolac i tri natrag — pa mu ona ne htjede izaći. On nije budala, nè dā se on vući za nos kao dijete. Ona mu iznosila isprike, da joj je otac bio bolestan, da je čula kad bi on bacio kamenčić u prozor, ali joj se otac nije dao odmaći jer mu se prisnivalo da će se rastaviti s dušom ako ispusti njezinu ruku iz svoje. Sad je ozdravio, pa što sad ne dođe? Ona bi izašla na avlinska vrata i mogli bi na sate govoriti. Govorila bi mu o svojoj velikoj ljubavi, govorila bi mu kako će slušati njegova oca i majku, kako će raditi u svojoj, u njegovoj kući kao rob za svoga voljenog Saliha.

I on se upravo počeo smekšavati, počeo se topiti led s njegova srca, kad se s druge strane Kućina pojavi Sekana. Bila je nasmijana, a dva reda zuba bljeskala kroz mrak. Na putu joj stajao grmečak graba, a ona ga jednim skokom preskočila, pa dohvatila mladu jasenovu granu, zategla je i pustila da se cijeli jasen stresao i sasuo lišće pod njezine noge.

Pitala ga je zašto stoji, zašto ne ide kamo je pošao. Večeras je sijelo u Huskovića. On zna da je ona tamo, pa šta čeka? Kòmā se kukuruz. Ima ga čitava gomila nasred sobe. Nitko neće smjeti uzeti klip i baciti ga pred nju, jer bi ga ona uzela i zaždila njime bacača po prsima ili po leđima da bi ga pro-

želo kao grom. Samo ako on baci pred nju klip, uzela bi ga i okomala zrnje.

Rukavi puni ruku, košulja puna njedara i bokova zamicali pred njim, i on je pošao ne gledajući kud je put kroza šumu, nego posrćući preko grabova, kroz hrastov guštik, udarajući na drijen, na divlju lozu.

— A mene ćeš zbilja ostaviti? — javila se Emina i kao snuždena pošla na drugi kraj Kućina. — Nije ti sveta zadana riječ? Kamo ti zakletve? Pa dobro. Idi svojim putem; ja ti želim svaku sreću. Ja ću sjediti u ćošku za mušepkom, neću plakati, da ne bi kadgod pomislio da si mi nažao učinio ostavivši me. Plest ću sijede kose, udati se neću, ali mi nećeš zamjeriti ako budem uvijek mislila na te.

»Ona je zlato. Kako ima plemenitu dušu!« — mislio je Salih i pošao za njom. Bila je slabašna, nježna, prozirna kao mlâdinski dùvāk i na putu joj nigdje nije drvo zasmelo. Prolazila je kroza nj i lelujavo lepršala odmičući, a Salih za njom.

— Stoj! Zar ćeš me ostaviti? — začulo se s druge strane. — Nisi mi dao riječ, nisi mi se zakleo, ali sam uvijek iz tvojih očiju razumjela riječi da sam ja tvoja sudbina. Uzet ćeš me. Rodit ću ti sina, ne jednog, mnogo sinova koji će biti junaci kao Hrnjice. Pa kad na Bajram pođeš sa svim sinovima u džamiju, svi će se ljudi osvrtati za tobom i za tvojom djecom, za našom djecom; svi će ti zavidjeti na našem bogatstvu.

Okrenuo se i pošao za Sekanom. Ona je svom silinom sklanjala ispred sebe gusto šiblje i drveće, a on žurio za njom spotičući se sad o kamen, sad o grm, sad o bus, a drača mu kaišala čakšire, dok mu je fermen samo jednom rukavskom rupom visio o ramenu.

— Onaj jagluk što sam ti ga lani dala nastoj ili izgubiti ili brzo poderati — govorila mu Emina kad se on obazreo na samom izlazu iz Kućina u Behramova ogradu. — Ti nikad ne možeš znati, ali si mogao barem osjetiti koliko je ljubavi u njemu utkano. Ja sam platno tkala i na te mislila. Na đerđef ga raspinjala i na te mislila. Svaka tanka pamučna nit, tanja nego paukova noga, prošla je bezbroj puta kroz moje ruke, i ja sam tada samo na te mislila. Svilu sam provlačila kroz iglene ušice i mislila kako si se ti provukao kroz moju dušu, kroza sav moj život. Probadala sam iglom platno i mislila kako je moj život prožet i protkan tvojim bićem, kao ovaj jagluk svilom. A sad, čemu će ti taj rubac? Kad si zabo-

ravio mene, kad ti ja više nisam ništa, baci rubac, poderi ga, izgubi ga! Zašto da te rubac ikad na me podsjeti, kad ćeš ti s drugom živjeti? Bit ćeš možda sretniji, pa eto, ja ti želim da i bez mene budeš sretan.

I njezino zračno biće prolazilo je na drugi kraj šume, a on je ostavio Sekanu i jurio za Eminom koliko je imao snage. A i ova ga je počela izdavati. Počele mu se noge spoticati, pa onda klecati. Osjećao je vrtoglavicu, a u tijelu težak umor. Sjeo je. I čim je sjeo, odmah se i sjetio gdje je. Deset koraka ulijevo eto ga na stublu, pa u Huskovića vinograd, pa u bašču, dvorište i u kuću.

Ustao je i za čas se našao među čeljadma na sijelu. Upravo je hodža dovršavao priču o nicanju ljudi i suđenju na Sudnji dan.

— Šta je s tobom, Salihaga, po bogu brate? — pita ga Ibro Husković. — Mi ti se nadali sprva noći, a evo, sad će ȕrēd ponoć.

— Mi tamam mislili da rasturamo sijelo — veli Huso Beširić.

— Pa ja vam ne branim, mogu i ja odmah kući — veli Salihaga.

— Neka, neka, ima i noći. Ne daj je, bože, u bolesti provoditi! Vidjeli bi što bi se uduljila! — veli domaćin.

— Nego, zbilja, što si tako kasno došao? I eto, sav si raspandžan kao da te psetenje čambalo.

— Prođite me se, ljudi — preko volje odgovara Salihaga. — Večeras mi se dogodilo što nikad u životu.

— E? — svi znatiželjno zinuli u njega.

— Ama, eto, pošao sam na sijelo odmah iza akšama, odmah s večere. I kako stupih u Kućine, ja ne znam šta s mene bî. Vȑhō sam, evo, sve dosad kroz Kućine kao konj po gumnu, i nikako ne mogoh naizvan. Ȕ pō dana ȕ pō noći znam gdje je koje drvo, gdje plotovi, kuda vode putevi uzduž i poprijeko, ali noćas šta je bilo od mene, ne znam. Evo sam se sav izderao i izgrebao. I bog zna, svu noć bih se okretao i vrtio po šumi, da me umor ne savlada, a na um mi pade pa rekoh: »Vela havle, nalet šejtana«, i odmah sjedoh. I kako sjedoh, a ja ovdje navrh Kućina kod stuble.

— Aaa? — čude se seljaci i snebivaju. Tȁ da je istom iz grada došao, pa samo jednom u danu prošao kroz Kućine, mogao bi mirne duše noću proći a da ne zaluta. Nije to kakva

šuma, iako ima gorostasnih hrastova u njoj. Za manje od deset minuta hoda došao bi joj s vrha do na dno, a u širinu je nema više od dvije do tri minute hoda. A Salih je već odavno u Rotimlji. Godine su prošle kako su se naselili ovdje, a kamo ti djetinjstvo i prva mladost, kad je samo ovdje ljetovao i po nekoliko puta na dan kroz Kućine prolazio!

— Nego, vjeruj se ti meni, Salihaga, to si ti stao na travu zaboravku, pa si odmah izgubio svijest gdje se nalaziš — veli mu Emin-hodža.

— Doista je tako — vele i drugi te se razveze razgovor o travi zaboravki, koju nije nitko vidio, ali kad čovjek na nju nagazi, zaboravi gdje je i na kojem je kraju svijeta. I čim čovjek sjedne, odmah dođe k sebi i zna gdje je. Ali je muka što čovjek ne može da se odmah sjeti pa da sjedne.

Salih je bio šutljiv i ostatak noći koji je prosjedio s društvom. Promatrao je Sekanu a mislio je o Emini i upoređivao ih. Lijepa je i jedna i druga, svaka na svoj način. Ali dobrota, dobrota duše pretezala je daleko svu snagu i jakost Sekaninu. I kad ih je, kao ono hodža što je u svojoj priči kazivao o terezijama Posljednjega suda, postavio u tezulje svojih osjećaja, pretegnula je ona nježna, tanana Emina. On je kao krišom upirao prstom u tezulju u kojoj je sjedila Sekana, ali ni to ni sva težina Sekanina ne mogaše pretegnuti onu slabašnu, eteričnu Eminu.

— E, Salihaga — prenu ga iz misli Muhan Behram. — Kad će se na vizetu?

— Do heftu, ako bog da.

— Vjere mi, uzet će te — veli Ibro Salihić.

— Neka uzmu! Šta im ja mogu?

— Pa i ne moraju uzeti baš njega — otklanja Muhan Behram. — Od pet-šest stotina momaka odaberu sedamdeset — osamdeset.

— Da odaberu, vala, samo dva, i od ta dva jedan bi bio Salihaga — veli s ponosom Hasan Pehlić.

— Bogami, ljudi, puno je služiti tri godine »ȁktīvnē«. Nego da se oženiti, Salihaga, pa onda se nađe neki način da se spasi od vojske.

— Šta vam je naspjelo, ljudi? Nisam ja još za ženidbe.

U Sekani srce strecnu.

Prošlo je davno pet sati mraka, i sijelo se poče osipati. Kroz Kućine pođoše za Salihagom sve njegove komšije sa

Šenšuše i Orašja. Progovorili bi tek pokoju, a najviše kako je Salih potrošio četiri sata hoda što oni prođoše za manje od četiri minute.

Kad se ujutro probudio daleko prije izlaska sunca, sišao je u izbu gdje je Mujaga s Mujaginicom pio kahvu kraj odžáka. Zaiskao je od matere ključe od velikog rušnog sanduka i izvadio nove čakšire, fermen i tràboloz-pâs, pa onako uređen kao na bajramsko jutro opet ušao u izbu. Mati je i njemu nalila findžan, a Mujaga, koji nije pušio a znao je da mu Salih puši, ustade pa iza grede izvadi zadimljenu duhankesu od pijevčeve kože te mu je dobaci:

— Eto, pa nemoj se više skrivati. Kad znam da pušiš, puši i preda mnom!

— A ti se kao za nekakvim poslom spremio, Kadrija? Da nećeš u Mostar?

— Neću vala, majko. Idem, ako bog da, u Stolac.

— Jesi li poslušao majku svoju?

— A kad te ja, majko, nisam slušao?

— Šta to vi nešto mimo me govorite, kao da mene i nema?

— Čut ćeš i ti. Haj' ti, sine, hairli ti bilo! Nego ti — obratila se Mujagi — daj djetetu koju paru, nek ima u tuđem mjestu.

— Pa ima on vazda para za kahvu.

— Ama, prođi ga se, vjere ti! Daj što u žutu!

— Stara, meni se čini da ćemo se ja i ti ùrēd nazvati svekar i svekrva — i brada mu056 dršće od nekakve dragosti, a suze se i nehotice kotrljaju niz obraze.

Pa kad je Salih pred večer preko Pobrđa naišao s mlâdōm i svatovima, gruhnu puška i sve se Orašje uputi prema mladencima do na Hrašće. A kad su bili kroz Kućine, primače joj se Salihaga i šapnu joj:

— Evo ovdje, ovdje si me za sobom okrenula. I da sinoć ne stadoh na travu zaboravku, ne znam šta bi bilo i kako bi se sve okrenulo.

— Kakvu travu zaboravku? Kako sam te ovdje za sobom okrenula kad ovdje nisam nikad bila?

— Ništa. Kazat ću ti drugi put.

Ali joj nije nikad kazao.

Hrvatska svijest, 1943.

ZAPISI

ISPOVIJEST JEDNOG NAŠEG PISCA

Alija Nametak o sebi i svojim knjigama

Bilo je to 1906. godine. Ožujak je bio prohladan u Mostaru i moja je mati prihvatila za sjekiru i nacijepala dva naramka drva. Jedan za svoju sobu, jedan za jetrvinu, jer je tada bila njena sedmica — bila je reduša pa je morala raditi za obje porodice koje su živjele u jednoj kući. Negdje oko ponoći, iza cijepanja drva, između dana 6. i 7. bjeh rođen.

U samoj našoj kući bilo je sedmero djece, a i kad se otac odijelio od amidže, bilo nas dosta, i makar u dvije kuće koje su bile jedna uz drugu, mi smo svi uvijek bili zajedno. Broj djece u oca i amidže popeo se kasnije na deset, svaki po pet, i živjelo se zadovoljno. Porodica naša bila je »zgodna«, kako se kod nas kaže, ni imućna ni potrebna kakvoj drugoj zaradi, jer je zemlja, kmetovska i begluk, donosila koliko je potrebno za život, a ondašnji je život bio bez raskoši i kod najbogatijih. U porodici živjela je kod najstarijih tradicija da smo pred dvjesta godina došli iz Pljevalja, i da smo jedna grana Hadžiselmanovića, da smo se i u Mostaru jedno vrijeme tako zvali, do jednog malog incidenta kad smo promijenili to ime.

Bio jedan Hadžiselmanović u Mostaru i imao tri sina. Dva starija su mu bila dorasla za mekteb (školu u kojoj se stjecala osnovna vjerska naobrazba), a i najmlađi navalio da ide u školu. Otac mu nije dao jer je bio prevec mlad, pa pošao sa dva starija u mekteb. Pred djecom su dvojica slugu nosila darove hodži, jer je to tada bila neka vrsta školarine, a kad su unišli pred hodžu, stvorio se i najmlađi tu. Otac

mu bio iznenađen, jer nije ponio darove hodži za najmlađeg, a imao je u džepu samo dva dukata za dva starija sina. (Stari ljudi nisu nosili sve uza se što su imali.) Ispričao se hodži i u šali mu dobacio: »Eto, efendija, darove za tu dvojicu starijih, a ovaj (pokazujući na najmlađeg) nek ti bude mali namet, nametak.« Čula to i druga djeca i, naravno, najmlađi odmah prozvan Nametak. A još kad se desilo da su dva starija umrla od kuge i ovaj najmlađi ostao od čitava roda, onda ostalo samo to prezime.

Prapradjed s materinu stranu Husein Čatrnja (poznat u turskoj književnosti pod imenom Husami) spjevao je 1672. godine jednu pjesmicu od 20 distihona na turskom jeziku o nekom pehlivanu koji je te godine došao u Mostar i razapeo konopac s jedne kule na drugu (kule stoje na obje obale Neretve kod staroga mosta) i u visini od kojih 35 metara iznad Neretve prešao po njemu sa 12 učenika.

Počeo sam pisati u 12. godini. Godine 1918. izdavao je M. B. Kalajdžić u Mostaru list *Biser* i ja počeo bilježiti neke narodne pripovijetke za nj, no srećom nisu izašle jer je list bio prestao izlaziti.

Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije »Pravda« imalo je mjesečni prilog *Pouka za narod* i strpljivi njegov urednik (učitelj Hamdija Mulić) čitao je valjda sve rukopise što su mu stizali, pa tako iziđe moja bilješka *Filoksera*, potpisana sa Hercegovac. Zatim sam tu pribilježio i neke kraće narodne pjesme, a kad je počela izlaziti Čelićeva *Naša pravda*, čini mi se 1922, ja sam u njoj već pisao neke sentimentalne priče, potpisujući ih uvijek sa Ali. Nekako me je uvijek bilo strah da mi otac ne sazna da pišem, i činilo mi se da bih propao u zemlju od nekakva stida kad bi on znao da ja to pišem. Jednoga dana kad je pročitao u *Našoj pravdi* jednu moju priču o nekom đaku koji se propio i prokartao, rekao mi je smješkajući se: »Kao da si ti to doživio.« Godine 1925. izbacih dvije priče i jednu pjesmu u *Gajretu*.

Godine 1926, baš na sami 20. rođendan, bî mi tiskana u *Jugoslavenskoj njivi* Crvena pjesma. Ovom pjesmom mislim da sam prvi put stupio u književnost. Te godine tiskah pet pjesama u istom listu. Slijedeće godine počeh pisati u *Vijencu*, a tada poče izlaziti u Sarajevu muslimanski list *Novi Behar*, kome sam suradnikom od 2. broja I. godišta, članom

redakcije od 18. broja III. godišta i urednikom od 1. broja IV. godišta do danas.

Vrlo malo toga što tiskah u *Novom Beharu* ulazi u književnost, jer većina čitalaštva *Novog Behara* nema ni smisla ni razumijevanja za pravu književnost. Gotovo sve što u njemu tiskah ima tendenciju »da pouči i zabavi«.

Godine 1928. dobih II. nagradu za najbolju novelu od Društva hrvatskih književnika za novelu *Podne* (tiskana u *Savremeniku*). Iste godine tiskah u *Književniku* dvije pjesme i novelu *Večer*, a slijedeće je godine u *Hrvatskoj reviji* objavljena *Napast*. To je međaš moga književnog stvaranja dotad i otad.

Matica hrvatska mi je ove godine izdala novelu koju sam prvotno nazvao *Okamenjeni grad*.

Jutarnji list, 1931.

DOKLE JE POZNAT KNJIŽEVNIK

Kad sam vidio prvi put svoje ime tiskano pod nekom narodnom pjesmicom koju sam zabilježio, bio sam pun nekog čudnog ponosa i zadovoljstva kao npr. trgovac koji napravi dobar posao, ili bankar koji se na lak način za čas obogati ili kao liječnik koji nakon godinu-dvije prakse napravi kuću. A nakon dvije-tri godine kad su pod mojim imenom počele izlaziti neke crtice i pričice, činilo mi se da svatko zna za me, jer sam držao da svatko čita taj list gdje su moje početničke stvarčice tiskane i da svatko najprije pročita, upravo kao i ja, ono što sam ja napisao.

Nas Nametaka u Mostaru bilo je više porodica, a uglavnom su bili zanatlije. Jedan je bio stolar, jedan kolar, jedan cipelar, pa šofer, jedan opet nosač na željezničkoj stanici, jedan bivši aga i dvojica ajlukčija (činovnika): moj otac kao tajnik Muftijskog ureda i Salih-aga kao policijski narednik. Ovaj je bio osobito strog u prvom svjetskom ratu s vojnim bjeguncima i zabušantima, koje je hvatao u »komoru«.

Što bih vam krio, ja sam već onda, pred dvadesetak i više godina, mislio da sam ja od svih Nametaka najpoznatiji i najslavniji.

Ne sjećam se gdje sam to bio ni iz koga sam se pravca vozio vlakom u Mostar. Znam da je treći razred bio pun svijeta, da je bilo vrlo veselo, da se razgovaralo, pušilo i pjevalo. I, kako obično kod nas biva da se ljudi na kraju putovanja upoznaju i jedni drugima predstavljaju, moji suputnici su me pitali tko sam ja.

Rekao sam samo: Nametak.

U svojoj dječačkoj mašti mislio sam, sad će me upitati: A šta ti je onaj Nametak »književnik?« ili: Jesi li ti onaj što piše?

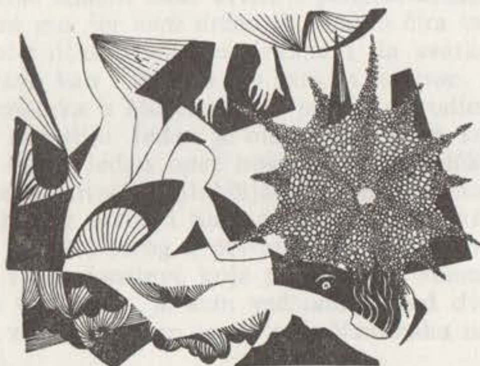
Možda bih bio zadovoljan da je tko upitao: Jesi li ti sin Hasan-efendije, tajnika Muftijskog ureda?

Koliko li je bilo moje razočaranje kad jedan suputnik izvali:

A šta ti je onaj Nametak stražar?

Novi Behar, 1945.

NAPOMENA

Nametkove novele za ovo izdanje preuzete su iz njegove knjige *Trava zaboravka.* Dvije autobiografske crtice preuzete su iz publikacija gdje su bile prvi (i do sada jedini) put objavljene, s time što ih je autor za ovo izdanje još jednom pregledao.

Svi tekstovi su priređeni po suvremenom pravopisu.

D. J.

RJEČNIK

àbdest (tur.), ritualno umivanje muslimana pred molitvu (N)

abesinska kapica: u doba nastanka Deanove novele vodio se talijansko-abesinski rat, pa su neki predmeti ženske odjeće stilizirani prema etiopskim narodnim motivima

ačenje, afektacija, obijest, razbacivanje ponašanjem i riječima (K)

ad acta (lat.), među spise; činovnički izraz za odlaganje spisa u arhiv, drugim riječima: gotovo, po ovome se više nema što raditi (D)

adet (tur.), običaj, navada, navika, tradicija (M)

afèrīm (tur.), bravo! (N), sjajno! izvrsno! tako je! živ bio!

àga (tur.), (sitniji) posjednik, za razliku od bega (N)

agrarna reforma: misli se na doba prije god. 1919, kada je na početku stare Jugoslavije nekim veleposjednicima, pa i bosanskim begovima, oduzet stanovit dio obradivog zemljišta (N)

ahbab (tur.), prijatelj, drug (K)

āhìret (tur.), zagrobni život život poslije smrti (N)

ahmedija (tur.), turban

ájetel-kùrsija (ar.), odlomak iz druge sure u Kur'anu, u kojem se govori o nekim Allahovim svojstvima (N)

ajngel (kajk.), anđeo; *da mu anjgela,* anđela mu (blaža kletva) (D)

akcesista (lat.), niži činovnik u upravnoj službi (D)

àkšam (tur.), večer, večernja molitva (M, N)

akšàmlučiti, piti večernji obrok rakije uz zakusku (M, N)

akšàmluk (tur.), piće i zakuska u zalazak sunca (što se često produlji i do kasno u noć) (N)

àktīvnā (lat.), vojnička služba u stalnom kadru, redovno služenje vojske (N)

alafranka, na francuski, tj. na zapadnjački način (K)

Alamanin, Nijemac, German (u našem jeziku kao psovka: razbojnik ili sl., jer su musli-

---

* Slovo u zagradi na kraju stavka označuje ime pisca koji je dotičnu riječ upotrijebio; velik dio svojih riječi protumačio je Nametak sam. On im je označio i akcentuaciju, koja se katkada razlikuje od inače standardne književne akcentuacije. Dodajemo da smo za neke riječi zamolili autore Muradbegovića, Kušana i Nametka da nam ih još jasnije protumače.

mani smatrali da su Austrijanci okupacijom god. 1878. porobili Bosnu i Hercegovinu) (M)
àlāt (tur.), oruđe (N)
alčak (tur.), vragolan, obješenjak, nevaljalac, lola (M)
Alèjhissèlām (ar.), Mir s njim! (uz ime Muhamed ili mjesto njegova imena) (N)
Ali-paša Rizvanbegović (Stočević; 1760—1851), hercegovački velikaš, protivnik poznatog »Zmaja od Bosne« Huseinbega Gradaščevića; nagrađen za to od sultana hercegovačkim vezirstvom, otcijepio Hercegovinu od Bosne i na taj se način i on odmetnuo od središnje vlasti; svladao ga je god. 1850. Omer-paša Latas i dao mučki ubiti (N)
Allah ràhmet ȅjle (ar.), Bog mu (joj) se smilovao (N)
àmān (tur.), milost! smilujte se! (N)
amánet (tur.), zaručnički dar (N)
Àmān jâ ràbbi (ar.), Milost, o Gospode (N)
amidža (tur.), stric (N)
anamo, onamo (K)
ardija (tur.), stražnja sobica iza dućana, pomoćna prostorija (M)
arkada (lat.), svod, svodište, nadsvođen trijem (M)
asker (tur.), vojnik; vojska (K)
asli (tur.), zacijelo, vjerojatno (K)
asura (tur.), prostirka od rogožine (K)
ašiklija (tur.), djevojka za udaju, s kojom se može ašikovati (M)
ašikovanje (tur.), udvaranje između momka i djevojke (M)
àšikovati (tur.), voditi ljubav, zabavljati se (N)
atlija (tur.), konjanik, jahač (K)
avdžija (tur.), lovac (K); isp. i *havdžija*
avlija (tur.), dvorište (K)

ba, uzvik u čuđenju i potvrđivanju (M)
badanj, bure, bačva (K)
badža (tur.), otvor na krovu kuće za izlaženje dima; kasnije i sam dimnjak (K)
bahat, težak korak, čvrst hod, glasan stupaj (K)
bajagi (tur.), tobože, kao da (K)
bajbok (šatr.), zatvor, tamnica (K)
bajrak (tur.), barjak, zastava (N)
Bajram (tur.), muslimanski vjerski praznik (M)
bajs (kajk.), muzički tamburaški instrument s najdubljim glasom, berde, begeš (D)
bak, bik (K)
Bakije, bregoviti dio na sjeveroistočnom dijelu Sarajeva; tamo je veliko muslimansko groblje (N)
bakmajstor (iskv. njem.), vahtmajstor (njem. *Wachtmeister*), narednik, stražmeštar u nekadanjoj austrougarskoj vojsci (K)
bakrač (tur.), kotao, osobito bakreni; posuda uopće (K)
balindura (tur.), pejorativno prema *balinkuša,* a to prema *balija,* prost, primitivan čovjek, pučanin (M)
barabariti, ponašati se kao baraba, pustošiti, bezobzirno se vladati i sl. (K); iz Kušanova konteksta ne može se izvesti dosada zabilježeno jedino značenje: izjednačivati (prema tur. *barabar* — jednako, isto, usporedno)
barjačiti se, isticati se, šepuriti se; provlačiti se kroz uski neki prostor vijući za sobom haljine (kao barjak) (K)

bārútovac, naprasit, rasplamtljiv čovjek (N)
basamaci (tur.), stube, stepenice (K)
baskija (tur.), letva, prečaga (K)
bašibozuk (tur.), vojnik turske neredovite vojske (K)
bašluk (tur.), nadgrobni kamen (K)
bataliti (tur.), ostaviti, zapustiti; okaniti se (K)
batati (isp. *bahat*), hodati teškim korakom; tumarati (K)
batika (hipok. prema *bato*), braco (M)
bećar (tur.), neoženjen čovjek, neženja (N); čovjek bez doma, beskućnik (M); inače i veseo, razuzdan čovjek, pijanac, bekrija, ženskar
bećàrina, augm. prema *bećar* (N)
begènisati (tur.), htjeti, voljeti (K); svidjeti se, sviđati se (*Ne begenišem te* — Ne sviđaš mi se) (N)
begenisavati, iterat. prema *begenisati* s posebnim značenjem: birati za eventualnu ženidbu (K)
beglučke obveznice: prigodom agrarne reforme (v.) god. 1919. begovi su za oduzetu im zemlju (begluk) dobivali državne obveznice koje su kotirale na burzi i od kojih su dobivali stanovite prihode u novcu
bèhār (tur.), cvat od voćke (N); prenes.: sijeda kosa (isp. kasnije kod Nametka: *ta brada ti već procvjetala*)
belaj (tur.), nevolja, nesreća, jad, zlo, bijeda, patnja, muka, napast (K)
belćim (tur.), možda, vjerojatno, valjda (K)
belegija (tur.), brus (K)
beli (tur.), zaista, sigurno, tako (K)
berat (tur.), diploma, povelja, ukaz (K)
berber (tur.), brijač, kirurg, narodni liječnik (N)
bèrićet (tur.), blagoslov (N)
bèšika (tur.), kolijevka (N)
bez (tur.), vrsta platna (K)
bezbèli (tur.), svakako (N), naravno, dabome, tako je i sl. (K)
bijstahe! (kajk.), povik konju da krene; kod štokavaca odgovara mu povik *đijo!* (D)
bilja, komad drveta, klada (K)
biljega, u našem tekstu: mjesto gdje stoje oni koji dijele megdan (M)
biljur (tur.), kristal (K)
bitka, bijenje, udaranje (N)
bîvā, (nekad u značenju) dakle (N), valjda, možda (M)
blázniti se, maziti se (N)
boj (tur.): 1. kat, sprat; 2. rast, stas, uzrast (K)
bordel (franc.), javna kuća, bludilište (N)
bormeš (kajk.), bogme, bogami (D)
Bosnasaraj, turski naziv za Sarajevo (pored *Saraj Bosna*) (K)
bostan (tur.), vrt, bašča (N)
bostànluk (tur.), vrt u kojem se gaje dinje i lubenice (N)
bošča (tur.), rubac; stolnjak (N)
bòtāna, vrsta najprostijeg grubog pamučnog platna (N)
brabonjak, kozja ili ovčja izmetina, uopće životinjska izmetina u obliku kuglice (N)
brabonjčiti, brbljati, blebetati, »seruckati«, tj. govoriti kao da čovjek izbacuje izmetine (K)
bradva, dvosjekla sjekira (K)
bramborski (prema češ. *brambor* — krumpir), krumpirast (M)

branica, krst, krstina, nagranka, unakrst poslagano snoplje (M)
bráto (vok. *brâto*), djever, mužev brat (N)
breket, lupa, odjek, zveket (K)
brezovača, brezova metla (K)
brìzga lòja, sirov loj zamotan u ovčju lojanu košuljicu (N)
brojanica, čislo, tj. niz zrnaca (na koja se mole neke molitve) (K)
bronca, klepka, klepetuša, manje zvono, mjedenica (K)
bronza v. bronca (K)
brst, gen. *brsti,* mlado lišće i pupoljci (K)
brvnjaš, konj ravnih bokova (K)
bublast, okruglast, bucmast (M)
Bugarov pas: očito se misli na Bugare koji su se nekad u Zagrebu na veliko bavili vrtlarstvom (D)
bùjrum(te) (tur.), izvoli(te) (M, K, N)
bukagije (tur.), okovi, negve (K)
buktisati, usplamtjeti, planuti (K)
bungur (tur.), prekrupa, »šrot«, tj. grubo samljeven kukuruz, pšenica, ječam i sl. (N)
bunjav, bunovan, snen, jedva probuđen
bùrek (tur.), pita, savijača od mesa (N)
burilo, barilo, burence (N)
burlav, naduven, podnaduo (K)
ceptjeti, drhtati, podrhtavati, tresti se (tijelom) (K)
cigarić, čik, opušak (M)
cijelac, negažen, netaknut snijeg (K)
cìkati, puckati, pucketati (N)
cjepar, cjepač, čovjek koji se bavi piljenjem i cijepanjem drva kao zanatom, pilar (K)
cjeplja, klada, cjepanica (N)
Crnabog, bog zla (K)
crnokrug, poskok, zmija otrovnica (N)
cucek, gen. *cucka,* mn. *cucki* (kajk.), pas (D)

čačak (tur.), zgrudnut komad zemlje, gruda smrznutog blata (K)
čair (tur.), livada, pašnjak (K)
čàkmak (tur.), ognjilo (N), kresalo, kresivo
čakšire (tur.), hlače
čambati, čerupati, kidati (N)
čànak (tur.), drvena zdjela (D, N)
čàrdāk (tur.), kuća na kat na selu, ljetnikovac (N)
čas prije, što prije (N)
čatma (tur.), blatom oblijepljen pleter (negdje služi umjesto kućnog zida i sl.) (K)
če (kajk.), ako (pogodbeni veznik) (D)
čekma (tur.), prozorsko krilo koje se otvara i zatvara dizanjem i spuštanjem (N)
čekrk (tur.), sprava za dizanje tereta namotavanjem užeta na kolo (u Kušanovu tekstu, dakako, u prenesenom značenju)
čember (tur.), veliki bijeli rubac od šifona (koji se također zove *čember*) (M)
čerestvo, sredstvo za uljepšavanje lica (K)
čergaši, Cigani skitnice (što stanuju pod čergama, šatorima) (N)
česma (tur.), bunar, zdenac (K)
česta, guštara, šikara (K)
četinjara, crnogorično drvo (K)
čevrma (tur.), rubac od finog materijala (K)
čifluk (tur.), feudalni posjed, vlastelinstvo (K)

činija (tur.), porculanska zdjela (M)
čirak (tur.), svijećnjak (M)
Črni (kajk.), Crni
čukati, zobati, kljucati (N)
čuma (tur.), kuga (K)

Ćaba, muslimansko svetište u Meki (N)
ćàge, gen. *ćàgeta* (tur.), papir, dokument (M, N)
ćar (tur.), dobitak, zarada, profit, korist (K)
ćása (tur.), dubok bakreni sud iz kojega se kusa juha ili mlijeko (N)
ćèfenak (tur.), dućanska vrata koja se rasklapaju jednim krilom gore a drugim dolje, tako da se na donjem krilu može sjedjeti i roba izložiti, a i na gornje krilo objesiti proizvodi (N)
ćehrùbār (tur.), jantar (N), ćilibar
ćèif (tur.), raspoloženje, ugođaj (N), volja
ćejfen (isp. *ćeif*), dobra volja, raspoloženje (M)
ćepenak v. ćefenak (K)
ćemáne (tur.), gusle, violina
ćèrhana (tur.): 1. radionica; 2. javna kuća (N)
ćerpič (tur.), prijesna, na suncu sušena a nepečena cigla (K)
ćìlim (tur.), sag (N), tepih
ćùmur (tur.), ugalj (N)
ćùrak (tur.), krznom postavljena kabanica (N)
ćurùkluk (tur.), nedostatak (N)
ćuskija (tur.), željezna poluga (N)
ćuslav, ošišan do kože (K)

daidža (tur.), materin brat, ujak (N)
daidžinica (isp. *daidža*), ujna (N)
dakrl (njem.), pas jazavčar (D)
damar (tur.), žila, živac; bilo, puls (M)
damarati (isp. *damar*), kucati, udarati, pulsirati (K)
damin gambit, vrsta otvaranja šahovske igre (kad se žrtvuje kraljičin pion, da bi se kasnije moglo prijeći u što uspješniju navalu; u Deanovu tekstu, dakako, u prenesenom smislu)
Dans la cuisine... (franc.), U kuhinji mlada seljanka kuha ručak. Vratima na pragu sjedi baka. Na koljenima drži svoga unuka. Mali miluje jednu bijelu ovcu. (N)
deca, decilitar (N)
dèf (tur.), membranofoni muzički instrument (N)
dekika (tur.), minuta (M, N)
dela, ded, deder (uzv.) (K)
delilúkati, prez. *delilùčēm* (tur.), mahnitati, ludovati (K)
dèmir (tur.), gvozdena šipka (N), osobito od prozorskih rešetaka (M); uopće gvožđe, željezo
deredža (tur.), položaj, stanje (K)
dert (tur.), jad, briga, muka (M)
deverati (tur.), životariti, probijati se kroz život, kuburiti (K)
Die Schachpartie (njem.), Partija šaha (očito neki šahovski časopis) (D)
dihùtati, dìhućēm, disati (M)
dilber (tur.), dragi, dragan, miljenik, ljepotan (K)
dìlum (tur.), odrezak, zalogaj (N)
dìlumić (isp. *dilum*), komadić, kriščica (N)
dìmije (tur.), ženska nošnja, široke hlače (M, N)
din (tur.), vjera, vjerozakon (M, K)
direk (tur.), stup, greda (N)

divanhana (tur.), predsoblje na katu u starim građanskim kućama (M)
dižva, posuda u koju se muze mlijeko, muzlica, kravljača (N)
djevac, momak, osobito onaj koji još nije obljubio ženu (N)
djever, u Kušanovu tekstu: stražar, redar, policajac
dolaf (tur.), ormar (K)
dolap v. dolaf (M)
domaća postaja: misli se zagrebačka radio-stanica (iz prvih dana radio-tehnike) (D)
domina, jedna od »kocaka« u igri domino (K)
domobran što po cesti gre ..., misli se na nekadanju pjesmu rugalicu koja se u doba Austro-Ugarske pjevala uz trubni znak na maršu (dalji tekst: čik pobere pa ga ždre itd.) (D)
donekoliko, za neko vrijeme, uskoro (N)
dotepenec (kajk.), uljez, došljak (D)
dotužiti, dosaditi, dojaditi (M)
dovále (tur.), s (tvojim) blagoslovom (pozdrav onoga koji odlazi) (N)
dozvati se, osvijestiti se, doći k pameti (N)
dreždati, dugo čekati, čamiti (K)
duhándžija, pušač, sadilac duhana, krijumčar duhana (N)
dulaf v. dolaf (M)
dȕnum (tur.), mjera za površinu zemlje, 1000 m² (N)
duplonka, dvocijevka, lovačka puška (D)
durećno (tur.), durašno, trajno, izdržljivo, čvrsto, postojano (N)
dȕšek (tur.), vuneni madrac, postelja (N)
dȕvāk (tur.), veo, mladinski veo (M, N)

duvar (tur.), zid (K)
dužnik, u našem tekstu: onaj koji daje na zajam, vjerovnik (M)
dvizica, ovca ili koza od dvije godine (N)

džȁba (tur.), uzalud, besplatno (M, N)
džabe v. džaba (K)
džada (tur.), cesta, drum (K)
džam (tur.), staklo; prozor, okno (M, K)
džânum (tur.), dušo moja! (N)
džehènem (tur.), pakao (N)
džematile (tur.), skupno, zajednički (K)
dženáza (tur.), sprovod (pogreb), obredna molitva mrtvome muslimanu (N)
džènet (tur.), raj (N)
džezva (tur.), posudica osobita oblika za kuhanje kave (K)
džigerica (tur.), jetra (M)
džȕbe (tur.), dugi zimski ogrtač, kaput redengot (N)
džunup (tur.), nečist, neopran (misli se osoba koja se ne opere poslije spolnog akta; to je pranje kod muslimana vjerski propis) (N)

đakonija, poslastica (N)
đegoderce, kadgod, gdjegod, koji put, kojom prilikom (K)
đem (tur.), željezna žvala što se stavlja konju u usta; za đem se pripajaju uzde i s pomoću toga se upravlja kretanjem konja; *uzeti đem na se,* u Muradbegovićevu tekstu: ne dati se obuzdati
đerdek (tur.), bračna ložnica (N)
đèrđef (tur.), drveni okvir na koji se rastegne platno po kojemu se veze (N)
điknuti, probujati, uzbujati, naglo porasti (N)

đogat (tur.), konj bijelac (N)
đógo, hipok. prema *đogat* (N)
đôjā (tur.), tobože (N)
đulbešèćer (tur.), slatko od ružičnih cvjetnih latica (N)
Đurđevo, dan sv. Đurđa, kod katolika 24. travnja, a kod pravoslavnih 6. svibnja
đutùrum (tur.), nemoćan (N)

ebejka (tur.), primalja, babica (M)
edèpsuz (tur.), neodgojen, neotesanac (N)
Edrèlez (tur.), Jurjevo (N); v. Đurđevo
efendija (tur.), gospodin (N)
eglen (tur.), razgovor, zabava u čavrljanju (M, K)
Ehebett (njem., čit. *êbet*), jedan od bračnih kreveta (M)
Ejsàhatile (tur.), U dobar čas (odzdrav onoga koji ostaje) (N)
ejvala (tur.): 1. hvala; 2. tako je! neka bude tako!; 3. zbogom, do viđenja; 4. bravo, svaka čast! (K)
esapiti (tur.), računati, misliti (K)
eškija (tur.), kriomčareni duhan (K)
ezan (tur.), poziv mujezina vjernicima na molitvu, pjev mujezinov s vrha minareta (N)

fajda (tur.), korist, dobit (N)
fȁliti, pogriješiti, promašiti (N)
Fater, daj mu još jen špricer (kajk., njem.), Tata, poštrcaj ga još jednom (D)
fèredža (tur.), sukneni ogrtač muslimanke za ulicu (starinska nošnja, izbačena kod nas iz upotrebe poslije II. svjetskog rata) (M, N)
ferman (tur.), dekret, ukaz, povelja; *begovi pod fermanom sultanovim,* begovi koji su svoj posjed dobili posebnom sultanovom naredbom
fêrmen (tur.), čohani ili sukneni prsluk (M, N)
fesovi crveni, u Muradbegovićevu tekstu: muslimani; isp. peškiri
filoksera, poznata lisna uš što napada vinovu lozu; *prije filoksere,* prije god. 1863, kada je u Evropi prvi put ustanovljena pojava toga biljnog nametnika, uvezenog iz Amerike s američkom lozom
financ, porezni činovnik u uniformi; *upaljivač nestao kao da ste financ,* u staroj Jugoslaviji bila je zabranjena upotreba upaljača, jer su šibice bile državni monopol; financi su imali dužnost da hvataju i ljude koji su nosili upaljače (D)
findžan (tur.), fildžan, mala šalica (bez drška) za crnu kavu (N)
firaun (tur., od egipat. *faraon*): 1. Ciganin; 2. svadljivac, drznik (K)
fiskija (tur.), mlaz, udar (K)
fiškal, advokat, odvjetnik (D)
fluspapir, tanak papir (npr. za zavijanje cigareta) (D)
frculet (tal., *fazzoletto*), rubac, rupčić, džepna maramica (K)
frflati (kajk.), brbljati (D)
fržnat, čvorav, kvrgav (K)
fukàra (tur.), sirotinja, siromah (M, K, N)

gajtan (tur.), na osobit način upredena ili spletena vrpca (K)
gas, petrolej (M)
gázati, prez. *gâzām,* gaziti (K)
Gleč, gleč, Joža, odmeknul se je ... (kajk.), Gledaj, gledaj, Joža, odmakao se (D)
goditi se, pogađati se (K)

gòndže (tur.), pupoljak ružice (N)
Gospojina, obično se misli katolički blagdan Velike Gospe 15. kolovoza; kako je pak Mala Gospa na dan 9. rujna, to izraz *među Gospojinama* obilježuje razdoblje između druge polovice kolovoza i prve polovice rujna (N)
gradski oci, članovi gradskog zastupstva, gradski zastupnici (u ponešto porugljivom smislu) (D)
gradski senator, najviši činovnički položaj u jednom resoru nekadašnje gradske uprave (D)
gradsko poglavarstvo, nekadašnji naziv za vrhovnu upravu gradske općine (D)
grintavac, kržljavac, slabić
grohtiti, teći kao slap, naglo se slijevati (N)
Guliver, poznati junak romana *Guliverova putovanja* engleskog pisca Jonathana Swifta; u Deanovu se tekstu misli na Guliverove doživljaje u zemlji patuljaka kojima je on izgledao golem div (D)
gurbet (tur.), skitnica; obješenjak, vragolan (K)
gvòžđa, gen. **gvóžđā** (pl. t.), stupica, zamka (K)

haber (tur.), glas, vijest
habernik (isp. *haber*), glasnik, glasonoša (K)
Hadži Loja, organizator otpora bosanskohercegovačkih muslimana protiv austrijske okupacije god. 1878; poslije svoga sloma uhvaćen u planini Romaniji i osuđen na pet godina tamnice koju je izdržavao u Terezinu u Češkoj
hâ(j)ir (tur.), dobro, sreća (K, N)
ha(j)ìrli (isp. *hair*), dobar, čestit (N)
haj, hajd, hajde (K)
hàjvān (tur.), životinja, stoka (N)
hala, uzvik u čuđenju (N)
halàkati, prez. *hàlačēm,* vikati, galamiti (K)
hàlāl (tur.), ono što je dozvoljeno, bračni drug, prost; *Halal ti bila moja krv!* = Prosto ti bilo ako me i namrtvo ubiješ (M, N)
halaliti se, pozdraviti se na rastanku, oprostiti se, poželjeti sreću (K)
hàledina, neobrađena, zapuštena zemlja (N)
halka (tur.), kovni kolut, karika (N)
hàlva (tur.), slatko jelo (N)
halvat (tur.), prostrana soba u prizemlju starih kuća (M)
hama (tur.), majka; baka; svekrva (M)
hamal (tur.), nosač (M)
hämbār (pravo: *ambar*) (tur.), skladište za žito (N)
han (tur.), gostionica; prenoćište (K)
hanuma (tur.), žena, gospođa (M)
hanzl (njem.), izraz kojim se označuje pretičak pivske pjene što se iz prepune čaše pri točenju sliva u podmetnutu posudu; nesavjesni točioci znadu ga koji put ponovno uliti u čaše, na što i aludira Deanov tekst
hasiluk (tur.), obijest (K)
hâšā (tur.), učuvaj, bože! (N)
háter, hator, hátur (tur.), volja, ljubav; *ištetiti háter,* zamjeriti se (K, N)
hauser (njem.), kućevlasnik (D)
havdžija (tur.), lovac (K); isp. *avdžija*
havdžiti (isp. *havdžija*), lov loviti (K)

hevta (grč.), sedmica, tjedan (M)
hidrant (grč.), ulični rezervoar za vodu (D)
hin, ih (zamj.); *Eto hin,* Eto ih (K)
hintov (mađ.), kočija, fijaker (K)
hizmet (tur.), služba, dvorba (K)
hȍdža (tur.), vjerski obrazovan musliman, vjerski službenik (N)
hódža (tur.), vjerski obrazovana muslimanka, koja drži ženskoj djeci vjersku obuku i kupa mrtve žene (N)
hȍdžarina (isp. *hodža*), vjerski prirez, lukno (N)
hòjratin, prostak (N)
hòmara, omorika (N)
hora (grč.), pravi čas, dobra prigoda (K)
horan, spreman, voljan, raspoložen (K)
horna (njem.), rog, truba (N)
hripa, kamen (K)
Hrnjica (Mujo), junak muslimanske narodne pjesme (N)
hȑsuz (tur.), kradljivac, provalnik (N)
hulavica, sova (K)
hulúkati, prez. *hùlūčēm,* oglašavati se kao hulavica, tj. sova, hukati, uhukati
huncutarija, obijest, psina, vragolija (D)
húrija (tur.), rajska djevica (N)
hurma (tur.), datula (N)

ìbrīk (tur.), bakreni sud za vodu (kondir), bakreni sud (manje zapremine) za kahvu (M, N)
ibrišim (tur.), vrsta svilenog konca (K)
ìftār (tur.), večera u mjesecu posta, koja pada neposredno po zalasku sunca (N)
iftariti se (isp. *iftar*), omrsiti se, večerati (nakon dnevnog posta) (N)
igračica, naziv za svaku živahnu plesnu muziku, u prvom redu: kolo. Suprotnost muzici kao pratnji pjesme i sl. (M)
ihtijar (tur.), starac (K)
ijed, jed, ljutnja, bijes (M)
Ilindan, dan sv. Ilije, 20. srpnja (K)
ilmìhāl (tur.), udžbenik islamske vjeronauke (katekizam) (N)
iluminacija (lat.), osvjetljenje uopće, a u Muradbegovićevu tekstu svečana rasvjeta grada uz vatromet i druge priredbe u slavu »carske noći« (u predvečerje rođendana austrijskog cara Franje Josipa Prvoga, 18. VIII)
imba, ogrtač ili gunj od kostreti, od ovčje vune, pelerina (K)
ìnād (tur.), prkos; *za ìnād,* usprkos (N)
inaditi se (isp. *inad*), svađati se (M)
ìnsān (tur.), čovjek (K, N)
ìnšallah (tur.), ako bog da (N)
irget (grč.), radnik, nadničar (K)
iscijepan, izderan, iskidan (K)
iskaišati (isp. *kaišati*), izrezati, isjeći (N)
ispust, prednost za koju npr. bolji trkač pušta slabijega ispred sebe uz tvrdnju da će ga ipak stići i prestići, tzv. »fora« (M)
istavoriti, propatiti, provesti životareći (K)
istrnčiti, izbosti kao trnjem, pa odatle: izrezati, isjeći (M)
išćil (tur.), htijenje, opredjeljenje, vlastita volja (M)
Ivandan, dan sv. Ivana, 24. lipnja (K)

izbijati, izbivati, ne prisustvovati, izostati (K)
izbiti, doći, pojaviti se (K)
izbricati, popucati od zrelosti, previše sazreti (N)
izdobriti, izaći na dobro, svršiti s dobrim ishodom (K)
ìzvan, gen. *ìzvana*, mjesto napolju, vani, pod otvorenim nebom (N)
izvještao (zapravo *izveštao*, *izvetšao*), star, pohaban, trošan (K)
ižđikati, nabujati, vrlo visoko i gusto izrasti (N)
jà, da! (K)
jä..., *jä*..., bilo..., bilo...; ili..., ili...
jacija (tur.), posljednja od pet dnevnih muslimanskih obrednih molitava i vrijeme te molitve (oko 2 sata po zalasku sunca (M, N); isp. velike jacije
jàgluk (tur.), rubac, džepni rupčić (N)
jakako, dakako, dabome, svakako (K)
jàko, upravo sada (K)
Jakob: po biblijskoj priči starozavjetni se patrijarha Jakob jednom — još kao mladić — u snu rvao s Jahveom (Jehovom), tj. s Bogom (K)
jamiti, uzeti, uhvatiti, zgrabiti; maniti se, okaniti se, ostaviti se (K)
jantar: u našem tekstu: čibuk (M)
jàpija (tur.), građa (N)
jaran (tur.), drug, prijatelj (M, N)
jareb, vrsta jarebice (kamenjarka) (N)
járiti (kukuruz), okopavati, ogrtati (N)
jašta, dakako (K)
jelek (tur.), prsluk (K)
jelika, jela (K)
jemuža v. jomuža (N)
jen bolši komačec (kajk.), jedan bolji komadić (D)
jomuža, svježe pomuzeno mlijeko (N)
jordamiti se (tur.), šepiriti se, propinjati se (od ponosa) (K)
jumruk (tur.), stisnuta šaka (M)
Jurjevo v. Đurđevo (N)
kabast (tur.), nezgrapan, glomazan (K)
kabuliti (tur.), prihvaćati, usvajati (K)
kadífa (tur.), svilenkast samt (N)
kadífen (isp. *kadifa*), samtan, od samta (N)
kadìluk (tur.), kotar, sudska i politička oblast (N)
kaftan (tur.), vrsta dugačke gornje haljine, obično od čohe (K)
kagan (tatar.), knez, kan (M)
káhva, kavana (za razliku od *kàhva* — kava) (K, N)
kàhveodžāk (tur.), otvoreno ognjište gdje se »peče« kàhva (N)
kaiš (tur.), remen, opasač (K)
kaìšati (isp. *kaiš*), rezati kao rezance (N)
kaj izvoliju (kajk.), što izvolite (D)
Kaj je pak, Joža! Em ne gori, stignemo valda (kajk.), Što je opet, Joža! Ta ne gori, stići ćemo valjda (D)
kaj spite denes? (kajk.), što (zar) spavate danas (D)
Kak smo spali? (kajk.), Kako smo (zapravo: ste) spavali? (D)
kalajisati (tur.), prevlačiti kalajem, kositriti (K)
kalem (tur.), olovka, pero od trstike (N)
kalufiti v. kalupiti (K)

kalupiti (tur.), stavljati nešto na kalup, davati lijep oblik, fazonirati (K)
kamara (lat.), stog, plast; hrpa, gomila (K)
Kamenita vrata, prolaz iz Ulice Pavla Radića u Gornji grad u Zagrebu; to su stara gradska vrata, a danas je u njima oltar Bogorodice, pred kojom vjernici, vjerujući u njezino čudotvorstvo, pale svijeće i polažu zavjete (D)
kameríja (tur.), otvoreni doksat na prvom katu u kući, otvoren prema dvorištu (N)
kamilavka (grč.), specijalna kapa pravoslavnih svećenika (K)
kamtiti se, vrtjeti se, vrsti se (K)
Kanal, dio Zagreba (*Na kanalu*), otprilike tamo gdje je danas Autobusni kolodvor (nekad s prezirom spominjano naselje) (D)
kanat (tur.), krilo prozora, vrátā i sl., pa i ptičje krilo (K)
kàndīlj (grč.), svijeća, kandilo (N)
kandžija (tur.), bič (N)
kapak (tur.), poklopac, očna vjeđa (M, K, N)
kapidžik (tur.), mala sporedna vrata, vratašca (M)
kapnica, voda od kiše koja kaplje s krova (N)
karaula (tur.), stražarnica, policijska stanica (K)
karàuliti (isp. *karaula*), stražariti, biti na straži (K)
karavan (tur.), golema bakrena posuda iz koje veće društvo zajednički jede (N)
karbit (lat.), vrsta kemijskog spoja koji s vodom daje acetilen; dobro sredstvo za rasvjetu (M)
karmin (grč.), rùmēn, crvenilo (M)
kàrpuza (tur.), lubenica (N)
kaskada (franc.), vodopad, slap (M)
kásti, kazati, reći (K)
kastile (tur.), namjerno, namjerice (K)
Kàsum (ar.), Mitrovdan (N); v. Mitrovo
kauk (tur.), vrsta kape (oko koje se omata čalma) (K)
kaurin (tur.), kršćanin (K)
kavònos, staklenka, tegla (N)
kazan (tur.), kotao
K barilcu, naziv krčme: K buretu (D)
kenjčina, augm. prema *kenjac*, tj. magarac (D)
Kevser (ar.), ime potoka u dženetu, rajska rijeka (N)
kevtati (kevćati), prez. *kevćem*, lajati, štektati (K)
kezme, prase, svinjče, krmče (N)
kidanje, misli se na čišćenje ulica od snijega, pri čemu često treba kidati led (K)
kidisati (tur.), 1. počiniti samoubojstvo; 2. žrtvovati, pregorjeti; 3. navaliti, napasti; 4. upropastiti, uništiti
kijámet (tur.), Sudnji dan (N)
kinezer, psić kineske rase (D)
kiridžija (tur.), vozar, prijevoznik (K)
kìrija (tur.), najamnina (N)
kisati, praviti »kiselo«, uplakano lice, šmrcati, plačinjati, jecati (M)
kitina, snijeg što se smrzne i otešča u granju; kod Kušana i *mjesečeva kitina* — jasno mjesečevo svjetlo koje kao da se truni s lišća
kladnja, krst, krstina, hrpa snopova složena unakrst, kamara (M)
klanica, pojata, stajica, koliba
klanjati, vršiti pobožnost kod muslimana (na osobit način, klanjajući se prema Ćabi) (N)
klasovan, koji je »od klase«, fin, prvorazredan (M)

kleptomanija (grč.), bolesna strast za bezrazložnom krađom (N)
ključav, vreo, provreo, proključao (M)
kljûk, gnječeno (muljano) grožđe (N)
knaditi, sastavljati pjesmu, vésti riječi (K)
knjiga, pismo (K)
kobajagi (isp. *bajagi*), tobože (K)
kolan (tur.), poprug, pojas konju ispod trbuha (K)
kȍlati, prez. *kȍlām,* igrati kolo (drugo je *kòlati, kòlām,* teći, optjecati) (K)
kolinje, klanje svinja (D)
koljenovićka, pripadnica dobrog i starog koljena, roda, soja (M)
komati, komušati, čistiti kukuruzne klipove od komušine (N)
komšiluk (tur.), susjedstvo (N)
kóna, komšinica, susjeda (M)
konak (tur.), noćenje, prenoćište (K)
konobiti, kuburiti, životariti, spajati kraj s krajem (K)
kosovac, ptica kos (N)
kotlarka, pripadnica ciganske obitelji koja se bavi pravljenjem kotlova (to su obično »sjedilački« Cigani, za razliku od »čergaša«, vječnih putnika)
kotulašuša, žena koja nosi kotulu, tj. suknju (za razliku od »dimijašuše«, žene koja nosi dimije, hlače) (N)
Kozja ćuprija, most na Bendbaši u Sarajevu, gdje je nekad započinjao put prema istočnim krajevima bivšega Turskog Carstva (ostali lokaliteti Sarajeva i Mostara koji dolaze u knjizi, nisu tumačeni, jer nemaju direktnog značenja za sadržaj pripovijedaka) (K)
Kožarska misli se Kožarska ulica (danas: Medvedgradska); nekad je to bio jedan od najneuglednijih predjela grada Zagreba, a bile su ondje i javne kuće (D)
kraljevski i slobodni glavni grad, nekada službeni naziv grada Zagreba, stečen poveljom ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. u 13. stoljeću (D)
kremenjača, vrsta starinske puške (K)
kriti se, nositi zar i feredžu, tj. skrivati se od muškaračkih očiju, kako je to nekad bio običaj i kod naših muslimanki (M)
križ, kriška, komad (N)
križati, rezati (N)
krmak, u Kušanovu tekstu vjerojatno: divlji vepar
kube (tur.), kupola, svod u obliku polukugle (M)
kućenik, kućevan čovjek, domaćin (N)
kućić, pripadnik dobre kuće, uglednog plemena (N)
kukrica, grm, grmić (N)
kukurúza, s takvim akcentom: kukuruzni kruh (N)
kulaš (tur.), konj mišje boje, sivac (K)
kumpanija, četa (N)
kumrikuša, grlica (K)
kupinjača, njiva s kupinovim grmljem (N)
kurban (tur.), žrtva, tj. životinja, obično ovan ili goveče što se kolje za Kurban-bajram (N)
kurjuk (tur.), rep (K)
kurtalisati se (tur.), riješiti se, osloboditi se (K)
kvasanje, bubrenje (N)

ladanje, posjed izvan grada, selo; u Deanovu tekstu i: provincija

laf (tur.), govor, razgovor (M)
Latinluk, dio Sarajeva određen nekada za stanovanje kršćana (K)
Latinska ćuprija, današnji Principov most u Sarajevu (K)
leđen (tur.), lavor, umivaonik (M)
Lejlei-kadr (ar.), kod muslimana noć koja se smatra najsvetijom, dvadeset sedma noć mjeseca ramazana, za koju se smatra da je u njoj došla prva božja objava Muhamedu (N)
lembetvok (engl.), vrsta plesa oko god. 1938. (D)
lijep, žbuka, malter, mort (K)
līka, liko, likovina, ličina (vlakna od drveta ispod kore) (M)
lipaćur, krpa, dronjak (K)
lisičina, lisičje krzno (N)
lokalo, leglo, mjesto (M)
lokum (tur.), vrsta poslastice (K)
lopatati, padati (snijeg) u velikim krpama »nalik na lopate« (K)
luč, gen. *luča,* triješće, iverje (koje je služilo za rasvjetu) (K)
Luksor, naziv jednoga zagrebačkog kinematografa (današnja dvorana »Istra« u Ulici Nikole Tesle; prvotno ime toj dvorani bilo je »Music hall«) (D)
Lu'm ruke, u kajkavskom dječjem govoru: ljubim ruke (katkada i samo: mruke) (D)

lje, uzvik za oznaku sigurne tvrdnje (N)
ljeh, lih, sȁmo (N)
ljesa, plot, ograda; drvena kapija u plotu (N)
ljetorast, mladica, grančica (N)
ljubìca, pčelinja ljȕbica (N)
ljubokrvan, milokrvan, ljubazan, prijazan (N)
ljùtā, žestoka rakija (K)
mädchenhaft (njem., čit. *methenhaft*), djevojački, mladoliko (D)
madžarija, zlatnik, dukat (mađarski) (M)
magareći (kašalj), hripavac, plavi kašalj (K)
màhala (tur.), dio sela; dio grada kojemu je centar jedna džamija ili crkva (M, K, N)
mahaljanin (isp. *mahala*), čovjek iz iste mahale
mahana (tur.), mana, pogreška, zamjerka (N)
mȁhnit, gen. *mȁhniti,* mahnitost, ludost (N)
majdònos (grč.), peršun (N)
Majstor A.: vjerojatno se misli jedan od najpoznatijih svjetskih šahista Aljehin, koji je u doba nastanka Deanove novele gostovao u Zagrebu i zaista igrao simultanku protiv većeg broja zagrebačkih šahista (pobijedio je na velikom broju ploča, ali je i nekoliko partija izgubio odn. remisirao)
mal (tur.), imetak, imovina (K, N)
malter (njem.), lijep, žbuka, mort (K)
malje, sitne dlačice (N)
màndal (tur.), drveni klip za otvaranje vrátā (M, N)
mȁngala (tur.), posuda za žeravu (N)
mar, marenje, briga (K)
maskara (tur.), šala, ismijavanje, sprdnja; prevara (K)
mȁsnica, vrsta bačve za mȁst (mošt) (N)
mȁst, gen. *mȁsta,* mošt, šira, mlado vino
mašàla (tur.), luč, zublja, baklja (drugo je *mȁšala* — uzvik u čuđenju, izraz radosti i sl.) (K)
mašice (tur.), hvataljka, kliješta, pinceta; ožeg, vatralj (N)
materničavo, histerično (K)

mêčka, debela drvena soha kojom se mêčī (mûljā) grožđe u masnici (N)
medrèsa (tur.), muslimanska bogoslovija (N)
međer (tur.), dakle, prema tome, bogme (K)
mehana v. mejhana (K)
mehandžija (isp. *mehana*), gostioničar (K)
mejhána (tur.), gostionica alkoholnih pića (N)
mèjit (tur.), mrtvac (N)
mèkteb (tur.), početna muslimanska vjerska škola (N)
memljiv (tur.), vlažan, truo, gnjio (K)
mènija (tur.), sperma (N), muško sjeme
menzil (tur.), pošta, poštar, glasnik (K)
merdžanli tespilj (tur.), brojanica (»krunica«) sa zrncima od koralja (K)
merhaba (tur.), zdravo! dobro došao! pozdravljam te! rado te vidim! (K)
metal (lat.), kovina (K)
metalno (isp. *metal*), kao kovina, kovno (K)
metèrizi (tur.), posude za prijenos jela (Kostschale) (N)
meza (tur.), zakuska, prismok (M)
mezar (tur.), grob, raka (K)
mèzetiti (isp. *meza*), prismakati uz piće (N)
mezgra, **srž, sok (K)**
milòsnīk, gen. *-íka,* onaj koji daje milost (N)
miljevina, meki bijeli kamen (N)
mimohodac, prolaznik, putnik (K)
mìnder v. sećija (M, K, N)
mišćètīn (tur.), vrsta grožđa, muškat (N)
Mitrovo, Mitrovdan, dan sv. Dimitrija, kod katolika 26. listopada, kod pravoslavnih 8. studenoga; toga je dana »hajdučki rastanak« na zimovanje, kao što je na Đurđevo »hajdučki sastanak« (K)
mézān-terèzije (tur.), vaga pravde na Sudnjem danu (N)
mlàćanica, vrsta sira (N)
mlatka, mlada, nevjesta (M)
moba, skup poljodjelskih poslenika koji se okupe na molbu (*molba* i *moba* ista je riječ) nekog imućnijeg gospodara da posvršavaju neki veći posao, a ovaj im onda na različite načine uzvraća ljubaznost (K)
mobina, njiva oranica (K)
mojiti, svojatati, govoriti da je nešto »moje« (K)
mȑcinī, koji pripada mrcini, odvratan, oduran, gnusan (N)
mrčava, dim, čađa; crn oblak; uopće nešto tamno (K)
mrklina, mrak, tama, pomrčina (K)
mrve, malo, zeru (K)
mučenica, dragosni izraz za rakiju (K)
mudèris (tur.), profesor bogoslovije (N)
muhadžir (tur.), izbjeglica; doseljenik (K)
mùhtāč (tur.), potreban (*»Nisam ni ja muhtač sadadži«* — Nije mi potrebna milostinja) (N)
muhur (tur.), pečat, žig (D)
mumin (tur.), musliman, vjernik, tko vjeruje u boga
munjina, elektricitet (D)
murgulja: kod Nametka imamo *murva murgulja,* no Akad. riječn. poznaje tu riječ samo kao »neka osobita maslina ili smokva«
murva, dud (N)
musafir (tur.), gost, putnik namjernik (K)
musandra (tur.), 1. drven, rezbarijama ukrašen sanduk uzduž čitavog zida u starinskim sobama (u njegovu su sastavu dolaf, dušekluk, mala káda, pa nekad i peć); 2. balkon iznad džamijskih vrata (M)
muslim, musliman (M)
Muše, hipok. prema *Muhamed* (N)
mùšebak (mušèbbek) (tur.), drvena mreža na prozoru (N); obično se sklanja: gen. *mùšepka,* mn. *mùšepci,* gen. *mùšebākā,* no kod Kušana imamo i akuz. mn.: mùšebake
mušema (tur.), voštano gumirano platno (K)
mušterija (tur.), kupac; onaj koji se interesira za nekoga (u svrhu ženidbe) (N)
mutesàrif (tur.), okružni predstojnik
načetiti se, nakupiti se, okupiti se, zbiti se, nagomilati se (kao četa vojnika) (K)
na, die hat a freches Mundstückerl (njem., dijal), no, ova ima drsku gubičicu (D)
nafàka (tur.), opskrba (N)
nafčen (kajk.), naučen, navikao (D)
nagariti, ocrniti, namazati crnom bojom (M)
naizred, redom, po redu, naizmjence (K)
najslajše (kajk.), najslađe
nakaćunjen, nakićen, nakinđuren, napirlitan (K)
nakalufiti (isp. *kalupiti*), nabiti na kaluf, fazonirati, formirati (K)
nakalupljen v. nakalufiti (K)
nalča (tur.), potkova uopće, a u našem tekstu: željezna potkovica na obući (K)
nalet te bilo! (tur.), proklet bio! (K)
námūs (tur.), spolna nevinost, bračna čestitost (N)
nanule (tur.), vrsta otvorenih drvenih sandala, drvena obuća **(M, N)**
napremase, prema sebi, preda se (K)
naprijeko, naprečac; *naprijeko otići,* umrijeti (M)
naramak, ono što seže do ramena; *sin od naramka,* vrlo veliko muško novorođenče (N)
nareziliti (isp. *reziliti*), osramotiti, obrukati (K)
naručje, naručaj, breme, veća količina (K)
narudlan (njem.), nakovrčan kovrčav (D)
naske, nas (uz dodatak čestice *-ke;* isp. *vaske*) (K)
nasrhnuti, naježiti se, nakostriješiti se (N)
naštesrca, natašte, na prazan želudac (N)
na ùšćen (tur.), od akorda, (radìti) na akord (N), tj. biti plaćen od izrađenog komada
naviljak, onoliko sijena koliko se odjednom može uzeti na vile (K)
navoditi se, posrtati, teturati (K)
navro (navrla, navrlo), part. akt. od *navrijeti,* navaliti
nazorice, poizdaleka ići, za nekim, ali tako da se onaj koga slijedimo ne izgubi iz vida; pratiti nekoga držeći ga stalno na oku (K)
nazuban, ljut, bijesan, kivan, koji ima »zub« na nekoga (K)
nebuloza (lat.), magla, maglovitost (M)
neharčen, neupotrebljavan (K)
nehatno, nemarno, nepažljivo, bezbrižno (K)
Nek bu malo huncutarije (kajk.), Neka bude malo objesti, šale, psine (D)
nena (tur.), majka (K)
neojaren v. jariti (N)
Neretva (kroz koju baca novce u zrak), jedna od finijih vrsta cigareta (duhana) prije drugog svjetskog rata (D)

ne splati se (kajk.), ne isplati se, nema smisla (D)
nespomenica, ona koju nije dobro ni spomenuti: vještica, zmija (N)
nesretnice, vještice (K)
nèuzu bìllāh (tur.), tražimo pribježište kod Allaha (N)
néva (vok. *nêvo*), nevjesta, bratova žena (N)
nezahodan, stalan, siguran, vjekovit (K)
nišan (tur.), nadgrobni kamen na muslimanskom grobu (pored drugih značenja) (K)
nùglac, kut, prorez vjeđa kraj nosa (N)

njemušti, nijem, bezrječan, bezrek (K)
njiha, njih
obeseliti, obveseliti, razveseliti
objedne, odjednom, najednom (K)
oblićak, obao komad drveta, sitnija obla cjepanica (M)
obod, okruglasto otesano drvo (za građu) (K)
obodnica, krug kretanja, životni krug (M)
òbresti se, prez. *obrètēm se,* naći se (K)
obzinjivati, stavljati čitavo, npr. grlić boce, u usta, obuhvaćati objema usnama (K)
oćejfiti (isp. *ćeif*), nauživati se (N)
odera, hajde, hodider, dođi! (K)
odežda (crkv. slav.), odjeća
odràžati, omiljeti, postati drag (N)
òdrina, visoko podignuta i razgranata vinova loza, vinjaga (N)
odujmiti, ukloniti, odmaknuti (K)
odujmivati, trajno prema *odujmiti,* uklanjati, odmicati (K)
odžàklija (tur.), soba s kaminom (N)
òdžaković (tur.), plemić, sojević (N)
ogarevina, livada, njiva (K)
oivičiti, obrubiti (K)
ojediniti, ostati sam (K)
òka (tur.), mjera za težinu, 1.28 kg (N)
oklinak, komad zemljišta nalik na klin, trokutast komad zemlje (K)
okomišati, ljuštiti, komušati (isp. komati) (N)
okošt, koščat, koštunjav, mršav (K)
olišajen, pun lišajeva, lišajiv
olsun (tur.), neka bude (N)
omađijati, začarati, opčiniti (K)
ometeriziti se (tur.), ušančiti se, ukopati se, iskopati rovove i ustaliti se u njima (K)
omora, omorika (crnogorično drvo) (K)
omorje, omorikov gaj (K)
opal (sanskrt.), dragi kamen kojemu se boje prelijevaju (M)
opalan, u boji opala, prelijevajući se (M)
opoganiti, isprljati (K)
oprašica, sitna snježna prašina koja se nahvata po napadalom snijegu, inje (K)
oprha, isto što i *oprašica*
oputa, remen, pojas, sapon (M)
oraktiti (tur.), opremiti, iskititi (konjskom opremom) (K)
oroz (tur.), pijetao, kokot (i onaj na pušci, obarač, okidač) (K)
orozi (tur.), pijetlovi; *treći orozi,* vrijeme noći pred osvit, kad se pijetlovi treći put oglase (K)
oružnička postaja, žandarmerijska stanica (M)
osamnaesta, misli se godina 1918. i svi događaji s njom u vezi: svršetak prvoga svjetskog rata, osnutak Kraljevine SHS (stare Jugoslavije) itd., a u našem tekstu i opasna gripa nazvana po navodnom podrijetlu iz Španije — španjolska groznica
òseiriti (tur.), nauživati se gledajući (N)
osmak, osmi dio neke druge veće mjere, (M)
ostrviti se, okaljati se, osobito krvlju (K)
ostupan, u stupi razbijen, prekrupljen (N)
òšuljine, urodica, smetlje u žitu (N)
ote (kajk.), hodite, idite (D)
oteferičiti, održati teferič (v.), pozabaviti se (K)
otkraviti se, odmrznuti se, otopiti se (u Kušanovu tekstu preneseno: otpustiti se živcima, raspoložiti se)
otpala, otpadak, iver, trijeska (N)
oturiti se, otisnuti se, odstraniti se (K)
ovršak, vrh, vršak (K)
ovršit, do vrha napunjen, vrhom pun (N)

padina, nizbrdica, obronak
padišah (tur.), sultan, turski car (K)
pajati, pahati, čistiti od prašine, oprašivati (K)
paklenik, đavo, vrag
paklenisati, vragovati, ponašati se kao đavo, đavolisati, bjesnjeti (K)
palača Prve hrvatske, velika zgrada u zagrebačkoj Ilici nedaleko od Trga Republike (u njoj je poznati prolaz Oktogon); nekad sjedište najveće bankovne ustanove u Hrvatskoj Prve hrvatske štedionice (D)
palamarski, prid. prema (Gavran) Palamar (inače *palamar* znači: lađeno uže; gvozden klin; trgovčić, prekupac) (K)
palučak, mala livada, dolinica (M)
paljanski, prid. prema *Pàle* (poznato ljetovalište nedaleko od Sarajeva) (K)
paljika, čistina (što je ostala pošto je popaljena šuma) (K)
parmak, ograda, plot (od grubo tesanih greda ili letava) (K)
pärnuti, zapárati, zarezati, zasjeći (K)
parvati se (za život), boriti se za život rivalski (Autor, Muradbegović, koga smo zamolili za tumačenje, misli da je osnova riječi: *par, paralelno*)
pasjaština, pasjaluk, pasja ćud, hirovitost, obijest (M)
paski, na pasji način, kao pas (K)
pasković, pasji sin (K)
peke (tur.), dobro! vrijedi! (K)
peksijan (tur.), prljav, nečist, pògan (K)
pelengaće, vunene podebele gaće do ispod koljena (K)
perast: u izrazu *perasta kandžija* misli se na tzv. tatarsku kandžiju od nekoliko struka (pera), kojom su *surudžije,* pratioci glasnika-tatara, udarali glasničke konje da što brže trče, pa — dakako — u svojoj silovitosti tukli i sve drugo što im se isprriječilo na putu (K)
pèrvāz (tur.), obod od mangale (N)
pesji friško (kajk.), pasji studeno (D)
pesji kontumac (kajk.), kontumac pásā, tj. zabrana puštanja pasa na ulicu i uopće na otvorene prostore (D)
peškiri (vézeni), kršćani (za razliku od fesova — muslimana, jer su kršćani glave omatali peškirima, ručnicima) (M)

petrovdanski, koji se zbiva o Petrovdanu, zapravo o crkvenom blagdanu sv. Petra i Pavla, koji pada na 29. lipnja, dakle u doba velike vrućine (M)
pilav, jelo od gusto kuhane riže i komadića mesa (K)
pirika, vrsta korova, pirevina (N)
pišivog lonca, kajkavski izraz za nošenje (većinom) djeteta tako da ono jaše nosaču na leđima držeći mu se rukama oko vrata, a noge mu nosač svojim rukama drži ispod koljena; štokavski je izraz za to: nakrkače (D)
plaho: 1. jako, silno; 2. plašljivo (D)
plahost, plašljivost, strašljivost (M)
planištak, planinac, goranin, brđanin (N)
Pljunuo si na javnom mjestu: rečenica obilježuje jednu naredbu zagrebačkih vlasti, po kojoj su se građani za svaki svoj ispljuvak na javnom mjestu globili sa dva dinara (oko god. 1930) (D)
pobaučke, pužući na rukama i nogama, četveronoške (K)
poboj, utabano mjesto od udara, dublji trag (K)
podgojiti se, uzgojiti se, odrasti (N)
podjutriti, uraniti (K)
podlanica, dlan (K)
podnica, daska kojom je popođena neka prostorija (K)
podrobac, mrvica
podvornica, potkućnica, zemljište oko kuće (N)
pògān, prljavština, nèčist, gad, gnus (K)
poganluk (isp. *pogan*): 1. prljavština, gnusoba; grijeh, grehota, bezakonje; drskost, bezobraština; 2. za muslimane: svi nemuslimani (K)
pogružen (rus.), utučen, slomljen, klonuo, deprimiran (N)
pojaske (uhvatiti se), popojaske, ukoštac (u rvanju) (K)
pokabast (isp. *kabast*), pokrupan, povelik, pogolem (K)
polenuti, dojaditi, dosaditi; prisjesti (M)
polić, bočica od pol decilitra
pométati, smetati, smućivati (K)
pomije, spirine, prljava voda od opranog suđa (M)
pomirati, izumirati, nestajati (N)
Ponjerka, »ime dvjema mahalama u okružju tuzlanskom« (Akad. rječn., koji piše *Ponijerka* i dovodi ime u vezu s glagolom *ponirati* odn. s imenicom *ponor*) (K)
popac, cvrčak
popeškešiti (tur.), darovati, pokloniti (K)
popržnjen: najbolje bi se označilo riječju: nepospremljen. Naime, kad se djeca igraju kojekakvim igračkama u sobi, pa ne pospreme igračke nego ih ostave gdje su se igrala, onda soba ostane popržnjena. Dvorište isto tako ne mora biti prljavo nego popržnjeno kad su kojekakve stvari po njemu razbacane. (Autor, Nametak, koga smo zamolili da sâm protumači riječ).
posel (kajk.), posao (D)
posjek, živinče što se »posiječe«, zaklje za zimu (K)
postiran, namješten, izvještačen (M)
potanka, tanak komad drveta, odebela šiba (M)
potepuh (kajk.), skitnica (D)
potkuvetiti se, ojačati se, okrijepiti se (K)
povlečite šlauh (kajk.-njem.), povucite cijev (D)

povoditi se, teturati u hodu (N)
prahnuti, pasti na pamet, doći na misao
praška, prašak, malo, sitnica, zerica (M)
pratljača, drvena kratka a podebela lopata kojom se udara po rublju pri pranju (N)
pravovjerni, čest sinonim za muslimana (N)
prebaljati, prebolijevati (N)
prebatrgati, prijeći batrgajući (tj. razbacujući se nogama u hodu) (K)
pregoniti se, prepirati se, natezati se, svađati se (K)
prekantariti, prijeći mjeru, pretjerati, zaletjeti se (K)
prekladati se, izmjenjivati se, dodavati jedan drugome isti predmet (N)
prela, preslica (M)
premahnuti, promašiti, prevariti (u nadama), podbaciti (N)
prenemoćati se, iznemoći, obnemoći, klonuti, smalaksati, onesvijestiti se (K)
prepečenica, prepeka, dvaput pečena rakija (K)
presamićen, prebačen (K)
prestrugati, prepiliti (N)
pretrati, pretrti, presjeći, prepiliti (N)
prevrat, nagla promjena, preokret, revolucija (N)
prežati, gledati motriti, vrebati, uhoditi (K)
pridrijeti, udariti, odalamiti (M)
prituga, nevolja, teško stanje (K)
proguliti se, izderati se, viknuti (K)
prokrhati, prokriomčariti (N)
prolizine, mjesta gdje se, npr. u rijeci, voda nije sledila (K)
prosjeklina, ponor, provalija, rasjelina (K)
pròvijēnca, zapadni vjetar, maestral (N) (Akad. rječn. veli da se misli da dolazi iz južnofrancuske pokrajine Provence)
prozanatiti, uraditi svoj zanat, provesti svoju volju (K)
prozuknuti, uskisnuti, upaliti se, pokvariti se (K)
pršte, 3. lice jedn. aorista glagola *prsnuti (prskoh, pršte, pršte, prskosmo...)* (K)
prt, gen. *prti,* put ugažen u snijegu, prtina (K)
prtenina, rublje (N)
prtina v. prt
prtiti, gaziti snijeg (K)
psetenje, psi, paščad, psetad (N)
pucija, napuklina u dasci, pukotina (M)
pudl, vrsta psa (bolje pasmine) (D)
punkt (lat.-njem.), tačno
pùra, žganci, palenta, kačamak (N)
purger (njem.), malograđanin (D)

raboš, urez, zasjek u drvetu, koji je nepismenom čovjeku služio kao bilješka umjesto brojke (u Kušanovu tekstu umjesto drveta i ureza služi gajtan sa čvorovima)
ráhat (tur.), miran, zadovoljan (N)
rahatan v. rahat (K)
rahmetile v. rahmetli (K)
rahmetli (tur.), pokojni, umrli (K, N)
ramàzān (tur.), mjesec posta; 9. mjesec islamske lunarne godine (K, N)
ràskariti se (arap. *kahar, kahr, kar* — žalost, briga), ožalostiti se, zabrinuti se (K)
raspandžan, izderan (kao pandžama iskidan) (N)
rasparaklisati, rasparati, razderati (K)

raspučiti se, raskopčati se, razvezati se (N)
rasvjeta, iluminacija, svjetlosni efekti, vatromet i sl. (M)
razbrvljen, razjapljen, trošan, pun pukotina, s prazninama koje su nastale kao kad se brv rastoči (K)
razbucan, razderan, razdrt, iskidan (K)
razmititi, proći, mimoići (N)
razorica, brazda
rebriti, ići stranputicom, stranputičiti (K)
rëda, red, mjesto u redu (N)
rekavica, mlin na potoku (vodenica potočara) (K)
rezati haljine, dati da se sašije novo odijelo
reziliti (tur.), sramotiti, brukati (K)
ričet (mađ.), jelo od graha i ječma (D)
rita, krpa, dronjak, cunja (K)
rodulja, rodilja, porodilja (K)
rogovi (na kući), ukrštene grede što drže kućni krov, krajevi dviju greda koji ukršteni strše nad krovom (K)
rožina, augmentativ za *rog* (»Zlobnici bi noću iza trke ostavljali pred vrata vlasnika čiji konj dođe posljednji na cilj — rog ovnov, i to pogolem«, piše nam sam Nametak)
rsuz (tur.), lopov, kradljivac (K)
ršum (tur.), ljutnja, bijes, povika, navala (K)
ručati, prez. *ručim,* rikati, rukati, urlati (M)
rudènjāk (od riječi *rȕda* — vuna), šal kojim žene pokrivaju glavu i leđa u zimsko doba (N)
rudina, tratina, polje, poljana, livada (M)
ruku imati (s kim), biti u ljubavnim (seksualnim) vezama, družiti se, ortačiti (N)
ruku pružiti, prositi, prosjačiti (N)
rušni, prid. prema *ruho,* odijelo (N)
rz (tur.), poštenje, čast, obraz (K)
sabah (tur.), zora, jutro (K); jutarnja rana molitva (N)
sadàka (tur.), milostinja (N)
sȁdžāk (tur.), gvozdeni tronožac na kojem se na ognjištu drži kotao u kojemu se kuha hrana (N)
sahat (tur.), sat, ura (M)
sahan (tur.), bakrena zdjela, tanjur (K)
sakriti se, kod muslimana: početi nositi zar i feredžu, zadjevojčiti se (N)
salaukovina, velika bura, oluja; vijavica sa snijegom (K)
sandžije (tur.), protisli, probadi, unutarnja bol u tijelu, tzv. »heksnšus« (K)
sàrājka, kahva (jedna džezva, posudica zapremine od dva fildžana, šoljice) (N)
sàrhoš (tur.), pijanica (N)
sàruk (tur.), turban (N)
satlik (njem.), mala bočica (od pol decilitra na više), ponešto posebna oblika, u kojoj se obično (u seljačkim gostionicama) daje rakija (M)
sèćija (tur.), uzdignuta klupa oko sobe, pokrivena mekom prostirkom, za sjedenje i odmor (M, N)
sëir (tur.), vidik, »belvedere« (N)
sèlām àlējć (ar.), mir s tobom! (N)
selámet (tur.), spas (N)
sepet (tur.), košara (K)
sèrbez (tur.), slobodno; *serbèsniji,* slobodniji (N)
serdžáda (tur.), ćilimak male površine, obično namijenjen za molitvu (M, N)
sevdah (tur.), ljubav, ljubavna čežnja, zanos (M)

sevdalinka (tur.), ljubavna pjesma (N)
sevdisanje (tur.), ljubav, milovanje, vođenje ljubavi (M)
sfinga (grč.), poznato strašilo iz starogrčke mitologije; kod Muradbegovića: tajna, neodgonetljiva zagonetka
Sie, Stock-Kroatin (njem.), Vi, zaguljena Hrvatice (D)
sihoditi, silaziti (N)
sijeldžija, čovjek koji jest ili koji je bio na sijelu (N)
silah, mn. *silasi* (tur.): 1. oružje; 2. pašnjača, širok pojas za koji se zadijeva oružje (K)
sindžiri (tur.), okovi, lanci, verige (K)
sinija (tur.), nizak stol, trpeza (K)
sjaktjeti, sjati, blistati (K)
sjaviti, dovesti blago s paše (N)
sjavljivati, trajno prema *sjaviti* (v.) (N)
sjelina, plazina, usov, lavina (M)
skaliti se, silno se zagrijati, užariti se, usijati se (M)
skamarati (isp. *kamara*), skupiti, uhrpiti (K)
sknaditi, skucati, s mukom namaknuti (M)
slab, bolestan (N)
slabovina, slabo, iscrvotočeno drvo (N)
slatkovina, vrsta korova, trava poponac (N)
slijepi ugao, ulica bez izlaza, ćorsokak (D)
slutov, zloslutnik, zlokobnik (Akad. rječn.; kod Kušana vjerojatno: ludov, glupan, budala prema istoznačnoj riječi *slȕta*)
smet, snježni zapuh, nakupina snijega (K)
smrčika, crnogorično drvo, smreka (K)
smrdljika, »biljka kojoj je latinsko ime bifora radians« (Akad. rječn.) (N)
sobom, u frazi: *Uredio bi kao da su sobom pošli* — Uredio bi kao da su sami pošli (oni koji su mu povjerili neki posao) (K)
sofa (tur.): 1. klupa, sjedište; 2. galerija, trijem; *Sòfa hàdžinskā* — lokalitet na jugu Mostara na lijevoj obali Neretve. To je bio cilj za trkače, dok je »stari« bio na lokalitetu zvanom Mârkovac, prema Buni (piše nam sam Nametak, koga smo zamolili za tumačenje).
sȍfra (tur.), prostrt stol s jelom (N)
soha, rašljasto drvo, rašljast kolac, štap (N)
sojević, čovjek od dobra soja, tj. ugledne kuće, kućić, koljenović, plemić (N)
sòkāk (tur.), ulica (N)
sòmun (tur.), mekani pekarski kruh posebnog oblika (N)
So svjatimi upokoj (Hriste, dušu raba tvojego...) (crkv.-slav.), Sa (svojim) svecima uspokoji (Kriste, dušu sluge svojega...) (K), pogrebna molitva (pjesma) kod pravoslavnih
spraviti (kajk.), spremiti (D)
spreznuti se, trgnuti se, poplašiti se (N)
sprtljaje, dijal. prez. glagola *sprtljavati,* tj. spremati, otpremati, pakovati (N)
sraz, sukob, sudar (K)
srčali (tur.), staklen (K)
sretva, vrsta sijerka, prosa (N)
sriježen (inf. *sriježiti se*), po kojemu je srijež, tj. inje, slána, mraz (K)
sȉrma (tur.), srebro (N)
strana (sijena), kod Nametka: gomila, breme

strecnuti, bocnuti, žignuti (N)
strn, stabljika od žita, a katkada i žito samo (M)
strv v. strn (M)
stȑžev, hrastov (N)
stubao, gen. *stubla:* 1. šupalj panj; 2. vrelo, izvor
stùbla: 1. v. stubao; 2. košnica za pčele (N)
subaša (tur.), nadzornik imanja (K)
Subhânellezī jusèbbihur-rađu bi hȁmadihi (ar.), Slava onome kojega i grmljavina slavi i veliča biće njegovo! (N)
sučeliti se, sukobiti se, sudariti se (K)
sufražetkinja (franc.), žena koja se bori za svoje pravo glasa i za ravnopravnost s muškarcima (M)
suhnuti, istrusiti, na brzinu popiti (osušiti čašu) (N)
sunđer (tur.), spužva (M)
svetac, blagdan, praznik (K)
svezan, oženjen (N)
svjetlica, munja (N)
svrzlati, saletjeti, òkupiti (K)

šantan, kraće umjesto (franc.) *kafešantan,* tj. restoran s pozornicom za artiste, svirače i pjevače (M)
šašoljiti, po Akad. rječn.: koješta raditi, no u Kušanovu tekstu kao da znači: šaputati
šašovac, bukova daščica za pokrivanje zidova i krovova (K)
šćahu, htijahu, hotijahu, htjeli su (K)
šće, htjede, hotje, htjela je (K)
šćipiti, štipiti, uštinuti (M)
šedrvan (tur.), vodoskok (M)
šeher (tur.), grad (K)
šéjtan (tur.), đavo, sotona (N)
šéjtanskī (isp. *šejtan*), đavolski, vražiji (N)
šéjtanski (isp. *šejtan*), đavolasto (N)
šenluk (tur.), veselje, slavlje uz pucanje iz pušaka ili drugog vatrenog oružja (M)
šèrbe (tur.), sirup, slatki napitak (N)
šerijat (tur.), islamsko pravno-vjersko učenje (N)
ševtelija (tur.), breskva (M)
šika (tur.), tanka tr̀aka od zlata; u Muradbegovićevu tekstu očito papirna traka (»zmija«) savijena u kolut; takve se tr̀ake bacaju uvis pri svečanostima i onda padaju po sakupljenom mnoštvu isprepletući se jedna s drugom (M)
šìlta (tur.), tanji madrac za sjedenje i, po potrebi, za spavanje (N)
šilte, gen. *šilteta* v. šilta (M)
šiljte, gen. *šiljteta* v. šilta (K)
šindra (njem.), drvene, posebno izrađene (jelove ili hrastove) daščice za pokrivanje krovova (K)
šinter (njem.), živoder, strvoder (D)
šišana (tur.), vrsta dugačke puške (K)
šiše (tur.): 1. boca, flaša; 2. strop, tavanica, plafon (K)
škopiti, obrezivati, podrezivati, kljaštriti (N)
škrobutina, biljka »bijela loza«, »divlja tikva«, pavit, pavitina, skrobut (N)
šljiva, rakija od *šljivā,* šljivovica (K)
šorvan (zapravo *šovran* od tal. *sovrano,* isto što i franc. *souverain,* engl. *sovereign),* engleski zlatni novac, livra sterlinga u zlatu, seferin, severin, sulferin (M)
španjolska (groznica), vrlo opasna gripa, što se pojavila god. 1918, potkraj prvoga svjetskog rata, i izazvala izvanredno velik broj smrtnih slučajeva (N)
špica, koštica (N)
štanga (njem.), željezna poluga; u prenesenom značenju: dugonja, pa i budala, glupan
štengl (njem.), stabljika; u prenesenom smislu: vrat (D)
štrk, tanak, brz (Nametkovo: »štrk na nogam', širok u plećima« citat je iz narodne pjesme)
štroca (prema njem. *Strassenmeister*), cestar, drumar, nadzornik putova (K)
šupljik, cijev

tabak (tur.), arak (M)
tâbija (tur.), gradska utvrda, tvrđava (N)
tābìjat (tur.), ćud, volja (N)
tálā, gen. mn. imenice *tlo* (M, N)
tàmām (tur.), upravo, baš (N), taman
taminati (tur.), tahminati, pretpostavljati, nagađati (K)
tàslak (tur.), drveni dio nanula (N)
tatar(in), glasnik, poštar-konjanik (K)
tavanica, strop
tavoriti, kuburiti, teško živjeti, jedva spajati kraj s krajem (K)
teferič (tur.), zabava u slobodnoj prirodi, izlet (M)
tefter (tur.), bilježnica, zapisnik (M)
tèhara (tur.), kožna kesica za duhan i pušački pribor (N)
tèlāl (tur.), glasnik koji je oglašavao (u vrijeme nepismenosti) službene objave i prodavao kao licitator (N)
tenica, vrsta smokve koja prva prispijeva krajem ljeta i početkom jeseni; negdje (npr. u Trebinju) zovu je *sušilica* (N)
terezija (tur.), vaga, tezulja, terazije (N)
terijer, vrsta psa (plemenitije vrste) (D)
tèrzija (tur.), krojač (N)
tespih (tur.), krunica, čislo, brojanica (v.) (K)
tespilj v. tespih (K)
testa, cesta (K)
tešto, uzvik u značenju: ništa zato! neka bude! pa dobro! hajde de (K)
tȅ zâr, valjda (N)
ti to musiš platiti (češ.), ti to moraš platiti; riječ je o jednoj češkoj polki u kojoj se pjeva kako je djevojka pošla u šumu, a za njom je došao Pepiček i »roztrhal ji košiček« — rastrgao joj košaricu; ona traži od njega da plati štetu (citirane riječi), a on odgovara da neće, nego će radije otići u vojnike
tkanica, pojas (K)
tma, sila, mnogo
ton-žurnal, filmski prikaz najnovijih događaja (riječ *ton* posebno se isticala u doba kad su se pored tonfilmova izvodili još i nijemi filmovi) (D)
tornjak, pas ovčar (N)
trabolos v. traboloz (M)
tràboloz (tur.), svileni sirijski pojas (nazvan po gradu *Tarabulusi šark* Istočni Tripolis) (N)
trapiti se, mučiti se, kinjiti se (K)
trenica, daska (K)
treskavica, groznica (K)
trganje, berba grožđa (N)
trinja, trina, ostatak sijena (K)
trud, gljiva (N)
tuč (tur.), bronza
tug (tur.), konjski rep (K)
tulumina (tur.), mješina (K)
tumbe, naopako, naglavce, obrnuto (K)
turčin, pripadnik muslimanske vjeroispovijesti (K)

turma (lat.), povorka, karavana, četa, gomila (K)
turmar (isp. *turma*), kiridžija, prijevoznik (K)
Über den Steg... (njem.), Po brvi što vodi preko potoka, ide djevojče. U lijevoj ruci drži stručak ljubicâ (N)
uboran, navoran, izbrazdan (K)
ubrađen, ùmotānē glávē
udjeljivač, raspoređivač, distributer filmova (D)
uho (tur.), svijet, narod, puk, zajednica (N)
ukinut, izgubljen, otupio, lišen (K)
ukoljenčiti, svezati glavu i noge marvinčetu kako bi mu se — na paši — onemogućilo brže kretanje (M)
ukopina, obradivo zemljište (K)
ulište, košnica (N)
uljanik, pčelinjak, košnica (N)
upengan (tal.), uslikan, naslikan (K)
upis, slika (N)
uputiti (blago), prorajtati blago, proigrati (»Otac kaže rasipnom sinu: U što si uputio toliki novac«, piše nam Muradbegović, koga smo zamolili za tumačenje)
ùrēd, odmah, uskoro
ureziliti (isp. *reziliti*), uvrijediti, posramiti (K)
usrpljen, pognut (N)
usticati, naticati, stavljati na glavu (K)
ušćen v. na ušćen (N)
uticati, uspijevati pobjeći, pobjeđivati u utrci (N)
ùvakufiti (tur.), uzakladiti, učiniti svoje nekretnine fideikomisom (N)
uzdertiti se (isp. *dert*), početi osjećati dert, pa od nevolje i muke započeti s pijankom (K)
uzdurisati se (tur.), udesiti se, urediti se (K)
uz inad (tur.), usprkos (M)
uzurpacija (lat.), otimačina, protuzakonito prisvajanje vlasti, zasezanje u tuđa prava (K)
vakat, gen. *vakta* (tur.), vrijeme doba (K)
vákif (tur.), osnivač vakufa, zadužbine, zavještač (N)
vako, ovako
vàlā (tur.), bogme, bogami, e baš (K)
vamo, ovamo (K)
varenika, kuhano mlijeko (N)
varićak, košarica (N)
Vasić, nekada poznati zlatar i draguljar u Zagrebu, u Ilici, nekako nasuprot uspinjači (D)
vaske, vas (uz dodatak čestice *-ke;* isp. *naske*) (K)
vaška, pas
vatralj, žarač, ožeg, »širajzn« (K)
večernja, poslijepodnevna služba božja kod katolika (D)
vèlā hàvle, nálet šéjtana (ar.), Nema preinake (osim božijom voljom)! Proklet bio đavo! (N)
Velež, gen. *Veleži*, planina ponad Mostara (ističemo gen. po i-deklinaciji, jer danas, kad je postao poznat mostarski nogometni klub *Velež*, većina novinara shvaća taj pojam kao imenicu muškoga roda) (N)
velike jacije, (isp. *jacija*) vrijeme noći kad nestane svakog traga bjeline na strani neba gdje je sunce zašlo (N)
vìđāćā kuća, posebna kuhinja u dvorištu, ljetna kuhinja (N)

viđati, vidjeti (K)
vihara odn. *vijara*, trijer, naprava za vijanje žita (izbacivanje pljeve iz zrnja) (M)
višiti se, uzvisivati se, uzdizati se (M)
Vište onog tam, bumo ga malo sprefriškali (kajk.), Pogledajte onoga tamo, malo ćemo ga osvježiti (D)
vizeta, vizita, regrutacija (N)
vižlica, žensko vižle (pas), žen-če okretno, brzo, poskočljivo (N)
vlah, kršćanin; žen. *vlahinja*
vlahnjetina, augm. prema *vlahinja* (N)
vlàka, veliko i teško odsječeno drvo koje se ne prevozi kolima nego se vlâči, vuče (K)
vrcem, ravno, pràvo, baš (N)
vrljika, motka, greda (K)
vrtača, ljevkasta udubina u prostranoj vapnenačkoj površini, ponikva, znetva, dolina, dolinica (K)
vrtuna, fortuna (1), nevrijeme, oluja, vihor (K)
vujti (kajk.), pobjeći (D)

začkoljica, izmišljeni prigovor, primjedba, sitnica kao povod za svađu (K)
zadrigao, zdrav, uhranjen, tjelesno, jak, jedar (K)
zadumljen, zamišljen (K)
zahalakati (isp. *halakati*), zavikati, zagalamiti (K)
zahira (tur.), jelo (N)
zaira v. zahira (K)
zajmiti, uhvatiti, uzeti (K)
zakocenuti se, ukočiti se
zakrmiti, poći, zaploviti, krenuti, uputiti se (K)
zakućiti se, steći vlastiti dom, nastaniti se u vlastitoj kući, postati svoj gospodar (K)
zalepr̀hati, -lèpršēm, zalepetati, prodrmati (K)
zanovijet, biljka krasnica (otrovnica) iz porodice lepirnjača s grozdastim cvjetovima (N)
zaoblica, čitavo pečeno janje, prase i sl. (K)
zaokuisati (tur.), zaùčiti, zapjevati (rekne se za mujezinovo oglašavanje molitve) (N)
zaopučiti, započeti, pognati, potjerati (K)
zaošijati, krenuti (u stranu); rinuti, gurnuti (K)
zaovična, zaovina kći (N)
zapregnuti, zasukati (N)
zapisivati, načiniti zapis (u Nametkovu tekstu misli se na pravljenje zapisa protiv uroka i sl., čime su se bavili hodže; neka vrsta vračanja)
zaptija (tur.), redar, policajac (K)
zaptijska karaula, policijska stražarnica (K)
zar, valjda, vjerojatno, po svoj prilici (K)
zarozati, zavrnuti (K)
zauhar, za korist, korisno (K)
zažditi, zapaliti, zažgati, zažeći; prenes. opaliti, udariti (N)
zbabna, trudna, noseća, u drugom stanju (N)
zblanut, zbunjen, sulud (K)
zéjtin (tur.), ulje (N)
zeleni kader, vojnici koji su — skrivajući se po šumama i poljima — izbjegavali službu u austrougarskoj vojsci potkraj prvoga svjetskog rata (N)
zèmbīlj (tur.), košara od rogožine, opšivena učinjenom kožom (N)
zgutan, zgrbljen, kao da nestaje, uvučen u sebe (K)
zimomoran, osjetljiv na zimu, zimogrozan, grozničav (K)
zjale prodavati, badavadžiti, besposličiti (M)
zjaliti v. zjale prodavati (M)

zmotati (kajk.), smotati (D)
zoran v. zorli (K)
zorli (tur.), silan, bijesan; obijestan; zdrav, snažan (K)
Zrinjski i Frankopan u debelom okviru: očito se misli na sliku spomenutih dvaju hrvatskih velikaša kako ih je slikar Oton Iveković (1869—1939) prikazao u tamnici prije smaknuća (D)
zumbati (tur.), probiti, prorupčati, probušiti (N)

zvekir, alka, kolut na ulaznim kućnim vratima (za što jače kucanje) (N)
žbân, drveni sud za vodu (N)
žmati, žmigati (K)
žurav, malen, sitan (K)
žuta, izgon (»vjerojatno je nalog za izgon iz mjesta bio štampan na žutom papiru«, piše nam Kušan, koga smo zamolili za objašnjenje)
žûto, zlato; daj što û žûtu, daj koji dukat (N)

B. K.

KAZALO

AHMED MURADBEGOVIĆ

Pripovijetke

Drama

JAKŠA KUŠAN

Pripovijetke

ANTE DEAN

Pripovijetke

ALIJA NAMETAK

Pripovijetke

Zapisi

PET STOLJEĆA
HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Izdavači:
MATICA HRVATSKA
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2
i
IZDAVAČKO PODUZEĆE
»ZORA«
Zagreb, Prilaz JA 2

Za izdavače odgovaraju:
Pero Budak i *Ivan Dončević*

Korektori:
Zdenka Šnajder i *Tamara Laušić*
Znak biblioteke i hrbat:
Željko Hegedušić

Crtani naslovi:
Alfred Pal

Crteži:
Ante Schramadei

ŠTAMPARIJA »VJESNIK«, ZAGREB
Tiskanje dovršeno
15. VII 1969.

MURAD-
BEGOVIĆ
KUŠAN
DEAN
NAMETAK

PET
STOLJEĆA
HRVATSKE
KNJIŽEV
NOSTI

108